

HANDELINGEN

DER
MAATSCHAPPIJ VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

NIEUWE REEKS DEEL LVIII GENT 2004

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL LVIII

INHOUD

Koen VERBOVEN, Blandinium. Geschiedenis van de Sint-Pieterssite en -abdij. Woord vooraf	1
Marie Christine LALEMAN, De ontwikkeling van Blandinium	3
An VAN DEN BREMT en Geert VERMEIREN, Archeologisch vooronderzoek op het Sint-Pietersplein en aan de Tweekerkenstraat	23
Georges DECLERCQ, Blandinium rond het jaar 1000. Twee eeuwen monastieke bloei en uitstraling in de Gentse Sint-Pietersabdij	59
Wim VERBAAL, Wolven op de Blandijn. Gentse kanttekeningen bij de Ysengrimus	83
Kristof PAPIN, De hophandel tijdens de Middeleeuwen in Noord- en Midden-Europa (13de-16de eeuw)	105
Mariann NAESSENS, Wat bordeelmadammen ons kunnen leren over het métier. Enkele opmerkingen over de bronnen voor de studie van de laatmiddeleeuwse Gentse prostitutie	147
Johan DAMBRUYNE, De corporatief georganiseerde detailhandel in het vroegmoderne Gent. Langetermijnevoluties in het meerseniersambacht (zestiende tot achttiende eeuw)	163
Joris DE HENAU, Het Cavaillé-Collorgel in de Sint-Niklaaskerk te Gent (1856). De geschiedenis van de bouw en de inspelings van een romantisch orgel	215
Leen CHARLES, Marie Christine LALEMAN en Valérie MEILLANDER, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2003-2004	251
Naamindex bibliografie van de geschiedenis van Gent	291

Adressen van medewerkers aan dit nummer:

Leen Charles, Stadsarchief Gent, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12,
9050 Gentbrugge

Johan Dambruyne, Monte Carlolaan 33, 1190 Brussel

Georges Declercq, Vakgroep Geschiedenis, Vrije Universiteit Brussel,
Pleinlaan 2, 1050 Brussel

Joris De Henau, 214 Walnut street, Montclair, NJ 07042, USA

Marie Christine Laleman, Dienst Stadsarcheologie, De Zwarte Doos,
Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge

Valérie Meillander, Stadsarchief Gent, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12,
9050 Gentbrugge

Mariann Naessens, Subfaculteit Letteren, KULAK, E. Sabbelaan 53,
8500 Kortrijk

Kristof Papin, Stationsplein 30, bus 9, 8730 Beernem

An Van den Brecht, Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van
Europa, Universiteit Gent, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Wim Verbaal, Vakgroep Romaanse talen (andere dan het Frans), Universiteit
Gent, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Koen Verboven, Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa,
Universiteit Gent, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Geert Vermeiren, Dienst Stadsarcheologie, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan
12, 9050 Gentbrugge

BLANDINIUM: GESCHIEDENIS VAN DE SINT-PIETERSSITE EN -ABDIJ. WOORD VOORAF

Dr. Koen Verboven

(Voorzitter NKV-Oost-Vlaanderen)

Op zaterdag 24 april 2004 organiseerde het NKV-Oost-Vlaanderen in samenwerking met de dienst Stadsarcheologie Gent en de Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, een studiedag rond de Sint-Pietersabdij en de archeologische site van de Blandijnberg (*Blandinium*). Aanleiding voor dit initiatief vormden de opgravingen die in 2002 en 2003 werden uitgevoerd om het bodemarchief van de site in kaart te brengen, voordat het door de aanleg van een ondergrondse parking definitief zou verdwijnen. Tijdens de studiedag werd voor het eerst een samenhangend beeld van de voorlopige resultaten van het opgravingswerk aan een ruimer publiek voorgesteld.

De verschillende bijdragen van die dag zijn hier samengebracht. Zij vallen uiteen in twee groepen. In de eerste helft staat de archeologische presentatie centraal, in de tweede helft wordt de historische en culturele betekenis van de Sint-Pietersabdij als belangrijkste element binnen de opgravingsite nader belicht.

Marie Christine Laleman van de Dienst Stadsarcheologie van Gent geeft in haar bijdrage een overzicht van de lange geschiedenis die op en rond de Blandijnberg haar sporen heeft achtergelaten, van de vroegste prehistorische overblijfselen tot de aanleg van het laatste wegdek. Het wordt snel duidelijk hoe de monastieke aanwezigheid op de Blandijnberg deze geschiedenis bepaald heeft. Het klooster heeft niet alleen zijn sporen bovengronds nagelaten, ook de ondergrond is getekend door de vele eeuwen, waar het klooster van Sint-Pieters de top van deze natuurlijke heuvel op het Gentse grondgebied beheerste.

Dit wordt nog duidelijker in de bijdrage van An Van den Breemt (Universiteit Gent) en Geert Vermeiren (Dienst Stadsarcheologie Gent), die nader ingaan op de resultaten van de recente opgravingen. Een groot gedeelte hiervan bestaat uit graven met hun inhoud. Een enkele dode heeft iets meer nagelaten dan zijn stoffelijk overschot en de opgravers een verrassing bereid. Daarnaast heeft men gedeeltelijk de grondlijnen kunnen natrekken van de oudere kloostergebouwen. Opvallend hierbij is de invloed vanuit de Duitse delen van het Karolingische rijk.

Georges Declercq van de Vrije Universiteit Brussel opent het tweede deel van deze bundel met zijn bijdrage over de bloeidagen van de Sint-Pietersabdij. Ooit was dit klooster een cultureel en hervormingsgezin centrum met een uitstraling die ver over de Vlaamse en zelfs Nederduitse grenzen uitreikte. Natuurlijk wordt een dergelijk overwicht niet door iedereen aanvaard en de rivaliteit met het zusterklooster van Sint-Bavo aan de overkant van de Schelde

KOEN VERBOVEN

heeft tot wrijvingen aanleiding gegeven die de tijdgenoten bitter moeten hebben stemmen maar bij de moderne lezer dikwijls een (brede) glimlach oproepen.

Dat ook de middeleeuwse geest op en rond de Blandijn niet bang was eens hartelijk te lachen om de eigentijdse strubbelingen, wordt in de laatste bijdrage van Wim Verbaal (Universiteit Gent) geïllustreerd. Hierin staat het eerste dierenepos uit de Europese geschiedenis centraal, de *Ysengrimus*, dat geschreven werd in Gent en waarvan heel wat episoden zich rond de Blandijnberg situeren. Ook het klooster speelt in deze venijnigste aller satiren een belangrijke, zij het niet lovenswaardige rol. Wie de dichter van dit werk ook mag zijn geweest en welke zijn banden met het Sint-Pietersklooster waren, de *Ysengrimus* legt een schitterend getuigenis af van het literaire en culturele peil in het Gentse halverwege de twaalfde eeuw.

Een dergelijke onderneming tot een goed einde te brengen was niet mogelijk geweest zonder de steun van instanties en de persoonlijke inzet van velen. Het lijkt hier de aangewezen plaats om namens de organisatoren van het Nederlands Klassiek Verbond Oost-Vlaanderen onze dank uit te drukken voor alle genoten steun, in de eerste plaats aan de Stad Gent en in het bijzonder aan Johan Van de Wiele en het team van de Kunsthal Sint-Pietersabdij, die het mogelijk hebben gemaakt dat deze studiedag doorging op de locatie zelf die in de bijdragen belicht werd. Verder danken wij ook Marie Christine Laleman en het team van de Dienst Stadsarcheologie Gent voor de vlotte medewerking en bereidwilligheid om reeds de eerste, nog voorlopige gegevens van de opgravingen vrij te willen geven, de Faculteit Letteren & Wijsbegeerte van de Universiteit Gent danken wij voor de financiële en het Einhardinstituut, het Onderzoeksinstituut voor middeleeuwse studies van de Universiteit Gent, voor de wetenschappelijke steun. Last but not least gaat onze dank uit naar de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent die de tekst van de lezingen voor publicatie in haar Handelingen aanvaardde.

DE ONTWIKKELING VAN BLANDINIUM

Marie Christine Laleman¹

1. Onderzoek

De site van Blandinium op de zuidoostelijke flank van de Blandijnberg is voornamelijk bekend door het klooster dat Amandus er tussen 629 en 639 oprichtte, de voorloper van de latere Sint-Pietersabdij die in 1796 werd opgeheven (afb. 1). De 17de-eeuwse barokkerk en een aantal voormalige abdijgebouwen bleven bewaard en bieden thans huisvesting aan culturele functies.

Afb. 1
Luchtfoto -
copyright
Stad Gent,
Dienst
Stedenbouw

¹ Stadsarcheoloog en adviseur van de Stad Gent

De betekenis van de Blandijnsite voor de ontwikkeling van het middeleeuwse Gent², de geschiedenis van de Sint-Pietersabdij, evenals het gebouwenpatrimonium³ en de kunstschaten⁴ waren al herhaaldelijk onderwerp van studie en publicatie. Maar ook het onderzoek van de materiële bronnen droeg in belangrijke mate bij tot nieuwe of meer genuanceerde inzichten in de evolutie van deze site en zijn deelaspecten. Het zijn ook de materiële relictten die het uitgangspunt vormen voor deze samenvattende bijdrage, in se een beknopt overzicht over de ontwikkeling van de Blandijnsite.

Reeds in de 19de eeuw werden er bodemvondsten gemeld en archeologische waarnemingen genoteerd⁵. Ook in de loop van de 20ste eeuw boden aanpassingswerken of restauraties de gelegenheid om sporen van oudere gebouwen te bekijken en daar notities over op te maken. Vermelden we zeker wat Alfons Van Werveke, Marcel Deruelle en Roger Van Driessche optekenden, evenals medewerkers van de Stad Gent ter gelegenheid van restauratiewerken aan de voormalige abdijgebouwen. Daartoe behoort ook een geïllustreerd verslag

² Zie vooral: VERHULST, A & DECLERCQ, G., *Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking*, in: *Gent, apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 36-59; VERHULST, A., *Les origines et l'histoire ancienne de la ville de Gand*, in: *Actes du 14e colloque international de Spa, 6-8 sept. 1988*, Bruxelles, 1990, p. 293-297; VERHULST, A., *De restauratie van de abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs te Gent tijdens de 10de eeuw*, in: *Feestbundel D.P. Blok*, Hilversum, 1990, p. 336-342; DECLERCQ, G. (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997.

³ Zie voornamelijk: DE BUSSCHER, E., *L'abbaye de Saint-Pierre à Gand*, Gand, 1869; DERUELLE, M., *De Sint-Pietersabdij te Gent. Archeologische studie*, Gent, 1933; DERUELLE, M., *Problemen aangaande de Sint-Pietersabdij te Gent*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1959, p. 25-33; VAN REGTEREN ALTENA, I.O., *De Sint-Pietersabdij te Gent, getekend voor 1534*, in: *Opus Musivum Professor Doctor M. Onzinga*, Assen, 1964, p. 161-173; VAN DRIESSCHE, R., *De voormalige romaans-gotische kerk van de Sint-Pietersabdij te Gent*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1977, nr. 31, p. 1-63; HELIOT, P., *Les basiliques de pèlerinage et l'ancienne abbatale Saint-Pierre de Gand*, in: *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, Bruxelles, 1979, p. 7-56; LALEMAN, M.C., *Monastieke architectuur: een weerspiegeling van leven en denken in de geest van de 'Regula Benedicti'*, in: *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden*, Gent, 1980, p. 6-104 dl. 3; VAN DRIESSCHE, R., *De Sint-Pietersabdij te Gent. Archeologische en kunsthistorische studie*, Gent, 1980; LALEMAN, M.C., *De Sint-Pietersabdij te Gent. Dertien eeuwen geschiedenis en cultuur*, Gent, 1992; DHANENS, E., *De ring van Sint-Dunstan. De voormalige Sint-Pieterskerk en haar kunstpatrimonium*, Gent, 2003.

⁴ DECLERCQ, G. (dir.), 1997, met de daarin opgenomen verwijzingen; DHANENS, E., 2003.

⁵ Zie b.v. DE BAST, M.J., *Recueil d'Antiquités romaines et gauloises trouvées dans la Flandre proprement dite*, Gand, 1808 & *Supplément*, Gand, 1809 & 1813. Zie ook: BAUWENS-LESENNE, *Bibliografisch repertorium der Oudheidkundige vondsten in Oostvlaanderen*, Brussel, 1962.

DE ONTWIKKELING VAN BLANDINIUM

van de graven en beschilderde grafkelders die Fritz De Boever in 1954 registreerde bij werken in de kruisgang⁶ (afb. 2).

Afb. 2
*Beschilderde grafkelder -
copyright Stad Gent,
Sint-Pietersabdij*

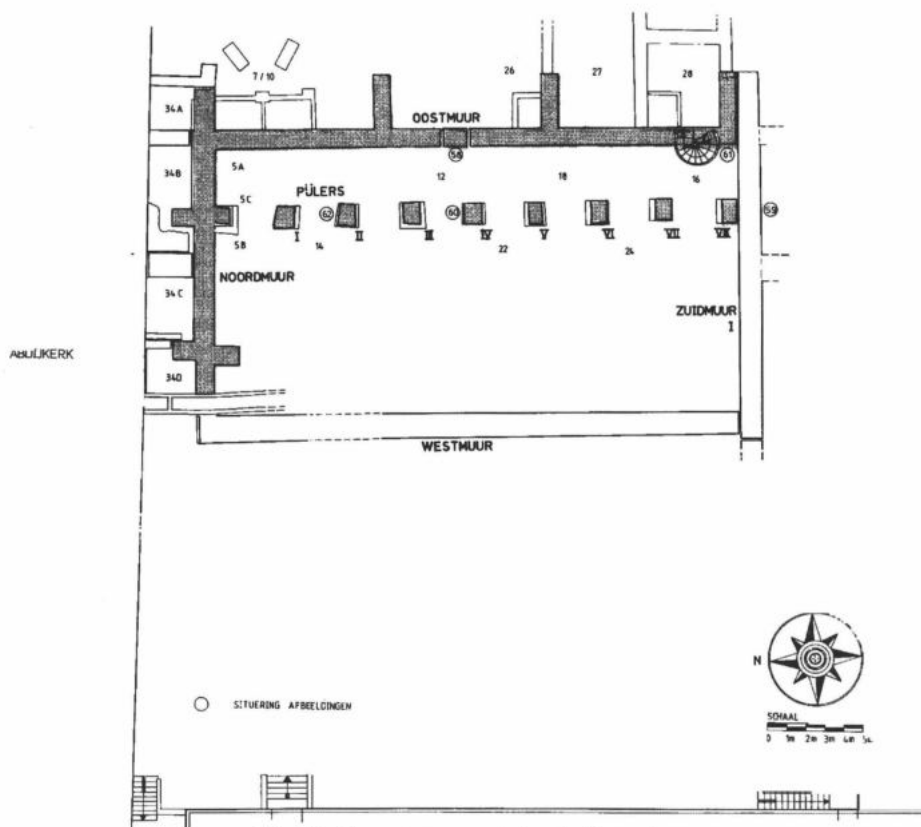
Van uitzonderlijke betekenis voor de Gentse historiografie waren de opgravingen die van 1973 tot 1976 plaats vonden in de oostelijke buitentuin⁷ (afb. 3a,b). Voor het eerst werden de materiële bronnen wetenschappelijk aangepakt en geconfronteerd met wat op grond van geschreven bronnen en beeldmateriaal bekend was. Deze wisselwerking was evenwel niet eenzijdig. De vraagstelling vanuit de materiële bronnen leidde tot een vernieuwd onderzoek van de geschreven documentatie, zowel voor de ontstaansgeschiedenis en de vroege ontwikkeling van het middeleeuwse Gent, als voor de eigenlijke geschiedenis van het Blandiniumklooster vanaf het tweede kwart van de 7de tot eind 18de eeuw. De opgravingen in de oostelijke buitentuin boden een overzicht van sporen op die plek, vanaf de Romeinse tijd tot de tweede helft

⁶ Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie, archief.

⁷ VANDENHOUTE, J., e.a., *De Sint-Pietersabdij te Gent. Historisch en archeologisch onderzoek*, Gent, 1977-1979; LALEMAN, M.C., RAVESCHOT, P. & VAN DE WALLE, R., *De Sint-Pietersabdij te Gent. Het rijke leven van zieke monniken. Twee afvalputten uit de infirmerie 1600-1780*, Gent, 1985.

*Afb. 3a Pijlers van de infirmerie -
copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie*

*Afb. 3b Algemeen grondplan infirmerie -
copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie*

DE ONTWIKKELING VAN BLANDINIUM

van de 20ste eeuw. De ontwikkeling van een deelzone, in casu de sector van de infirmerie en de pitantie van de abdij, was niet los te koppelen van de volledige bouwkundige ontwikkeling van dit monasterium. Voor de oudere sporen, de premonastieke ontwikkeling, drong zich een evaluatie binnen een veel ruimere context op, wat meteen aanleiding gaf voor een hernieuwd onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van Gent. De vermelde opgravingen leverden verder, en dit voor het eerst in de Gentse regio, een overzicht van eeuwen vondstengoed: vooral huisraad in een chronologie vanaf de Romeinse tijd tot de 20ste eeuw. Veel keramieksoorten waren op dat ogenblik nauwelijks bekend of slechts summier bestudeerd. De grondige studie van het mobiele vondstengoed leverde een ongeëvenaarde basiskennis voor het Gentse en wordt nog steeds als referentie benut, zij het dat de kennis van heel wat deelaspecten, mede door nieuwe opgravingen en doorgedreven studies uit jongere tijd, konden worden bijgestuurd of aangevuld. De opgravingen in de oostelijke buitentuin hadden niet enkel betekenis voor de Sint-Pietersabdij of Gent. Elk van de onderzochte aspecten werd ook in een veel ruimer perspectief bekeken en dit vanuit de vraagstelling: in hoeverre was Sint-Pieters voorloper of uitzondering, of volgde Sint-Pieters een algemene ontwikkelingslijn die zich ook elders binnen de Noordwest-Europese context voordeed?

De evaluatie van de materiële bronnen binnen die ruimere Europese context was verder aan de orde bij de verschillende archeologische interventies die de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent sedert 1976 in de Sint-Pietersabdij realiseerde. Telkens vormden infrastructuurwerken of restauratiewerkzaamheden de aanleiding voor beperkte opgravingen of bouwarcheologie. Bij gelegenheid konden ook buiten de bewaarde abdijgebouwen waarnemingen worden gedaan: onder meer op het Sint-Pietersplein en in huizen langs de Sint-Kwintensberg, de Sint-Amandstraat en de Sint-Pietersnieuwstraat⁸.

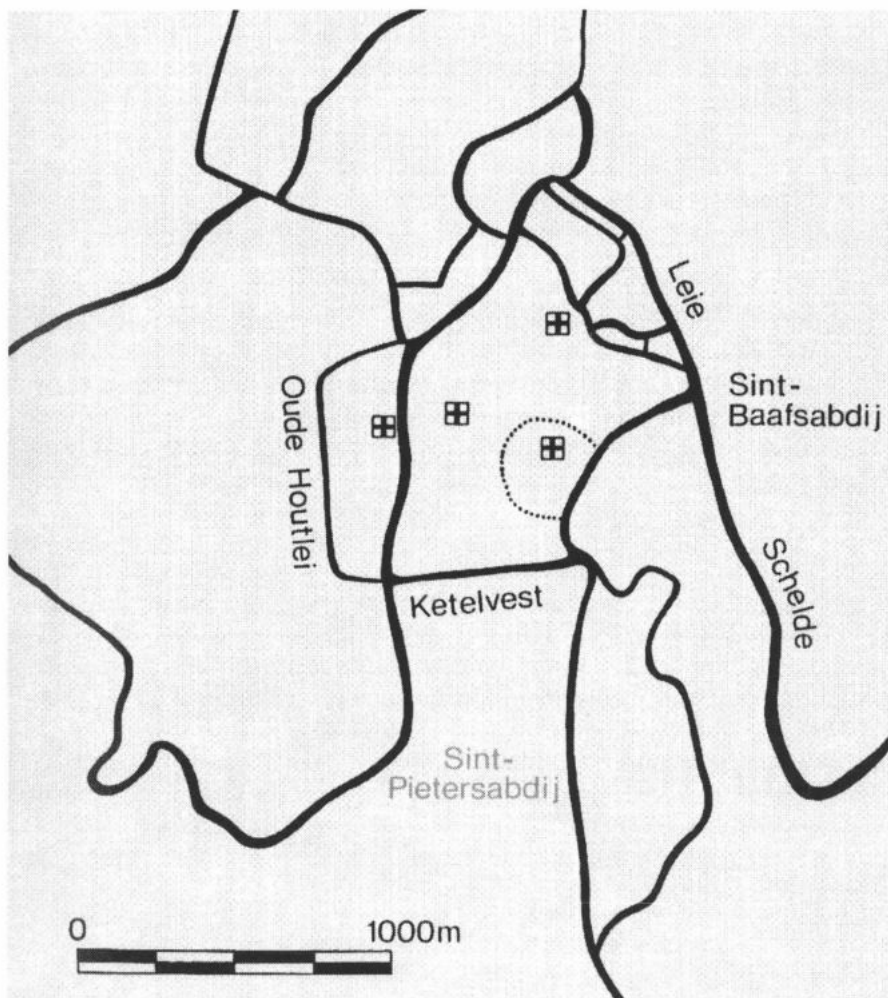
De nieuwste evolutie in het onderzoek naar de materiële bronnen werd ingeluid door de opgravingen die de Dienst Stadsarcheologie op 31 juli 2002 startte als vooronderzoek bij de geplande aanleg van een parkeergarage onder het Sint-Pietersplein. Tezelfdertijd werkte de Universiteit Gent een renovatieproject uit voor haar gebouwenpatrimonium vanaf de Vooruit aan de Sint-Pietersnieuwstraat tot aan de Tweekerkenstraat. In een eerste fase was er een bouwblokanalyse met prospecties, uitgevoerd door de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent. Als een verder gevolg op deze eerste analyse voerde de Vakgroep Archeologie van de Universiteit opgravingen uit aan de Tweekerkenstraat⁹, als onderdeel van de voorbereiding voor een nieuw gebouw ten behoeve van de Faculteit Economie en Bedrijfsbeheer.

⁸ Cf. de verschillende kroniektteksten in het tijdschrift *Stadsarcheologie*, Gent, 1977-2000.

⁹ Project onder algemene leiding van Prof. Dr. J. De Meulemeester. De opgravingen werden uitgevoerd onder dagelijkse leiding van de archeologen Caroline Ryssaert en An Van den Bremt.

2. Premonastieke sporen

De ontwikkeling van Blandinium in Gent werd allereerst bepaald door de uitzonderlijke geomorfologische situatie van de site, gelegen ten zuiden van de middeleeuwse kernstad. Essentieel is de aanwezigheid van de Blandijnberg, een 29.10 m hoge, tertiaire getuigenheuvel, ten oosten begrensd door de Schelde en ten westen door de Leie (afb. 4). Voor het toponiem *Blandijn* zijn thans twee verklaringen in omloop. Traditioneel worden Blandijn en de Latijnse vorm Blandinium gezien als een afleiding van de bezitting van een zeker Blandius en zou dit het enige Gallo-Romeinse toponiem op het Gentse

Afb. 4 Situeringkaart -
copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

DE ONTWIKKELING VAN BLANDINIUM

grondgebied zijn¹⁰. Er is evenwel ook een andere verklaring mogelijk: *Bland* of *Blend* zou een Keltische benaming zijn voor heuvel¹¹.

Wanneer voor het eerst mensen rondtrokken op de flanken van de Blandijnberg, valt door de schaarsheid aan materiële bronnen moeilijk uit te maken. De enkele vondsten uit de Steen- en Metaaltijden laten geen verdere conclusies toe. Uitzondering vormen de recent aan de Tweekerkenstraat opgegraven lithische concentraties. Deze vondsten kunnen op de overgang van Epipaleolithicum naar Mesolithicum worden gesitueerd, tussen 9600 en 9000 vóór onze tijdrekening¹².

Materiële bronnen uit de Romeinse tijd komen zowat bij elk bodemonderzoek op de Blandijnberg aan het licht. Toch blijven ze algemeen beperkt in aantal en zijn ze nooit gekoppeld aan structuren of grondsporen. Bij de oudere bodemvondsten worden opvallend veel munten vermeld. Zo geeft kanunnik De Bast aan dat er bij nivelleringswerken op het Sint-Pietersplein in 1810-1811 meer dan tachtig voornamelijk bronzen en enkele zilveren munten werden verzameld. Ze overspannen de periode van keizer Nero (54-68) tot keizer Valentinianus (364-375)¹³. Hoewel schaars en fragmentarisch, verwijzen de gegevens naar een nederzettingkern, mogelijk een landbouwuutbating die er in de 2de en 3de eeuw van onze tijdrekening en misschien ook wat langer fungeerde. Uitzonderlijk is dit niet voor de Gentse regio die in die periode wel meer verspreide, landelijk woonkernen kende. Blandinium geeft evenwel een ander beeld dan wat bijvoorbeeld bekend is over de Romeinse nederzettingkern op de plaats van het latere Gravensteen of over de bewoningskern nabij de samenloop van Leie en Schelde. Op deze plaatsen wijzen de vondsten op een romanisatie van in de 1ste eeuw en nabij het rivierenknooppunt liep de Gallo-Romeinse aanwezigheid langer in de tijd door dan op de Blandijnberg. Tevens wordt de plaats van de samenloop gekenmerkt door veel meer importmateriaal, wat mogelijk kan worden verklaard door een handelsfunctie op die plaats¹⁴.

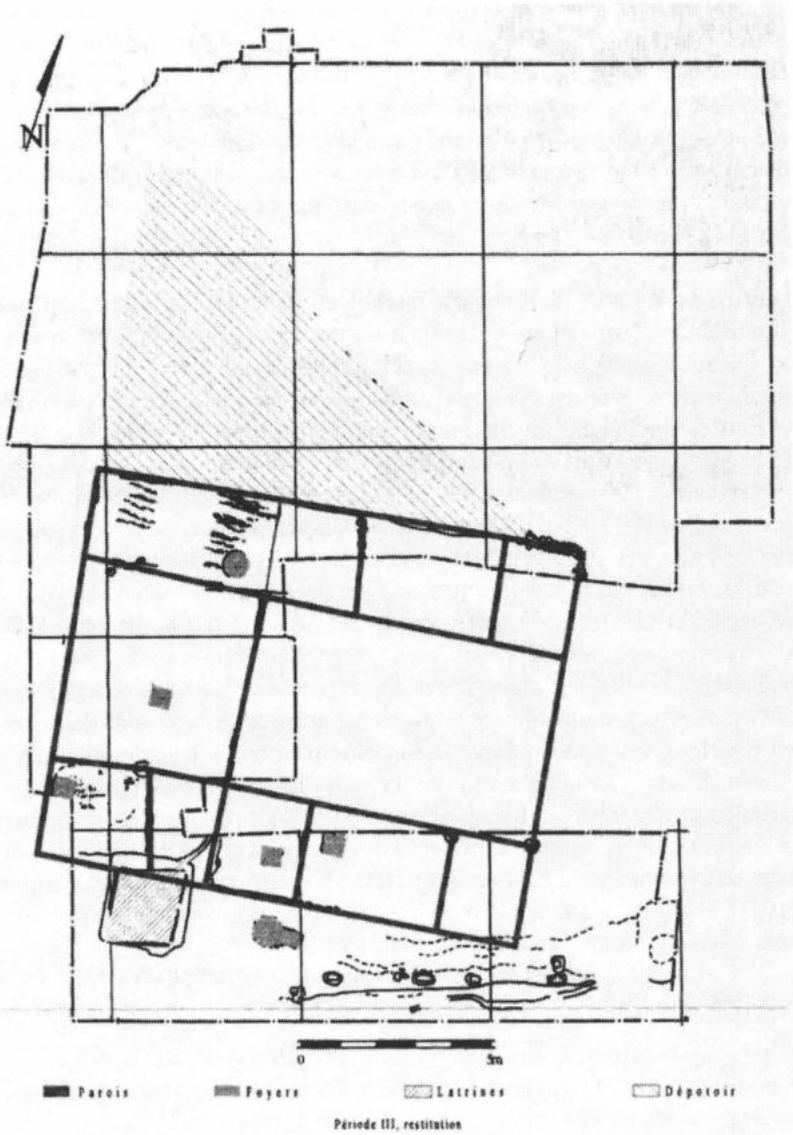
¹⁰ LALEMAN, M.C. & THOEN, H., *Bij de wieg van de stad (prehistorische eeuw na Christus)*, in: *Gent, apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 24-35.

¹¹ FALC'HUN, F., *Les noms de lieux celtiques*, (*Publications du Centre de Recherche bretonne et celtique*), Rennes, 1970, 2e série, no 1, p. 113122. Met bijzondere dank aan Dr. A. Verhoeve.

¹² Met bijzondere dank aan de collegae Caroline Ryssaert en An Van den Bremt.

¹³ DE BAST, M.J., *Second supplément au recueil d'Antiquités Romaines et Gauloises, contenant la description de l'ancienne ville de Bavai et de Famars*, Gand, 1813, p. 197-198.

¹⁴ LALEMAN, M.C. & THOEN, H., 1998. Met dank aan Prof. Dr. H. Thoen die de Gallo-Romeinse vondsten uit de opgravingen 1973-1976 bestudeerde en in hun Gentse context situeerde, een studie die niet werd gepubliceerd.

Afb. 5 Hamage (Noord-Frankrijk), 8ste eeuwse kloosterfase -
copyright Louis, E., *fouilles archéologiques sur le site du monastère
mérovingien puis carolingien de Hamage* (France, Département du Nord),
in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*,
Gent, 1995, nr. 49, p. 59

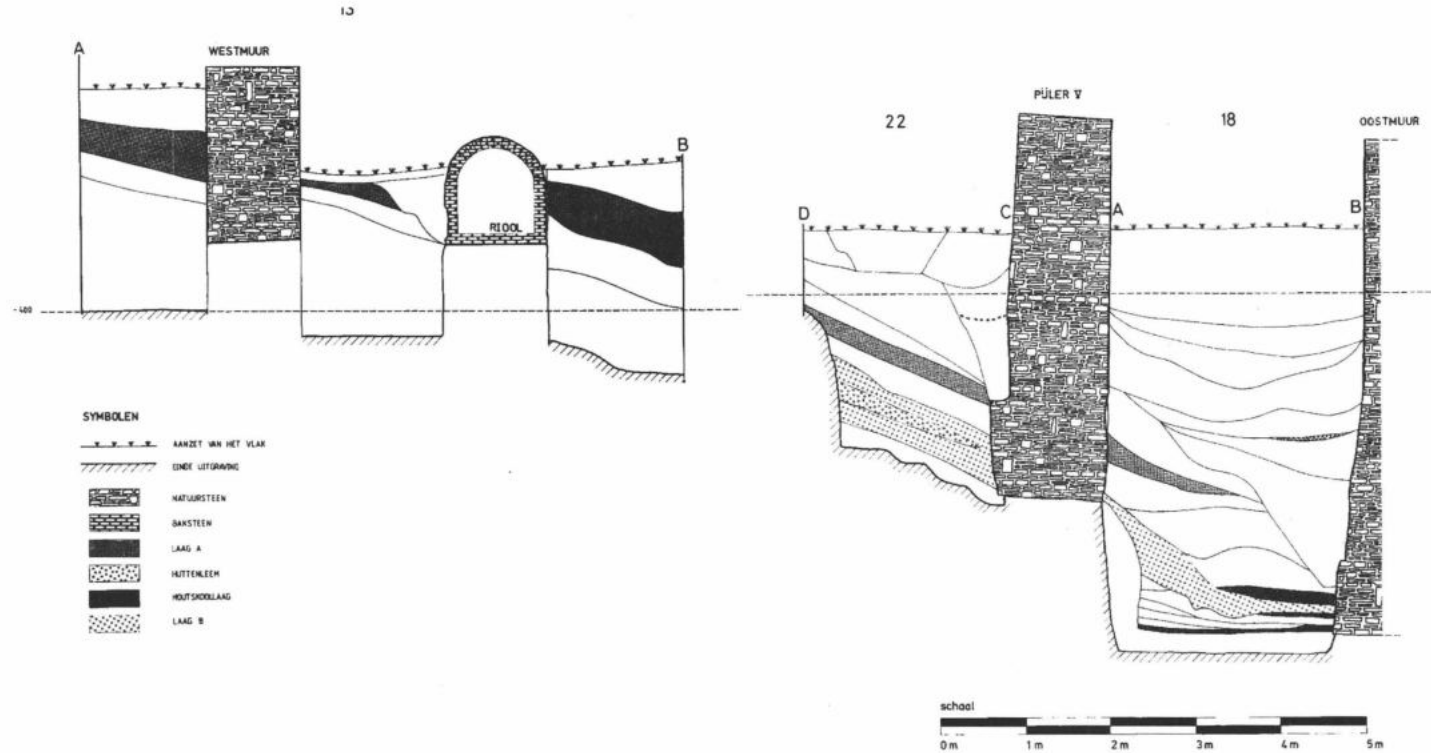
3. De oudste kloostervestigingen

Kuilen, paalsporen en vroegmiddeleeuws vondstenmateriaal duiden op menselijke aanwezigheid in de 6de-7de eeuw. Of die bewoning continu doorliep tot aan de oprichting van het eerste klooster door Amandus en zijn volgelingen, is niet met zekerheid te stellen. Er zijn overigens zo goed als geen materiële bronnen die met de eerste kloosterfasen kunnen worden geassocieerd. Rekening gehouden met de opgravingen die in het Noord-Franse Hamage plaatsvonden¹⁵, kan men een gelijkaardig beeld voorstellen voor het oudste Blandiniumklooster: een houtbouw met verscheidene kamers rondom een binnenplaats waarvan er één ruimte als kapel of cultusplaats dienst deed (afb. 5).

Op dit ogenblik zijn er geen gegevens bekend over steenbouw op de Blandijnberg, vóór het tweede kwart van de 9de eeuw. En ook voor die periode gaat het in feite nog om onrechtstreekse gegevens. Bij de opgravingen in de oostelijke buitentuin kwam een kalkovencomplex aan het licht¹⁶. In veldovens, aangelegd in de flank van de Blandijnberg, verhitte men blokken Doornikse kalksteen tot kalk. Samen met zand, dat ter plaatse werd gewonnen, en water verwerkte men de kalk tot mortel en pleister. De kalksteen werd rechtstreeks uit het Doornikse aangevoerd via de Schelde die de kloostersite ten oosten begrenst. Het vondstengoed in en bij het kalkovencomplex geeft een datering in het tweede kwart van de 9de eeuw. Op dat ogenblik was Einhard (775/776-840) lekenabt van het Blandiniumklooster. Hij was biograaf van Karel de Grote en raadsman van Lodewijk de Vrome, en staat verder bekend als een groot bouwheer, ook wel eens de "restaurator" van het klooster genoemd. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij het initiatief nam voor de oprichting van een stenen kloosterkerk. De plaats, de plattegrond en de vormgeving van dit cultusgebouw kennen we (nog) niet. Rekening gehouden met de traditie binnen westerse middeleeuwse kloostergemeenschappen kan men veronderstellen dat deze Karolingische kerk een voorloper was van de nog bestaande barokkerk. Een lokalisatie van de 9de-eeuwse bidplaats ter hoogte van het koepeldeel van de 17de-eeuwse kerk lijkt het meest plausibel.

¹⁵ LOUIS, E., *Fouilles archéologiques sur le site du monastère mérovingien puis carolingien de Hamage (France, Département du Nord)*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1995, nr. 49, p. 45-69.

¹⁶ LALEMAN, M.C., *Het kalkovencomplex*, in: VANDENHOUTTE, J., e.a., 1977-1979, p. 120-139.

Afb. 6 Laag A: laat-Karolingische stortlaag op de heiling naar de Schelde - copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

4. Herstel na de Noormannen

Een stortlaag op de helling naar de Schelde toe, voor het eerst opgemerkt bij de opgravingen in de oostelijke buitentuin, kan worden geassocieerd met een bouwcampagne na de Noormannentijd¹⁷ (afb. 6). Geschreven bronnen verschaffen inlichtingen over invallen ten tijde van die onrustige tijden en over de lotgevallen van de religieuzen die tijdelijk buiten Gent verbleven. Op basis van die bronnen kan men verder stellen dat er zeker in de late 9de eeuw terug kloosterlingen in Blandinium waren. Er zijn weinig gegevens bekend over de aan de gebouwen toegebrachte schade en over eventuele restauratie of nieuwbouw in die tijd. Ook de materiële bronnen bieden op dit vlak geen zekerheden.

Op grond van wat het archeologisch onderzoek tot op heden aanreikte, lijkt een belangrijke nieuwbouwcampagne niet vóór het midden van de 10de eeuw te hebben aangevangen. Dit komt goed overeen met wat uit de geschreven bronnen af te leiden valt. De recente opgravingen op het Sint-Pietersplein brachten de westbouw van een monnikenkerk aan het licht, evenals een ten westen aansluitend atrium met bijbehorende begraafplaats. De westbouw is wellicht het kerkdeel dat in 979 door aartsbisschop Egbert van Trier werd ingewijd, in aansluiting bij de meer oostelijk gelegen vernieuwde monnikenkerk waarvan de *dedicatio* in 975 plaatsvond. Hoe lang de begraafplaats van het atrium werd gebruikt, is uit de opgravingen niet zo duidelijk af te leiden; mogelijk was dit tot in de 12de eeuw. Westbouw en atrium bleven de verdere ontwikkeling van het abdijcomplex blijvend bepalen. Zo vormde de noordgevel van het atrium tot in de late 18de eeuw de grens tussen het parochiekerkhof ten noorden en de sector van het abtshuis ten zuiden. De westbouw maakte vanaf de late Middeleeuwen deel uit van de abtsresidentie die zich in verschillende fazen tot een groots 18de-eeuws paleis ontplooidde.

Een hele reeks abdijgebouwen van Doornikse steen behoren tot een bouwcampagne jonger dan monnikenkerk en atrium, maar die er mogelijk op aansloot en in kern wellicht nog 12de-eeuws is. Het gaat om een ten zuiden van de monnikenkerk gelegen kruisgang met omringende, niet bij elkaar aansluitende kloostervleugels (afb. 7). Materieel het best gedocumenteerd is de refertevleugel, aan de zuidkant van de kruisgang (afb. 8, 9). De helling van de Blandijnberg, in zuidelijke richting, werd benut voor de aanleg van twee bouwlagen. Boven een voorraadzaal, opgedeeld met stevige vierkante pijlers, bevond zich een ruime eetzaal die vanuit de zuidelijke pandgang gelijkgronds bereikbaar was. In het begin van de 14de eeuw richtte men op de onderste bouwlaag een rijk versierde kamer in, mogelijk voor de prior. Restanten van de wandschilderingen die deze kamer decoreerden, werden bij bouwarcheologie teruggevonden.

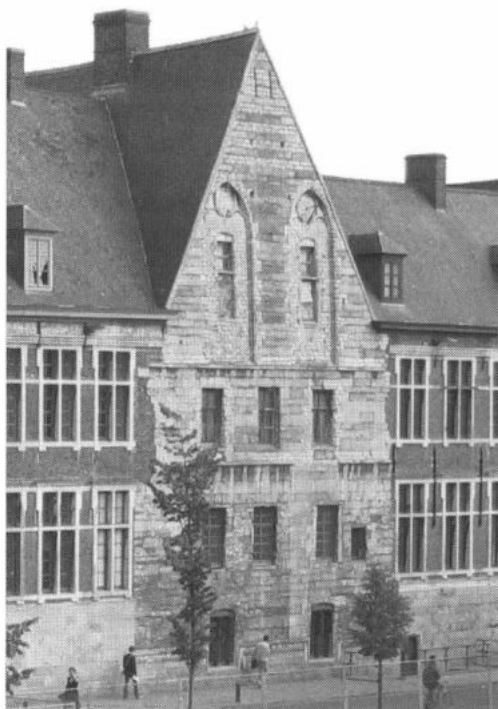
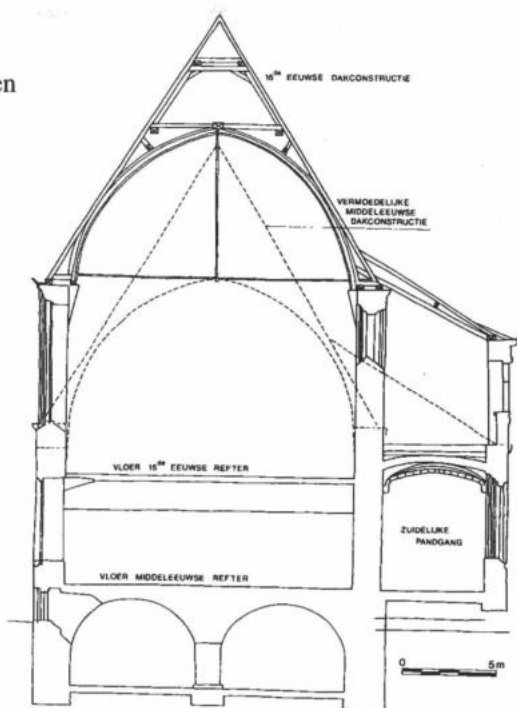
¹⁷ RAVESCHOT, P. & VANDENHOUTE, J., *Algemene stratigrafie*, in: VANDENHOUTE, J., e.a., 1977-1979, p. 98-107.

Afb. 7 Zicht op de kruisgang - copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

DE ONTWIKKELING VAN BLANDINIUM

Afb. 8 Doorsnede refter -
copyright Stad Gent,
Technische dienst gebouwen

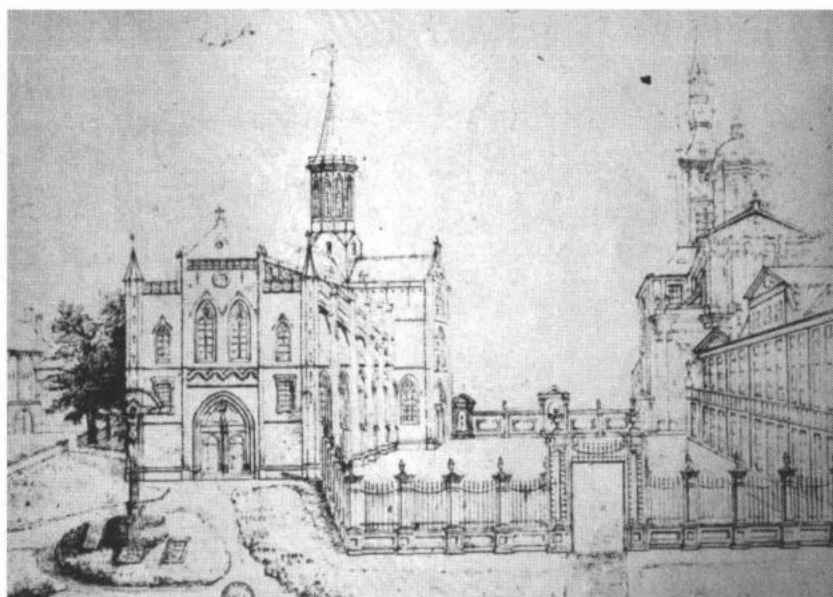

Afb. 9 Zicht op refter -
copyright Stad Gent,
Dienst Stadsarcheologie

In de oostsector bevond zich de monastieke infirmerie¹⁸. Steun- of keermuren die bijdroegen tot het stabiliseren en in gebruik nemen van de helling naar de Schelde, werden benut bij de bouw van de oudste natuurstenen infirmerie en het erbij aansluitende pitantiegebouw. De meest oostelijke keermuur, tegen de oeverstroken naast de Schelde, had ook een grensfunctie. Hij vormde namelijk een afbakening tussen de rivier, die door de graaf van Vlaanderen werd beheerd, en het kerndomein van de abdij.

5. De Onze-Lieve-Vrouweparochie

Ten noorden van het eigenlijke abdijcomplex stond de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de parochiekerk van het Sint-Pietersdorp (afb. 10). De opgegraven relictentonen in kern een driebeukige kerk van Doornikse steen met uitgewerkte koorpartij. Enkele 19de-eeuwse waarnemingen, die de sporen als kasteelrelictentoon interpreterden, de recente opgravingen op het Sint-Pietersplein en aan de Tweekerkenstraat, evenals de uitgebreide iconografie brengen vooral een 13de-eeuwse gotische kerk in beeld. Wellicht was dit niet

*Afb. 10 De Onze-Lieve-Vrouweparochiekerk, P.J. Goetgebuere naar
schildering van J. van Doorselaar, 1733 -
copyright Stad Gent, Stadsarchief*

¹⁸ In tegenstelling tot de interpretatie zoals verwoord in DHANENS, E., 2003, en waarbij men in dit gebouw de 10de-eeuwse hal of het huis van de graven van Vlaanderen ziet, zijn de opgegraven muur- en pijlerfragmenten van de infirmerie niet ouder dan de 12de eeuw en stond er voorheen op die plaats geen stenen gebouw.

DE ONTWIKKELING VAN BLANDINIUM

de eerste of oudste Onze-Lieve-Vrouwekerk. De parochie bestond zeker al in de 11de eeuw, maar was toen misschien nog gekoppeld aan een altaar of kapel in of bij het atrium. In de Onze-Lieve-Vrouwekerk en op het omliggende kerkhof werden parochianen bijgezet. De recente opgravingen legden talrijke graven vrij en bieden een inzicht in de diverse bijzettingstypes. Van wanneer er op dat grafveld werd begraven, is niet bekend. De jongste graven dateren van de 18de eeuw. Met een decreet van 1784, uitgevaardigd door keizer Jozef II, was het niet langer toegestaan om in de Onze-Lieve-Vrouwekerk en op het kerkhof te begraven. Korte tijd later, in 1796 werd de kerkfunctie opgegeven. In 1799 ging men over tot de sloping van het kerkgebouw, althans bovengronds. Door de aanleg van het Sint-Pietersplein in het midden van de 19de eeuw verdwenen nog meer relictten van de kerk.

6. De abdij in de 15de eeuw

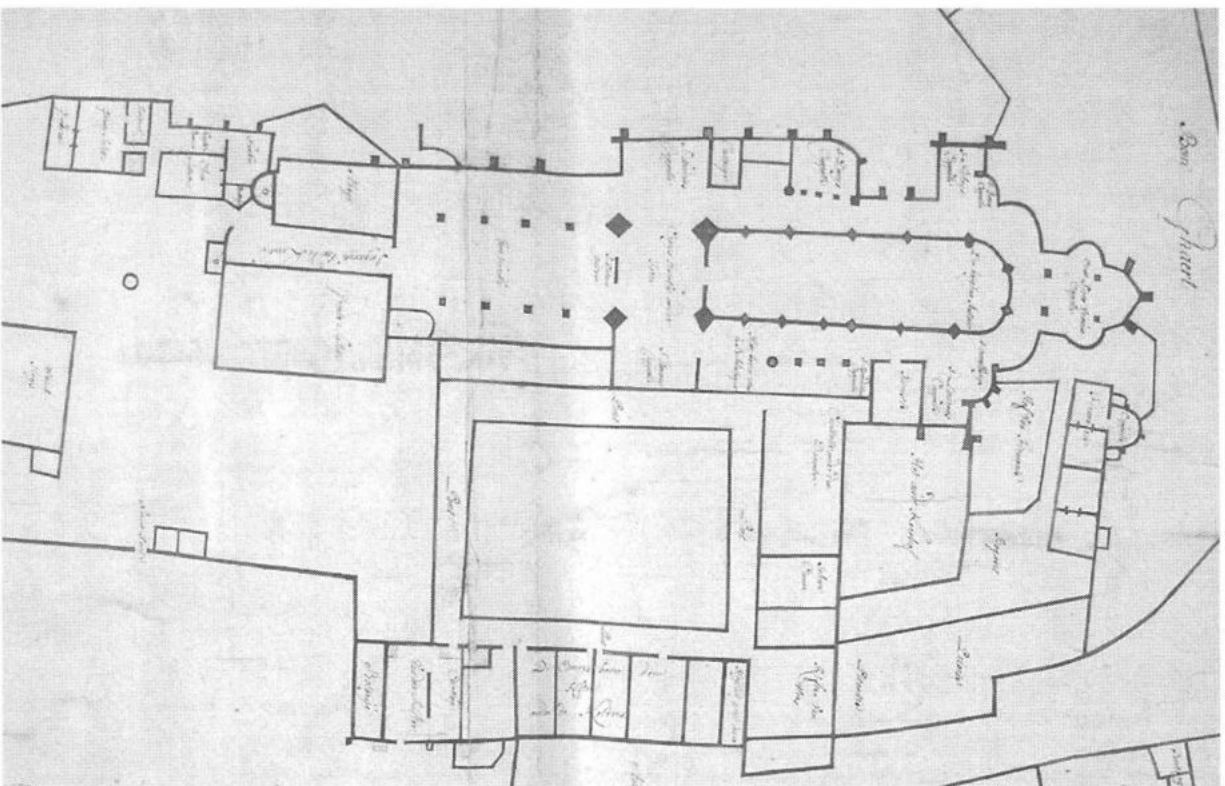
Zowel de materiële bronnen als de geschreven documenten getuigen van een belangrijke bouwfase in de Sint-Pietersabdij, in het begin van de 15de eeuw (afb. 11). Volgens de geschreven inlichtingen was dit de nasleep van een brand die in 1378 een belangrijk gedeelte van de abdij vernietigde. Aanvankelijk zouden eerst alleen snelle herstellingen zijn uitgevoerd. Vooral abt Gerard van Leeuwaerde (1389-1412) nam het initiatief voor ingrijpende verbouwingswerken waarbij het hele abdijcomplex betrokken werd. Van werken in de zuidelijke kapellen van de monnikenkerk getuigden wat moeilijk te interpreteren bouwsporen die in de oostelijke buitentuin aan het licht kwamen. De oudere monnikenkerk was immers langer en breder dan de nog bestaande barokkerk. De westbouw van de 10de-eeuwse kerk werd opgenomen in een nieuw abtshuis. De refertvleugel werd verlengd en verhoogd. De gevel aan het Sint-Pietersplein, de zuidgevel op het binnenplein, met haar kenmerkende speklagenmetselwerk, en de hoge eetzaal met beplankt spits tongewelf stammen nog uit die tijd. Ook de infirmerie of ziekenverblijf en de pitantie werden verbouwd. Ten oosten van de ziekenkamers kwam er een kapel. Het resultaat van die belangrijke bouwcampagne is te zien op het zogenoemde *Rode Plan* uit het Gentse Rijksarchief¹⁹ en op een viertal 16de-eeuwse tekeningen²⁰. De studie van de materiële bronnen maakte het inmiddels mogelijk te besluiten dat het alleen in kopieën bewaarde *Rode Plan* een 15de-eeuwse situatie in beeld brengt, het resultaat van de vermelde bouwcampagne (afb. 12). De onderzochte bouwrelictten tonen tevens aan dat het om een zeer getrouwe plattegrond gaat.

¹⁹ Rijksarchief Gent, Kaarten en Plannen, nr. 205.

²⁰ Panoramisch Gezicht op Gent, 1534, Bijlokemuseum Gent; Gezicht op de Schelde voor 1534, verz. Duits, London, cf. VAN REGTEREN ALTENA, I.Q., 1964; twee tekeningen door Arent Van Wijnendale, Stadsarchief Gent, Atlas Van Wijnendale.

Afb. 11 Sanderus, 1641, Zicht op de 15de-eeuwse bouwfasie - copyright Stad Gent, Stadsarchief

Afb. 12 Rode plan. Zicht op de 15de eeuwse situatie - copyright Rijsarchief, Fonds kaarten en plannen

7. Na de beeldenstormen

Een volgende bouwcampagne die in de materiële bronnen te herkennen is, houdt verband met het herstel van de abdij na de beeldenstormtijd. Zowel de abdijkerk, de reftervleugel, de infirmerie, de pitantie als de kruisgang werden eind 16de en begin 17de eeuw grondig aangepakt. In die periode kreeg de kruisgang onder meer een bovenverdieping, waarvoor de 15de-eeuwse vensters aan de noordzijde van de refterzaal moesten worden gedicht. De gestucte kruisribgewelven die in de pandgangen en enkele kamers terug te vinden zijn, verwijzen eveneens naar die herstelperiode. In hun vormgeving zijn ze kenmerkend voor de Gentse kloosterarchitectuur van de Contrareformatie. In een gebouw aan de zuidoosthoek van en buiten het vroegere abdijcomplex werden de bakkerij, de brouwerij en een rosmolen ondergebracht. De drie gedichte boogopeningen in de noordgevel tonen nog de plaats van de voormalige rosmolen.

De bouwwerken werden in de 18de eeuw verder gezet, wat onder meer blijkt uit de westgevel van de barokke abdijkerk. Deze gevel draagt in de decoratie het jaartal 1721, wat inhoudt dat er voor de bouw van de nieuwe abdijkerk naar ontwerp van bouwmeester Pieter Huysens (1577-1637) nagenoeg een eeuw nodig was. Bewaarde penningen en geschreven inlichtingen getuigen immers van een eerste steenlegging in 1629.

In 1727 startte abt Antoine Musaert (1720-1730) met de bouw van een nieuwe abtswoning en zonderde hij ten noorden ervan een deel van het vroegere Onze-Lieve-Vrouwekerkhof als tuin af. Daar kwam ook de nieuwe officiële toegang tot de abdij. De recente opgravingen op het Sint-Pietersplein brachten materiële sporen van dit abtswartier aan het licht. Daartoe behoorden ook kelders, een tuin, een waterput en diverse vondstenensembles. Ten zuidwesten sloot de proosdij bij het abtswartier aan. De lokalisatie van het koetshuis dat bij de proosdij hoorde, werd mogelijk dank zij de opgravingen. Samen met andere gegevens wijzen ze erop dat de westgrens van het abdijcomplex te situeren is bij de huidige oostelijke rooilijn van de Sint-Amandstraat²¹.

Buiten de kerk en het abtshuis ondergingen nog andere gebouwen in de 18de eeuw aanpassingen. Op initiatief van abt Philippe Standaert (1730-1759) kreeg de refter een geheel nieuwe inrichting en werden de onderliggende kamers overwelfd. Ook zijn opvolger Gudwalus Seiger (1760-1789) was een eminent bouwheer. Hij liet een nieuwe infirmerie optrekken naar ontwerp van bouwmeester Laurent-Benoit Dewez (1731-1812), de grote 18de-eeuwse vleugel langs de Kantienberg. Op de plaats van de oudere abdijgebouwen in

²¹ Met dank ook aan historicus Daniel Lievois die heel wat nieuw onderzoek verrichtte in het geschreven bronnenmateriaal 13de-20ste eeuw, gegevens die nog niet gepubliceerd werden.

DE ONTWIKKELING VAN BLANDINIUM

de oostsector kwam een groots opgevatte terrastuin die aan de oostzijde met een balustrade was afgewerkt (afb. 13). De dekplaten met steenhouwermerk *W*, die bij bouwarcheologie aan het licht kwamen, verwijzen naar leveringen hardsteen door Grégoire Wiencqz uit Soignies aan abt Seiger.

Afb. 13 De keerhuur aan de oostzijde van de terrastuin - copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

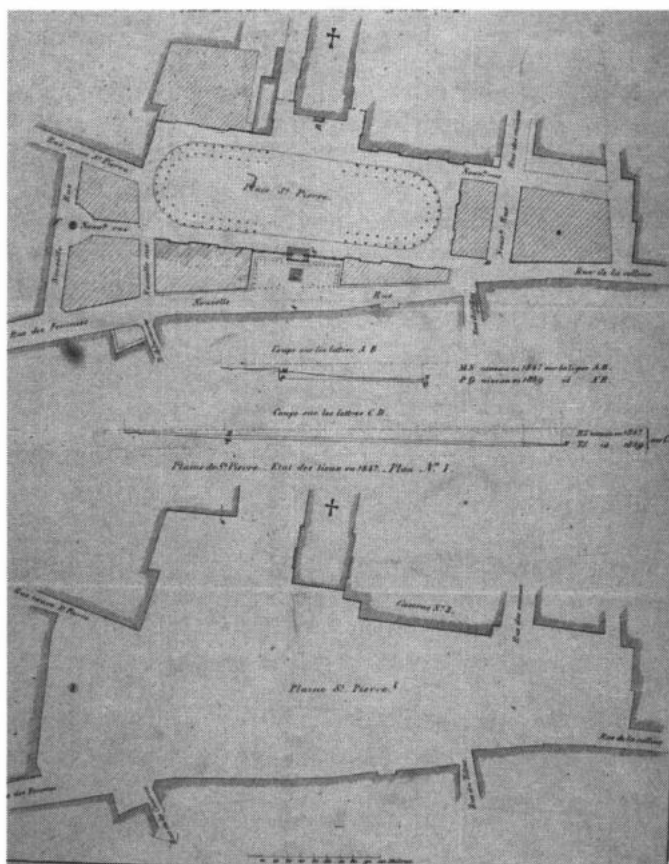
8. Van gebouwen naar plein

In de Franse tijd werd de Sint-Pietersabdij als monastieke instelling opgeheven en werden de bezittingen als nationaal goed verkocht. De proosdij, het abtshuis en de Onze-Lieve-Vrouwekerk werden gesloopt. De relictien die nadien in het bodemarchief achterbleven, bevestigden het bovengronds verdwijnen van die gebouwen in het begin van de 19de eeuw. Toen ontstond een uitgestrekte vlakte, de *plaine Saint-Pierre* of het Sint-Pietersveld, ook oefenen marsveld voor de militairen die in de resterende abdijgebouwen een onderkomen vonden. Midden 19de eeuw werd het centrale deel van de *plaine Saint-Pierre*, rondom de behouden barokkerk en enkele voormalige abdijgebouwen, omgevormd tot het Sint-Pietersplein zoals zich dit nog vandaag in het stadsbeeld aftekent²² (afb. 14). De realisatie van dit concept, een ontwerp van de

²² Met dank aan Karolien Heirman en Daniel Lievois die parallel aan de opgravingen op het Sint-Pietersplein een grondige bouwhistorische survey opmaakten van de bebouwing rondom het huidige plein. De gegevens en de resultaten van dit onderzoek werden nog niet gepubliceerd.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

Frans architect Charles Leclerc-Restieaux, liet eveneens sporen na in het bodemarchief, wat bij de jongste opgravingen op het plein duidelijk werd. Tot de meer recente materiële bronnen die de opgravers ontdekten, behoren enkele vondstensembles met gebroken kleipijpjes. Het gaat om restafval van schietkramen die de opeenvolgende halfvastenforen sedert 1847 als materiële bronnen in de Blandijnheuvel achterlieten. Meteen was duidelijk dat concentraties kleipijpen niet noodzakelijk verwijzen naar productie of handel bij de plek van de vondst. De jongste materiële getuige op de Blandijnsite was het wegdek van het middenplein dat volgens geschreven bronnen in 1962-1964 werd gelegd.

Afb. 14 Plan Charles Leclerc-Restieaux -
copyright Stad Gent, Stadsarchief

ARCHEOLOGISCH VOORONDERZOEK OP HET SINT-PIETERSPLEIN EN AAN DE TWEEKERKENSTRAAT

An Van den Bremt¹ en Geert Vermeiren²

1. Inleiding

Voorafgaand aan de aanleg van een ondergrondse parkeergarage onder het Sint-Pietersplein werd er op 31 juli 2002 gestart met een archeologisch vooronderzoek. De opgravingen zijn een realisatie van de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent en het Stedelijk Parkeerbedrijf. De uitvoering gebeurde in nauwe samenwerking met de Dienst Coördinatie, het Departement Openbaar Domein, de Groendienst en de Dienst Wegen, Bruggen en Waterlopen van de Stad Gent³.

Ongeveer gelijktijdig startte een archeologisch vooronderzoek aan de Tweekerkenstraat. Aanleiding daarvoor waren de plannen voor een groot-schalige nieuwe constructie ten behoeve van de Faculteit Economie en Bedrijfsbeheer. Voor de coördinatie van dit project staat de Directe Gebouwen en Facilitair Beheer van de Universiteit Gent in. Het wetenschappelijke werk is toevertrouwd aan de Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa (onderzoekseenheid middeleeuwse en postmiddeleeuwse archeologie)⁴. De coördinatie van het gehele onderzoek en de globale wetenschappelijke uitwerking stond onder leiding van de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent sedert 1973 in.

De aanleg van grote constructies, zoals een ondergrondse parkeergarage, heeft een impact op het archeologisch bodemarchief waarin sporen van het verleden opgeborgen zijn. Het is belangrijk deze sporen goed te onderzoeken en te documenteren vooraleer ze onherroepelijk verloren gaan. De voorbije twee

¹ Projectarcheoloog, Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Universiteit Gent

² Archeoloog, Dienst Stadsarcheologie Gent

³ Met dank aan M.C. Laleman, G. Stoops en alle medewerkers van de Dienst Stadsarcheologie van de stad Gent. En met verder vooral ook dank aan de projectarcheologen M.-A. Bru, J. Huyghe, K. Rutten en D. Vanhee, evenals aan alle projectmedewerkers en vrijwilligers, die het terreinwerk mee hielpen realiseren.

⁴ Met dank aan Prof. Dr. J. De Meulemeester, projectleider P. Willaert, projectarcheoloog C. Ryssaert, archeologen I. Daghelet, S. De Vos, J. Dewulf en C. Van Loon evenals aan alle projectmedewerkers en vrijwilligers, die het terreinwerk mee hielpen realiseren.

Afb. 1 Algemeen zicht op het Sint-Pietersplein en de Tweekerkenstraat - copyright Universiteit Gent

decennia toonden talrijke wegenwerken op het Sint-Pietersplein aan dat er onmiddellijk onder het wegdek muurresten uit de latere Middeleeuwen bewaard waren gebleven, evenals graven, die zowel met de abdij als met het Sint-Pietersdorp kunnen te maken hebben. Dat gegeven evenals de historische vraagstelling - wat is de betekenis van deze plek voor het ontstaan en de ontwikkeling van Gent⁵ - heeft ertoe geleid dat meteen voor uitgebreide opgravingen in de voorbereidende fase van de grootschalige bouwactiviteiten werd gekozen. Geheel conform het Verdrag van Malta (1992), dat de verantwoordelijkheid van de bouwheer beklemtoont, droegen het Stedelijke Parkeerbureau als de Universiteit Gent de uitvoering van het terreinwerk⁶.

2. Steentijd

Zowel bij de opgravingen op het Sint-Pietersplein als aan de Tweekerkenstraat werd her en der verspreid steentijdmateriaal aangetroffen. Het gaat hoofdzakelijk om residueel materiaal dat vaak verwerkingssporen vertoont en wellicht al een eind van de Blandijnheuvel was afgerold. In de Gentse binnenstad komen bij opgravingen regelmatig steentijdvondsten aan het licht. Meestal gaat het om geïsoleerde vondsten van vuursteen of aardewerk. Ze kunnen slechts zelden worden gedateerd⁷.

Tot ieders verrassing werd aan de Tweekerkenstraat een grote hoeveelheid steentijdmateriaal in oorspronkelijke positie aangetroffen⁸ (afb. 2). Het gaat om twee concentraties vuurstenen artefacten, van elkaar gescheiden door muurfundamenten van de middeleeuwse Onze-Lieve-Vrouwekerk. De eerste concentratie bestreek een zone van 3 m², de tweede van slechts 2 m². In totaal werden er 1300 stuks vuursteen verzameld, waaronder 765 chips en 528 artefacten groter dan 1 cm (afb. 3, 4). Voorlopig en in afwachting van verdere detailstudie kan een datering worden voorgesteld op de overgang van Epipaleolithicum naar Mesolithicum, omstreeks 9600-9000 voor onze tijdrekening⁹. Deze vondstenconcentraties geven meteen aan dat de geschiedenis

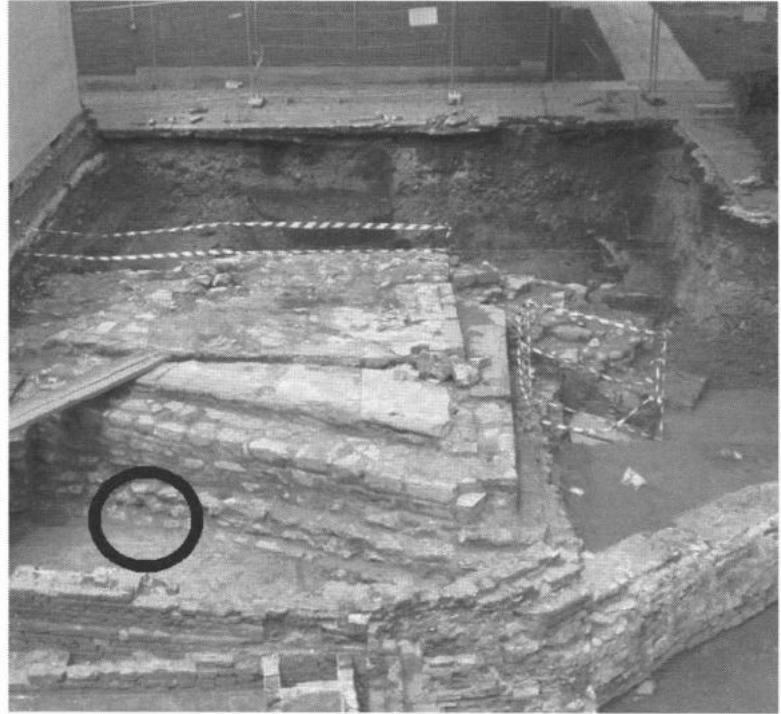
⁵ Voor de algemene historiek verwijzen we naar de bijdrage van M.C. Laleman in ditzelfde bundel, en de daar vermelde referenties.

⁶ Deze bijdrage biedt een eerste voorlopig overzicht van de belangrijkste archeologische vaststellingen. Beide opgravingen en alle doelaspecten dienen nog verder uitgewerkt, wat ongetwijfeld heel wat nieuwe en /of bijkomende resultaten zal opleveren. De eerste voorlopige resultaten werden voorgesteld op het Blandinium-colloquium van 24 april 2004.

⁷ CROMBE, P., SERGANT, J. & VAN DER HAEGEN, G., *Prehistorische vondsten op het Goudenleeuwenplein*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1998, jg. 22 nr. 1, pp. 4-9.

⁸ RYSSAERT, C., PERDAEN, Y. & VAN DEN BREMT, A., *Een verrassende steentijdvondst te Gent - Tweekerkenstraat*, in: *Notae Prehistoricae* 23, 2003, pp. 45-53.

⁹ Met dank aan Dr. P. Crombé, Vakgroep Archeologie, Universiteit Gent.

*Afb. 2a en B De steentijdconcentraties in hun oorspronkelijke positie -
copyright Universiteit Gent*

*Afb. 3 Enkele voorbeelden van lithische artefacten -
copyright Universiteit Gent*

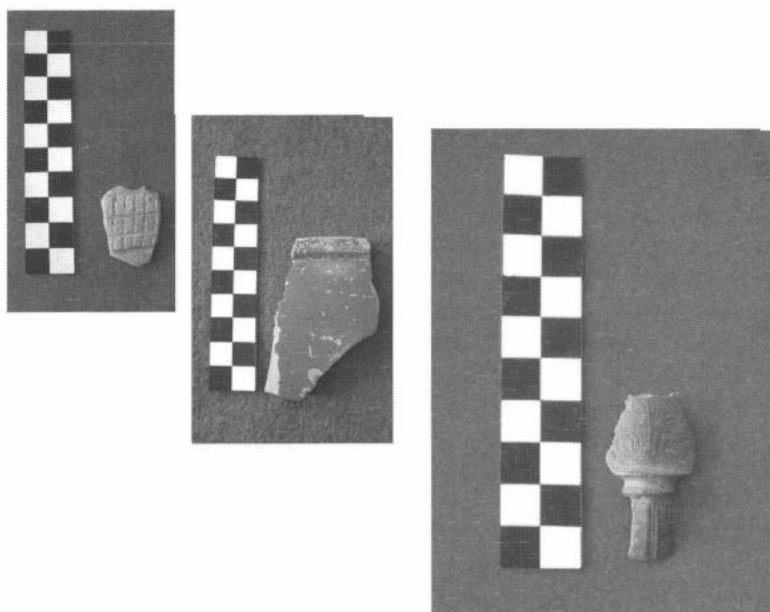

*Afb. 4 Enkele voorbeelden van lithische werktuigen (schrabbers) -
copyright Universiteit Gent*

van de menselijke aanwezigheid op de Blandijnberg veel eerder begon dan in de IJzertijd of de Romeinse tijd, zoals tot op heden kon worden aangenomen.

3. De Romeinse periode

Bij de opgravingen aan de Tweekerkenstraat werden verschillende archeologica opgegraven, die met zekerheid aan de Romeinse periode kunnen worden toegeschreven (afb. 5). Het gaat voornamelijk om aardewerkscherven, waarvan er enkele met zekerheid kunnen gedateerd worden. Allereerst is er een fragment van een terra-nigra-beker met radstempelversiering, mogelijk afkomstig uit de Champagnestreek¹⁰. Vervolgens is er een fragment onversierde terra sigillata van het type Dragendorff 37 en tenslotte brachten de opgravingen een fragment van een bronzen fibula aan het licht. Deze drie archeologica dateren ten vroegste uit de 2de eeuw, maar zijn eerder in de 3de eeuw van onze tijdsrekening te situeren. Ze verruimen de kennis over de schaarse materiële getuigen van menselijke aanwezigheid in de Romeinse tijd op de Blandijnberg.

*Afb. 5 Romeins materiaal afkomstig uit de Tweekerkenstraat -
copyright Universiteit Gent*

¹⁰ Met dank aan W. Declercq en P. Monsieur voor deze informatie.

4. Van de 5de tot de 9de eeuw

Op het noordelijke deel van het Sint-Pietersplein, werden twee (gedeeltelijk bewaarde) parallelle oost-west-georiënteerde grachten onderzocht (afb. 6). Beide grachten hebben een zandige, lichtbruine tot grijze vulling en zijn bewaard over een afstand van 11 tot 15 m. De gemiddelde breedte bedroeg 0.75 m, de maximale ongeveer 1.40 m. Vermoedelijk gaat het om twee afwateringsgrachten, zoals blijkt uit de uitgeloopte vulling. Water dat van hoger op de Blandijnheuvel langs deze zijde afliep, werd in deze grachten vermoedelijk opgevangen en zo deels afgevoerd naar de Schelde. Aan de hand van een radiokoolstofdatering op botmateriaal kan de vulling in respectievelijk 590-640 en 595-645 van onze tijdrekening worden gesitueerd. In de vulling werd zowel een mesolithisch werktuig (silex) aangetroffen, als een secundair verbrande scherf in imitatie Eiffel-waar. Deze laatste kan afkomstig zijn van een recipiënt uit de laatromeinse tijd of de vroege Middeleeuwen. Mogelijk betreft het dus materiaal afkomstig van hogerop, dat door erosie in deze grachten terecht was gekomen. Beide grachten bevonden zich in een zone zonder latere graven (parochiekerkhof) en kunnen gesitueerd worden op de plaats waar naderhand de noordelijke gevel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk werd opgetrokken.

In de zuidwestsector van het Sint-Pietersplein, onder de straat, kwamen twee bijzettingen in volle grond aan het licht die thans met geen enkele andere structuur of spoor kunnen in relatie gebracht worden. (afb. 7). Op een van de skeletten werd radiokoolstofdatering¹¹ toegepast, wat leidde tot 81.2 % kan voor een datering tussen 650 en 750 en 14.2 % voor een datering tussen 740 en 770 van deze tijdrekening. Deze Karolingische graven zijn de oudste bekende bijzettingen op de Sint-Pieterssite.

In en bij een middeleeuwse muur, een afscheiding van het abdijareaal, troffen de onderzoekers aan de Tweekerkenstraat sporen van roodgekleurd zand en verbrande kalksteen aan. Deze sporen tonen opvallend veel gelijkenis met de restanten van een kalkovencomplex dat in 1973-1975 meer zuidelijk op de helling van de Blandijnberg, in de oostelijke buitentuin van de Kunsthal Sint-Pietersabdij, werd opgegraven¹². Mogelijk verwijzen ze ook hier naar de ter plaatse verbranding van Doornikse steen voor de vervaardiging van kalkmortel en pleister. Bij de vroegere opgravingen werd die bedrijvigheid geassocieerd met bouwwerkzaamheden ten tijde van lekenabt Einhard in het tweede kwart van de 9de eeuw. Of deze hypothese voor het geheel kan worden aangenomen, moet verder onderzoek uitwijzen.

¹¹ C14-datering onder leiding van Ingenieur Mark Van Strydonk, Koninklijk Instituut voor het kunstpatrimonium.

¹² LALEMAN, .C., *Het kalkovencomplex*, in: *De Sint-Pietersabdij te Gent. Historisch en archeologisch onderzoek*, Gent, 1977-1979, pp. 120-140.

Afb. 6 Doorsnedes van de afwateringsgrachten uit de 5de-9de eeuw -
copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

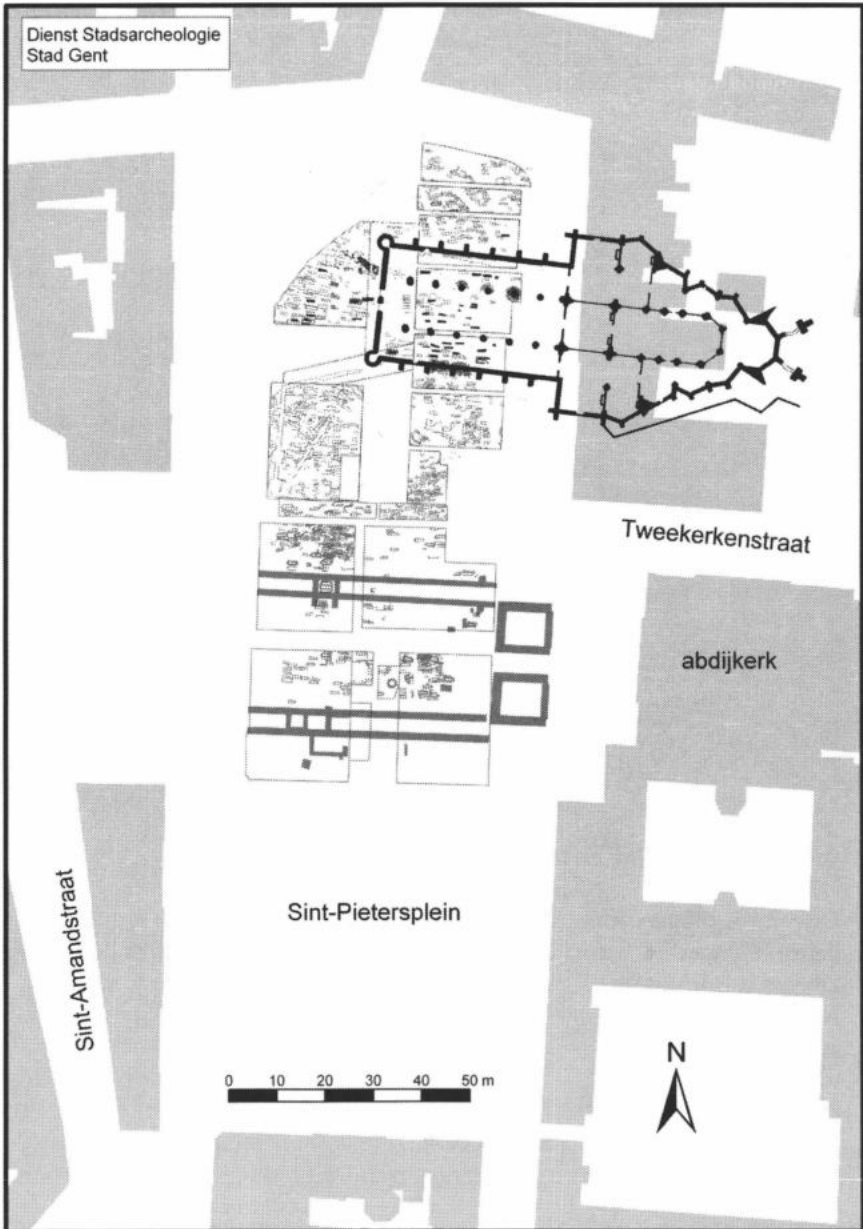

Afb. 7 Bijzettingen in volle grond (7de-8ste eeuw) -
copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

5. Het atrium

In het midden van het Sint-Pietersplein konden, over de volledige breedte van het plein, heel wat structuren in Doornikse breuksteen worden onderzocht. Het gaat meer bepaald om twee parallelle, oost-west-georiënteerde gangen die over de volledige breedte van het middenplein werden vastgesteld. Deze gangen werden in het originele concept en/of door latere aanpassingen voorzien van onderverdelingen en bijgebouwen (afb. 8).

De twee parallelle gangen werden zowel in fundering als deels in opstand aangetroffen, maar er waren eveneens zones waar ze slechts in uitbraaksporen konden worden onderzocht. De funderingen van deze constructie waren opgebouwd met Doornikse kalksteen, voornamelijk onregelmatige platte breuksteen, aangelegd in visgraatverband en droog gemetseld. De fundering was onmiddellijk aangelegd op de natuurlijke bodem. De overgang tussen fundering en opgaand werk werd gekenmerkt door een laagje kalkmortel die rijkelijk over de fundering was uitgesmeerd. Tevens was er een versnijding vast te stellen van 15 tot 20 cm bij de overgang naar het opgaande werk. De opbouw daarvan verschilde volledig van de fundering. Het materiaal bestond uit regelmatigere blokken breuksteen en was verbonden met een beige kalkmortel. Er zijn geen gegevens gevonden die wijzen op het verder toepassen van visgraatverband in de opstand. Beide gangen hebben een minimale lengte van ca. 55 m en een binnenwerkse breedte van ca. 2.60 tot 2.80 m.

Afb. 8 Overzichtsplan met over de volledige breedte van het plein het 10de-11de eeuwse atrium -
copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

ARCHEOLOGISCH VOORONDERZOEK OP HET SINT-PIETERSPLEIN

Aan de oostzijde van het plein waren beide gangen moeilijk te onderzoeken omdat ingrijpende afgravingen en de bouw van latere structuren met funderingen en kelders veel hadden verstoord. In het westelijke deel daarentegen was het mogelijk om aanpassingen en onderverdelingen nader te onderzoeken. In deze zone was onder andere vast te stellen dat er een duidelijke symmetrie was tussen beide gangen. Zo kon er telkens, zowel in de noordelijke als in de zuidelijke gang een vierkante onderverdeling/ruimte worden vastgesteld. Beide hadden een binnenwerkse afmeting van ca. 3.30 op 3.75 m. Het gaat waarschijnlijk om structuren die speciaal voor begravingen werden aangelegd. Zo konden in de noordelijke gang binnen deze ruimte drie graven worden onderzocht. Het vermoeden bestaat dat ook in de zuidelijke gang binnen deze ruimte bijzettingen voorkwamen, maar door de aanleg van een jongere bakstenen kelder waren de sporen ervan daar verdwenen.

De opbouw van de funderingen en de breedte van de gangen doen vermoeden dat ze slechts één bouwlaag hadden. Hoe deze ruimtes te betreden waren, of hoe hun uitzicht in opstand was, is niet meer achterhalen. Wel is duidelijk dat bij zowel de noordelijke als de zuidelijke gang men ter hoogte van de vierkante kamers verstevigingen heeft moeten aanbrengen. Een bijkomende bijzonderheid is dat deze gangen de oorspronkelijke topografie van het terrein volgden. Vooral de dalende lijn in oostelijke richting was in het atrium vast te stellen. De funderingen werden trapsgewijs aangelegd. Mogelijk waren er binnen de gangen treden om de niveauverschillen te overbruggen. Het westelijke uiteinde van deze beide gangen blijft onbekend. Ofwel stond er gewoon een afsluitingsmuur, ofwel een noord-zuid-georiënteerde gang die het complex afsloot, ofwel een gebouw. Aan de oostzijde daarentegen sloten beide gangen aan bij twee vierkante constructies, die de resten vormen van de westbouw van een vroegere monnikenkerk.

Dit alles zorgt ervoor dat beide gangen kunnen worden geïnterpreteerd als een langwerpige atrium, gelegen ten westen van de toenmalige abdijkerk. Typologisch zijn al deze gebouwresten te situeren in late 10de en de 11de eeuw. Mogelijk zijn ze te linken aan de restauratiewerken van het klooster, die graaf Arnulf I (918-965) startte en de volgende decennia werden verdergezet¹³. De opgegraven gebouwstructuur kan een onderdeel geweest zijn van deze bouwcampagne.

Zoals aangehaald werden er aan de oostzijde van het atrium twee vierkante structuren van Doornikse kalksteen aangetroffen (afb. 9). Ze zijn gelegen ten westen van de huidige barokkerk. Beide structuren zijn ca. 10.60 op 10.60 m

¹³ Zie onder meer: VERHULST, A., *De restauratie van de abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs te Gent tijdens de 10e eeuw*, in: *Feestbundel D.P. Blok*, Hilversum, 1990, pp. 336-342.

Afb. 9 De 10de-11de eeuwse westbouw van de monumentale monnikenkerk - copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

ARCHEOLOGISCH VOORONDERZOEK OP HET SINT-PIETERSPLEIN

en liggen ca. 4.50 m uit elkaar. De dikte van de muren bedraagt ca. 1.90 m. De opbouw van de funderingen, alsook de breedte, is bij deze torens iets anders dan bij het atrium. Ze hadden trouwens een veel zwaardere constructie te dragen. De buitenzijden waren opgebouwd met vrij regelmatige blokken Doornikse kalksteen. De binnenvulling bestond uit onregelmatig steenmateriaal en een beige groenachtige kalkmortel. Hierbij was opnieuw gebruik gemaakt van visgraatverband. Zoals het atrium rustten deze structuren rechtstreeks op de natuurlijke bodem. De restanten hadden nog een maximale bewaarde hoogte van ca. 0.50 m. Alles wijst erop dat we hier te maken hebben met de voorbouw van een kerk. De bouwwijze vertoont een duidelijke gelijkenis met deze van het atrium en kan in de 10de-11de eeuw worden gesitueerd. Beide vierkante structuren kunnen voorlopig worden geïnterpreteerd als twee torens of torenvolumes van de westbouw van een monumentale monnikenkerk met centrale toegang. Geschreven bronnen vermelden dat aartsbischop Egbert van Trier een westbouw wijdde in 979¹⁴, en dit kan in overeenstemming worden gebracht met de opgegraven structuur.

Ook aan de Tweekerkenstraat werden sporen en archeologica aangetroffen die in de 10de eeuw kunnen worden gesitueerd. Het ging onder meer om een donkere humeuze laag die de helling van de Blandijnberg naar de Schelde volgde en grondsporen die zich onder deze laag bevonden. Deze laag bevatte een grote hoeveelheid aardewerkscherven, maar ook een hoeveelheid dierlijk botmateriaal. De samenstelling van het aardewerkmateriaal geeft een datering in de 10de eeuw. Zowel het aardewerk als het dierlijk botmateriaal worden momenteel nog verder onderzocht. Een belangrijke vaststelling is wel de gelijkenis, zowel in opbouw als in samenstelling van het vondstenmateriaal, tussen de humeuze laag in de Tweekerkenstraat en *laag A*, aangetroffen in de oostelijke buitentuin van de Sint-Pietersabdij.¹⁵

Hoe verhouden het atrium en kerk zich nu tot elkaar. De noordelijke gang van het atrium is gelegen aan de noordwesthoek van de noordelijke kerktoren. De zuidelijke gang is gelegen aan de zuidwesthoek van de zuidelijke toren. Door de vele verstoringen en het nivelleren van het plein is het echter niet meer mogelijk om de exacte verbinding tussen beide te onderzoeken. Mogelijk behoren ze tot eenzelfde bouwfase. Logischerwijze zal men eerst de kerkconstructie volledig hebben opgetrokken en daarna het atrium. Beide constructies kunnen tot één concept hebben behoord maar de bouw kan gefaseerd verlopen zijn, wat inhoudt dat het atrium aldus niet noodzakelijk diende ingewerkt te zijn in de torens van de kerk.

¹⁴ DECLERCQ G., *Heiligen, lekenabten en hervormers*, in: *Ganda & Blandinium*, Gent, 1997, p. 32.

¹⁵ RAVESCHOT, P. 1989, *Céramique peinte du Haut-Moyen Age découverte à Gand (Belgique) et présumée du Nord de la France, Actes du colloque de Lille*, pp. 231-241.

Het bestaan van een langwerpige atrium ten westen van een voornamelijk monastieke of collegiale kerk is vrij uniek voor de Lage Landen en was voorheen nog niet als hypothese vermeld voor de Sint-Pietersabdij¹⁶. Hoewel de verdere uitwerking van dit gegeven en de studie van het atrium nog niet afgewerkt zijn, blijkt dat er heel wat parallellen te vinden zijn bij de Ottoonse architectuur in de 9de-10de eeuw¹⁷. Zoals bijvoorbeeld bij de Dom van Köln en bij de abdij van Marmoutiers. Opvallend is tevens de gelijkenis met Lorsch, maar het atrium evenwel vroeger, in de Karolingische tijd, wordt gesitueerd.

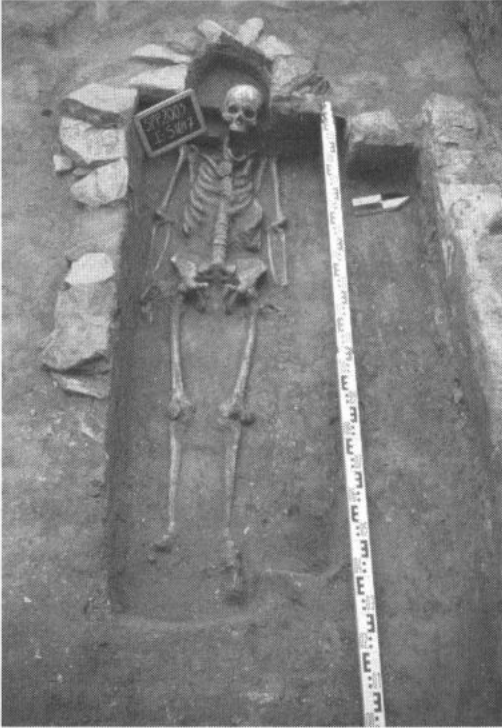
6. Het grafveld van het atrium

Bij het atrium hoorde een grafveld, waarvan 285 graven en 1 knekelput werden opgegraven. Meerdere graftypes waren te onderscheiden: begravingen in volle grond, houten kisten, en graven van het antropomorfe type. Bij deze laatste, in totaal een 92 grafstructuren, kan men nog verschillende subtypes onderscheiden. Ze benaderen evenwel alle de vorm van het menselijke lichaam en waren aan de binnenzijde afgewerkt met pleister en een rood finerlaagje. Alle bijzettingen waren met het hoofd naar het oosten georiënteerd.

In een graf van het antropomorfe type, meer bepaald graf S1647, werd onder het hoofd van de overledene, een steentje van 12.2 bij 12.2 cm en 4.5 cm dik, aangetroffen (afb. 10, 11). De mooi gebeitelde Latijnse inscriptie op de bovenzijde en de randen verhaalt dat de overledene Vulferus heette, een leek die op de 4de Iden van februari 1013 (10 februari 1013) overleed. De tekst, en ook de afkortingstekens, zijn fijn geschikt binnen horizontale lijnen in een afgelijnd vierkant. De tekst op de keerzijde is lossier van structuur, lijkt zowat neer gekrabbeld en vermeldt vrij vertaald: *Als je me ook ziet, dan smee ik je me te laten rusten.*

¹⁶ In verscheidene geschreven bronnen wordt een atrium vermeld, waarmee zowel een dergelijk ten westen van de abdijkerk gelegen structuur als de naast de kerk gelegen kruisgang kunnen worden bedoeld. M.C. Laleman opperde de veronderstelling dat er bij de middeleeuwse monnikenkerk van Sint-Pieters mogelijk een atrium kon bestaan hebben, misschien op de plaats van het voorplein voor de barokkerk, zie: LALEMAN, M.C., *De Sint-Pietersabdij te Gent. Dertien eeuwen geschiedenis en cultuur*, Gent, 1992, p. 37. E. Dhanens suggereert het bestaan van een vierkant atrium onder het koepelgedeelte van de huidige barokkerk, wat zeker niet het geval is. Zie DHANENS, E., *De ring van Sint-Duustan. De voormalige Sint-Pietersabdijkerk en haar kunstpatrimonium*, Gent, 2003, p. 54 en passim.

¹⁷ Zie onder meer: BINDING, G. & UNTERMANN, M., *Kleine kunstgeschichte der mittelalterlichen Odenbaukunst in Deutschland*, Barenstadt, 2001, passim.

Afb. 10 Antropomorf graf
S1647 "Vulferus" -
copyright Stad Gent, Dienst
Stadsarcheologie

Afb. 11 Het steentje uit graf S1647 met de Latijnse inscriptie -
copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

.+. HIC . REQVI
 ESCIT . VVL
 FERVS . LAI
 CVS . QVI . OBI
 IT . IIII . I(DVS) . FEB(RVA)R(II)

ANNO . D(OMI)NIC(E)
 INCARNAIT
 ONIS . MILLE
 SIMO . XIII. +

ME QVI
 CV(M)Q(VE) VIDES
 I(M)MOTV(M) QVE
 SO RELINQVAS

Vulferus behoorde tot een gegoede familie die de betekenis van het schrift kende¹⁸. Het grafsteentje is trouwens uniek, omwille van de lekencontext. Andere gelijktijdige voorbeelden, onder meer in Gent¹⁹ en Ronse²⁰, verwijzen naar abten.

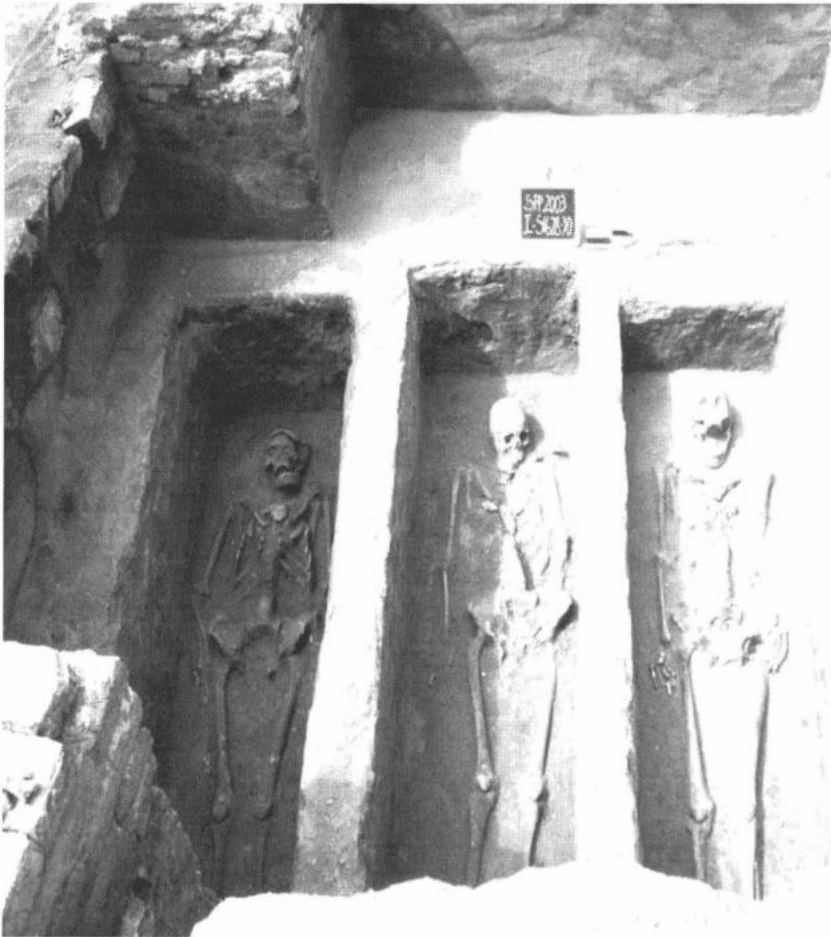
In de noordelijke gang van het atrium werden eveneens drie antropomorfe graven aangetroffen die qua ligging duidelijk verschilden van de rest van het grafveld. De drie graven lagen naast elkaar en waren west-oost-georiënteerd binnen de afgebakende vierkante ruimte (afb. 12). Deze trapeziumvormige graven waren uitgehouwen in de zandsteen van de natuurlijke bodem. Bij één graf was duidelijk nog de rand zichtbaar van het grafdeksel. Doch bij geen enkel graf werd een grafsteen aangetroffen. De binnenzijde was voorzien van een rode afwerkingslaag. Er werden geen grafgiften aangetroffen. De overledenen worden omschreven als drie mannen die overleden zijn rond hun 30ste. Ze waren alle drie ca. 1.80 m groot en hadden vergelijkbare spieraandoeningen. Algemeen kan worden gezegd dat zij in vrij goede gezondheid verkeerden, maar ter hoogte van de knieën, de schouders en bovenarmen waren er duidelijk aandoeningen. Deze zouden te wijten zijn aan paardrijden en boogschieten/zwaardvechten²¹. Hun ligging binnen de vierkante ruimte en de specifieke kenmerken wijzen duidelijk op een belangrijke status.

¹⁸ Met dank aan Prof. Dr. G. Declercq, Vrije Universiteit Brussel, die dit identificatiesteentje verder bestudeert.

¹⁹ DE SMIDT, F., *Opgravingen in de Sint-Baafsabdij te Gent. De abdijkerk*, Gent, 1956, pp. 251-266.

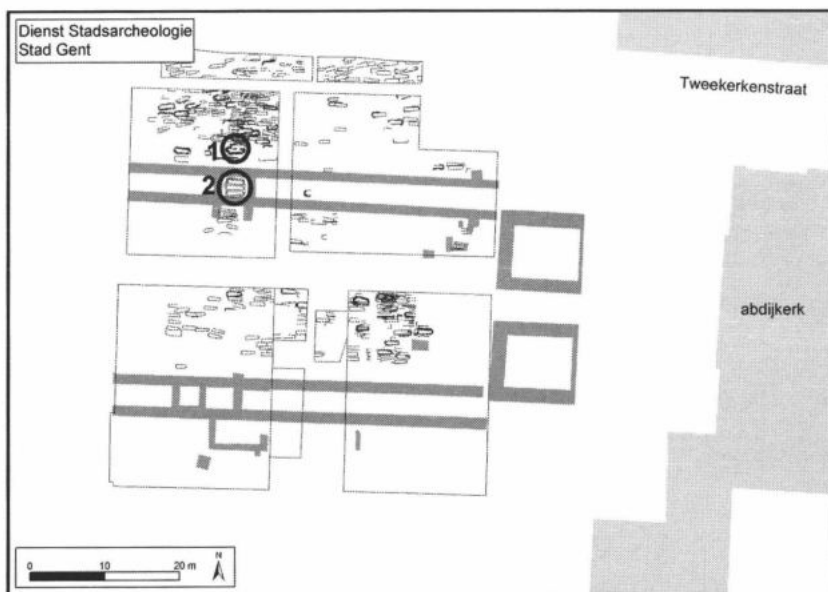
²⁰ ROOSSENS, H. & MERTENS, J., *De oudheidkundige opgravingen bij St. Hermes te Ronse*, in: *Cultureel Jaarboek Provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1950, pp. 9-19.

²¹ Antropologisch onderzoek door M. Vandenbruaene, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel.

Afb. 12 De afgebakende vierkante ruimte in de noordelijke gang van het atrium met drie trapeziumvormige graven - copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

Algemeen zit het grafveld geconcentreerd in en rond het atrium, voor de monnikenkerk (afb. 13). De graven ten noorden van het atrium zijn echter vermengd geraakt met jongere begravingen van het parochiekerkhof. Ten zuiden van de zuidelijke gang werden geen graven meer aangetroffen. Ofwel was dit zuidelijke deel van het plein steeds een tuingedeelte, wat eventueel een verklaring kan zijn voor het ontbreken van begravingen. Een andere mogelijkheid is dat door het nivelleren van het plein het merendeel aan sporen in die zone en aldus ook de graven verdwenen zijn.

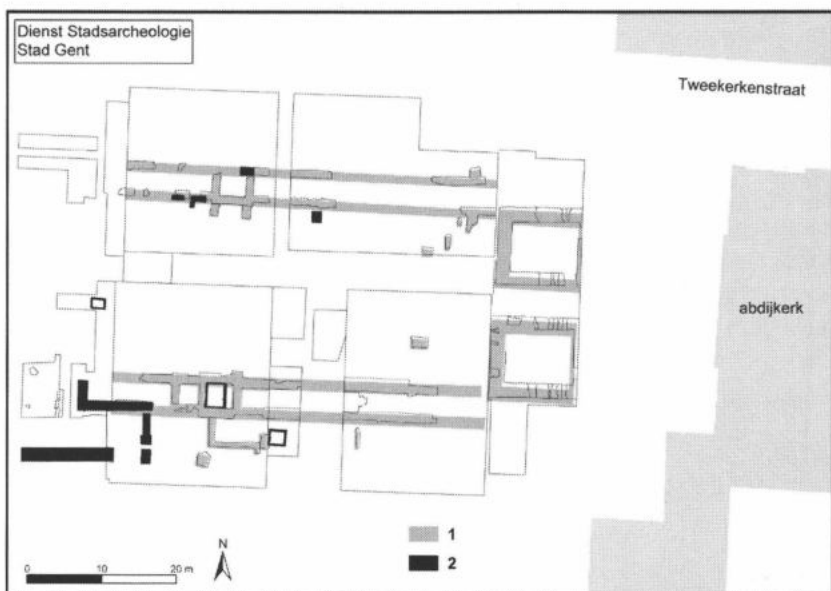

Afb. 13 Algemeen zicht op het atrium en grafveld.
 1: graf Vulferus; 2: 3 graven binnen vierkante ruimte. -
 copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

Het graf van Vulferus behoorde ongetwijfeld tot een begraafplaats van gegoede leken die in het kielzog van de graaf de abdij *In Monte Blandino* steunden en haar bescherming opzochten. De monnikenkerk was als laatste rustplaats voorbehouden voor de grafelijke familie. De mogelijkheid voor de edelen om zo dicht mogelijk bij de graaf een laatste rustplaats te vinden, was dan begraven te worden in het atrium. De religieuzen werden waarschijnlijk ten noorden en ten oosten van de monnikenkerk begraven. Wanneer de begraafplaats van het atrium ophield te bestaan, kon bij het terreinwerk niet met zekerheid worden uitgemaakt. Mogelijk geschiedde dit in de latere 11de of de 12de eeuw.

7. Tussen atrium en abtshuis

De zeer fragmentarische muurresten en hun onzekere dateringen bemoeilijken de interpretatie van de sporen tussen het complex uit de 10de-11de eeuw en het latere abtshuis (vanaf de 15de eeuw). Kenmerkend was het gebruik van baksteen en door de teloorgang van het atrium. De nieuwe structuren waren over het algemeen opgetrokken met bakstenen van 29 x 14 x 7 cm of van 27 x 11 x 5.5 cm en opgevoegd met beige kalkmortel. Er waren eveneens structuren met recuperatie van Doornikse kalksteen. Globaal gezien kunnen deze constructieresten in de 13de-14de eeuw worden gesitueerd (afb. 14).

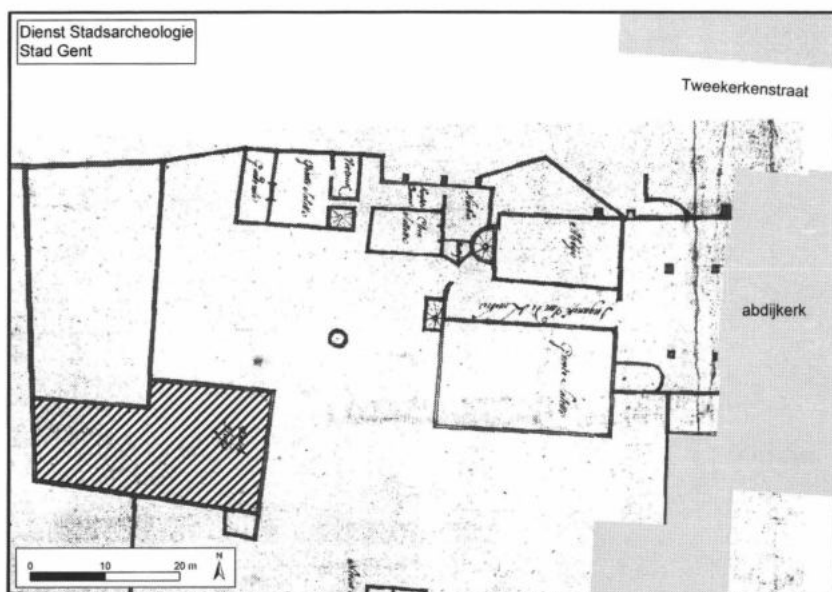

Afb. 14 Overzicht van de baksteenmuurfragmenten uit de 13de-14de eeuw.
 1: oorspronkelijk atrium; 2: 13de-14de eeuwse -
 copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

De aan deze periode gelinkte constructies bevinden zich voornamelijk in de zuidwestsector van het voormalige atrium. Of de meest noordelijke gang en de oostzijde van de zuidelijke gang werden afgebroken of nog in gebruik waren, was niet met zekerheid te achterhalen. Op het eerste gezicht waren de diverse relicten niet te associëren met gebouwen of constructies. Toch bleek enige duiding mogelijk aan de hand van het *Rode Plan*²², dat een 15de-eeuwse situatie in beeld brengt²³ (afb. 15). Zo kunnen een aantal muren onderdeelen geweest zijn van een washuis dat wellicht enige tijd samen bestaan heeft met het 15de-eeuwse abtshuis.

²² Rijksarchief Gent (verder RAG), kaarten en plannen, nr. 205.

²³ LALEMANN, M.C., *De infirmerie van het "rode plan"*, in: *De Sint-Pietersabdij te Gent. Historisch en archeologisch onderzoek*, Gent, 1977-1979, deel 1, p. 159-168.

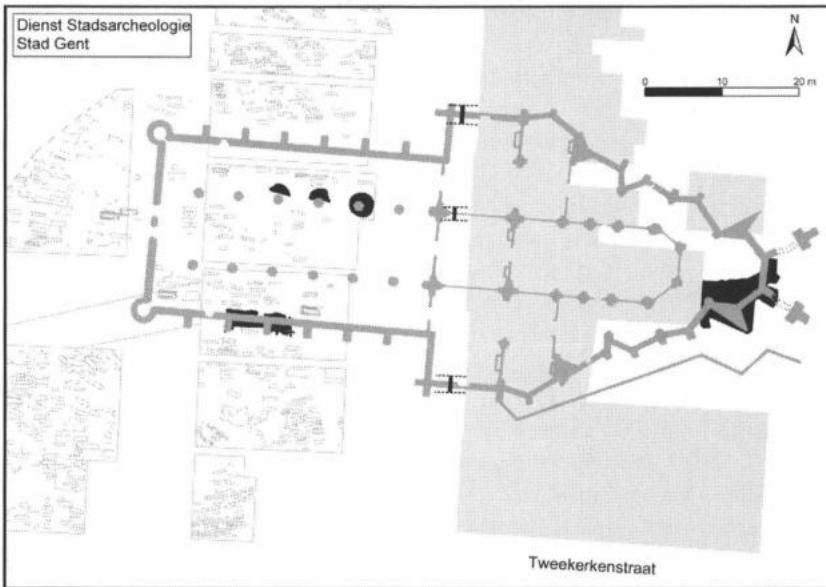
Afb. 15 Pode plan. Zich op de 15de eeuwse situatie, met aanduiding van het washuis -
copyright Rijksarchief, fonds kaarten en plannen

8. De Onze-Lieve-Vrouweparochie

In de noordelijke zone van het Sint-Pietersplein en op het terrein aan de Tweekerkenstraat ontwikkelde zich het religieuze centrum van de parochie. Bij het onderzoek op het plein kwamen funderingsresten van drie pijlers aan het licht, evenals puinresten van de zuidelijke buitenmuur van de benedenerkerk. De resten van de parochiekerk beperkten zich daar tot deze sporen, maar leverden toch voldoende informatie om aan de hand van bewaarde plannen²⁴ de kerk perfect op het huidige kadaster te situeren. Ook de ligging van de graven, of beter het ontbreken in bepaalde zones, hielp bij het lokaliseren van de kerkmuren. De aangetroffen elementen kunnen worden gelinkt aan een vermoedelijke 13de-eeuwse, gotische kerk (afb. 16).

Bij de opgravingen aan de Tweekerkenstraat kwamen imposante muurresten van Doornikse kalksteen aan het licht, die eveneens aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk kunnen worden gelinkt. De fundamenten stemmen overeen met de zuidoostkant van de koorpartij. Er konden twee bouwfases worden onderscheiden. De oudste fase bestond voornamelijk uit grote blokken Doornikse

²⁴ Vooral de plattegrond bewaard in het Rijksarchief, RAG, kaarten en plannen, nr. 202.

Afb. 16 Grondplan van de parochiekerk geprojecteerd op de archeologische sporen -
copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie, copie

kalksteen, verbonden met een gele kalkzandmortel. Het muurwerk van een tweede fase werd over de oudere relictten heen gebouwd en omvatte in de funderingen behalve Doornikse steen ook onregelmatige blokken witte kalkzandsteen en baksteen. Het opgaande werk was opnieuw samengesteld met grote regelmatige blokken van Doornikse steen.

Tussen beide opgravingen in leidden archeologische waarnemingen naar aanleiding van werken aan nutsleidingen tot de registratie van enkele muur- en funderingsresten van Doornikse kalksteen, die eveneens bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk hoorden. Het meest zuidelijke fragment, met nog een duidelijke overgang van fundering naar opgaand werk, maakte waarschijnlijk deel uit van de zuidoostelijke hoek op de overgang van benedenkerk naar transept. Een meer noordelijk fragment dat enkel in fundering bewaard was, hoorde vermoedelijk bij de kettingmuren van de noordelijke funderingsfragment hoorde wellicht bij de noordwestelijke transepthoek.

De geschreven bronnen gewagen van het bestaan van een Onze-Lieve-Vrouwekerk met bijbehorende parochie in de 11de eeuw. De opgegraven relict en het beeldmateriaal²⁵ dat van deze Onze-Lieve-Vrouwekerk bewaard bleef, getuigen van een gotische, vermoedelijk 13de-eeuwse kerk²⁶. In plattegrond bestond de kerk uit een driebeukige benedenkerk van zeven traveeën, een weinig uitspringend transept en een complexe koorpartij. Het langgerekte halfronde koor werd omgeven door een rondgang en een aantal polygonale kapellen. De oudste afbeeldingen tonen al het resultaat van enkele aanpassingen en verbouwingen, wellicht uit de 15de eeuw en stellen derhalve de kerk voor na de tweede fase muurwerk van de Tweekerkenstraat. Op dit ogenblik zijn er op de opgegraven plaatsen geen sporen bekend van een oudere (parochie)kerk. De Onze-Lieve-Vrouwekerk doorstond de beeldenstormtijd, althans structureel, en bleef fungeren als parochiekerk tot in de Franse tijd²⁷. In 1799 werd ze openbaar verkocht en althans bovengronds gesloopt. In 1809 kreeg de vroegere monnikenkerk het dubbele patrocinium Onze-Lieve-Vrouw Sint-Pieters. In het stadsbeeld herinnerde vooral de naam Tweekerkenstraat nog aan het vroegere naast elkaar bestaan van Onze-Lieve-Vrouwekerk (parochie) en Sint-Pieterskerk (abdij).

9. Het Onze-Lieve-Vrouwekerkhof

In en rond de Onze-Lieve-Vrouwekerk werden talrijke graven opgegraven. Voor de bewoners van het Sint-Pietersdorp waren de parochiekerk en haar onmiddellijke omgeving een gegeerde begraafplaats. Er konden verschillende graftypes onderscheiden worden: graven in volle grond, houten kistbegravingen, kisten met metaal en hengsels, kisten met metalen vlechtwerk en bakstenen grafkelders. Zoals bij elk kerkhof werden er ook hier heel wat knekelputten aangetroffen. In totaal werden er in de zone van het Sint-Pietersplein 827 graven en 23 knekelputten aangetroffen. Dit getal benadert zeker niet de totaliteit van alle begravingen op het parochiekerkhof. Door opeenvolgende nivelleringswerken moet het merendeel van het kerkhof verdwenen zijn. Wellicht werden vooral de oudste grafniveaus onderzocht. Tevens viel de begrenzing van het grafveld veel alvast zeker buiten het opgravingsterrein.

²⁵ Zie onder meer: DAEM, M., *17e-eeuwse mirakelschilderijen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Gent*, in: *Oostvlaamse Zanten*, Gent, 1990, jg. 65 nr. 4, p. 227-251; DAEM, M., *Pieter Hals en een 17de-eeuws landschap met de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Pieters en twee kronings?? Te Gent*, in: *Oostvlaamse Zanten*, Gent, 1993, jg. 68 nr. 1, p. 3-28.

²⁶ Zie onder meer: LEURS, S., *Geschiedenis van de Vlaamse kunst*, Antwerpen, s.d., deel I, p. 125-131 en p. 135-136; DERUELLE, M. *De Sint-Pietersabdij te Gent. Archeologische studie*, Gent, 1933, p. 123-163.

²⁷ Met dank aan historicus Daniel Lievois voor het ondersteunende onderzoek van geschreven bronnen en beeldmateriaal.

ARCHEOLOGISCH VOORONDERZOEK OP HET SINT-PIETERSPLEIN

Tevens zijn er duidelijk concentraties terug te vinden van bepaalde types in afgelijnde zones. Zo stelden de opgravers aan de noord- en westzijde van het huidige Sint-Pietersplein voornamelijk bijzettingen in volle grond en eenvoudige houten kistgraven vast. Van deze laatste werden enkel nog spijkers en eventueel een aflijning in de bodem teruggevonden (afb. 17). Naarmate men dichterbij de kerk kwam, hadden meer kisten metaal, zoals verstevigingsbanden, hengsels en handvaten. De kisten met metaal en vlechtwerk vertegen-

Afb. 17 Houten kistgraf-
copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie, copie

woordigen in Gent een vrij uitzonderlijk type²⁸ dat voornamelijk binnen de zone van de parochiekerk werd aangetroffen. Hierbij werd de houten kist voorzien van een volledig metalen vlechtwerk, meer specifiek voorzien van horizontale metalen banden waardoor verticale banden geweven werden (afb. 18). In de zone bij het westportaal van de kerk vond men de meest luxueuze graven, met name de grafkelders. Twee grafkelders voor de toegang tot de kerk waren volledig opgebouwd met bakstenen in onregelmatig ver-

*Afb. 18 Houten kist met metalen vlechtwerk -
copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie*

²⁸ Andere voorbeelden zijn bekend van archeologisch onderzoek op de plaats van de middeleeuwse monnikenkerk van de Bijloke. Stad Gent, Archief Dienst Stadsarcheologie.

ARCHEOLOGISCH VOORONDERZOEK OP HET SINT-PIETERSPLEIN

band en opgevoegd met een bleke kalkmortel (afb. 19). De bodem is bij beide voorzien van een kalkmortellaag en de binnenzijde was met een witte bepleistering afgewerkt. Eén van de grafkelders had aan de oostzijde een rode

*Afb. 19 Bakstenen grafkelder -
copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie*

beschildering met voorstelling van een kruis (afb. 20). In elke grafkelder lag slechts één skelet. Deze beide grafkelders zijn duidelijk een uiting van status, niet alleen door hun opbouw, maar ook door hun ligging. Wie de kerk wou betreden, diende steeds over beide graven te passeren. De grafkelder ten oos-

Afb. 20 De oostzijde van een bakstenen grafkelder met een voorstelling van een kruis -

copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

ten van het portaal kende eenzelfde opbouw als de twee kelders buiten de kerk. Hij was eveneens slechts voorzien voor één begraafing. Ook bij deze grafkelder werd aan de oostzijde een rode beschildering met weergave van een kruis teruggevonden. In de benedenkerk werd slechts één grafkelder aangetroffen. Deze kende een totaal andere opbouw. Hij was namelijk niet voorzien van bepleistering en had geen kalkmortelbodem. Deze kelder was tevens gepland voor verschillende bijzettingen. Opvallend hierbij was dat de grafkuil dieper was uitgegraven dan de wanden van de kelder. Van grafplaten bij deze grafkelders werd niets meer teruggevonden.

Geheel volgens de christelijke traditie werden alle overledenen bijgezet met de blik naar het oosten, zodat men bij de wederopstanding keek naar het hoofdaltaar. De skeletten werden steeds in een gestrekte houding op de rug aangetroffen, met de handen langs het lichaam of gevouwen op bekken of buik. Zoals op een dorpskerkhof kan worden verwacht, werden er mannen, vrouwen en kinderen door elkaar begraven. Uitzonderlijk werden er in de grafcontexten kleine voorwerpen gevonden zoals fragmenten van spelden, devotionalia en knopen of muntjes in een koperlegering. Bijgiften zijn in een christelijke begraafplaats eerder uitzonderlijk. De kleine speldjes die in enkele graven worden aangetroffen, dienden om de lijkwade waarin de dode werd bijgezet, vast te maken. Enkele groene verkleuringen kunnen duiden op de aanwezigheid van koperen of bronzen muntjes. Opmerkelijk was de vondst van een klein kruisje, bij het bekken van een van de onderzochte graven. De voorzijde toont een gekruisigde Christus, terwijl de achterzijde een afbeelding draagt van een Onze-Lieve-Vrouw, geflankeerd door twee kransen.

Op een dorpskerkhof stonden tot in de 19de eeuw doorgaans geen grafstenen, grafmonumenten of epitafen. Dergelijke kentekens waren voorbehouden voor de meer begoede parochianen die in de kerk werden bijgezet. Op het kerkhof rond de kerk werden de doden anoniem begraven. Op historische afbeeldingen ziet men het kerkhof rond een parochiekerk meestal als een groenzone met wat bomen en met soms een kruis of een calvarie. Een kerkhof werd ook meestal als een open ruimte binnen de parochie gezien en had niet enkel als doel te begraven maar was tevens een plaats waar men kon samen komen. Kuilen met beendermateriaal van dierlijke oorsprong, alsook grote kuilen met metaalslakken en metallurgieresten tonen aan dat naast het begraven ook andere activiteiten op het kerkhof werden verricht.

De opgravingen aan de Tweekerkenstraat brachten nog enkele resten aan het licht van muren die voornamelijk fungeerden als keer- en/of afsluitmuur rondom het abdijdomein of als begrenzing tussen abdij en parochiekerk²⁹. De meest indrukwekkende oost-west-georiënteerde muur was in kern van

²⁹ Zie ook: RAG, Departement van de Schelde, nr. 2180/21.

Doornikse steen, maar kende talrijke jongere verbouwingen van baksteen. Een belangrijk gedeelte van deze constructie wordt in het nieuwbouwproject geïntegreerd. Ten zuiden van de Onze-Lieve-Vrouwekerk bevond zich een andere muur die duidelijk te linken was aan het afgesloten areaal omheen de parochiekerk. Aan de noordzijde van deze muur, binnen het kerkareaal, kon een concentratie aan kindergraven vastgesteld worden.

10. Het eerste abtshuis, 15de eeuw

Een aantal constructieresten en archeologische sporen kunnen worden geassocieerd met het abtshuis waarvoor abt Gerard van Leeuwaerde het bouwinitiatief nam en dat in plattegrond ook terug te vinden is op het zogenoemde Rode Plan³⁰. Dit abtshuis kwam tot stand op het westelijke deel van de vroegere monnikenkerk en de oostelijke helft van het vroegere atrium. Gerecupereerde bouwdelen en gerecupereerde natuursteen werden vermengd met nieuwe bouwstenen, voornamelijk bakstenen van ca. 25 x 12 x 6 cm en een witte kalkmortel. Hoewel zeer fragmentarisch kunnen de muursporen toch gelinkt worden aan wat de iconografie te bieden heeft, meer bepaald de plattegrond zoals voorgesteld op het *Rode Plan*³¹ en een tekening van Arent Van Wijnendale³² die de noordgevel van de monnikenkerk in beeld brengt (afb. 21a, b en c). Daarop is ook een gedeeltelijke opstand te zien van het abtshuis dat mogelijk in de 15de eeuw op de plaats van de vroegere westbouw van de monnikenkerk werd opgetrokken. Volgens geschreven bronnen kan dit geschied zijn na een grote brand die in 1378 een belangrijk gedeelte van de abdijgebouwen, waaronder de kerk vernielde³³. Bij de opgravingen werden evenwel geen brandsporen vastgesteld.

11. Het 18de-eeuwse abtspaleis

Het middendeel van het plein werd in de 18de eeuw voor het grootste deel ingenomen door een luxueuze prelaatswoning, ook wel abtspaleis genoemd³⁴. In 1727 nam abt Antoine Musaert (1720-1730) het initiatief om op enige afstand van de pas voltooide barokkerk het oudere abtshuis te vernieuwen en uit te breiden (afb. 22a en b). De iconografische bronnen tonen een oost-westgeoriënteerd gebouw waarvan de langshevels meer dan 70 m lang waren en

³⁰ RG, Kaarten en plannen, nr. 205.

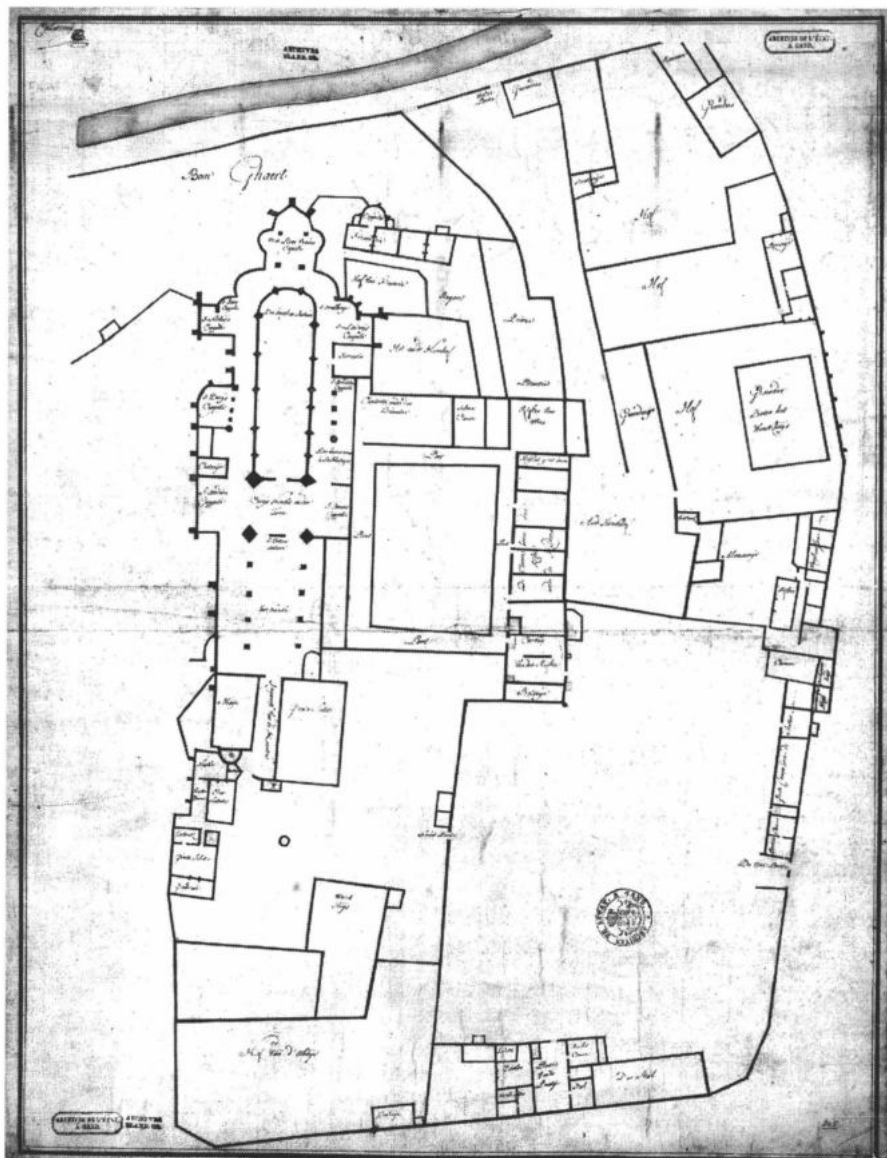
³¹ RAG, kaarten en plannen, nr. 205.

³² Stadsarchief Gent, Atlas Van Wijnendale.

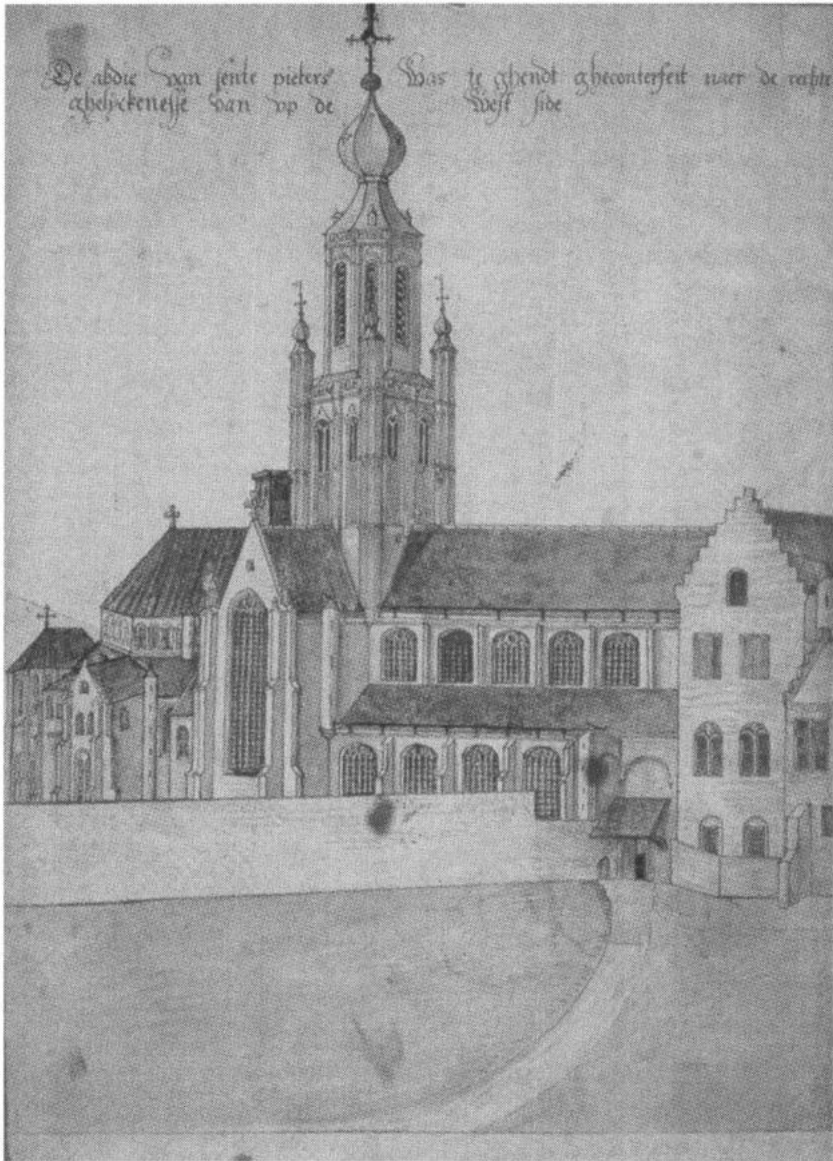
³³ Partiële gegevens over de bouwgeschiedenis van de monniken- of abdijkerk en over het eerste abtshuis, zijn te vinden bij DERUELLE, M., 1933, DHANENS, E., 2003 en VAN DRIESSCHE, R., *De Sint-Pietersabdij te Gent. Archeologische en kunsthistorische studie*, Gent, 1980.

³⁴ Zie ook: BERINES, G. & VAN SIMAEY, C., *Abbaye de Saint-Pierre au Mont-Blandin à Gand*, in: *Monasticon belges*, Liège, 1988, dl. VII/1, p. 149-150.

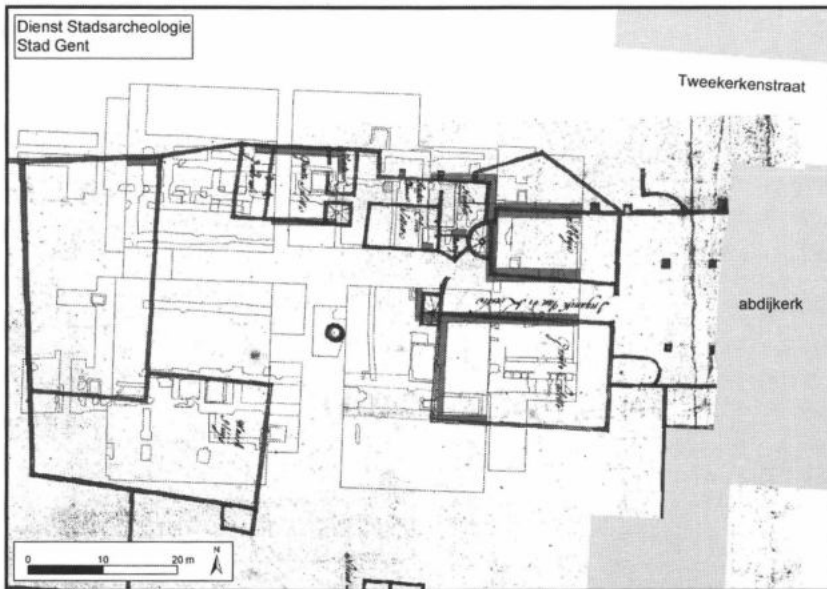
ARCHEOLOGISCH VOORONDERZOEK OP HET SINT-PIETERSPLEIN

Afb. 21a Rode plan (zicht op de 15de eeuwse situatie) -
copyright Rijksarchief, Fonds kaarten en plannen

*Afb. 21b Tekening van Arent Van Wijnendale -
copyright Rijksarchief, Fonds kaarten en plannen*

Afb. 21c Projectie van de archeologische sporen op het Rode Plan -
copyright Rijksarchief, Fonds kaarten en plannen

een classicistische architectuur tonen³⁵. De grondsporen waren in het noordwestelijke deel voornamelijk als uitbraaksporen te herkennen. Ondanks de uitbraaksporen kon vastgesteld worden dat deze muren deels bestonden uit funderingen van voorgaande bouwstructuren. De aflijning van de uitbraaksporen in combinatie met een bewaarde plattegrond maakte het mogelijk verscheidene kamers te onderscheiden. Aan de noordwesthoek werd, gedeeltelijk in uitbraakspoor en deels in bewaarde fundering, de afsluitmuur tussen de parochiekerk en abtspaleis teruggevonden. Correcer betreft het hier twee funderingsresten. Eén ervan kan aan de hand van geschreven bronnen en beeldmateriaal beter worden geduid. De luxueuze en rijk versierde tuinmuur tussen het (voormalige) abtsgebouw en de (verdwenen) parochiekerk van Onze-Lieve-Vrouw is duidelijk zichtbaar op een schilderij dat Jean van Doorselaere in 1733³⁶ vervaardigde. Met deze afsluiting wilde abt Antoine Musaert (1820-1830) de ruimte tussen de abdijkerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk afschermen *tegen dieven en andere inconvenienten*³⁷. De afsluiting, in de bronnen van die tijd balustrade genoemd, was opgevat als een hekwerk tussen pilasters

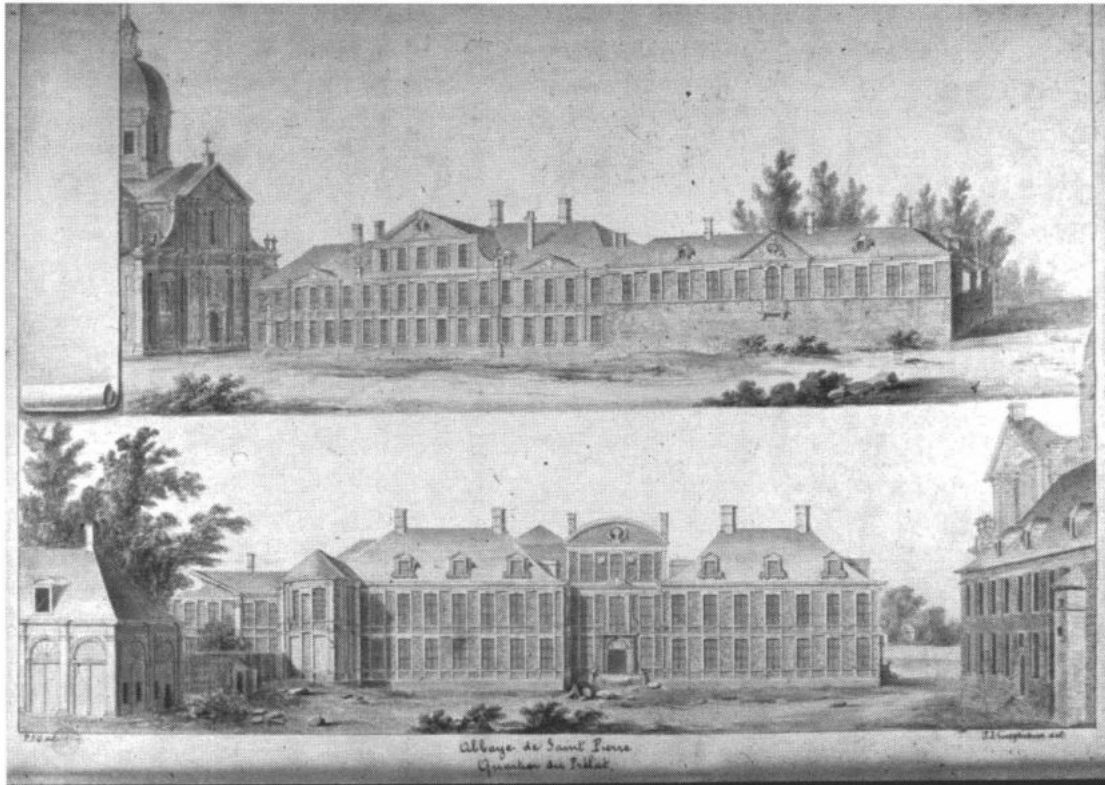
³⁵ Zie voornamelijk: SAG, Atlas Goetghebuer en RAG, Kaarten en Plannen, nr. 207.

³⁶ Gent, Kunsthal Sint-Pietersabdij.

³⁷ Met dank aan historicus Daniel Livois voor het ondersteunende archiefonderzoek.

Afb. 22a Schildering van J. van Doorselaer met op de voorgrond de "ballustrade" - copyright Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie

Afb. 22b De 18de eeuwse prelaatswoning, P.J. Goetghebuer, 1810 - copyright Stad Gent, Stadsarchief

van hardsteen uit Ecaussines, die met gebeeldhouwde vazen waren bekroond. De indeling in vakken met pilasters was in de opgegraven muurresten terug te vinden. Dit geldt ook voor de toegang die vanaf dan trouwens de hoofdingang van de abdij werd. De afsluitmuur had een noord-zuidverloop tot ongeveer halverwege zijn traject waar het afboog tot de zuidwesthoek van de parochiekerk. Deze fundering was eveneens een hulp bij het lokaliseren van de parochiekerk. De andere funderingsresten waren van een gelijkaardige afsluiting. Het betreft meer bepaald een eerste poging, die echter nooit verder afgewerkt werd. Hij omsloot ook een iets kleiner areaal.

Omdat de oostzijde van het gebouw bijna volledig onderkelderd was, bleven de resten daar beter bewaard. Funderingen en opgaand muurwerk waren opgebouwd met bakstenen van ca. 25 x 12 x 5 cm en opgevoegd met witte kalkmortel (afb. 23). Deze kelderzone bestond uit een circulatieruimte met daarin restanten van een trapstructuur en drie kelders van verschillende grootte. Sporadisch bleven in de kelders vloerfragmenten bewaard. Aansluitend bij deze kelders troffen de onderzoekers twee citernes aan die door middel van een overloop met elkaar waren verbonden. Deze waren gedeeltelijk aangelegd tussen de restanten van het atrium. De citernes waren voorzien van een vloer in Doornikse kalksteen, met baksteen aan de randen. Het vondstengoed uit deze structuren van het abtshuis kan in de 17de-18de eeuw worden gesitueerd en vertoont op het eerste gezicht heel wat gelijkenissen met de huisraad die in 1973-1976 in de infirmeriesector werd opgegraven.

12. Na de opheffing

Met de Franse periode en de opheffing van de abdij kwam aan deze grootsheid van het abtshuis een einde. Reeds in 1799 namen de slopingswerken een aanvang. In 1846 werd besloten om een nieuw magazijn voor de kazerne te bouwen, deze keer vlakbij de kazerne zelf, op het Sint-Pietersplein, aan de noordzijde van de Sint-Pieterskerk. Terwijl het oorspronkelijk alleen de bedoeling was om het terrein tussen dit magazijn en het toenmalige Apostelinenklooster (huidig rustoord Onze-Lieve-Vrouw-ter-Vliet) te verkavelen, werd er vrij snel beslist om het hele plein opnieuw aan te leggen. Het toenmalige plein was ongeveer 425 bij 90 tot 200 m, en liep van de Blandijnberg over de Sint-Amandstraat tot voorbij het Kramersplein. Door de heraanleg zou het plein in oppervlakte gehalveerd worden, maar niettemin zou het nog steeds het grootste plein van Gent zijn. De eerste percelen werden verkocht in 1847, maar ondanks de verplichting om binnen de drie jaar na aankoop te bouwen, was het plein pas volledig afgewerkt in 1872 toen het laatste huis was gebouwd³⁸. De vier zijden van het plein werden omgeven

³⁸ Met dank aan Karolien Heirman en Daniel Lievois voor het nieuwe historisch, bouwhistorisch en kadastraal onderzoek in het kader van het Project Sint-Pietersplein. Zie ook: DECAVELE, J., e.a., *Een vreemde eend in de Belgische bijt. Gent in de periode 1830-1860*, Gent, 1980, passim.

Afb. 23 Overzicht van de kelders uit het abtspaleis -
copyright Stad Gent, Stadsarchief

door neoclassicistische gevels naar het ontwerp van Charles-Leclerc-Restieaux: afwisselend met sobere en rijk gedecoreerde traveeën. Het hypodroom-vormige middenplein was omzoomd door een dubbele bomenrij, dat ter hoogte van de kerk onderbroken was om ongehinderd zicht te bieden op dit monumentale gebouw. Rechtover deze barokkerk werd aan de andere kant van het plein een terras aangelegd dat dienst moest doen als locatie voor de kermis en andere feestelijkheden. Dit 3 m hoger gelegen terras was bereikbaar via een monumentale trappartij die door zijn oorspronkelijk witte kleur, perfect in harmonie was met de witte gevels van het plein.

Tot 1962-1964 was het middengedeelte van het Sint-Pietersplein niet geplaveid, maar afgedekt met een laag zwarte sintels die ook bij de opgravingen zichtbaar werd. In deze sintellaag werden tal van kuilen gegraven, onder meer paalkuilen van allerhande activiteiten die op het Sint-Pietersplein werden georganiseerd. Bijzonder opvallend waren de kuilen met gebroken kleipijpjes, afval van schietkramen van de opeenvolgende kermissen. Sinds 1847 immers was het Sint-Pietersplein de plaats van de Gentse Halfvastenfoor.

13. Ter afsluiting

Het archeologisch onderzoek van Tweekerkenstraat en Sint-Pietersplein is nog helemaal niet afgerond. Deze bijdrage geeft een weerslag van de eerste terreinbevindingen en hun algemene situering binnen de chronologie van de Sint-Pieterssite. De wetenschappelijke uitwerking van alle sporen en het bijbehorende vondstenmateriaal moet het mogelijk maken deze eerste inzichten te verfijnen en in de interpretaties bij te sturen³⁹.

³⁹ Met dank aan Marie Christine Laleman voor de eindredactie van deze bijdrage.

BLANDINIUM ROND HET JAAR 1000

Twee eeuwen monastieke bloei en uitstraling in de Gentse Sint-Pietersabdij

Prof.dr. Georges Declercq
(Vrije Universiteit Brussel)

1. Beeldvorming

In de geschiedenis van de Gentse Sint-Pietersabdij (Blandinium) spelen de 10de en de 11de eeuw een belangrijke rol. Het was niet alleen de enige echte bloeiperiode die het klooster ooit gekend heeft, maar precies daardoor zijn deze eeuwen tevens bepalend geweest voor het beeld dat we vandaag van de abdij hebben. Indien de Sint-Pietersabdij bekend staat als een groot benedictijnerklooster, dan is dit immers in belangrijke mate te danken aan de hervormingsgezinde monniken die rond de millenniumwende het klooster op de Blandijnberg bevolkten. Net als vele andere abdijen was de Sint-Pietersabdij in deze periode in de greep van de monastieke hervormingsbeweging die in de 10de eeuw ontstaan was als reactie tegen de ontwrichting van het kloosterleven teweeggebracht door de Noormanneninvallen en de desintegratie van het Karolingische rijk. Op initiatief van de graaf van Vlaanderen werd in 941 de regel van Benedictus geïntroduceerd in het klooster door de bekende Lotharingse kloosterhervormer Gerard van Brogne. Concreet betekende dit dat de kanunniken die sinds de vroege 9de eeuw de kloostergemeenschap vormden, plaats moesten ruimen voor benedictijnermonniken. Het jaartal 941 is dus een echte cesuur in de geschiedenis van de Sint-Pietersabdij, ook al omdat Gerard van Brogne en zijn monniken meteen een ware dynamiek op gang brachten. In de decennia die daarop volgden ontwikkelde Sint-Pieters zich onder hun impuls van een relatief onbeduidend klooster tot een monastiek centrum met een internationale uitstraling. Gentse monniken hielpen diverse andere kloosters hervormen en ze waren eveneens betrokken bij de invoering van het benedictijnermonachisme in Engeland. Hierdoor verwierf de abdij faam en aanzien tot ver buiten de eigen regio en werd het met recht en reden als een belangrijk klooster beschouwd.

Dankzij het optreden van de hervormingsgezinde monniken uit de tweede helft van de 10de eeuw kan de Sint-Pietersabdij derhalve kwalitatief gesproken zeker als een 'groot' klooster worden bestempeld. In de kwantitatieve betekenis van het woord is het Gentse klooster evenwel nooit een grote abdij geweest. In de 9de eeuw telde de kloostergemeenschap 24 kloosterlingen en dit was wellicht nog zo in de aanvangsfase van de hervorming rond het midden van de 10de eeuw. Vanaf de late 10de eeuw lag het vermoedelijk iets hoger. Volgens een literaire bron, de Ysengrimus, waren er in het midden van

de 12de eeuw 51 monniken. Later, in de 14de eeuw, varieerde het rond 36, en op het einde van de Middeleeuwen werd 24 opnieuw de norm¹. Sint-Pieters scoort hiermee beduidend lager dan toonaangevende Franse en Duitse abdijen die in de vroege Middeleeuwen soms meer dan 100 monniken in hun rangen telden (Saint-Denis : 150, Corbie : 200, Saint-Riquier : 300, Fulda : 600). In de eigen streek moest het bovendien onderdoen voor de abdij van Sint-Bertijns die in de 9de eeuw onderdak gaf aan 60 monniken en in de vroege 12de eeuw zelfs aan 120². Ook op het vlak van de omvang van het kloosterdomein kan de Sint-Pietersabdij de vergelijking met echt grote kloosters niet doorstaan. In de Karolingische tijd was het zelfs ronduit een arm klooster, want volgens 9de-eeuwse beschrijvingen van het zgn. konventsgoed (*mensa conventualis* of *mensa fratrum*), d.i. een reeks goederen waarvan de opbrengst uitsluitend bestemd was voor het levensonderhoud van de kloostergemeenschap, hadden de kloosterlingen toen slechts de beschikking over een 40-tal afhankelijke hoeven, zes meestal kleine stukken akkerland, een koehouderij, een schaapsweide langs de zee, vijf andere weiden, een deel van een wijngaard en een bos³. Dit beeld wordt bevestigd door de Merovingische en vooral Karolingische schenkingsnotities die opgenomen werden in het *Liber Traditionum Antiquus*, het 'boek der schenkingen' uit het midden van de 10de eeuw. Haast zonder uitzondering betreft het kleine en versnipperde goederen, die bovendien zowat allemaal gelegen waren in de directe omgeving van Gent, langs de Leie tot in de omgeving van Deinze en langs de Schelde tot in de buurt van Oudenaarde, met uitlopers tot in de buurt van Doornik en Valenciennes⁴. Een dergelijk bescheiden abdijsdomein verzinkt in het niets als men het vergelijkt met de zowat 800 hoeven in het Noorden van Frankrijk en in het huidige West-Vlaanderen waarover de monniken van Sint-Bertijns toen

¹ M. GYSSELING – A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, s.l., 1950, nr. 49, p. 125 (ten tijde van abt Einhard, 815-830, zijn er 24 kanunniken) en nr. 50, p. 140 (oorkonde van abt Einhard, 21 januari 830 : getuigenlijst met namen van 17 priesters, diakens, subdiakens en andere *clerici*) ; A. FAYEN, *Liber traditionum sancti Petri Blandiniensis*, Gent, 1906, nr. 88, p. 88 (oorkonde van abt Womar, 953-959 : getuigenlijst met namen van 19 monniken) ; J. MANN, *Ysengrimus. Text with translation, commentary and introduction*, Leiden, 1987, p. *** ; L. DE MEY, *De financiële organisatie van de Sint-Pietersabdij te Gent in de tweede helft van de 14de eeuw en de eerste helft van de 15de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 1970, p. 22 en 25-26 (cijfers voor de 14de en 15de eeuw).

² U. BERLIERE, 'Le nombre des moines dans les anciens monastères', in *Revue bénédictine*, XLI (1929), p. 231-261 (Sint-Bertijns : p. 240) en XLII (1930), p. 19-42. Voor de vroege Middeleeuwen : P. RICHE, *La vie quotidienne dans l'empire carolingien*, Parijs, 1973, p. 54 ; D. HÄGERMANN, 'Der Abt als Grundherr. Kloster und Wirtschaft im frühen Mittelalter', in F. PRINZ (ed.), *Herrschaft und Kirche*, Stuttgart, 1988, p. 378-382 ; M. SANDMANN, 'Fulda', in *Lexikon des Mittelalters*, IV, München – Zürich, 1989, kol. 1020.

³ GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 127-129.

⁴ GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 130-136.

beschikten, of met de 1700 hoeven die de kloostergemeenschap van Saint-Germain-des-Près bezat in diverse streken van Frankrijk, om nog te zwijgen van de 15000 hoeven waarop de monniken van Fulda in Duitsland tijdens de 9de eeuw beroep konden doen⁵. Aan deze armtierige toestand kwam wel een einde door de hervorming van 941. Deze ging immers gepaard met een materiële restauratie, waarbij graaf Arnulf I niet alleen kloostergoederen restitueerde die in de late 9de – vroege 10de eeuw door de graven (i.c. zijn vader en hijzelf) geïsurpeerd waren, maar ook diverse nieuwe schenkingen verrichtte. Vooral dankzij deze vrijgevigheid, die door zijn opvolgers en andere leden van de grafelijke familie werd voortgezet, verwierven de Pieterlingen vanaf het midden van de 10de eeuw uitgestrekte domeinen, niet enkel in het gebied tussen Leie en Schelde, waar de abdij in de driehoek Gent – Kortrijk – Oudenaarde een aantal vrij compacte domeingroepen uitbouwde, maar ook in het Noorden van Frankrijk (in de buurt van de huidige steden Rijsel en Lens), langs de Vlaamse kust (zowel in Frans- als in West-Vlaanderen), in het huidige Zeeuws-Vlaanderen en eveneens in de streek tussen Schelde en Dender⁶. Zonder ooit de rijkdom van echt grote abdijen te evenaren, kon Sint-Pieters hierdoor uitgroeien tot het rijkste klooster in het graafschap Vlaanderen, en tot één van de rijkste in de Nederlanden. Ook in dit opzicht zijn de 10de en 11de eeuw dus bepalend geweest voor de beeldvorming rond de Sint-Pietersabdij.

De hervorming van 941 bracht bovendien een nog veel directere ingreep in de beeldvorming over Sint-Pieters met zich mee. De hervormingsgezinde monniken hebben in de jaren volgend op de introductie van de regel van Benedictus immers ook de geschiedenis van het klooster herschreven en hun versie van het abdijsverleden werkt tot op de dag van vandaag door in de historiografie, omdat door het verdwijnen van de originele bronnen elke alterna-

⁵ Voor deze en andere cijfers, cf. L. KUCHENBUCH, *Grundherrschaft im früheren Mittelalter*, Idstein, 1991, p. 40-41 en W. SCHLESINGER, 'Die Hufe im Frankenreich', in H. PATZE – F. SCHWIND (eds.), *Ausgewählte Aufsätze von Walter Schlesinger 1965-1979*, Sigmaringen, 1987, p. 609.

⁶ De sterke aangroei van het abdijsdomein vanaf het midden van de 10de eeuw kan afgelezen worden uit de talrijke schenkingsnotities in het tweede *Liber Traditionum* dat kort na 1042 werd samengesteld: FAYEN, *Liber traditionum*, nrs. 66-126, p. 73-117. Hij komt eveneens tot uiting in een reeks koninklijke en keizerlijke bevestigingsoorkonden: GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 60, p. 155-157 (Lotharius, 22 februari 964), nr. 63, p. 160-163 (dezelfde, 5 mei 966), nr. 65, p. 165-166 (Otto II, 28 februari 977), nr. 72, p. 177-178 (Otto III, 20 mei 988) en nr. 92, p. 196-199 (Hendrik I, 1038); H. BRESSLAU, *Die Urkunden Konrads II.*, Hannover, 1909, nr. 230, p. 313-315 (Koenraad II, 4 juli 1036); H. BRESSLAU – P. KEHR, *Die Urkunden Heinrichs III.*, Berlijn, 1931, nr. 49, p. 61-63 (Hendrik III, 28 mei 1040). Over het abdijsdomein van Sint-Pieters voor en na de 10de eeuw, zie A. VERHULST, 'Bezittingen en inkomsten van de Gentse abdijen', in G. DECLERCQ (ed.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, p. 103-110.

tieve geschiedschrijving zoniet volledig onmogelijk, dan toch ernstig bemoeilijkt werd (en wordt). De belangrijkste exponent hiervan is het reeds vermelde *Liber Traditionum Antiquus*, dat tussen 944 en 946 werd opgesteld, voornamelijk met het doel om van graaf Arnulf I meer en belangrijker goederenrestituties te bekomen dan de graaf in de eerste fase van de materiële restauratie had willen toestaan⁷. In het stichtingsverhaal (*Ratio foundationis*) dat de inleiding tot dit 'boek der schenkingen' vormt, wordt de indruk gewekt dat de kloostergemeenschap van bij de stichting in de 7de eeuw door de hl. Amandus bestond uit monniken die leefden volgens de regel van Benedictus. Door toedoen van Karel Martel zou deze eerste benedictijnergemeenschap in de 8ste eeuw volledig in verval zijn geraakt, een toestand die volgens deze bron duurde totdat Einhard in de vroege 9de eeuw het klooster restaureerde door er 24 kanunniken te vestigen⁸. Volgens deze versie van de kloostergeschiedenis kwam de vervanging van de kanunniken door benedictijnermonniken in 941 dus neer op een terugkeer naar de oorspronkelijke toestand zoals deze bestond ten tijde van de hl. Amandus. Ofschoon deze voorstelling van zaken de historiografie van de Sint-Pietersabdij tot in de tweede helft van de 20ste eeuw heeft beheerst, zijn er diverse aanduidingen dat het er bij de stichting van de Sint-Pietersabdij helemaal anders is aan toegegaan⁹. Zo wijst alles erop dat de regel van Benedictus in 941 voor het eerst werd ingevoerd in Sint-Pieters. Amandus leunde, net als vele andere zendelingen uit de 7de eeuw, aan bij het Iers geïntereerd monachisme dat op dat ogenblik toonaangevend was in het Frankische rijk. Daarom mag aangenomen worden dat het klooster aanvankelijk de zgn. mengregel volgde, d.i. een combinatie van de regels van Benedictus en Columbanus, die door Amandus in ieder geval als leefregel werd voorgeschreven in één van zijn andere stichtingen, het klooster van Barisis-au-Bois nabij Laon¹⁰.

Het herschrijven van de stichtingsgeschiedenis gaat bovendien nog veel verder. Het zopas vermelde stichtingsverhaal wekt eveneens de indruk dat Sint-

⁷ Over het tendentieuze karakter van deze bron, zie G. DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie in Vlaanderen in de tiende eeuw. Het Liber Traditionum Antiquus van de Gentse Sint-Pietersabdij*, Brussel, 1998.

⁸ GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 123-125.

⁹ Niet alleen bij de stichting overigens. Ook de restauratie die deze bron toeschrijft aan Einhard is een constructie uit het midden van de 10de eeuw; zie, behalve onze in n. 7 vermelde studie, eveneens G. DECLERCQ, 'Een Karolingisch lekenabt in Gent. Einhard en de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs', in *H.M.G.O.G.*, n.r., LV (2001), p. 40-45.

¹⁰ Over dit zgn. Iro-Frankische monachisme (en de rol van de hl. Amandus), zie E. EWIG, *Die Merowinger und das Frankenreich*, Stuttgart – Berlijn – Keulen – Mainz, 1988, p. 133-138, alsook F. PRINZ, *Frühes Mönchtum im Frankenreich*, München – Wenen, 1965, p. 272-273 (met verwijzing naar de stichtingsoorkonde van Amandus voor het klooster Barisis-au-Bois uit 664, waarin expliciet sprake is van de *regula domni Benedicti seu domni Columbani*) en 304-305.

Pieters van bij de stichting een mannenklooster was en dit beeld wordt bevestigd door de Merovingische en Karolingische schenkingsnotities in het *Liber Traditionum Antiquus* die doorgaans uitdrukkelijk gewagen van schenkingen ten behoeve van de 'tafel der broeders' (*ad mensa fratrum*), d.i. het konventsgoed waarop reeds hoger de aandacht werd gevestigd¹¹. Er is evenwel een 11de-eeuws afschrift bewaard gebleven van een schenking uit 702, waarbij een zekere Ingelwara, *Deo sacrata* (d.i. non), een schenking verricht aan de gemeenschap van monniken en monialen van Blandinium waarover ze zelf abdis is (*congregationi servorum vel ancillarum Dei ... ubi ipsa abbatissa esse dinoscitur*)¹². Omdat de informatie vervat in deze tekst niet strookte met het traditionele beeld van de Sint-Pietersabdij als een mannenklooster, werd deze schenking in de moderne geschiedschrijving steeds genegeerd (of hoogstens als een curiosum aangehaald). Men ging er van uit dat de betrokken clausule onmogelijk op Sint-Pieters betrekking kon hebben of dat de tekst ervan duidelijk vervalst was¹³. Toch is er geen enkele reden om dit gegeven in twijfel te trekken. Dubbelkloosters met een kloostergemeenschap die zowel uit mannelijke als uit vrouwelijke religieuzen bestond waren immers een vrij frequent verschijnsel in de Merovingische periode. Zo was de hl. Amandus zelf rechtstreeks betrokken bij de stichting van twee dubbelkloosters, nl. Nijvel en Marchiennes¹⁴. Blijkbaar was ook Sint-Pieters omstreeks 700 een dergelijk dubbelklooster, maar de hervormingsgezinde monniken van het midden van de 10de eeuw hebben zo te zien de teksten die erop betrekking hadden grondig aangepast. In het *Liber Traditionum Antiquus* is de schenking van de non Ingelwara wel opgenomen, maar hier is ze, net als de meeste andere schenkingen, gericht aan de 'tafel der broeders' (*ad mensa fratrum*)¹⁵. Dit konventsgoed is ontegensprekelijk een anachronisme in een Merovingische tekst. Het is een typisch Karolingisch verschijnsel dat verband houdt met het

¹¹ GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 130-137.

¹² Het (gedeeltelijk) afschrift van deze tekst is ingelast in het tweede *Liber Traditionum* van kort na 1042 : FAYEN, *Liber traditionum*, nr. 58, p. 50 (onder het verkeerde jaartal 707).

¹³ DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 99. De houding van Auguste Van Lokeren is in dit verband sprekend. In zijn uitgave van de oorkonden van de Sint-Pietersabdij laat hij de bewuste passus immers gewoon weg : « Nous ne publions pas les dernières lignes de cette charte, parce qu'il nous paraît qu'elles ne concernent pas l'abbaye de Saint-Pierre, mais bien une autre institution. (...) Si cette dernière partie de la donation pouvait concerner Saint-Pierre, ce serait dire qu'à cette époque elle était composée d'hommes et de femmes, et dirigée par une abbesse. Ce qui certes n'est pas » (A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin*, I, Gent, 1868, nr. 3, p. 7, noot 1).

¹⁴ Zie S. HILPISCH, *Die Doppelklöster. Entstehung und Organisation*, Münster, 1928, p. 25-44 (Nijvel en Marchiennes : p. 39-40) en Marquise DE MAILLÉ, *Les cryptes de Jouarre*, Parijs, 1971, p. 13-57 (Nijvel : p. 36-41, Marchiennes : p. 46-47).

¹⁵ GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 130. Over beide versies van de schenking van Ingelwara, zie DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 97-103.

toen vaak voorkomend gebruik om de leiding over koninklijke kloosters toe te vertrouwen aan leken die als 'lekenabt' buiten de kloostergemeenschap stonden. Om de belangen van de kloosterlingen in dergelijke omstandigheden min of meer te vrijwaren, werd doorgaans uit het geheel van de abdijsgoederen een konventsgoed afgezonderd, dat aan het gezag van de lekenabt onttrokken was en derhalve niet kon worden aangewend voor de militaire en andere verplichtingen waarmee een koningsklooster als Sint-Pieters belast was. In Sint-Pieters werd het konventsgoed ingesteld door abt Einhard tussen 817 en 830¹⁶. Er kan bijgevolg niet aan getwijfeld worden dat de vermelding van de *mensa fratrum* als begunstigde van de schenking van Ingelwara uit 702 een inlassing is vanwege de samensteller van het *Liber Traditionum Antiquus*. Dit wekt het vermoeden dat ook andere Merovingische schenkingen in deze bron (w.o. de schenking van de *Deo sacrata* Childela uit 694) een soortgelijke manipulatie hebben ondergaan¹⁷.

Vanuit het oogpunt van de benedictijnermonniken die vanaf 941 de dienst uitmaakten op de Blandijnberg zijn deze aanpassingen gemakkelijk begrijpbaar: om de hervorming te verantwoorden hadden zij nood aan een bruikbaar verleden, waarbij de toestand gecreëerd door de introductie van de Benedictusregel werd teruggeprojecteerd in het verleden. Dit moest hen toelaten de nieuwe gebruiken naadloos te laten aanknopen bij de stichting van het klooster door de hl. Amandus. Op deze manier kon m.a.w. de invoering van het benedictijnermonachisme door Gerard van Brogne voorgesteld worden als een terugkeer naar de situatie zoals deze bestond ten tijde van de stichter¹⁸. Voor een dubbelklooster dat ook vrouwelijke religieuzen telde, was in een dergelijk utilitair geschiedenisbeeld vanzelfsprekend evenmin plaats als voor Iers geörienteerde monniken.

2. Een dynastiek heiligdom

Om de hervorming van 941, en meer in het bijzonder de rol die de graaf van Vlaanderen hierin speelde, te begrijpen, moet men een paar decennia hoger in de tijd opklimmen, meer bepaald tot 918, dat een cruciaal jaar zal blijken te zijn, omdat dan een stap werd gezet die uiteindelijk zou leiden naar de res-

¹⁶ Zie G. DECLERCQ, 'Een Karolingisch lekenabt in Gent', p. 55-56.

¹⁷ GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 133-136; over het blijkbaar systematisch inlassen van de clauseule *ad mensa fratrum*, zowel in Merovingische als in Karolingische schenkingsnotities, zie DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 103-107.

¹⁸ Dat dit effectief gebeurde blijkt uit de grote oorkonde van graaf Arnulf I van 8 juli 941 (GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 53, p. 143-146) en uit het verhaal over de hervorming van 941 dat onder de vorm van een fictieve oorkonde op naam van bisschop Transmar van Noyon opgenomen werd in het tweede *Liber Traditionum* uit het midden van de 11de eeuw (FAYEN, *Liber traditionum*, nr. 62, p. 54-58).

tauratie van het klooster door graaf Arnulf I. In dat jaar overleed de Vlaamse graaf Boudewijn II (879-918), die als de echte grondlegger van het graafschap Vlaanderen mag worden beschouwd. Zijn krijgers wilden hem begraven naast zijn vader Boudewijn I in de abdij van Sint-Bertijns. Zijn echtgenote, gravin Elfrudis, die een Angelsaksische prinses was, verzette zich hier evenwel tegen. Zij wilde immers naast haar man begraven worden en dit was niet mogelijk in Sint-Bertijns, waar vrouwen, zelfs als ze dood waren, niet toegelaten werden. Daarom besliste ze het lichaam van haar man naar de Sint-Pietersabdij in Gent te laten overbrengen¹⁹. Deze beslissing had verstrekkende gevolgen, niet enkel voor de Sint-Pietersabdij zelf, maar ook voor de verhouding tot de andere Gentse abdij, Sint-Baafs. Tot dan was de Sint-Pietersabdij immers een vrij arm klooster dat in de schaduw leefde van de veel rijkere Sint-Baafsabdij, die dankzij de cultus van de hl. Bavo een ruime uitstraling genoot. Sint-Baafs was evenwel zwaar getroffen door de Noormanneninvallen en de kloostergemeenschap verbleef na 879 gedurende meerdere decennia in ballingschap in het Noord-Franse Laon²⁰. Precies gedurende deze afwezigheid liet gravin Elfrudis haar man Boudewijn II begraven in Sint-Pieters, waar ze overeenkomstig haar wens na haar overlijden in 929 naast hem ter aarde werd besteld. Hierdoor groeide de Sint-Pietersabdij uit tot het bevoorrechte grafklooster van de graven van Vlaanderen. Tot het midden van de 11de eeuw werden hier nog drie andere grafelijke koppels begraven – Arnulf I († 965) en Adela († 960), Arnulf II († 988) en Susanna († 1003), Boudewijn IV († 1035) en Odgiva († 1030) – , evenals diverse andere leden van de grafelijke familie²¹. Deze nieuwe functie van grafelijke necropool, die de Sint-Pietersabdij gedurende meer dan een eeuw kon vervullen, leidde ertoe dat het klooster in deze periode, meer dan welke andere kerkelijke instelling in het graafschap Vlaanderen ook, van de grafelijke gunst kon genieten. Hierdoor werd de machtsverhouding tussen de twee Gentse abdijen, die tot aan de Noormanneninvallen in het voordeel van Sint-Baafs uitviel, voor goed omgekeerd ten gunste van Sint-Pieters²².

¹⁹ *Gesta abbatum S. Bertini Sithiensium*, ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H.*, SS., XIII, Hannover, 1881, p. 627 (abtenkroniek van Sint-Bertijns door Folcuinus, 961-962).

²⁰ Over de lotgevallen van de Sint-Baafsabdij tijdens de Noormanneninvallen, zie G. DECLERCQ, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)', in IDEM, *Ganda & Blandinium*, p. 27-28.

²¹ In totaal gaat het om een 13-tal personen die tot vijf opeenvolgende generaties behoren; zie G. DECLERCQ, 'Entre mémoire dynastique et représentation politique. Les sépultures des comtes et comtesses de Flandre (879-1128)', in M. MARGUE (ed.), *Sépulture, mort et symbolique du pouvoir au moyen âge* [= Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg, CXVIII (2004)] (ter perse).

²² Cf. hierover VERHULST, 'Bezittingen en inkomsten van de Gentse abdijen', p. 103-110.

Vooral graaf Arnulf I (918-965), zoon van Boudewijn II en Elftrudis, heeft zich ingespannen ten gunste van de abdij waar zijn ouders begraven lagen. In die mate zelfs dat hij na zijn dood de titel van *restaurator* van het klooster ontving en geëerd werd als een soort tweede stichter van de abdij na Amandus²³. Zijn verdiensten in de materiële en geestelijke heropbouw van de abdij zijn inderdaad niet gering geweest. Als lekenabt van de Sint-Pietersabdij ging hij in 941, in overleg met bisschop Transmar van Noyon-Doornik, over tot de hervorming en de restauratie van de abdij. Deze verliep in drie fasen : het vervangen van de seculiere kanunniken door benedictijnermonniken, een (gedeeltelijke) restauratie van de goederen die de graven als lekenabten hadden geïsurpeerd en de aanstelling van de Lotharingse kloosterhervormer Gerard van Brogne als reguliere abt, een functie die hij tot 953 zou blijven bekleden²⁴. De bezittingen die graaf Arnulf I op 8 juli 941 door middel van een plechtige oorkonde restitueerde, waren hoofdzakelijk goederen die in de 9de eeuw tot het konventsgoed, de *mensa fratrum*, hadden behoord. Het betrof hier slechts een eerste stap in de materiële restauratie van de abdij, want al bij al bleven de restituties (en schenkingen) in 941 eerder beperkt. Naar eigen zeggen schonk Arnulf I in dat jaar slechts datgene wat hij voldoende achtte voor de kloostergemeenschap²⁵. Later, in de laatste levensjaren van Arnulf I, en na zijn dood, bij de uitvoering van zijn laatste wilsbeschikking, zouden belangrijke restituties, o.m. van goederen die in de 9de eeuw onder het gezag van de (leken)abt stonden, volgen, alsook een aantal nieuwe schenkingen²⁶.

²³ In de *Annales Blandinienses* die tussen 1042 en 1044 tot stand kwamen, krijgt Arnulf I de titel *restaurator huius Blandiniensis coenobii* : Ph. GRIERSON, *Les annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand*, Brussel, 1937, p. 20 (onder het jaar 964). In tal van oorkonden wordt hij in één adem genoemd met de hl. Amandus ; zie bijv. GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 64, p. 164 (6 oktober 975), nr. 67, p. 168-169 (21 januari 979 of 980) en nr. 69, p. 172 (5 maart 981), evenals VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, nr. 87, p. 69 (998) en nr. 101, p. 75 (1 november 1026).

²⁴ Over deze hervorming of restauratie, zie A. DIERKENS, *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe-Xie siècles). Contribution à l'histoire des campagnes du Haut Moyen Age*, sigmaringen, 1985, p. 232-237 en DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 228-238.

²⁵ GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 53, p. 143-146 (met op p. 145 de volgende passus : *et si non omnia saltem reddidi aliqua que predecessorum meorum tempore inde sunt abstracta, queque estimavi sufficere monachis ob amorem Christi morantibus*). Vaak wordt deze oorkonde als het beginpunt van de hervorming van Sint-Pieters gezien. Uit de tekst ervan kan evenwel opgemaakt worden dat hiermee een eerste belangrijke, doch beperkte fase in de restauratie van het klooster werd afgesloten ; zie DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 229-230.

²⁶ VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, nr. 22, p. 28-29 (10 juli 953) ; GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 57, p. 149-151 (29 juni 960), nr. 59, p. 153-155 (17 juni 962) en nr. 62, p. 158-160 (28 maart 965) ; FAYEN, *Liber traditionum*, nr. 69, p. 75-76 (5 mei 962) en nr. 72, p. 77 (2 juli 964). Aan deze oorkonden en notities dienen de twee bevestigingsdiploma's toegevoegd te worden van koning Lotharius, die een overzicht bieden van de restituties en schenkingen van Arnulf I : GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 60, p. 155-157 (22 februari 964) en nr. 63, p. 160-163 (5 mei 966).

Door deze vrijgevigheid van Arnulf I, en door talloze andere schenkingen (o.m. van zijn opvolgers), kon de Sint-Pietersabdij, zoals reeds hoger aangeduid, in de tweede helft van de 10de eeuw uitgroeien tot het rijkste klooster van het graafschap en tot één van de belangrijkste in de Nederlanden²⁷. Tijdens de regering van Arnulf I verwierf Sint-Pieters zelfs goederen in de buurt van Londen (Lewisham en Greenwich), waarmee het slechts het tweede continentale klooster was – na de befaamde abdij van Saint-Denis – dat bezittingen had in Engeland²⁸.

Arnulf I nam tevens het initiatief om de kerk en de kloostergebouwen met meer luister te laten herbouwen. De bouwcampagne startte in mei 960 en werd voltooid in de jaren 975-979²⁹. Hij wist voor zijn favoriete klooster ook een indrukwekkende collectie relieken te verwerven, door uit Boulogne en omgeving, waar ze in veiligheid waren gebracht tijdens de Noormanneninvallen, een ganse reeks gebeenten van heiligen te laten overbrengen (Bertulfus, Gudwalus, Wandregisilus, Ansbertus, en als we de monniken mogen geloven ook Wulframnus), alsook grotere en kleinere stukken van de relieken van tal van andere heiligen (w.o. Ermelandus, Erembertus, Kilianus, Vulmarus en Condedus)³⁰. De belangrijkste waren de relieken afkomstig van de Normandische abdij Fontenelle (Saint-Wandrille) die in 944 in Gent aankwamen. Ze lieten de monniken van Sint-Pieters immers toe aanspraken te laten gelden op het omvangrijke grondbezit van die op dat ogenblik niet meer bestaande abdij³¹. Deze onderneming mislukte weliswaar grotendeels, maar de relieken van de voornaamste van deze heiligen, de hl. Wandregisilus, waren nog vanuit een ander opzicht van groot belang, meer in het bijzonder

²⁷ Cf. hoger n. 6.

²⁸ De traditie van Sint-Pieters schrijft deze schenking, die in 918 zou gebeurd zijn, toe aan gravin Elfrudis, moeder van Arnulf I en dochter van de Engelse koning Alfred de Grote. In de literatuur wordt thans meestal aangenomen dat deze schenking in werkelijkheid verricht werd in 964 door de Engelse koning Edgar, na tussenkomst van aartsbisschop Dunstan van Canterbury die een tijdlang als balling in de Sint-Pietersabdij had verbleven. Zie J. DHONDT, 'La donation d'Elfrude à Saint-Pierre de Gand', in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 105 (1940), p. 117-164.

²⁹ GRIERSON, *Les annales*, p. 19 en 21.

³⁰ De teksten die betrekking hebben op deze reliekentranslaties werden gepubliceerd door N. HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques à Gand en 944. Le 'Sermo de adventu sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium'*, Brussel, 1978 (zie meer in het bijzonder de omvangrijke reliekenlijst op p. 30-37) en IDEM, 'Le *Sermo de adventu SS. Gudwali et Bertulfi*. Edition et étude critique', in *Sacris Erudiri*, XXIV (1980), p. 87-113. Over de vraag of de relieken van de hl. Wulframnus in 944 al dan niet naar Gent werden overgebracht: IDEM, 'L'énigme des reliques de saint Vulfram, archevêque de Sens', in *Revue bénédictine*, LXXXVII (1977), p. 180-194.

³¹ Zie H. VAN WERVEKE, 'Saint-Wandrille et Saint-Pierre de Gand (IXe et Xe siècles)', in *Miscellanea Mediaevalia in Memoriam Jan Frederik Niermeyer*, Groningen, 1967, p. 79-92 (vooral p. 84-87).

voor graaf Arnulf I. Sinds de 9de eeuw werd deze heilige immers beschouwd als een lid van de Karolingische familie. Voor de graaf van Vlaanderen, die als kleinzoon van Judith, echtgenote van Boudewijn I en dochter van de West-Frankische koning Karel de Kale, zelf afstamde van de Karolingers, moeten deze relieken dan ook een uitzonderlijke waarde hebben gehad, vooral omdat ze voortaan zouden bewaard worden in de kerk waar zijn ouders begraven lagen en waar hij zelf zijn laatste rustplaats had gekozen³².

Naast de graven zelf konden de monniken van Sint-Pieters ook rekenen op tal van andere milde schenkers. Onder hen nauwe verwanten van de graaf (zoals de graven Wichman van Hamaland en Diederik van West-Friesland, die beiden gehuwd waren met een dochter van Arnulf I)³³, en andere hoge aristocraten die op één of andere wijze geallieerd waren aan de grafelijke familie (zoals graaf Godfried van Verdun en graaf Arnulf van Valenciennes)³⁴. Veruit de meesten echter waren blijkbaar gewone getrouwen van de graaf. In die tijd was een schenking aan een welbepaalde kerk geen onschuldige handeling, maar een bewuste daad die politieke en sociale banden creëerde of bevestigde. Het is dit verband opvallend dat de graaf zowat steeds de getuigenlijst aanvoert in de oorkonden en notities die over deze schenkingen werden opgesteld³⁵. Hij zat dus de plechtigheden voor tijdens dewelke de schenkers in het openbaar hun schenkingen aan de Sint-Pietersabdij overmaakten. Men stelt in dit verband overigens ook vast dat de monniken geen beroep deden op hun diocesane bisschop (van Noyon-Doornik) voor de wijding van de kerk die op initiatief van Arnulf I werd gebouwd, maar op bisschoppen die verwant of verbonden waren met de grafelijke familie. Op 30 september 975 wijdde aartsbisschop Adalbero van Reims, broer van graaf Godfried van Verdun, de nieuwe kerk, terwijl Egbert, aartsbisschop van Trier en kleinzoon van Arnulf

³² Dat hij zich bewust was van en trots op zijn Karolingische afstamming, blijkt uit de *Sancta prosapia domni Arnulfi comitis gloriosissimi*, een sterk liturgisch getinte panegyriek van Arnulf I, die aanvangt met een Karolingische genealogie; deze tekst, die omstreeks 960 opgesteld werd door Witger, een priester uit de grafelijke entourage, vermeldt inderdaad de hl. Wandregisilus onder de voorouders van de graaf. Zie E. FREISE, 'Die *Genealogia Arnulfi comitis* des Priesters Witger', in *Frühmittelalterliche Studien*, 23 (1989), p. 203-243.

³³ Wichman: Ch. VANDEN HAUTE, 'Note sur quelques chartes de l'abbaye de Saint-Pierre à Gand', in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 71 (1902), p. 414-417 (18 oktober 962); Diederik II: FAYEN, *Liber traditionum*, nr. 77, p. 80-81 (11 april 969 = [976-980]), nr. 83, p. 84 (30 september 972 = [975]) en nr. 87, p. 86-87 (2 oktober 974 = [965-977]).

³⁴ Godfried: GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 67, p. 168-169 (21 januari 979 of 980); Arnulf van Valenciennes: FAYEN, *Liber traditionum*, nr. 93, p. 91 (29 juni 983 = [982-986]), nr. 101, p. 95-96 (1 januari 994 = [988-995]) en nr. 104, p. 98 (30 september 998).

³⁵ Vgl. GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, p. 147-210 en FAYEN, *Liber traditionum*, p. 78-94 en 105-115.

I, in 979 belast werd met de wijding van de 'Westbau'³⁶. Rond de grafelijke graven en de relieken die er vereerd werden, ontwikkelde zich aldus een gemeenschap van levenden en doden, die de graven, hun familie, hun 'vrienden' en hun vazallen verenigde. Op deze wijze, definieerde de grafelijke necropool tevens een politieke gemeenschap.

In deze hoedanigheid fungeerde de Sint-Pietersabdij in de 10de-11de eeuw in zekere zin ook als het ideologische centrum van de grafelijke macht. Het klooster was een echt dynastiek heiligdom en de monniken lieten dan ook geen enkele kans liggen om de roem van hun illustere beschermheren te verkondigen. In de hagiografische verhalen die er geredigeerd werden, lasten ze meer bepaald panegyrieken in van Boudewijn I, van Boudewijn II en vanzelfsprekend eveneens van Arnulf I³⁷. Het is eveneens in Sint-Pieters dat in het midden van de 11de eeuw – onder de regering van Boudewijn V (1035-1067) of Boudewijn VI (1067-1070) – de eerste werkelijke genealogie van de graven van Vlaanderen haar oorsprong vindt. Deze tekst, die bekend staat onder de titel *Genealogia Bertiniana*, wordt doorgaans aan de abdij van Sint-Bertijns toegeschreven omwille van het feit dat dit klooster als de begraafplaats van Boudewijn III wordt aangeduid. Toch gaat het onmiskenbaar om een tekst afkomstig uit Sint-Pieters: alle graven bij wie geen begraafplaats wordt opgegeven lagen hier begraven, en, wat meer is, graaf Arnulf I wordt in deze genealogie uitdrukkelijk bestempeld als *restaurator* van Blandinium³⁸. Naar alle waarschijnlijkheid zijn de monniken van Sint-Pieters eveneens verantwoordelijk voor de bijnamen die aan de eerste graven van Vlaanderen worden gegeven: Boudewijn I 'met de Ijzeren Arm' (*Ferreus*), Boudewijn II 'de Kale' (*Calvus*) en Arnulf I 'de Grote' (*Magnus*). Deze bijnamen, die o.m. voorkomen in de net vermelde genealogie, hebben zich vrij snel doorgezet in de Vlaamse historiografie, en dit meestal ten koste van bijnamen afkomstig uit

³⁶ GRIERSON, *Les annales*, p. 21; cf. N. HUYGHEBAERT, 'La consécration de l'église abbatiale de Saint-Pierre de Gand (975) et les reliques de saint Bertulfe de Renty', in *Corona Gratiarum. Miscellanea patristica, historica et liturgica Eligio Dekkers O.S.B. XII lustra complenti oblata*, II, Brugge – Den Haag, 1975, p. 129-141.

³⁷ Over deze passages: N. HUYGHEBAERT, 'La Vita secunda S. Winnoci restituée à l'hagiographie gantoise', in *Revue bénédictine*, LXXXI (1971), p. 229-233.

³⁸ *Genealogia comitum Flandriae Bertiniana*, ed. L.C. BETHMANN, M.G.H., SS. IX, Hannover, 1851, p. 305-307 (p. 305: *Arnulfum Magnum restauratorem Blandiniensis cenobii*; vgl. met het citaat uit de *Annales Blandinienses* hoger in n. 23). In de oudste handschriften eindigt deze genealogie met graaf Robrecht II (1093-1111). Alle handschriften vertonen echter een gemeenschappelijke tekst tot en met Boudewijn V of Boudewijn VI; nadien zijn drie verschillende versies te onderscheiden. Hieruit kan afgeleid worden dat de oorspronkelijke versie van deze tekst opklimt tot het midden van de 11de eeuw, zoals reeds gesteld door O. OPPERMANN, *Die älteren Urkunden des Klosters Blandinium und die Anfänge der Stadt Gent*, Utrecht, 1928, p. 210-212, die eveneens aantoonde dat dit archetype in de Sint-Pietersabdij ontstond.

Sint-Bertijns (Boudewijn I 'de Goede' en Boudewijn II 'de Sterke')³⁹. Het hoeft in deze context dan ook niet te verbazen dat de vroegste aanduidingen van het vorstendom Vlaanderen als een *monarchia* te vinden zijn in teksten die tot stand kwamen op de Blandijnberg⁴⁰.

3. De moeilijke relatie met Sint-Baafs

De bevoorrechtiging van Sint-Pieters door de graven van Vlaanderen had ook een merkwaardig neveneffect. Het was de aanleiding tot enige animositeit met de naburige Sint-Baafsabdij. In de jaren 944-946 hebben de monniken van Sint-Pieters zelfs gepoogd om de restauratie van Sint-Baafs te verhinderen door aanspraken te laten gelden op goederen gelegen onmiddellijk ten N.O. en ten O. van de oude Sint-Baafsabdij, waar dit klooster door toedoen van de hl. Amandus en de eerste abt Florbert tussen omstreeks 639 en omstreeks 700 geleidelijk, door aankoop of door schenking, een omvangrijk en aaneengesloten domaniaal complex had weten op te bouwen. Dit blijkt uit een aantal Merovingische notities over deze goederen in het reeds vermelde *Liber Traditionum Antiquus* die ten gevolge van een kleine doch betekenisvolle manipulatie er thans uitzien als transacties ten gunste van de Sint-Pietersabdij⁴¹. Aangezien zowel de Sint-Baafsabdij (oorspronkelijke benaming : Ganda) als Sint-Pieters (oorspronkelijke benaming : Blandinium) toegewijd waren aan de hl. Petrus, volstond het om in schenkingen of aankopen die eigenlijk de hl. Petrus in Ganda (of zelfs kortweg de hl. Petrus) als begunstigde hadden, het woord Ganda te vervangen door Blandinium (of zonodig dit laatste gewoon toe te voegen) om de gewenste indruk te bekomen. Door op deze wijze goederen die niet alleen gelegen waren in de onmiddellijke omgeving van de Sint-Baafsabdij, maar bovendien deel uitmaakten van het oorspronkelijke patrimonium van deze instelling voor te stellen als oud bezit van het eigen klooster, hebben de monniken van Sint-Pieters het bestaan zelf in het gedrang gebracht van het naburige Gentse klooster, waarvan het site verlaten lag sinds de Noormanneninval van 879 en het daarop volgende langdurige verblijf van de kloostergemeenschap in Laon⁴². In de *Ratio fundationis*, de verhalende inleiding tot het *Liber Traditionum Antiquus*, hebben de Pieterlingen zich trouwens ook de stichtingsgeschiedenis van Sint-Baafs, zoals die voorkomt in de *Vita Bavonis*, het 9de-eeuwse levensverhaal van de

³⁹ Cf. DECLERCQ, 'Entre mémoire dynastique et représentation politique'.

⁴⁰ Cf. W. MOHR, *Die Entstehung des flämischen Eigenständigkeitsgefühls bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*, Saarbrücken, 1977, p. 15-17.

⁴¹ GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 134-136 (notities met de nrs. 35-40 en 44). Over de manipulatie van deze notities, zie A. VERHULST, 'Kritisch onderzoek over enkele aantekeningen uit het *Liber Traditionum* van de Sint-Pietersabdij te Gent, in verband met het oudste grondbezit der Sint-Baafsabdij te Gent', in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 119 (1954), p. 143-181 en DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 108-129.

⁴² Cf. n. 20.

hl. Bavo, toegeëigend (met inbegrip van de naam van de eerste abt, Florbert)⁴³. Dit versterkt nog de indruk dat de monniken van Sint-Pieters erop uit waren om het bestaansrecht van de Sint-Baafsabdij als onafhankelijke instelling te ondergraven. Nochtans waren de kloosterlingen van Sint-Baafs op dat ogenblik reeds sinds enige tijd (wellicht sinds de jaren 920/30) terug in Gent, waar zij, daar hun abdij ten gevolge van de grondige verwoesting door de Noormannen niet meer was dan een ruïne, voorlopig hun intrek hadden genomen in de kapel van de toen pas opgerichte grafelijke burcht, de latere Sint-Veerlekerk⁴⁴. Het ligt voor de hand dat de Bavelingen de aanspraken van de monniken van Sint-Pieters op hun goederen en hun traditie niet konden appreciëren. Vermoedelijk moet dan ook hier de oorsprong gezocht worden van het bij wijlen hoog oplopend conflict tussen de twee abdijen dat tot een eind in de 11de eeuw zou aanslepen⁴⁵.

Aanvankelijk lag het overigens blijkbaar niet in de bedoeling van graaf Arnulf I om ook de Sint-Baafsabdij, waarover hij eveneens lekenabt was, te restaureren. Op aandringen van bisschop Transmar van Noyon zal hij dat in 946 uiteindelijk toch doen, zij het schoorvoetend⁴⁶. Vooral de materiële restauratie van Sint-Baafs verliep bijzonder moeizaam, omdat de graaf slechts met mondjesmaat een aantal van de geïsurpeerde domeinen teruggaf, en dan nog slechts gedeeltelijk. In tegenstelling tot wat bij Sint-Pieters gebeurd was, voegde hij er daarenboven geen eigen schenkingen aan toe. Alsof deze stiefmoederlijke behandeling nog niet volstond, zal de Sint-Baafsabdij omstreeks 964, naar alle waarschijnlijkheid door toedoen van Arnulf I, haar zelfstandigheid kwijtraken en ondergeschikt worden aan het gezag van de abt van Sint-Pieters, die gedurende bijna twee decennia tevens optrad als abt van Sint-Baafs. Pas wanneer keizer Otto II (973-983) in het kader van zijn politiek langs de Schelde de materiële belangen van de tot dan toe verwaarloosde Sint-Baafsabdij gaat behartigen, komt aan deze toestand een einde. Hij restitueerde het klooster in de jaren 974-977 een belangrijk deel van zijn uitgestrekte bezittingen in het keizerrijk, zodat de Sint-Baafsabdij haar achterstand ten opzichte van het nu veel rijkere Sint-Pieters enigszins kon inhalen. Vermoedelijk is het eveneens dankzij de tussenkomst van haar nieuwe beschermheer dat de Sint-Baafsabdij in 981 op de symbolische datum 1 okto-

⁴³ Zie DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 53-57 en 245-246.

⁴⁴ Cf. de literatuur vermeld in n. 20 en 46.

⁴⁵ Over dit conflict, zie de klassieke en nog steeds lezenswaardige studie van O. HOLDER-EGGER, 'Zu den Heiligengeschichten des Genter St. Bavoklosters', in *Historische Aufsätze dem Andenken an G. Waitz gewidmet*, Hannover, 1886, p. 622-665.

⁴⁶ Zie A. VERHULST, 'De restauratie van de abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs te Gent tijdens de 10^e eeuw', in *Feestbundel D.P. Blok*, Hilversum, 1990, p. 336-342, en meer in het bijzonder voor de materiële restauratie IDEM, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw)*, Brussel, 1958, p. 58-80.

ber – feest van de hl. Bavo – haar zelfstandigheid volledig wist terug te winnen⁴⁷. Bijna onmiddellijk kwamen de spanningen met Sint-Pieters, die reeds onderhuids aanwezig waren sinds de jaren 940, pas goed aan de oppervlakte.

Centraal in deze beruchte strijd, waarin beide partijen herhaaldelijk gebruik maakten van het wapen van de vervalsing, stond de vraag welke van de twee abdijen de oudste was en bijgevolg kon worden beschouwd als de eigenlijke stichting van Amandus⁴⁸. Zowel Sint-Pieters als Sint-Baafs vertrokken daarbij van de *Vita Bavonis*, het Karolingische heiligenleven van de hl. Bavo, waarin te lezen staat dat Amandus in het *castrum Gandavum* een klooster stichtte en er een zekere Florbert tot abt aanstelde⁴⁹. In beide kloosters meende men dat deze gegevens op de eigen instelling betrekking hadden. Elke affirmatie ter zake van de ene abdij wekte onvermijdelijk het ongenoegen van het andere kamp op. Zo konden de Bavelingen zich, blijkens de in briefvorm gestelde terechtwijzing die abt Odwinus (981-998) richtte aan het adres van zijn collega Adalwinus van Sint-Pieters (986-995), danig opwinden wanneer de Pieterlingen het waagden de Sint-Pietersabdij in het enigmatische *castrum Gandavum* (of zelfs in *Gandavum* zonder meer) te localiseren⁵⁰. Deze reactie valt best te begrijpen, want het gaat in de *Vita Bavonis* onmiskenbaar om de stichting van de Sint-Baafsabdij en het *castrum Gandavum* verwijst zonder enige twijfel naar de plaats vlak bij de samenvloeiing van Schelde en Leie waar Sint-Baafs gelegen was⁵¹. De Pieterlingen waren echter reeds omstreeks 945 bij het opstellen van hun *Liber Traditionum Antiquus*, waarin ze zoals hoger aangeduid de stichtingstraditie van Sint-Baafs overnamen, tot de conclusie gekomen dat hiermee een veel ruimer gebied, i.c. het volledige territorium van Gent, bedoeld werd en ze zouden deze stelling steeds hardnekkig blijven verdedigen⁵². De gemoederen raakten zo mogelijk nog meer verhit in het dispuut omtrent Florbert die beide abdijen als hun eerste abt opeis-

⁴⁷ Hierover en over de restitutie van goederen in het keizerrijk, zie VERHULST, *De Sint-Baafsabdij en haar grondbezit*, p. 83-95.

⁴⁸ Cf. HOLDER-EGGER, 'Zu den Heiligengeschichten', p. 634-641.

⁴⁹ *Vita Bavonis confessoris Gandavensis*, ed. B. KRUSCH, *M.G.H.*, *SS. rer. Mer.*, IV, Hannover – Leipzig, 1902, p. 527-546. Over dit heiligenleven : G. DECLERCQ, 'La *Vita prima Bavonis* et le culte de saint Bavo à l'époque carolingienne', in E. RENARD – M. TRIGALET – X. HERMAND – P. BERTRAND (eds.), *Scribere sanctorum gesta. Recueil d'études d'hagiographie médiévale offert à Guy Philippart*, Turnhout, 2005, p. 595-626.

⁵⁰ 'Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae Publicae Civitatis et Academiae Gandavensis', in *Analecta Bollandiana*, III (1884), p. 189.

⁵¹ Dit werd overtuigend aangetoond door A. VERHULST, 'Over de stichting en de vroegste geschiedenis van de Sint-Pieters en de Sint-Baafsabdijen te Gent', in *H.M.G.O.G.*, n.r., 7 (1953), p. 6-23 (voor de localisering van het *castrum Gandavum* zie vooral p. 9).

⁵² Cf. HOLDER-EGGER, 'Zu den Heiligengeschichten', p. 635.

ten⁵³. Om het eigen gelijk te bewijzen, zochten – en vonden – beide instellingen het graf van deze abt, met het bijhorend grafsteentje als bewijsstuk, binnen de omheining van het eigen klooster. Het grafsteentje dat de Bavelingen produceerden is bewaard gebleven, dat van Sint-Pieters werd al in 1049 ernstig beschadigd en ging verloren. Waar men in de Sint-Baafsabdij genoeg nam met het vieren van het jaargetijde van hun Florbert op 8 oktober, wilden de Pieterlingen hun vermeende eerste abt als heilige vereren op 1 november. Ze lieten zijn gebeente daarom op 20 april 1049 door de bisschop van Noyon-Doornik tot de eer der altaren verheffen. Bij die gelegenheid liet een monnik van Sint-Baafs, die het bewijsstuk nader wilde onderzoeken, het steentje plots uit zijn handen vallen, zodat het brak. Dit incident was voor de monniken van Sint-Pieters de aanleiding voor het opstellen van een scherp geformuleerd strijdschrift, waarin ze hun collega's van Sint-Baafs niet alleen van tekstvervalsing, maar ook van grafschennis beschuldigden⁵⁴.

Ook een ander aspect speelde in dit conflict een rol, met name het feit dat de Pieterlingen zeer wantrouwig stonden tegenover de heiligenreliëken bewaard in of verworven door de Sint-Baafsabdij. Zo moesten de monniken van Sint-Baafs zich geregeld verdedigen tegen de aantijgingen van de Pieterlingen die het gerucht verspreidden dat de reliëken van Bavo na de Noormanneninvallen eigenlijk nooit teruggebracht waren naar Gent. Daarom zag men zich in Sint-Baafs herhaaldelijk genoodzaakt om de reliëken plechtig en in het openbaar aan de bevolking te tonen (946, 1010, 1058). In 1058 slaagden de monniken van Sint-Pieters er zelfs in om graaf Boudewijn V (1035-1067) van een dergelijke ceremonie weg te houden, nadat ze hem hadden ingefluisterd dat hij door zijn aanwezigheid zijn eigen familie klooster Blandinium schade zou berokkenen⁵⁵. Om de tegenpartij, die zelf dankzij graaf Arnulf I over een rijke reliëkenschat beschikte, van antwoord te dienen, streefden de Bavelingen er bovendien naar om zelf nieuwe reliëken te verwerven die hun positie op het Gentse sacrale schaakbord moesten versterken. Vandaar dat in de late 10de – vroege 11de eeuw de overbrenging plaatsgrijpt van de reliëken van een ganse reeks veelal obscure, en soms zelfs fictieve heiligen naar de Sint-Baafsabdij: in 980 uit Wintershoven in Haspengouw de gebeenten van Landoaldus en zijn gezellen (Amantius, Adrianus, Vinciana, Landrada); in 1007 uit Sint-Lievens-Houtem die van de martelaren Livinus en Briccius. In 1011 kwam een 'levende heilige', Macharius, naar eigen zeggen aartsbisschop van 'Antiochië

⁵³ Zie hierover, behalve HOLDER-EGGER, 'Zu den Heiligengeschichten', p. 638-641, ook C. VLEESCHOUWERS, 'Florbert', in *D.H.G.E.*, 17, Parijs, 1971, kol. 510-512.

⁵⁴ *Libellus de loco sepulturae Florberti abbatis contra monachos S. Bavonis*, ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H.*, SS., XV, 2, Hannover, 1888, p. 641-644. Over deze bron, zie HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques*, p. LXVII-LXX.

⁵⁵ M. COENS, 'Translations et miracles de saint Bavon au XIe siècle', in *Analecta Bollandiana*, LXXXVI (1968), p. 42-48, 53 en 56-57.

in Armenië', zich zelfs persoonlijk aanbieden aan de poorten van het klooster, waar hij in 1012 stierf en vrijwel onmiddellijk het voorwerp werd van een cultus⁵⁶. De monniken van Sint-Pieters poogden tevergeefs de authenticiteit van deze plots uit het niets opgedoken heiligen en relieken aan te vechten. De beenderen uit Wintershoven, die volgens hen afkomstig waren van misdadigers, wilden ze in 980 zelfs aan een vuurproef onderwerpen, iets wat de monniken van Sint-Baafs natuurlijk afwimpelden...⁵⁷ Dat hun wantrouwen in deze niet onterecht was, blijkt overduidelijk in het geval van Livinus, die zoals historisch onderzoek aantoonde, een volledig fictief personage is, dat in de Sint-Baafsabdij gecreëerd werd op basis van de levensbeschrijving van de Friezenapostel Lebuinus van Deventer (beiden hebben dan ook niet toevallig dezelfde feestdag, 12 november)⁵⁸.

4. Een centrum van monastieke uitstraling

De restauratie en hervorming van Sint-Pieters in 941 mogen niet los gezien worden van de bredere hervormingsbeweging van de 10de eeuw. De abdij was de eerste van een reeks Vlaamse abdijen die op initiatief van graaf Arnulf I hervormd werden door de Lotharingse kloosterhervormer, die tot 953 de leiding van het klooster in handen had⁵⁹. Nog gedurende zijn abbatiaat is Sint-Pieters zelf een centrum geworden van monastieke uitstraling. Amper een paar jaar na de introductie van de regel van Benedictus in Sint-Pieters zien we een monnik van dit klooster, de latere abt Womar (953-981), in de jaren 944-950 namens Gerard van Brogne het toezicht uitoefenen over de pas hervormde abdij van Sint-Bertijns⁶⁰. Het is echter vooral buiten de grenzen van Vlaanderen dat monniken van Sint-Pieters een bijdrage hebben geleverd tot de monastieke vernieuwing. Ze waren betrokken bij de hervorming of restauratie van de abdijen van Fontenelle en Sint-Eucharius in Trier, en meer algemeen speelden ze ook een rol bij de invoering van het benedictijnermona-

⁵⁶ De voornaamste teksten over deze heiligen werden uitgegeven door O. HOLDER-EGGER in *M.G.H., SS.*, XV, 2, p. 599-620 ; cf. IDEM, 'Zu den Heiligengeschichten', p. 626-632 en 642-659, evenals L. VAN DER ESSEN, *Etude critique et littéraire sur les Vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Leuven - Parijs, 1907, p. 360-375.

⁵⁷ *Adventus et elevatio S. Landoaldi sociorumque eius*, ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H., SS.*, XV, 2, p. 610-611. Over Landoaldus, zie thans M. WERNER, *Der Lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit*, Göttingen, 1980, p. 67-72.

⁵⁸ M. COENS, 'L'auteur de la *Passio Livini* s'est-il inspiré de la *Vita Lebuini* ?', in *Analecta Bollandiana*, LXX (1952), p. 285-305. Dat de hl. Livinus eigenlijk een ontubbeling is van de hl. Lebuinus was reeds de conclusie van HOLDER-EGGER, 'Zu den Heiligengeschichten', p. 656-657.

⁵⁹ Zie DIERKENS, *Abbayes et chapitres*, p. 232-241.

⁶⁰ DIERKENS, *Abbayes et chapitres*, p. 238-239.

chisme in Engeland⁶¹.

Als abt van Sint-Pieters, dat als bezitter van de relieken van de hl. Wandregisilus in feite de juridische erfgenaam was van de abdij Fontenelle, had reeds Gerard van Brogne omstreeks 950 een poging ondernomen om dit Normandische klooster te restaureren, doch zijn opzet mislukte, vermoedelijk omdat hertog Richard I van Normandië in de Lotharingse hervormer teveel een vertrouweling zag van zijn politieke rivaal, graaf Arnulf I. In 960 – een jaar na het overlijden van Gerard van Brogne – slaagde een Gents monnik, Mainardus, die vermoedelijk een Pieterling was, er wel in om van de Normandische hertog het site van de abdij Fontenelle te bekomen, zodat op een bescheiden manier met de heropbouw van het klooster kon worden begonnen⁶². Zowat twee decennia later, in 977, haalde aartsbisschop Egbert van Trier (977-993), kleinzoon van graaf Arnulf I, een monnik van de Sint-Pietersabdij, Goterus († 981), naar Trier om er als abt de hervorming door te voeren in de abdij Sint-Eucharius⁶³.

Vermoedelijk door toedoen van aartsbisschop Dunstan van Canterbury (960-988) raakte Sint-Pieters eveneens betrokken bij de monastieke vernieuwing in Engeland⁶⁴. Vooraleer hij aartsbisschop werd, had Dunstan in 956/57 als balling in de Sint-Pietersabdij vertoefd, waar hij onder abt Womar kennis maakte met de door Gerard van Brogne ingevoerde gebruiken. Meer nog dan Dunstan was zijn vroegere leerling Aethelwold, bisschop van Winchester (963-984) en gewezen monnik van Abingdon, de drijvende kracht achter de benedictijnse hervorming in Engeland. Ook met hem kunnen contacten wor-

⁶¹ Doorgaans wordt aangenomen dat ook Diederik II, graaf van West-Friesland en schoonzoon van Arnulf I, een beroep deed op monniken van Sint-Pieters toen hij de door zijn vader gestichte abdij van Egmond omvormde van een vrouwenklooster in een benedictijnerabdij (zie bijv. D.P. BLOK, 'Egmond', in *Lexikon des Mittelalters*, III, München – Zürich, 1986, kol. 1614). Deze gangbare mening dient evenwel verworpen te worden, want de aanwijzingen waarover we beschikken wijzen veeleer in de richting van monniken van Sint-Baafs : op het altaarantependium dat Diederik II en zijn vrouw Hildegardis aan het Egmondse klooster schonken, stond naast de lokale patroonheilige Adalbert ook de hl. Bavo afgebeeld, en in het necrologium van Sint-Baafs wordt de eerste abt van Egmond, een zekere Woneboldus, vermeld.

⁶² F. LOT, *Etudes critiques sur l'abbaye de Saint-Wandrille*, Parijs, 1913, p. XLI-XLIII ; J. LAPORTE, 'Gérard de Brogne à Saint-Wandrille et à Saint-Riquier', LXX (1960), p. 153-156 en 161-164 ; cf. DIERKENS, *Abbayes et chapitres*, p. 243-244.

⁶³ M. MARGUE – J. SCHROEDER, 'Aspects du rayonnement intellectuel de Trèves dans la deuxième moitié du Xe siècle', in *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg*, CVI (1991), p. 99.

⁶⁴ Voor wat volgt, cf. Ph. GRIERSON, 'The relations between England and Flanders before the Norman Conquest', in R.W.SOUTHERN (ed.), *Essays in Medieval History*, Londen, 1968, p. 74-75.

den vermoed, aangezien abt Womar van Sint-Pieters herdacht wordt in het zgn. *Liber Vitae* ('boek des levens') van het New Minster in Winchester en zijn overlijden in 981 opgetekend staat in de Abingdon-codex van de befaamde 'Anglo-Saxon Chronicle'. Uit de eerste van deze beide bronnen blijkt dat Womar zelf in Winchester is geweest en misschien was hij dus één van de monniken van Sint-Pieters die ca. 970/72 aanwezig waren op de belangrijke synode van Winchester, waar ze samen met kloosterlingen van Fleury meewerkten aan de redactie van de *Regularis concordia*, dit zijn de op last van koning Edgar gecodificeerde gebruiken voor de benedictijnerkloosters in Engeland. Na de dood van Womar bleef zijn opvolger Wido (981-986) overigens de contacten met aartsbisschop Dunstan onderhouden. Kort na 1000 schreef Adelard, een monnik van Sint-Pieters, op vraag van aartsbisschop Aelfheah van Canterbury (1006-1012) overigens een korte, voor liturgische doeleinden bestemde *vita* van diens inmiddels als heilige vereerde voorganger Dunstan⁶⁵.

De monastieke hervormingsbeweging die het kloosterwezen in de tweede helft van de 10de en ook nog in de eerste helft van de 11de eeuw kenmerkte, ging gepaard met intense culturele en intellectuele uitwisselingen. Dit is ook merkbaar in het geval van de Sint-Pietersabdij, waar precies in deze periode een bibliotheek met een rijke collectie klassieke auteurs werd aangelegd ter ondersteuning van de abdijschool. Met de opbouw van dit bestand werd vermoedelijk pas begonnen onder abt Womar (953-981). Van het gebrek aan eruditie en intellectuele ontwikkeling in Sint-Pieters onder zijn voorganger Gerard van Brogne (941-953), die niet echt een intellectueel was, getuigt immers nog het taalkundig (en paleografisch) weinig verzorgde *Liber Traditionum Antiquus* dat omstreeks 945 gecompileerd werd in het kader van de wederopbouw van het abdijsdomein⁶⁶. Enkele decennia later, ten tijde van abt Wido, bijgenaamd 'de wijze' (981-986), bezat de abdijschool evenwel reeds een faam die tot ver buiten Gent reikte. In naam van aartsbisschop Adalbero informeerde de beroemde Gerbert van Aurillac, die de kathedraalschool van Reims leidde en later paus zou worden (Silvester II), in 984 bij abt Wido of leerlingen uit Reims in Sint-Pieters konden worden opgenomen. Uit de briefwisseling van Gerbert vernemen we ook dat de Pieterlingen handschriften uit Reims ontleenden, allicht om er voor hun bibliotheek afschriften van te maken, terwijl Gerbert zelf alvast één handschrift in Gent liet kopiëren⁶⁷. Contacten waren er tevens met een vriend van Gerbert, de schrijver-abt Remigius van Mettlach, die voordien monnik was geweest in het vanuit Sint-

⁶⁵ GRIERSON, 'The relations', p. 87-88.

⁶⁶ Over schrift en taalgebruik van deze bron : DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 18-22 en 30-31.

⁶⁷ F. WEIGLE, *Die Briefsammlung Gerberts von Reims*, Berlijn, 1966, nr. 36, p. 64 (984), nr. 96, p. 126 (oktober 986 ?) en nr. 105, p. 135 (augustus-september 987 ?).

Pieters hervormde klooster van Sint-Eucharius in Trier⁶⁸. Verder zijn er aanwijzingen dat Sint-Pieters, vermoedelijk langs de tussenschakel van Sint-Pantaleon in Keulen, ook in verbinding stond met de dichter, leraar en kopiïst Froumund van Tegernsee († 1006/12)⁶⁹. Een getuigenis uit Sint-Bertijns toont aan dat de Sint-Pietersabdij haar faam als centrum van de 'vrije kunsten' in de 11de eeuw heeft kunnen handhaven⁷⁰. Bijzonder belangrijk voor de verdere uitbouw van de bibliotheekcollectie evenals voor de organisatie van het scriptorium in deze periode is het abbatiaat van Wichard (1034/35-1058) geweest, van wie men zich later nog herinnerde dat hij ook Grieks machtig was, een zeldzaamheid in die tijd⁷¹.

Van de rijkdom van de bibliotheek en van de werkzaamheid van het lokale scriptorium van Sint-Pieters in de 10de-11de eeuw zijn als gevolg van de plunderingen uit de tweede helft van de 16de eeuw (Beeldenstorm en Calvinistische republiek) jammer genoeg slechts een handvol getuigen overgebleven⁷². Daaronder handschriften van klassieke en laat-antieke auteurs als Sallustius (twee handschriften, nu in Oxford en Vaticaanstad), Hyginus en Seneca (Oxford), Martianus Capella (twee handschriften, nu in Vaticaanstad en Leiden), Vegetius (Escuriaal), Terentius (Leiden), Nonius Marcellus (Escuriaal)⁷³, en misschien Vitruvius (Londen)⁷⁴. Interlineaire en marginale glossen in diverse van deze manuscripten wijzen erop dat ze gebruikt werden in de abdijschool. Daarnaast weten we dank

⁶⁸ MARGUE – SCHROEDER, 'Aspects du rayonnement intellectuel de Trèves', p. 104-105.

⁶⁹ G. SCHEPPS, *Handschriftliche Studien zu Boethius De consolatione philosophiae*, Würzburg, 1881, p. 5-13.

⁷⁰ Cf. HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques*, p. LXXXIII en XCIV.

⁷¹ A. VERHULST, 'L'activité et la calligraphie du scriptorium de l'abbaye Saint-Pierre-au-Mont-Blandin de Gand à l'époque de l'abbé Wichard († 1058)', in *Scriptorium* XI (1957), p. 37-49. Over zijn – echte of vermeende – kennis van het Grieks: M. COENS, 'Utriusque linguae peritus. En marge d'un prologue de Thierry de Saint-Trond', in *Analecta Bollandiana*, LXXVI (1958), p. 118-150.

⁷² Zie A. DEROLEZ, 'Scriptorium en bibliotheek tijdens de Middeleeuwen', in DECLERCQ, *Ganda & Blandinium*, p. 147-150. Op twee korte lijstjes uit 1396 na, is ook geen catalogus van de middeleeuwse bibliotheek voorhanden; cf. A. DEROLEZ (ed.), *Corpus catalogorum Belgii. The medieval booklists of the southern Low Countries*, III, Brussel, 1999, p. 111-115.

⁷³ B. MUNK OLSEN, *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles. Catalogue des manuscrits classiques latins copiés du IXe au XIIe siècle*, Parijs, 1982-1985, I, p. 531-532 en II, p. 424 (Hyginus en Seneca); II, p. 339 en 355-356 (Sallustius); II, p. 613-614 (Terentius); J.-G. PREAUX, 'Deux manuscrits gantois de Martianus Capella', in *Scriptorium*, XIII (1959), p. 15-21; G. ANTOLIN, *Catálogo de los códices latinos de la Real Biblioteca del Escorial*, III, Madrid, 1913, p. 49-51 (Vegetius) en 96-98 (Nonius Marcellus).

⁷⁴ L.D. REYNOLDS (ed.), *Texts and transmission. A survey of the Latin classics*, Oxford, 1983, p. 351 noot 8; cf. MUNK OLSEN, *L'étude des auteurs classiques latins*, II, p. 832.

zij de tekstedities van de Brugse humanist Jacob Cruquius (de Crucque of van Cruyck) dat zich tot de 16de eeuw ook vier Horatius-handschriften (w.o. één belangrijke codex, de zgn. *Blandinius vetustissimus*) in de abdijbibliotheek bevonden⁷⁵. Het hoge culturele peil dat de abdijschool bereikte valt verder eveneens af te lezen uit een aantal klassieke reminiscenties in hagiografische geschriften uit de tweede helft van de 11de en de vroege 12de eeuw (Macrobius, Virgilius, Cicero, Iuvenalis, Horatius, Livius), alsook uit een Persius-citaat in een viertal onder abt Wichard vervalste oorkonden⁷⁶.

5. Nabloei, of het einde van een tijdperk

De bloeiperiode ingezet door de hervorming van 941 bleef niet duren. Toen onder de oude en ziekelijke abt Rodbold (995-1029 en 1032-1034) de kloosterdiscipline begon te verzwakken en de eerste crisisverschijnselen zichtbaar werden, greep graaf Boudewijn IV (988-1035) in. Opnieuw werd een beroep gedaan op een Lotharingse hervormer, met name Richard van Saint-Vanne († 1046), aan wie de graaf overigens in het eerste derde van de 11de eeuw één na één de grote Vlaamse abdijen toevertrouwde⁷⁷. In Sint-Pieters herstelde Richard van Saint-Vanne in de jaren 1029-1032 als abt de observantie van de regel, terwijl de zittende abt Rodbold gewoon tijdelijk werd opzij geschoven. Richard van Saint-Vanne liet zich daarbij bijstaan door een Gents monnik, Wichard, die eerst als proost (1029-1034), daarna als abt (1034/35-1058), de werkelijke spilfiguur van deze nieuwe hervorming lijkt te zijn geweest⁷⁸. Hij was in ieder geval een organisator van groot talent, die op energieke wijze de verdediging van het abtjiedomein op zich nam. Na de geleidelijke materiële neergang die Sint-Pieters onder het lange abbatiaat van Rodbold had gekend,

⁷⁵ Voor de *Blandinius vetustissimus*: REYNOLDS, *Texts and transmission*, p. 183. Voor de verschillende Horatius-edities van Cruquius (1565, 1567, 1573 en 1578), die grotendeels gebaseerd zijn op dit en drie andere tijdens de Beeldenstorm van augustus 1566 verloren gegane handschriften uit Sint-Pieters, zie vooral F. VAN DER HAEGHEN (ed.), *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas*, heruitgave o.l.v. M.-Th. LENGIER, III, Brussel, 1964, p. 497-503; vgl. ook J. ROULEZ, 'De Crucque (Jacques)', in *Biographie nationale*, V, Brussel, 1876, kol. 48-51 en P. VANDERMEERSCH, 'Cruyck, Jacob van (Cruquius)', in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 13, Brussel, 1990, kol. 177-180.

⁷⁶ Een systematisch overzicht van deze citaten en reminiscenties is niet voorhanden; zie o.m. VANDEN HAUTE, 'Note sur quelques chartes', p. 409-410; OPPERMANN, *Die älteren Urkunden*, p. 125, 165 en 183; HUYGHEBAERT, 'La Vita secunda S. Winnoci', p. 226 noot 2; L. DE SAEGER, *De Vita Amalbergae. Een Xde eeuwse speculum virginum van de Sint-Pietersabdij te Gent*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1976, p. 115-116.

⁷⁷ Cf. E. DE MOREAU, *Histoire de l'église en Belgique*, II, 2de herziene uitgave, Brussel, 1945, p. 161-166.

⁷⁸ Zie G. BERINGS - Ch. VAN SIMAEY, 'Abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand', in *Monasticon belge. Tome VII: Province de Flandre orientale*, 1, Luik, 1988, p. *103-*105.

voerde hij meer in het bijzonder een systematische revindicatiepolitiek om verloren gegane goederen terug te winnen. Met dit doel liet hij de Franse en Duitse vorsten het omvangrijke goederenbezit bekrachtigen⁷⁹ en hij stelde tevens orde op zaken in het abdijsarchief, waarbij hij het wapen van de vervalsing geenszins schuwde⁸⁰. Zo liet Wichard kort na 1042 de goederenverwerkingen vanaf het midden van de 10de eeuw optekenen in een nieuw *Liber Traditionum*, dat zich kenmerkt door talrijke tekstmanipulaties⁸¹. Hij is tevens verantwoordelijk voor de grootschalige vervalsingscampagne waarbij in het tweede kwart van de 11de eeuw een ganse reeks valse, vervalste of geïnterpoleerde oorkonden m.b.t. het abdijsdomein tot stand kwam⁸².

Niettegenstaande al deze inspanningen brak voor de Sint-Pietersabdij vanaf het midden van de 11de eeuw toch een materieel minder voorspoedige periode aan. Waar Sint-Pieters van 960 tot 1060 zowat 130 goederenschenken mocht ontvangen, tellen we er van 1060 tot 1110 nog geen tien⁸³. Ook de graven van Vlaanderen lieten de abdij voortaan links liggen. Na 1037, toen Boudewijn V twee schenkingen verrichtte voor het zieleheil van zijn in Blandinium begraven ouders, duurde het tot 1150 vooraleer Sint-Pieters zich opnieuw in vrijgevigheid van de graaf mocht verheugen⁸⁴. Van 1056 tot 1120

⁷⁹ GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 92, p. 196-199 (Hendrik I, 1038); BRESSLAU, *Die Urkunden Konrads II.*, nr. 230, p. 313-315 (Koenraad II, 4 juli 1036); BRESSLAU – KEHR, *Die Urkunden Heinrichs III.*, nr. 49, p. 61-63 (Hendrik III, 28 mei 1040).

⁸⁰ Over de ordening van het abdijsarchief in het tweede kwart van de 11de eeuw, cf. G. DECLERCQ, 'Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au moyen âge', in *Scriptorium*, L (1996), p. 333-334.

⁸¹ FAYEN, *Liber traditionum*, p. 1-116. Dit tweede *Liber Traditionum* vangt aan met een (gedeeltelijk) afschrift van het *Liber Traditionum Antiquus* uit het midden van de 10de eeuw (*Ibidem*, p. 1-49, waar beide teksten naast elkaar worden uitgegeven).

⁸² Over het tweede *Liber Traditionum* en de oorkondenvervalsingen die er mee samenhangen, zie G. DECLERCQ, *Het Liber Traditionum van de Gentse Sint-Pietersabdij (10de en 11de eeuw). Een kritische bronnenstudie*, onuitgegeven proefschrift, Gent, 1993, II, p. 213-552, waarvan de conclusies de bevindingen herzien van A.C.F. KOCH, 'Diplomatische studie over de 10^e en 11^e eeuwse originelen uit de Gentse Sint-Pietersabdij', in GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, p. 85-122.

⁸³ Vgl. de grote edities van oorkonden en notities: VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, p. 23-116; FAYEN, *Liber traditionum*, p. 73-124; GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, p. 143-221.

⁸⁴ FAYEN, *Liber traditionum*, nr. 115, p. 105-106 (1037); de eigenlijke tekst van de eerste schenking werd uitgekrabd (enkel de getuigenlijst bleef behouden), maar uit de grote bekrachtigingsoorkonde van koning Hendrik I uit 1038 kan afgeleid worden dat het vermoedelijk gaat om de schenking van de kerk van Oostburg (GYSSELING – KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 92, p. 197: *aeccliesiam uero in Ostburgh quam predictus comes dedit pro anima patris sui*); Th. DE HEMPTINNE – A. VERHULST, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128 – september 1191). II. Uitgave. Band 1: Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128 – 17 januari 1168)*, Brussel, 1988, nr. 122, p. 199-200 (1150) en nr. 164, p. 262-263 ([1150-1157]).

ontving het klooster zelfs geen enkele grafelijke oorkonde⁸⁵. Dit plotse wegvallen van de grafelijke gunst hangt naar alle waarschijnlijkheid voor een deel samen met de veranderde begrafenisgewoonten van de grafelijke familie. Onder Boudewijn V (1035-1067) en zijn echtgenote Adela († 1079) verloor de Sint-Pietersabdij haar geprivilegieerde status van grafelijke necropool die ze sinds de eerste helft van de 10de eeuw bezat. Voortaan lieten de graven en gravinnen zich begraven in de abdij of kapittelkerk van hun eigen keuze, die ze vaak met dit doel gesticht hadden en die verschilde van graaf tot graaf en van gravin tot gravin (Boudewijn V in Sint-Pieters Rijsel, Adela in Mesen, Boudewijn VI in Hasnon...)⁸⁶. Toch volstaat dit niet om het nagenoeg volledig stilvallen van de schenkingen, niet enkel vanwege de graaf, maar ook door anderen, te verklaren. De doorslaggevende factor werd in dit verband ongetwijfeld gevormd door de interne perikelen die het klooster kende na het overlijden van Wichard in 1058.

Onder Wichards directe opvolger kwam de abdij zowel materieel als disciplinair immers in een regelrechte crisissituatie terecht. Abt Everelm (1058/59-1069) was weliswaar een neef van een bekende hervormer en vroegere medewerker van Richard van Saint-Vanne, met name Poppo van Deinze/Stavelot († 1048), doch onder zijn abbatiaat is van de hervorming maar weinig meer te merken. Hij werd er bij de paus van beschuldigd de abtswaardigheid van Sint-Pieters door simonie (aankoop) te hebben verworven en de abdij materieel ten gronde te hebben gericht, zodat een deel van de kloostergemeenschap de abdij had moeten verlaten⁸⁷. Na dit crisismoment zijn er in het laatste kwart van de 11de eeuw tekenen van herstel vast te stellen. Onder het abbatiaat van Folkard (1070-1088) droeg een monnik van Sint-Pieters, Wedericus, met pauselijke steun als 'Wanderprediger' de ideeën van de algemene kerkhervorming – de zgn. Gregoriaanse Hervorming – uit in Vlaanderen en Brabant, waarbij hij o.m. aan de oorsprong lag van de stichting van de abdij van Affligem in 1083⁸⁸. Korte tijd daarna, in de jaren 1083-1099, vormde de Sint-Pietersabdij samen met de Sint-Baafsabdij een toevluchtsoord voor gevluchte kloosterlin-

⁸⁵ VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, nrs. 132-133, p. 94-96 (twee vervalste oorkonden van Boudewijn V, 1056) ; F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre, 1071-1128*, Brussel, 1938, nr. 95, p. 213-216 en nr. 97, p. 217-223 (twee oorkonden van Karel de Goede, 1120). De oorkonde van Robrecht de Fries uit 1072 (*Ibidem*, nr. 2, p. 4-5) is een volledig falsum gefabriceerd in het laatste derde van de 12de eeuw : G. DECLERCQ, 'A new method for the dating and identification of forgeries ? The DEEDS methodology applied to a forged charter of count Robert I of Flanders for St Peter's Abbey Ghent', in M. GERVERS (ed.), *Dating undated medieval charters*, Woodbridge, 2000, p. 123-136.

⁸⁶ Zie hierover DECLERCQ, 'Entre mémoire dynastique et représentation politique'.

⁸⁷ Over deze crisis : HUYGHEBAERT, 'La Vita secunda S. Winnoci', p. 247-251.

⁸⁸ HUYGHEBAERT, 'La Vita secunda S. Winnoci', p. 253-257.

gen van Sint-Truiden, waar ten gevolge van interne conflicten in het kader van de Investituurstrijd op dat ogenblik een totale ontredde heerser⁸⁹. Hieruit blijkt dat Sint-Pieters niettegenstaande de reeds vermelde moeilijkheden nog steeds een zekere faam genoot. Toch vormde de late 11de eeuw voor Sint-Pieters allesbehalve een voorspoedige periode. Onder de abten Siger I (1088-1108) en Ansbald (1109-1115) is al opnieuw sprake van een verslapping van de kloosterdiscipline⁹⁰.

Een kentering kwam er pas in het eerste kwart van de 12de eeuw door toedoen van een dynamische abt, Arnulf van Munte (1115-1132). Hij voerde in de Sint-Pietersabdij de gebruiken van Cluny in, die voor het klooster een periode van hernieuwde bloei – of misschien veeleer van ‘nabloei’ – inluiden. In Vlaanderen kon de Cluniacenzerebeweging toen op de krachtadige ondersteuning rekenen van de grafelijke dynastie, meer in het bijzonder van gravin Clementia van Bourgondië, de echtgenote van graaf Robrecht II, die daarmee een door graaf Arnulf I ingezette traditie verder zette. Het centrum van waaruit niet alleen Sint-Pieters, maar ook verschillende andere Vlaamse abdijen volgens de gebruiken van Cluny hervormd werden, was Sint-Bertijns dat omstreeks 1100 door het grafelijk echtpaar aan Cluny werd overgedragen en zo in de sterk gecentraliseerde orde van Cluny werd geïncorporeerd. De andere Vlaamse kloosters zoals Sint-Pieters bleven evenwel buiten dit institutioneel kader en beperkten zich tot de introductie van de Cluniacenzeregebruiken. Deze verdrongen overal de inheemse, Lotharingse kloostergebruiken die nog teruggingen op Gerard van Brogne en Richard van Saint-Vanne, maar die in de late 11de-vroege 12de eeuw niet langer beantwoordden aan het toenmalige ideaal van monastieke vernieuwing⁹¹.

In de Sint-Pietersabdij ging het initiatief voor de hervorming, die op 31 januari 1117 in aanwezigheid van graaf Boudewijn VII en zijn moeder, gravinweduwe Clementia, werd doorgevoerd, zoals gezegd uit van abt Arnulf van Munte. Hij deed voor de concrete uitvoering ervan een beroep op abt Lambert

⁸⁹ Cf. P. PIEYNS-RIGO, ‘Abbaye de Saint-Trond’, in *Monasticon belge. Tome VI : Province de Limbourg*, Luik, 1976, p. 35-39. Onder de naar Gent gevluchte monniken bevond zich Diederik, auteur van diverse heiligenlevens (w.o. de *Vita tertia Bavonis*) en later (vanaf 1099) abt van Sint-Truiden ; over zijn verblijf in Gent (allicht eerst in Sint-Baafs, dan in Sint-Pieters), zie COENS, ‘*Utriusque linguae peritus*’, p. 119 en DE SAEGER, *De Vita Amalbergae*, p. 68-70.

⁹⁰ Cf. HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques*, p. LXXXIV.

⁹¹ Over deze hervorming : E. SABBE, ‘La réforme clunisienne dans le comté de Flandre au début du XIIe siècle’, in *Revue belge de Philologie et d’Histoire*, 9 (1930), p. 121-138 en J.-M. DE SMET, ‘Quand Robert II confia-t-il Saint-Bertin à Cluny ?’, in *Revue d’Histoire Ecclésiastique*, XLVI (1951), p. 160-164 ; cf. ook G. DECLERCQ, ‘Van *Renovatio ordinis* tot *Traditio romana*. De abdij van Egmond en de Vlaamse kloosterhervorming van de 12de eeuw’, in G.N.M. VIS – J.P. GUMBERT (eds.), *Egmond tussen Kerk en wereld*, Hilversum, 1993, p. 169-172.

van Sint-Bertijns (1095-1125) die 12 monniken naar Gent zond om de Pieterlingen vertrouwd te maken met de nieuwe, striktere gebruiken. Net als in andere Vlaamse abdijen riep de invoering van de Cluniacenzergebruiken ook in Sint-Pieters weerstanden op en sommige monniken die het niet eens waren met een strengere kloosterdiscipline, verlieten het klooster⁹². Een getuigenis uit Sint-Truiden wijst erop dat de Sint-Pietersabdij onder abt Arnulf tot op zekere hoogte haar vroegere faam als centrum van monastieke vernieuwing wist terug te winnen⁹³. Daarvan getuigt ook het feit dat hij in 1130, op vraag van de bisschop van Utrecht en de gravin van Holland, een monnik van Sint-Pieters, Walter, naar de abdij van Egmond stuurde om er als abt (1130-1161) de hervorming door te voeren⁹⁴. Met de Cluny-hervorming brak voor de Sint-Pietersabdij duidelijk opnieuw een materieel voorspoedige periode aan. De schenkingen die in de tweede helft van de 11de eeuw waren opgedroogd hernamen, en ook de graven van Vlaanderen toonden weer belangstelling voor de abdij⁹⁵. Toch zou het klooster nooit meer die uitstraling en dat dynamisme herwinnen die het in de tweede helft van de 10de en de eerste helft van de 11de eeuw kenmerkten. Het ronduit ontluisterend beeld dat de auteur van de Ysengrimus ophangt van het abbatiaat van Siger II (1138-1159) laat bovendien uitschijnen dat ook het effect van de Cluny-hervorming op het interne leven van de kloostergemeenschap, en meer in het bijzonder op de kloosterdiscipline, slechts een efemeer karakter had.

⁹² Zie HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques*, p. LXXXII-LXXXVI-II en DECLERCQ, 'Van *Renovatio ordinis* tot *Traditio romana*', p. 171 en 176.

⁹³ Cf. HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques*, p. XCIV.

⁹⁴ DECLERCQ, 'Van *Renovatio ordinis* tot *Traditio romana*', p. 163-181.

⁹⁵ Zie hiervoor vooral VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, p. 118 e.v. ; cf. ook BERINGS - VAN SIMAEY, 'Abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin', p. 108.

WOLVEN OP DE BLANDIJN

Gentse kanttekeningen bij de *Ysengrimus*

Dr. Wim Verbaal

(Vakgroep Romaanse talen andere dan het Frans - Universiteit Gent)

Weinig werken uit de Europese literatuur zijn even ongrijpbaar als het oudste dierenepos, de Latijnse *Ysengrimus*. Aan weinig werken ook liggen evenveel tegenstrijdigheden ten grondslag. Dat het bij de *Ysengrimus* om een meesterwerk uit de Latijnse Middeleeuwen gaat, wordt algemeen erkend. Toch is de tekst amper gekend buiten een kleine kring specialisten. De originaliteit en inventiviteit van de onbekende dichter hebben alle lezers en wetenschappers, die zich sinds zijn ontdekking over het gedicht gebogen hebben, met verwondering, zo niet verbijstering vervuld. Desondanks zijn de bedoelingen van het werk nog steeds een raadsel en blijven de meeste studies ervan steken bij een vergelijking van de afzonderlijke episoden met de latere Reinaert-cycli. Onderzoek van het epos als een geheel staat nog vrijwel in de kinderschoenen.¹

¹ De meest uitvoerige studies die aan de *Ysengrimus* zijn gewijd en die zich niet tot details beperkt hebben, zijn tot enkele namen beperkt. Om te beginnen de uitgave door Ernst Voigt, *Ysengrimus*, (Halle 1884) (= Voigt) met een uitgebreide inleiding, glossarium en notenapparaat. In sommige opzichten (vooral wat de historische en hermeneutische conclusies betreft) zijn de hierin verkondigde stellingen intussen achterhaald, maar als overzichtsstudie van het epos blijft dit werk fundamenteel en onovertroffen. De recentere uitgave met Engelse vertaling door Jill Mann, *Ysengrimus. Text with translation, commentary and introduction*, in de reeks *Mittellateinische Studien und Texte* Bd. XII (Leiden – New York – Köln 1987) (= Mann), heeft vooral belang om de historische inleiding die bronnen ontsloten heeft die voor Voigt ontoegankelijk of onbekend waren. Zij heeft ook sterker de contemporaine en lokale context in rekening gebracht. Tekstkritisch is haar inbreng veel geringer en voegt zij amper iets nieuws toe aan het werk van Voigt. Los van de edities moeten de studies vermeld worden van Hans Robert Jauss, *Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung* (Tübingen 1959), die een hoofdstuk aan de *Ysengrimus* wijdt dat nog altijd een grote invloed uitoefent (“Der Gegensatz des Toren und des Weisen und die Fortuna-Thematik im YSENGRIMUS des Magister Nivardus” (pp. 93-113), en van Fritz Peter Knapp, *Das lateinische Tierepos*, (Darmstadt 1979) (= Knapp), waar de *Ysengrimus* eveneens een centrale betekenis krijgt. Een uitzondering vormt ook het artikel van Jean-Yves Tilliette, “La peau du loup, l’Apocalypse. Remarques sur le sens et la construction de l’«Ysengrimus».”, in *Médiévales* 38 (2000) pp. 163-76. Detailstudies zijn er intussen in grote aantallen verschenen, zoals gezegd meestal in combinatie met bepaalde thema’s uit de latere Reinaert-cycli, en zullen hier in de loop van de noten worden vermeld.

Het moet gezegd dat het gedicht zelf aan deze tegenstrijdige houding binnen het onderzoek niet vreemd is. De dichter lijkt er immers alles aan gelegen om iedere preciezer omschrijving en moderne categorisering te ontcrachten. Elke stelling die met betrekking tot de achterliggende bedoeling van de dichter naar voren is gebracht, kan door het gedicht evenzeer onderbouwd als ondermijnd worden. Als een voorbeeld mag de uitweiding over abt Walter van Egmond dienen (V. 455-540). Het belang van deze passage staat buiten twiifel. Niet alleen wordt zij op een cruciaal moment ingelast, namelijk bij de intreding van de wolf in het klooster op de Blandijnberg, maar bovendien gaat het om de enige verzen waarin de dichter zich in eigen persoon en rechtstreeks tot een tijdgenoot richt. Alleen blijft het de vraag wat hij wil met deze aanspreking: is zij bedoeld als een lofrede en is het verzoek om steun en bescherming aan het slot ernstig gemeend ondanks de ironie die in de hele passage gelezen kan worden? Of heeft de ironie ook hier de overhand en is het portret van Walter bedoeld als een vlijmscherpe satire? Beide stellingen hebben hun aanhangers, die zich op ernstige argumenten kunnen baseren. Geen enkel doorslaggevend argument kan echter worden ingebracht tégen een van beide stellingen.²

Het kan dan ook van overmoed getuigen zich wetenschappelijk nogmaals met dit gedicht bezig te houden in de hoop er enige betrouwbare informatie uit af te kunnen leiden.³ Dit lijkt echter onvermijdelijk, gezien de rijkdom aan gegevens die het werk te bieden heeft: de bontgeschakeerde thematiek, de vele directe en indirecte allusies op de tijd rond 1150, het literaire meesterschap, de vlijmscherpe spot, de gnomische schatten die erin zijn opgenomen⁴, de folkloristische elementen die men erin kan herkennen. En niet in de laatste plaats het getuigenis dat het aflegt van het literaire niveau in het Gentse halverwege de twaalfde eeuw. Op dit laatste punt wil dit artikel zich richten, waarbij het echter niet wil pretenderen alle vragen en raadsels rond de *Ysengrimus* op te zullen lossen. De bedoeling is veeleer een antwoord te

² De passage over Walter wordt als een lofzang gelezen door Voigt (cviii-cix) en Mann (145-56), als een ironische satire door Léonard Willems, *Étude sur l'Ysengrimus* (Gent 1895), m.n. 109-10 en Joseph Van Mierlo, "Het vroegste dieren-epos in de letterkunde der Nederlanden. Isengrimus van Magister Nivardus.", in *Verlagen en mededelingen der Kon. Vlaamse Akademie voor Taal- en Letterkunde* (Gent 1943), 281-335 en 489-548, m.n. 309-12. Zij worden hierin gevolgd door Ludwig Gompf, "Köln und die Zahl Elf im Ysengrimus.", in *Mittellateinisches Jahrbuch* 28 (1994) 47-60, m.n. 51. Knapp (77-81) heeft kritiek op de ironische uitleg door Willems en Van Mierlo maar schaaft zich evenmin volledig aan de kant van Voigt en Mann.

³ Knapp heeft het in een vroegere bijdrage over een 'wissenschaftliche Verzweiflungstat': "Materialistischer Utilitarismus in der Maske der Satire: Magister Nivards ›Ysengrimus‹.", in *Mittellateinisches Jahrbuch* 10 (1975) 80-99, m.n. 80.

⁴ Zie vooral de studie die Jill Mann hieraan heeft gewijd in haar artikel "Proverbial Wisdom in the Ysengrimus.", in *New Literary History* 16 (1984), 93-109.

geven op één concrete vraagstelling ten aanzien van de weerspiegeling in het epos van de plaatselijke verhoudingen in Gent. Hieruit zullen dan echter verdere vragen oprijzen waarop de antwoorden uiteindelijk tot een eerste voorzichtige formulering kunnen leiden van bepaalde spanningen die zich tijdens de veertig jaren van de twaalfde eeuw in Gent lijken te kristalliseren.

1. De *Ysengrimus* en de Gentse kloosterstrijd

Dat de *Ysengrimus* zijn ontstaan te danken heeft aan het talent van een klerk, monnik of kanunnik die verbonden was met Gent, hoeft niet langer bewezen te worden.⁵ Alle geografische en diocesane verwijzingen hebben Gent als hun middelpunt. Het gedicht verraadt een meer dan oppervlakkige kennis van de Gentse politiek en topografie. Walter van Egmond die door de dichter als enige tijdgenoot rechtstreeks wordt aangesproken, was voor zijn abbatiaat *prepositus* te Lens, waar de St. Pietersabdij gronden bezat.⁶ Doorslaggevend is natuurlijk het feit dat de wolf nergens anders intreedt dan juist in het klooster van St. Pieter op de Blandijnberg.

Toch heeft deze duidelijke geografische situering van de hele fabel in Gent ook vragen opgeroepen. Het is namelijk geweten dat tijdens de tiende en elfde eeuw de spanning tussen de beide abdijen op het Gentse grondgebied almaar hoger opliep.⁷ Toch lijkt in het epos iedere allusie op het klooster van St. Bavo volledig afwezig. Dit heeft dan ook al geleid tot suggesties in verband met de auteur: hij zou onder het patronaat van de St. Baafsabdij gevallen zijn en zodoende de eigen abdij hebben gespaard.⁸

De vraag is nu of het bijtende sarcasme van de *Ysengrimus* inderdaad het klooster van St. Bavo in Gent spaart in de mate waarin dit tot op heden door de literaire kritiek en het onderzoek is aangenomen. Zijn er werkelijk geen sporen te vinden van spot en kritiek op de praktijken waaraan het rivaliserende klooster van de St. Pietersabdij zich in de decennia voor de totstandkoming van het gedicht had schuldig gemaakt? Alleen het stellen van de vraag geeft natuurlijk al aan dat er wel degelijk elementen in het epos onderscheiden kunnen worden die tegen de St. Baafsabdij gericht lijken. De sleutelpassage hier-

⁵ Alle argumenten voor deze stelling zijn uitvoerig besproken en aangevuld door Mann in het historische deel van haar inleiding (77-181).

⁶ Al zijn er ook aanwijzingen voor een verbondenheid van Walter met de St. Baafsabdij. Mann noemt deze gegevens echter een vervalsing door de St. Baafsabdij en verklaart ze als een verder teken van de animositeit tussen beide abdijen (149-50, n. 459), op grond van Otto Oppermann (ed.), *Fontes Egmundenses* (Utrecht 1933), 68, n. 2.

⁷ Een goed overzicht biedt Mann in haar inleiding met vermelding van de belangrijkste literatuur (77-89).

⁸ Aldus luidt de voorzichtige conclusie van Mann (175), waarbij zij er echter tegelijkertijd de voorkeur aan geeft om geen definitieve uitspraak te doen.

bij lijkt de tweede episode in het epos, het verhaal over de visvangst van de wolf.⁹

Het verhaal van de visvangst mag als bekend verondersteld worden. Meestal is de beer het slachtoffer van de vos en biedt het verhaal een verklaring voor het verlies van zijn staart. In de *Ysengrimus* trapt de wolf in de listen van zijn 'neef', zoals de vos zichzelf graag voordoet om het vertrouwen van zijn 'oom' te winnen.¹⁰ Nadat de wolf hem heeft bedrogen bij het verdelen van een ham die zij samen hadden buitgemaakt, zint de vos op wraak. Hij ziet zijn kans schoon wanneer hij een uitgehongerde Ysengrimus in hartje winter (de dichter specificeert dat het februari is) tegenkomt. Hij belooft de wolf naar een plaats te brengen waar hij zoveel vissen kan vangen dat zelfs hij zijn vangst niet de baas kan. Ysengrimus laat zich door zijn begeerte vangen. Hij volgt de vos die hem naar een wak in het ijs brengt en hem zijn staart hierin laat zakken. Reinardus waarschuwt de wolf ervoor niet te gulzig te zijn en zijn vangst regelmatig op te halen om te voorkomen dat hijzelf gevangen raakt door zijn vangst. Zijn vermaning wordt door de wolf op hoongelach onthaald.

De vos steelt nu een haan bij de nabije dorpspastoor die juist de mis leest. Wanneer deze de vos voorbij ziet rennen, laat hij alles achter en zet de achtervolging in, bijgestaan door de hele parochie. Reinardus loopt voor ze uit naar de plaats waar Ysengrimus vast zit in het ijs. Hij vermaant de wolf om haast te maken, maar deze merkt dat hij niet meer weg kan en vraagt de vos hem te helpen. Reinardus steekt hierop een lange redevoering af over de onvoorzichtigheid en de gulzigheid van Ysengrimus, maar moet deze plotse-ling afbreken wanneer hij merkt dat de dorpelingen wel erg dichtbij komen. Hij vlucht en laat zijn oom hulpeloos achter. De dorpelingen zien dat de vos hen is ontgaan. Wanneer zij dan de wolf in de gaten krijgen, nemen zij op hem wraak. Zij beschuldigen hem van diefstal en trakteren hem op een rijkelijke 'liefdesmaaltijd'. Wanneer iedereen uitgeput raakt, maakt een oud vrouwtje zich op om de wolf de genadeslag te geven. Ze haalt ver uit met haar bijl maar

⁹ I.529-II.158. Het epos bestaat uit een opeenvolging van twaalf episoden, verdeeld over zeven boeken. Het verhaal verloopt niet volgens een eenvoudige narratieve sequentie maar is kunstig en geraffineerd opgebouwd naar het model van het klassieke heldenepos, met name Vergilius' *Aeneïs*. Het begint *in medias res* met de enige episode waar de wolf over de vos zegeviert. Ongeveer halverwege (midden in de episode over de zieke leeuw) bezingt het everzwijn een drietal avonturen van de vos en de wolf die zich vroeger hebben afgespeeld. Na deze terugblik die boek IV en het grootste deel van boek V beslaat, neemt de raamvertelling haar lijn weer op om in twee bewegingen van telkens drie episoden tot de dood van de wolf te leiden. De concrete opbouw en constructie van het epos wachten nog op nadere analyse. De ingeniositeit ervan wordt algemeen erkend maar de principes waarop de dichter zijn werk heeft gestructureerd zijn nog amper bestudeerd.

¹⁰ Voigt (Ixxviii-lxxix) wijst erop dat alleen Reinardus beroep doet op deze familieband. Hij noemt de wolf steeds zijn *patruus*.

WOLVEN OP DE BLANDIJN

verliest het evenwicht en hakt de staart van de wolf door. Ysengrimus maakt zich onmiddellijk uit de voeten.

Deze episode verdient om verschillende redenen de aandacht. Zo is zij samen met de episode over Ysengrimus' intrede in het klooster op de Blandijn (episode 7) de enige waarin mensen een meer dan figuratieve rol spelen. Deze zijn hier de tegenspelers van de wolf, weliswaar als werktuigen van de vos. Bovendien is episode 2 de enige waarin een paar mensen ook een eigen naam krijgen, die hen onttrekt aan de anonieme menigte, waarin de menselijke soort verder steeds optreedt. Ook de enkele individuen die elders in het epos optreden, blijven steeds naamloos in tegenstelling tot de dieren.¹¹

In de episode van de visvangst wordt van twee personen nadrukkelijk de naam gegeven: de priester, *dominus Bovo* (I.1027), en het oudje *Aldrada* (II.3), van wie één manuscript vermeldt dat het om de vrouw, i.e. de concubine, van de priester gaat (*uxor presbiteri*).¹² De moderne uitgevers denken dat niet veel belang aan deze glosse gehecht moet worden en noemen haar hooguit de kokkin van de priester of laten hun relatie gewoon in het midden.¹³ Het priester-concubinaat was tijdens de eerste decennia van de twaalfde eeuw echter nog geen zeldzaamheid en de band die de glosse tussen de priester en de oude vrouw legt, vindt bevestiging in het feit dat zij de enige handelende menselijke personages in het hele epos zijn die door de dichter met een eigennaam vererd worden.¹⁴

Het uitzonderlijke van deze naamgeving nu heeft nog nooit de aandacht getrokken. Waarom zou de dichter van alle menselijke personages in het hele epos uitgerekend deze beide figuren een naam hebben willen geven, al is hun rol binnen het verhaal zeker niet belangrijker dan bijvoorbeeld die van de

¹¹ Te denken valt hierbij aan de boer uit de eerste episode die door Reinardus om de tuin wordt geleid, zodat de wolf zich meester kan maken van de ham die hij op zijn schouder droeg (I.179-354). Het geldt ook voor de kok die de vos met pasteien beloont voor zijn hulp vroeger tegen de wolf. De vos maakt dan gebruik van deze pasteien om de wolf te verleiden het klooster in te gaan (V.325-334). Ten slotte is ook de anonimiteit van de monniken en abt van de St. Pietersabdij opvallend.

¹² Ms. E, Luik, Universiteitsbibliotheek 161C (xvde eeuw), zie Voigt *ad locum* (71).

¹³ Franz Joseph Mone (ed.), *Reinhart Fuchs aus dem neunten und zwölften Jahrhundert*, (Stuttgart/Tübingen 1832) sprak van de kokkin. Jakob Grimm, *Reinhart Fuchs* (Berlijn 1834) noemde haar eenvoudigweg een boerin. Beide stellingen staan vermeld bij Voigt (71) die zich aansluit bij Mone, en bij Mann (262), die de mening van Grimm deelt.

¹⁴ Aan de vermelding van tijdgenoten van de dichter wordt hier voorbijgegaan. Walter van Egmond, Boudewijn van Liesborn, Anselmus van Doornik, Bernardus van Clairvaux en Eugenius III worden wel bij naam vermeld maar spelen geen rol binnen het narratieve geheel.

WIM VERBAAL

naamloos gebleven abt van St. Pieters? Juist hun uitzonderlijke behandeling door de dichter lijkt erop te wijzen dat Bovo en Aldrada voor hem meer betekenis hebben dan louter die van twee bijfiguren.

Nu zijn vooral de naam en het optreden van Aldrada opvallend. Zij verschijnt helemaal aan het begin van het tweede boek en de dichter schildert met merkbaar plezier haar heroïsch optreden tegenover de wolf.

Vermoeid zat in gedwongen rust de massa neer
om voor een nieuwe aanval krachten op te doen.
Alleen Aldrada raasde nog, vermoeid maar niet
van plan te zitten eer het bisschopshoofd zou rollen.
Met beide handen zwierde zij de grote bijl
en dreigde 't ongelukkig hoofd met diepe wonde.
Zij stamelt stotterend half verstane kreten uit,
omdat haar mond elf tanden plus een halve mist.
Haar tong slaat door de lucht, het kwijl vliegt in het rond
en ieder woord verdrinkt voor het geboren is.
"Hoe vaak, gemene rover, stierf mijn goede Gerard
door jouw bedrog, hoe vaak mijn brave Teta!¹⁵
Laat mij nu even lief zijn. Had je toch maar eens
zoveel aan nekken als je van mij hebt geroofd!
Twee keer je hals betaald voor elke ziel van Teta!
Mijn wraak is niet genoeg voor wat je had verdiend.
Je moest misvormd en zonder kop geboren zijn
of sterven door 't verlies van hoofden zonder tal."
(II. 1-16)

Aldrada verschijnt hier als een ware Hercules, die graag het monster van Hydra te lijf zou gaan, dat bij elke onthoofding twee nieuwe koppen liet verschijnen. Toch lijkt het de dichter bij de presentatie van dit oudje om meer te doen dan uitsluitend om komisch effectbejag. Zijn keuze voor de naam Aldrada roept namelijk onwillekeurig een heilige in gedachten die sinds de late tiende eeuw in de St. Baafsabdij vereerd werd, de heilige Landrada, een heilige zonder daadwerkelijke geschiedenis en van wie het statuut sterk betwijfeld werd.¹⁶

¹⁵ Gerard is de generale naam voor een gans, Teta die voor een kip. Vgl. Voigt, lxxvi en lxxvii (m.n. n. 7).

¹⁶ Deze associatie wordt versterkt door de enige vermelding van Aldrada's naam in vers II.3, waar geschreven staat: *Sola Aldrada furit...* De dichter maakt hier een doelgericht gebruik van de elisie: het vers moet gelezen worden als *Solaldrada furit...* waardoor de naam Aldrada nog met een L aan het begin verbonden en de gelijkenis met Landrada vergroot wordt.

WOLVEN OP DE BLANDIJN

Landrada zou de abdis zijn geweest van een klooster te Munsterbilzen buiten het grondgebied van de St. Baafsabdij. Op haar sterfbed vroeg zij om niet in het eigen klooster begraven te worden. Waarom ze dit vroeg, wordt verder niet verteld. In elk geval werd niet naar haar geluisterd, want het klooster was maar al te blij met haar heilige gebeente. In de tweede nacht na haar begrafenis verschijnt zij echter aan de nachtelijke hemel en laat zij bovendien weten haar eigen keuze te zijn gevolgd en voortaan in Wintershoven te rusten, dat zich toevallig wél op het grondgebied van St. Baafs bevindt. Haar graf wordt opgegraven. En inderdaad, haar lichaam blijkt met sarcofaag en al van het kloosterkerkhof verdwenen en wordt op de aangeduide plaats teruggevonden. Veel later verschijnt zij in een droom aan een zieke vrouw en verklaart ze dat zij verontwaardigd is door de mensen zo verwaarloosd te worden. Bovendien voelt zij zich op de plaats waar haar graf zich bevindt te veel in het nauw gedrukt. Daarom vraagt zij om een verplaatsing. Dus wordt haar graf in 980 opnieuw opgegraven en in triomf naar de St. Baafsabdij gebracht, samen met nog een achttal heiligen die op diezelfde plaats gevonden zijn.

De rivaliteit tussen de beide abdijen op het Gentse grondgebied gaf in de loop van de tiende en elfde eeuw aanleiding tot een ware reliekenstrijd. Terwijl de St. Pietersabdij de grafelijke gunst genoot en zo de hand wist te leggen op belangrijke heiligenrelikwieën, bleef St. Bavo schromelijk verwaarloosd. Om die reden besloten de monniken hier zelf wat aan te doen. De translatio van Landrada in 980 moest de achterstand van hun abdij in één keer verhelpen. Het ontbrak deze plots opgedoken heiligen echter aan geloofwaardigheid, zodat de monniken van St. Bavo nog heel wat andere pogingen ondernamen.¹⁷

De verzamelwoede van twijfelachtige heiligen in de St. Baafsabdij kan nu in verband gebracht worden met de heiligenlitanie die Aldrada aanheft wanneer zij uithaalt voor de genadeslag op de wolf.

Nu riep zij smekend vele heiligen te hulp.
Hun namen zijn de volkse canon goed bekend:
de heilige Excelsis met zijn vrouw Hosanna
– men zegt dat hij door God ontroofd werd aan de galg –,
en Anna, uit de dij van koning Phaniel
geboren, moeder van Maria, moeder Gods,
en ook de moeder aan wie Michael ontsproot,
de zalige Alleluia met haar man Sint Petrus,

¹⁷ Het klassieke relaas over de relikwieënstrijd en de inspanningen van de St. Baafsabdij is te vinden in Oswald Holder-Egger, "Zu den Heiligengeschichten des Genter St. Bavoklosters.", in *Historische Aufsätze dem Andenken an Georg Waitz gewidmet* (Hannover 1886), 622-65, m.n. 627-28 in verband met Landrada. Hierop baseert zich ook het betoog van Mann, 81-84.

WIM VERBAAL

Helpvara en Noburgis, helpsters in de nood,
de angst van wolven, Brigida, die schapen redt,
de trouwe Celebrant, die door zijn hulp eens Rome
aan Petrus gaf, toen niemand hiervan kon getuigen,
en de maagd Sint Veerle, onrechtvaardig lijdend,
maar wat een heilige ook wil, dat zal hij doen.
(II.59-72)

Binnen deze vreemde cyclus hoeven bepaalde namen weinig toelichting, zoals de heilige *Excelsis* en zijn vrouw *Hosanna*. Waar de dichter het vandaan heeft dat *Excelsis* door God van de galg zou zijn gered, is nog steeds een raadsel.¹⁸ De heilige *Celebrant* komt eveneens uit een liturgische formule die juist aan het sanctus voorafgaat, waar gezegd wordt dat alle engelen vol lof de Heer loven: *socia exultatione con-celebrant!* Duidelijk is ook de heilige *Alleluia*, die elders overigens nog gepersonifieerd verschijnt. *Helpvara*, *Noburgis* en *Brigida* lijken de enige ware heiligen in het gezelschap te zijn, maar er is nog veel discussie over hun eigenlijke oorsprong.¹⁹

Nu stelt zich bij deze hele heiligenlitanie waarschijnlijk het probleem dat zij tot op heden te ernstig is geïnterpreteerd. Men heeft hier de spot van de dichter willen lezen met de wijze waarop het ongeletterde volk formules uit de mis

¹⁸ Mann, 265 *ad locum* suggereert dat hier een verwarring op zou treden tussen *Osanna* en de *Susanna* uit het verhaal van Daniël. Zowel Voigt als zijzelf nemen namelijk aan dat het om een mannelijke heilige *Osanna* gaat met zijn vrouw *Excelsis* (Voigt 55 *ad locum*). Het Latijn lijkt echter een omgekeerde relatie te suggereren: de mannelijke *Excelsis* met zijn vrouw *Osanna*, waardoor ook de verwarring met *Susanna* weinig waarschijnlijk wordt.

¹⁹ Zowel *Helpvara* als *Noburgis* zouden een verwijzing kunnen zijn naar *Noitburgis*, een dochter van *Pepijn van Herstal* die in de zuidelijke Nederlanden plaatselijk vereerd werd (zo Voigt, 77 *ad locum*). Voor verscheidene interpretaties van de namen als verbastering van *Hildewaris* (vgl. Voigt 76-77 *ad locum*) of als afleidingen van 'Ware help' en 'Borg in de nood' (Mann 266-67 *ad locum*, vlg. J. Van Haver, "Reinaert en Isengrimus. Volkskundig vergeleken." in *Liber Memorialis Prof. Dr. P.J. Vandenhoute 1913-1978* (Gent 1983), 421-38, m.n. 429. Prof. Dr. Luc De Grauwe van de Universiteit Gent heeft mij echter attent gemaakt op de gelijke betekenis van beide namen, waarvoor ik hem hier hartelijk wil danken. 'Help' geldt namelijk als synoniem voor 'nood', terwijl 'wara' de vrouwelijke vorm is van 'wari' (= 'weer', bescherming). Ook 'burgis' is een vrouwelijke vorm van 'burg'. Bovendien staat 'burg-wari' voor burger. In beide gevallen zou de naam dus de betekenis dragen van 'bescherming in de nood' en als zodanig goed van toepassing zijn op *Aldrada* als getravesteerd personage van *Landrada*.

WOLVEN OP DE BLANDIJN

tot heiligen verklaarde.²⁰ Een dergelijke stellingname lijkt echter onhoudbaar: het is volstrekt onwaarschijnlijk dat de dichter zijn Aldrada in staat heeft geacht om uit de correcte misformule een naam af te leiden als *Celebrant*, of Petrus te doen huwen met *Alleluia*.

Deze twijfel wordt versterkt door de passages waar de dichter wél met de volkse onkunde spot. Zoals gezegd, steelt de vos een haan van de pastoor op het moment dat deze de mis leest. De dichter maakt van deze situatie gebruik om de draak te steken met het niveau van de parochiegeestelijke.

Hij rooft een haan bij de pastoor. Die staat juist in
het kerkportaal. Het volk trekt om het godshuis heen.
De vos vlucht weg. De priester ziet geen grond tot lof,
vindt hier niets lovenswaardigs in, noch om te lachen.
"Heil, blijde dag!", zong hij, zoals hij altijd deed
op zondag. "Kyri", antwoordde het volk, "olé".
"Heil, blijde dag!" Het werd hem flauw rondom het hart
en wenend riep hij nog eens uit: "Wee, droeve dag!
Wee, droeve dag, tot in de eeuwigheid vervloekt,
nu vrij die rover daar zijn buit naar huis toe sleept!"
(I. 737-746)

Het repertoire van de dorpspastoor is blijkbaar beperkt, zodat hij zich elke zondag beperkt tot de paashymne van Venantius Fortunatus die begint met het vers *Salve, festa dies, toto venerabilis aevo, / Qua deus infernum vicit et astra tenet*.²¹ Zodra hij de vos in de gaten krijgt, verandert hij deze aanhef spontaan in een literaire karikatuur: *Vae tibi, maesta dies, tot miserabilis aevo / Qua laetus spolio raptor ad antra redit!*

²⁰ Voigt (75 *ad locum*): "Aldrada ruft insgesamt 9 Heilige, von denen 2, *Osanna* und *Celebrant*, Männer, die Übrigen Frauen sind, in zwei Gruppen von je 3 Distichen an, die erste Gruppe ist genealogisch gehalten, die zweite deutet im Wesentlichen auf den mächtigen Einfluss der Heiligen hin; von diesen 9 sind 5 wirkliche Personen der biblischen geschichte oder Legende, bei den andern 4 (*Excelsis*, *Osanna*, *Alleluia*, *Celebrant*) sind vortönende Worte der Liturgie von dem ungelehrten Volke zu Heiligen personifiziert worden." Letterlijk overgenomen en gevolgd door Mann (265 *ad locum*). Voor de m.i. verkeerde interpretatie van het koppel *Excelsis* en *Osanna*, zie *supra*.

²¹ Voigt (48 *ad locum*) geeft aan dat deze hymne met begeleidende processie gezongen werd van Pasen tot Triniteitszondag. Mann (244 *ad locum*) daarentegen wijst erop dat dit openingsvers in nog heel wat andere hymnen gebruikt werd. Het feit dat de priester het lied zingt terwijl het volk in processie rond de kerk trekt, geeft aan Voigts interpretatie toch meer gegrondheid. Dat de hele episode door de dichter nadrukkelijk in februari wordt gesitueerd, verhoogt het parodische karakter nog.

Opvallender dan de Latijnse soepelheid die de dichter aan de priester hier toeschrijft, is echter de verbastering van een standaardformule door 'het ongeletterde volk'.²² Dit slaagt er blijkbaar niet in om van het *Kyrie eleison* iets anders te maken dan een *kyri olé!*

Een soortgelijk onvermogen tegenover het Latijn van de mis, zelfs waar het om de meest gangbare formules gaat, spreidt ook Aldrada tentoon. Als besluit van haar heiligenlitanie prevelt zij namelijk een aantal schietgebedjes, gevormd door tweemaal een *Pater noster sanctum* en een *Credinde*, vijfmaal een *Dei paces*, viermaal een *Miserere* en telkens eenmaal het *Oratrus fratres*, *Pax vobas* en *Deugracias* (II. 97-100).²³

Tot tweemaal toe laat de dichter dus duidelijk het onvermogen van het volk zien om Latijnse formules waarmee het in de mis vertrouwd moest zijn, op een correcte wijze te verstaan en over te nemen. Dat Aldrada in staat zou zijn geweest om geen enkele fout te maken bij de opsomming van haar volkse heiligenanon, lijkt dan ook onwaarschijnlijk en volkomen in strijd met de nauwgezetheid die de dichter op alle vlakken in zijn werk kenmerkt.

Al even onwaarschijnlijk is het dat Aldrada allerlei personages uit de bijbel lukraak met elkaar heeft weten te combineren, vooral omdat het bijna steeds om namen zoals die van Phanuel gaat die slechts een enkele keer vermeld worden. De dichter lijkt op een andere herkomst van Aldrada's heiligenlitanie te willen wijzen. Alleen geestelijken waren in staat om dergelijke namen met de bijbehorende hagiografieën te fabriceren. En op het Gentse grondgebied hoefde de dichter maar naar de heiligenproductie van de St. Baafsabdij te kijken om zijn eigen toch al rijke verbeeldingskracht te laten inspireren.

Als climax in Aldrada's litanie verschijnt de heilige Pharaïldis of St. Veerle. Over haar vertelt de dichter een in elk opzicht onwaarschijnlijk en fantastisch verhaal. Zij zou verliefd zijn geweest op St. Jan de Doper. Haar vader, een koning, werd hierom zo kwaad dat hij St. Jan liet onthoofden en het afgehakte hoofd op een schotel naar zijn dochter liet brengen. Deze wilde in haar verdriet het hoofd omhelzen en nog een zoen geven. Het hoofd van St. Jan werd hierop kwaad, vloog achteruit en blies haar van zich af. Zijn adem was echter zo sterk dat het meisje tot in de wolken weggeblazen werd en daar nu moet dwalen, niet dood, niet levend, achternagezeten door de woede van de heilige. Maar een derde deel van de mensheid behoort haar toe, verzekert de dichter, en 's nachts zit zij in eiken en hazelaars tot het eerste kraaien van een zwarte haan (II. 73-94).

²² Voigt 75 *ad locum* spreekt over "das ungelehrte Volk", zie supra.

²³ Het gaat om verbasteringen van *Pater noster*, *Credo in [unum] deum*, *Da [propicius] pacem [in diebus nostris]*, *Miserere nobis*, *Orate fratres*, *Pax vobis* en *Deo gratias*. Vgl. Voigt 80 *ad locum* en Mann 268 *ad locum*.

WOLVEN OP DE BLANDIJN

Dit verhaal zit vol allusies op andere heiligenlegenden en verhalen, terwijl het bovendien opvallende banden vertoont met de Gentse context van het epos én met de literaire inhoud zelf. Het duidelijkst zijn wel de vreemde vervormingen van het half bijbelse Salome-verhaal. De dichter beweert trouwens aan het einde van zijn relaas dat Pharaïdis vroeger Herodias heette, waarmee hij nog eens met duidelijk plezier de dochter en de moeder uit het bijbelverhaal verwisselt. Maar er is nog meer over deze legende te zeggen. Om te beginnen doet het door de heilige woede opgejaagde meisje sterk denken aan een andere populaire heilige, St. Amalberga, die in de tiende of elfde eeuw werd voorgesteld als een leerlinge van de heilige Landrada. Karel de Grote zou (door toedoen van zijn vader) op Amalberga verliefd zijn geworden. Zij sloeg voor hem op de vlucht, waarna hij haar achtervolgde doorheen heel België en Noord-Frankrijk. Toen hij haar eindelijk oog in oog zag, moest hij erkennen dat zij de sluier aangenomen had en dus onbereikbaar voor hem geworden was, waarop hij haar in zijn woede de arm brak.

Dat St. Veerle, die door haar heilige wordt achterna gezeten, door de lucht zwerft, doet dan weer denken aan de verschijning van St. Landrada in de nachtelijke hemel, wanneer zij met haar graf naar Wintershoven verhuist.

De combinatie van St. Veerle met St. Jan de Doper kan binnen de Gentse context niet losgekoppeld worden van de beide belangrijkste parochiekerken in wat later de kuip van Gent zou zijn: de St. Veerle- en St. Janskerken.

Ook het bekendste wonder van St. Veerle mag hier niet vergeten worden. Zij zou een wilde gans die zij gevangen had, maar die boeren gedood, geslacht en opgegeten hadden, weer tot leven hebben gebracht door de botjes en veren zo goed zij kon samen te voegen. Nu wil Aldrada in het epos in de eerste plaats wraak nemen voor de ganzen die Ysengrimus gedood had of gedood zou willen hebben.

De relieken van St. Veerle werden op twee plaatsen bewaard in Gent. Oorspronkelijk in de St. Baafsabdij, vanwaar zij in de loop van de negende eeuw voor de Vikingen in veiligheid werden gebracht naar Laon. Maar ook de grafelijke kapel van St. Veerle naast het Gravensteen bezat relikwieën van de heilige. Misschien waren deze hier bij de terugkeer voorlopig ondergebracht. In later eeuwen wordt in elk geval beweerd dat er jaarlijks een processie met de relieken van St. Veerle moest plaatsvinden van de kapel naar de St. Baafsabdij.²⁴

Een laatste verwijzing binnen de episode van de visvangst naar de St. Baafsabdij mag tot slot niet overgeslagen worden. Zoals gezegd krijgen in het hele epos de pastoor en het oudje Aldrada als enige menselijke personages een

²⁴ Deze processie is geattesteerd in documenten van de XIVde eeuw, zie Mann 90 n. 234.

eigen naam. De dichter geeft hen op die manier een uitzonderingspositie en creëert een band tussen hen, die ook in een manuscript bevestigd is. De naam van Aldrada verwijst, mede door de elisie in het enige vers waar zij genoemd wordt, naar Landrada, een plots opgedoken heilige in de strijd tussen de beide Gentse abdijen. De naam van de priester echter is eveneens veelzeggend: de dichter noemt ook hem maar eenmaal bij naam en dit slechts enkele verzen voordat hij Aldrada ten tonele voert. De priester wordt door hem *dominus Bovo* genoemd (I. 1027). Gezien het spel dat de dichter voortdurend met zijn personages en lezers speelt, lijkt het niet vergezocht hierin een zinspeling te zien op de patroonheilige van de abdij zelf: Sint Bavo.

Zo springen te veel opvallende verwantschappen in het oog om deze nog als toeval te kunnen bestempelen:

- de priester heet *dominus Bovo*, terwijl in Gent de zwakkere van beide abdijen onder de bescherming staat van Sint Bavo
- de oude vrouw die door een handschrift als zijn *uxor*, zijn concubine, wordt betiteld, heet (L)*Aldrada*, terwijl in de St. Baafsabdij een heilige maagd en abdis Landrada werd vereerd
- Pharaïdis was één van de belangrijkste heiligen van de St. Baafsabdij, hoewel haar relieken zich tevens in de grafelijke kapel bevonden die zelf echter weer onder patronaat van de St. Baafsabdij stond
- de heiligenlitanie van Aldrada is evenzeer uit de lucht gegrepen als de heiligenverzameling die de monniken van de St. Baafsabdij verzamelden.

Het heeft er dan ook alle schijn van dat de auteur in de schildering van Bovo en Aldrada de draak heeft willen steken met de St. Baafsabdij en vooral met de wildgroei aan heiligen ter plaatse in de concurrentiestrijd met St. Pieters.

2. De wereld als een klucht

Nu stelt zich de vraag waarom de dichter zijn spot op de praktijken van de St. Baafsabdij in een zo afgeleide vorm heeft gedaan en waarom hij niet het klooster zelf heeft aangevallen, zoals hij dit met de St. Pietersabdij deed? Was hij bang voor censuur of strafmaatregelen? Dit lijkt onwaarschijnlijk: hij had er namelijk geen angst voor om de machtigste mannen van zijn tijd aan te vallen, Eugenius III en Bernardus van Clairvaux, en bovendien ook de bisschop onder wiens onmiddellijke jurisdictie hij viel, Anselmus van Doornik.²⁵

²⁵ De angst voor censuur is ook door Knapp, "Utilitarismus", 98 aangehaald als verklaring voor de moralistische uitval door de zeug Salaura aan het slot van het epos. Dit is terecht in twijfel getrokken door Wilfried Schouwink, "The Sow Salaura and her Relatives in Medieval Literature and Art." in Gabriel Bianciotto & Michel Salvat (eds.), *Épopée Animale Fable Fabliau. Actes du IVe Colloque de la Société Internationale Renardienne, Evreux, 7-11 septembre 1981*, (Parijs 1984), 509-24, m.n. 516-17.

WOLVEN OP DE BLANDIJN

De reden lijkt elders gezocht te moeten worden en kan opnieuw uit het gedicht zelf worden afgeleid. Voor deze dichter lijkt niets zo heilig te zijn geweest, dat het geen spotlach kon oproepen. De verdeling van aandachtspunten binnen het gedicht is te duidelijk en te mooi om op louter toeval te berusten.

De St. Pietersabdij komt in het epos aan bod als een parodie op de reguliere geestelijkheid. In de episode van de visvangst heeft de dichter het op de seculiere geestelijkheid gemunt, waarbij hij vooral de absurde heiligenvereringen op de korrel neemt, die de St. Baafsabdij propageerde en waarbij dit klooster natuurlijk in de eerste plaats de eenvoudige gelovigen om de tuin leidde.²⁶ De dichter spreekt echter zeker niet uit medelijden met deze dorpers, want zij staan in het epos voor alles wat dom, lelijk en onbeholpen is.

In Boek III wordt het wereldlijke gezag op de korrel genomen in de episode van de zieke leeuw, het beeld voor de graaf van Vlaanderen. Er zijn namelijk duidelijke verwijzingen naar het Vlaamse hof, onder andere naar de laatste wil van Boudewijn VII, graaf van Vlaanderen, die in 1119 zijn neef Karel, later bekend als de Goede, tot zijn opvolger verklaarde.²⁷

Tijdens deze hele hofepisode wordt bovendien de draak gestoken met de scholen, en wel in de persoon van het dier dat het minst in aanmerking komt om aanspraak te maken op enige geleerdheid: de ezel Carcophas! Evenmin blijkt de dichter een hoge dunk te hebben van de geneeskunde: noch van de traditionele kloosterdokters, die hij bespot in de figuur van de wolf, wanneer deze zich als eerste aanbiedt om de leeuw te genezen vanwege zijn verleden als monnik, noch van de moderne artsenij die in de scholen wordt aangeleerd en waarvan hij het bedrog in de persoon van de vos aan de kaak stelt. De vos ver-

²⁶ De dichter lijkt nog op een andere manier met de Gentse toestanden te spotten. De parochiepriester uit de episode van de visvangst lijkt aan het hoofd te staan van een kerk die aan Maria is toegewijd. Daarom gelden haar in de eerste plaats zijn vervloekingen, wanneer hij ziet dat de vos hem ontsnapt is. Nu bevond er zich op het huidige Gentse grondgebied alleen op de Blandijnberg een kerk die aan Maria gewijd was. Deze stond bijna tegen het klooster met zijn St. Pieterskerk aan gebouwd. Dit kan dan tevens de prominente rol van Petrus in Aldrada's heiligenlitanie verklaren, waar hij tweemaal genoemd wordt. Voor de insiders zal het wel een extra pikant detail zijn geweest dat de dichter zijn spot met de aartsrivaal van St. Pieters niet heeft geplaatst in de tweede abdij zelf, maar deze als het ware gelokaliseerd heeft op de Blandijn, in de parochiekerk die bijna tegen het klooster van St. Pieters was aangebouwd.

²⁷ Voor een (voorzichtig) overzicht van mogelijke verwijzingen en allusies zie Mann 97-107. Ook Lieven Van Acker, "Parodiërende elementen in Nivardus' Ysengrimus." in *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 20 (1966), 335-63, gaat in op de inspiratie die de dichter voor de episode aan het hof in de realiteit heeft kunnen vinden (m.n. 339-42), al blijft hij hierbij wat algemener. Ook dit element vraagt nog om nader onderzoek.

schijnt namelijk als laatste aan het hof en verontschuldigt zich voor de verdraging, omdat hij helemaal tot in Salerno is gelopen om de modernste geneesmiddelen voor de leeuw te halen.

Reguliere en wereldse geestelijkheid, de wereldlijke overheid; school- of kloosterkennis; monniken, priesters, dorpers, adel: er deugt niet veel in de ogen van de dichter. En tussendoor wordt bovendien nog de draak gestoken met de toenemende macht van de rechtswetenschappen en de bedriegers die advocaten en pleitbezorgers in de ogen van de dichter zijn.

Aan het slot van het hele epos, in de finale sequentie waarin de aftakeling van de wolf wordt voltooid, duiken al deze machten nog maar eens op, zodat alle wan-toestanden in de wereld van de dichter bijdragen aan Ysengrimus' dood. Zo wordt de wolf in episode 10 het slachtoffer van de loutere machtswil van de leeuw, wanneer hij samen met leeuw en vos op jacht is gegaan en de opdracht krijgt de buit te verdelen. Voor één keer eist hij niet alles voor zichzelf op, maar verdeelt hij de buit mooi in drie gelijke delen, voor elke deelnemer één. De leeuw is woedend en vilt de wolf voor de tweede keer in het epos met één haal van zijn klauw. De vos verdeelt de buit daarna op een betere manier: één deel (het beste) voor de leeuw, één deel voor de leeuwin, één deel voor de welpen en één hoef voor zichzelf maar alleen met toestemming van de leeuw!

In episode 11, de eedaflegging op de relieken, gaat Ysengrimus op zoek naar een nieuwe huid. Van de vos krijgt hij te horen dat hij een erfelijk recht heeft op de huid van Carcophas, de ezel, wegens een geschil in het verleden tussen hun beider vaders. De ezel geeft echter niet zomaar toe en er ontstaat een ware rechtzaak. Ysengrimus laat zich eerst misleiden door de juridische sofismen van de ezel en de vos en dan verleiden tot een wel heel erg traditionele eedaflegging, waardoor heel de schools-juridische kennis die de ezel daarvoor gespuid had als het ware ontkracht wordt. De ezel eist namelijk dat de wolf een eed aflegt op de daar toevallig aanwezige relieken. Deze blijken een wolfsval te zijn, waaruit Ysengrimus maar kan ontkomen door zichzelf een poot af te knagen.

Tenslotte, in episode 12, verliest Ysengrimus het leven door toedoen van de varkens die hem verscheuren als een regelrechte spotvertoning van de mis.²⁸

²⁸ Deze laatste episode is de enige die al ruimere aandacht gekregen heeft. Vgl. Elisabeth Charbonnier, "Un épisode original: la mort du loup dans le livre VII de l'*Ysengrimus*." in Gabriel Bianciotto & Michel Salvat (eds.), *Épopée Animale Fable Fabliau. Actes du IVe Colloque de la Société Internationale Renardienne, Evreux, 7-11 septembre 1981*, (Parijs 1984), 133-39, Wilfried Schouwink, "The Sow Salaura and her Relatives in Medieval Literature and Art." in Gabriel Bianciotto & Michel Salvat (eds.), *Épopée Animale Fable Fabliau. Actes du IVe Colloque de la Société Internationale Renardienne, Evreux, 7-11 septembre 1981*, (Parijs 1984), 509-24 en van dezelfde auteur "When Pigs Consecrate a Church. Parodies of Liturgical Music in the *Ysengrimus* and some Medieval Analogies." in *Reinardus* 5 (1992) 171-81.

3. De anti-held, *Ysengrimus*: de wolf-monnik

Kortom, de *Ysengrimus* is een felle parodie van de twaalfde eeuwse samenleving, die aan het sarcasme grenst en waarvoor werkelijk niets heilig lijkt. Maar gaat het de dichter uitsluitend om de spot? Hij is wel gekarakteriseerd als een eerste nihilist uit de westerse geschiedenis.²⁹ Om een goed beeld van zijn bedoelingen met het epos te krijgen is het echter nodig eerst duidelijker in te zien wie zijn hoofdpersonage, de wolf *Ysengrimus*, eigenlijk is.

Fundamenteel voor het hele epos is het feit dat de wolf tot de geestelijke stand behoort. Hij doorloopt achtereenvolgens verschillende stadia van het geestelijke leven. In episode 5, als de wolf zich bij de pelgrimsgangers wil aansluiten, stelt hij zich voor als een heremiet. In episode 7, wanneer hij het klooster ingaat, wordt hij op één en dezelfde dag monnik en priester en wordt hij bovendien in een parodie op de kerkelijke investituur tot bisschop gewijd. In episode 4, die zich in de tijd later afspeelt dan de vorige, ontvangt hij als bisschop van de koning de tekenen van de wereldlijke investituur. Bovendien wordt zijn tonsuur als geestelijke een aantal keren vernieuwd: in episode 2, de visvangst, door de dorpers onder leiding van hun priester, en in episode 8 door de ruïn Corvigarus.

Het is allang duidelijk dat de dichter het met zijn figuur van *Ysengrimus* vooral gemunt heeft op de praktijk van de Gregoriaans hervormde Kerk om monniken tot bisschoppen te benoemen.³⁰ In de ogen van de dichter ging het hierbij om een misgeboorte, een wanstaltig wezen dat zich in twee gewaden hult. Zo was het van paus Eugenius III, een vroegere cisterciënzer monnik, geweten dat hij onder zijn pauselijke prachtgewaden de monnikspij bleef dragen. *Ysengrimus* daarentegen houdt, volgens de vos, onder zijn monnikshabijt (zijn vel) een rode bisschopsmantel verborgen die maar tevoorschijn komt wanneer hij levend gevild wordt (episodes 4 en 10).

Dat de bisschopswijding één van de centrale thema's in het gedicht is, blijkt uit de opbouw van het epos en de rol die de bisschopswijding hierin inneemt. In totaal wordt de wolf driemaal tot bisschop gewijd en de dichter weet door de kunstige opbouw van zijn gedicht een dubbele climax te bereiken.³¹

²⁹ Knapp 89.

³⁰ Mann 107-20.

³¹ Telkens weet de dichter deze wijding tot bisschop niet alleen door zijn letterlijke beschrijvingen op te roepen maar ook door de benamingen van de wolf: in elke episode veranderen de aansprekingen op een gegeven moment in de titels voor een bisschop. Zo wordt de wolf in de episode van de visvangst pas als bisschop aangesproken, wanneer Aldrada ten strijde trekt om hem de genadeslag te geven. Voordien wordt hij door de dorpingen als abt aangesproken. Soortgelijke aanpassingen in de titulatuur van de wolf treden op bij de beide andere bisschopswijdingen.

De eerste wijding heeft plaats door de dorpers tijdens de episode van de visvangst, de tweede gebeurt aan het hof tijdens de episode van de zieke leeuw, wanneer het villen van de wolf overeenkomt met de bekleding met de episcopale *insignia*³², de derde heeft plaats in het klooster van St. Pieter als afsluiting van de *Innenfabel*.

Binnen het epos laten de drie wijdingen in hun narratieve sequentie dus een climax zien in de waardigheid van de personen die de wijding toedienen: volk, wereld, kerk. De episode in het klooster speelt zich in de tijd echter vroeger af dan de beide vorige, zodat tegelijkertijd een tweede climax ontstaat: eerst wordt de wolf kerkelijk tot bisschop gewijd, dan volgt de *acclamatio populi*, waarop hij tenslotte door de wereldse overheid met de *insignia* bekleed kan worden. Zodoende is de dichter erin geslaagd om zonder de canonieke volgorde in de wijdingsprocedure te verstoren toch een eigen interne climax in te bouwen die zijn hoogtepunt krijgt in de episode in het klooster.

Ysengrimus' bisschopswijding in het klooster krijgt op deze manier dus een heel speciale betekenis. En inderdaad lijkt er bij deze episode opnieuw meer aan de hand te zijn. De passage zit namelijk vol met allusies en zinspelingen op de bijbel³³, waarbij het vooral fundamenteel is dat in heel deze passage woorden, zinnen en situaties op Ysengrimus worden toegepast die verwijzen naar het lijdensverhaal van Christus. De eigenlijke bisschopswijding wordt voorgesteld als een regelrechte parodie op de bespotting van Christus en zijn lijdensweg. Net als Christus wordt de wolf bespot, bekroond (niet met doornen maar met scherven) en krijgt hij een belachelijke mantel omgeworpen (geen konings- maar een bisschopsmantel), waarna hem hardhandig eer wordt gebracht met geschenken. Vervolgens laat de dichter de wolf vallen onder de hem bewezen eer, net als Christus onder zijn kruis. Ten slotte draagt men een paardenschedel aan, die men voorstelt als een luit. Deze herinnert aan de Golgotha, de Schedelberg, waar Christus zijn sterflied, zijn zwanenzang zong. Zelfs de laatste marteling wordt de wolf niet bespaard: de kok doorboort zijn hals en schouders, zoals ook de zijde van Christus aan het kruis werd doorboord.

Wat heeft deze hele, in moderne ogen bijna heiligschennende parodie te betekenen? Om te beginnen ligt het een beetje in de lijn van de verwachtingen. De wolf bereikt in de bisschopswijding het hoogste geestelijke ambt. Hij was heremiet, werd monnik, priester, bisschop en is nu als bisschop niet alleen de vertegenwoordiger van Christus maar diens belichaming geworden. En dan natuurlijk vooral in Christus' lijden.

³² De beer laat namelijk alleen zijn 'mijter' en 'handschoenen' zitten.

³³ Ysengrimus neemt zelf graag bijbelteksten in de mond. Wanneer hij in de wijnkelder alle vaten opent om van de inhoud te proeven, verdedigt hij zijn gulzigheid met een citaat uit Paulus' brief aan de Thessalonicenzers: *Keurt alles, behoudt het goede* (5,21).

WOLVEN OP DE BLANDIJN

Maar er is meer. Per slot van rekening neemt de wolf in het hele epos ook zelf graag de woorden van Christus in zijn mond om er dan een compleet eigenzinnige draai aan te geven. Hij belichaamt niet zozeer Christus als leraar en weldoener van de mensen, maar vooral de tegenpool van Christus die diens woorden in de mond neemt om zijn naaste te schaden ten bate van zichzelf. Dat hij hier (op één keer na) nooit in slaagt, is vooral te danken aan de sluwheid van de andere dieren en zijn eigen domheid.

De wolf is dan ook vooral een tegenpool van Christus, een anti-Christus, ofwel, in middeleeuwse termen: de Antichrist, de vorst van het einde der tijden, die het Laatste Oordeel aankondigt. En inderdaad heeft men in de *Ysengrimus* al dikwijls op het apocalyptische karakter gewezen.³⁴

Tegelijkertijd heeft deze Antichrist echter amper iets dreigends of gevaarlijks. Daarvoor is hij te dom, te onbeholpen en te lomp. Bovendien loopt hij voortdurend in de valstrikken die hij voor anderen of anderen voor hem spannen. En uiteindelijk gaat hij ook meer dan roemloos ten onder: hij wordt door de zeug Salaura en haar 66 biggen verslonden in een ritueel dat ronduit een persiflage is op het misgebeuren. Aangezien 66 duidelijk verwijst naar het getal van de Antichrist dat volgens de Apokalyps 666 bedraagt (het gedicht telt zelf bijna 6600 verzen!)³⁵, verdwijnt de wolf dus tijdens wat gerust een zwarte mis kan worden genoemd, waarin zijn lichaam de rol vervult van de eucharistie. Zijn lot deelt hij met het lot van de persoon die men in de middeleeuwen ook als een Antichrist zag: Mohammed, van wie het verhaal de ronde deed dat ook hij door varkens gedood en opgegeten was.³⁶

³⁴ Dit is vooral uitgewerkt door Schouwink in zijn beide artikelen (zie supra n. 28), maar ook Mann 131-45.

³⁵ Het consequent gebruik van cijfers met symbolische betekenis door de dichter is reeds opgevallen en geanalyseerd door Schouwink, "The Sow Salaura", 1984, 513-15 en "When Pigs Consecrate" (1992), 174-75. Zijn analyse is op een oppervlakkige wijze gekopieerd door Gompf (1994), m.n. 47-53. De vroegste analyse van de numerieke symboliek in de *Ysengrimus* is verricht door Ute Schwab, "Gastmetaphorik und Hornarithmetik im Ysengrimus.", in *Studi Medievali* 10 (1969), 215-50, waarin zij o.a. de ingewikkelde berekeningen laat zien die in de episode van de landverdeling (de derde episode: II. 163-688) door de dichter worden aangewend bij het verdelen van de slagen die de rammen de wolf toebrengen.

³⁶ De dichter van de *Ysengrimus* was ongetwijfeld bekend met het dichtertelijke leven van Mohammed door Embrico van Mainz, *Vita Mahumeti* uit de late elfde eeuw, uitgegeven door Guy Cambier, *Embricon de Mayence. La Vie de Mahomet*, Collection Latomus 52 (Brussel 1961). Hierin wordt Mohammeds einde beschreven als een aanval van epilepsie waarna hij door varkens opgegeten werd. Er bestaan opvallende overeenkomsten tussen de *Ysengrimus* en het gedicht van Embrico, die een beïnvloeding meer dan waarschijnlijk maken. Vgl. Mann 143 n. 436. Ook Voigt 383 *ad versum* 295 had al op de woordelijke overeenkomsten gewezen, maar hij hield het gedicht nog voor een werk van Hildebert van Lavardin. In deze verkeerde toeschrijving wordt hij vreemd genoeg gevolgd door Knapp 75 en 150 n. 122.

De wolf van ons epos verschijnt dus in middeleeuwse ogen als de Antichrist, de vorst van de laatste tijden. Alleen, hij is er een tamelijk bespottelijke belichaming van, voor wie niemand echt bevreesd hoeft te zijn, omdat hij alleen maar aan zijn eigen maag denkt en dus uiteindelijk ook wel de dood moet vinden door het enige dier dat nog gulziger en vraatzuchtiger is dan hijzelf. Salaura, de moederzeug, verschijnt overigens ook als een abdis, dus als een waardige tegenhangster voor de monnik-bisschop Ysengrimus.³⁷

4. De *Ysengrimus* en een Gentse schoolstrijd

Wie was nu de dichter die in zijn epos zo ver durfde gaan? Men heeft reeds allerlei suggesties gedaan en gevolgd. In de handschriften wordt het epos toegeschreven aan een zekere *Nivardus magister Gandavensis*, meester Nivardus uit Gent, maar ook aan een Boudewijn de Blinde en in sommige handschriften verschijnt ook de naam Bernardus, waarvan er tientallen bekend zijn in de twaalfde eeuw.

Het verst doorgedreven onderzoek naar de identiteit van de dichter is door de laatste uitgeefster gedaan.³⁸ Zij komt tot de voorzichtige conclusie dat het om een priester zou kunnen gaan, die werkzaam was in Gent, misschien verbonden aan het St. Veerle-kapittel en met goede kennis van de beide abdijen. Hij zou door Anselmus van Doornik uit zijn ambt zijn ontheven, omdat hij niet in staat of niet gewillig was aan de financiële eisen van de bisschop te voldoen. Hiervoor bestaat een zekere aanwijzing binnen het gedicht zelf. Hij zou zelfs geïdentificeerd kunnen worden met een monnik die toetrad tot de abdij van Egmond. Zijn gedicht met op een centrale positie een lofzang op Walter, de abt van Egmond, zou zodoende opgevat moeten worden als een poging om in diens gunst te komen.

Dat Anselmus van Doornik een centrale rol speelt in het epos en dat de dichter zich sterk door zijn persoon en politiek heeft laten inspireren bij de karakterisering van de wolf, wordt door niemand betwijfeld. Dat Anselmus echter in concrete problemen zat, wilde de dichter niet zien: hij was de eerste bisschop van Doornik dat maar in 1142 (dus amper zes jaar voor het plan tot de *Ysengrimus* ontstond) aan het bisdom Noyon onttrokken werd. Eén van de voorwaarden voor de oprichting van nieuwe bisdommen was echter dat zij financieel zelfstandig konden overleven. En hiervoor moest Anselmus beroep

³⁷ De figuur van Salaura is uitgebreid bestudeerd en geanalyseerd door Wilfried Schouwink, "The Sow Salaura and her Relatives in Medieval Literature and Art." in Gabriel Bianciotto & Michel Salvat (eds.), *Épopée Animale Fable Fabliau. Actes du IVe Colloque de la Société Internationale Renardienne, Evreux, 7-11 septembre 1981*, (Parijs 1984), 509-24.

³⁸ Mann 156-81.

WOLVEN OP DE BLANDIJN

doen op de inkomsten van de kerken en kloosters onder zijn gezag. Voor deze problemen had de dichter echter duidelijk geen oog.³⁹

Wat ook de historische aanleidingen mogen zijn geweest, het is duidelijk dat het bij deze dichter om een groot talent gaat. En er kan wel iets meer gezegd worden over zijn karakter en opleiding dan over zijn naam en identiteit. Dit geeft tevens een beeld van de positie en rol van Gent halverwege de twaalfde eeuw, op een moment dat er in het Europese intellectuele landschap een ware aardverschuiving heeft plaatsgevonden.

Dat het om een geniaal dichter gaat, behoeft geen twijfel. Dat het iemand was met een vlijmscherpe blik voor wat er om hem heen gebeurde, evenmin. Toch laat de aard van zijn kritiek vermoeden dat het ook iemand was die met argwaan, zo niet verbijstering de wereld om zich heen zag veranderen. Zijn aanvallen op de groeiende invloed van het gerechtswezen en vooral op de toemende macht van gestudeerde rechtsspecialisten, op de monastieke vernieuwingen én op het pauselijke streven om langs deze beide wegen ook meer greep te krijgen op de parochiale kerken, zijn spot met nieuwe leerstellingen die via de scholen verbreed werden: het doet allemaal denken aan een geest die zich onwennig begint te voelen in een wereld die verandert.

En dit lijkt te kloppen met wat over zijn eigen opleiding afgeleid kan worden uit het gedicht. Hij heeft wel notie van de recentere ontwikkelingen aan de scholen die in Parijs tijdens de vorige decennia een hoge vlucht genomen hebben, maar echt vertrouwd is hij er niet mee. Heel zijn epos is doortrokken van het traditionele onderricht: het onderwijs in de grote klassieken en de heilige schriften, die hij dan ook door en door beheerst.⁴⁰

Dit komt dan weer overeen met wat men al over hem vermoedde, namelijk dat hij verbonden was aan één van de scholen in het Gentse. Het toezicht over de scholen werd hier in de tweede helft van de twaalfde eeuw een bediscussieerde zaak, die onder Alexander III (1159-1181) zelfs tot een pauselijk schrijven aanleiding gaf. De paus gaf opdracht aan de bisschop van Terwaan en aan de abt van St. Bertin om een onderzoek in te stellen naar de klachten van de

³⁹ Mann 107-10.

⁴⁰ Voigt (cxix) gaat daarentegen uit van een veel modernere opleiding met scholing in Parijs (maar niet onder Abaelardus) en maakt van de dichter een vagant *avant-la-lettre*. Mann laat echter zien in haar speurtocht naar de dichter hoe deze over een formidabele klassieke en traditionele schoolkennis beschikt, vgl. m.n. pp. 180-81.

St. Pietersabdij dat de aloude rechten van de abdij op het toezicht over de scholen ondermijnd werd.⁴¹

Vier instanties maakten aanspraken op dit toezicht over de scholen: de beide abdijen St. Pieters en St. Bavo, de kanunniken van het St. Veerle-college, die waarschijnlijk stilaan de spreekbuis werden van de bisschoppelijke macht, én de graaf. Waarschijnlijk rezen de problemen niet zozeer in de onmiddellijke omgeving van de kloosters, het St. Pieters- en St. Baafsdorp, maar wél in de toekomstige stad rond de St. Veerle- en St. Janskerken. Het feit dat hierover conflicten rezen in de tweede helft van de twaalfde eeuw, geeft aan dat het maatschappelijk belang van de scholen ook in het Gentse nu erkend werd. Daarmee laat zich in Gent een situatie vermoeden die enkele decennia voordien (tussen 1110 en 1130) in Parijs tot scherpe botsingen had geleid tussen de verschillende machten aldaar: de koning, de bisschop, de kanunniken van de Notre-Dame en de verschillende kloostergemeenschappen en waarover wij door de levensgeschiedenis van Petrus Abaelardus beter op de hoogte zijn.⁴² Onze dichter lijkt betrokken te zijn geweest in de beginfase van deze strijd om de scholen, die zich vooral afspeelde tussen de bisschop en een waarschijnlijk onwillig lokaal kapittel, dat ongetwijfeld nog onder sterke invloed van de grafelijke macht stond. Met zijn traditionelere opleiding, vooral gericht op kennis van taal en tekst van de grote klassieken en de heilige schriften, zal onze dichter minder beantwoord hebben aan de smaak van de studenten én aan de nieuwe eisen van de kerkelijke en wereldlijke overheden. Zeker een bisschop als Anselmus van Doornik met zijn verleden als abt te Laon, dat één van de belangrijkste centra was voor de nieuwe scholastiek, zal hogere eisen hebben gesteld aan de opleidingseisen die binnen zijn bisdom aan de scholen gesteld moesten worden.

⁴¹ Een overzicht van alle documenten geeft M.H. Voordeckers-Declercq, "De S. Veerlescholen en de Schoolstrijd te Gent tot het Einde der XIIIe eeuw." in *Collationes Brugenses et Gandavenses* 9 (1963), 382-93. Haar conclusies zijn onhoudbaar gebleken, omdat zij teveel door de op dat moment nog nawoedende schoolstrijd van de jaren vijftig-zestig beïnvloed waren. Dit neemt niet weg dat er in Gent wel een 'schoolstrijd' lijkt te hebben gewoed, maar zoals wij zullen laten zien op een heel ander vlak.

⁴² Vgl. vooral het artikel van Robert-Henri Bautier, "Paris au temps d'Abélard.", in Jean Jolivet (ed.), *Abélard en son temps. Actes du Colloque international organisé à l'occasion du 9e centenaire de la naissance de Pierre Abélard (14-19 mai 1979)*, (Paris 1981), pp. 21-77. Zie ook mijn eigen analyse van de situatie in Parijs in de jaren 1120 in Wim Verbaal, *Een middeleeuws drama; Het conflict tussen scholing en vorming bij Abaelardus en Bernardus*. (Kapellen – Kampen, 2004), m.n. 141-42.

WOLVEN OP DE BLANDIJN

Het ziet er dan ook naar uit dat onze dichter niet enkel omwille van financiële redenen door de bisschop gewraakt kan zijn, zoals tot op heden werd aangenomen. Hij paste evenmin in de nieuwe intellectuele wereld die vanaf de jaren dertig van de twaalfde eeuw de kerkelijke en wereldlijke instanties begon te beheersen. Er was minder nood aan literair begaafde geesten dan aan abstracte denkers, theoretici en juristen: allemaal categorieën die het in de *Ysengrimus* zwaar te verduren krijgen. Temeer daar zij volgens de dichter uiteindelijk toch allemaal enkel en alleen door hun eigenbaat gedreven worden. De bisschop-monnik die hem het model gaf voor zijn *Ysengrimus*, mag zich dan wel voordoen als een nieuwe kerkvorst, uiteindelijk wordt hij volgens de dichter zelf het eerste slachtoffer van de parasieten die zich vanuit de nieuwe scholen op hem hebben gestort.

De kerk én de wereld zijn aan de wolven! Dus blijft hem zelf niets anders over dan die wereld te ontvluchten en een onderkomen te zoeken in een klooster, liefst zo ver mogelijk weg van deze nieuwe wereld, van de scholen van Parijs en de intellectuele bloedzuigers die hij hier zag opgekweekt. Zijn lange lofrede op Walter, abt van Egmond, heeft hopelijk voor hem vrucht gedragen. Egmond, toch enigszins in een uithoek gelegen, was onder Walter een hervormd klooster geworden waar nog plaats was voor literatuur en een traditionele, klassieke vorming op prijs werd gesteld.⁴³

De genialiteit van de dichter ligt vooral hierin dat hij zich niet door pessimisme of zwartgalligheid heeft laten overmeesteren. Hij vertaalde zijn kritiek in een spotlach, in een hartelijke lach waarvoor niets veilig was, zelfs het heiligste niet en dit juist omdat alles heilig voor hem was. Hij was zeker geen nihilist, zoals sommigen hebben beweerd. Hij zag alles wat heilig was voor zijn ogen besmeurd en bezoedeld geraken, door het slijk getrokken door een intellectualisme, dat in zijn ogen louter en alleen op eigenbelang uit was. De mislukking van de tweede kruistocht waar duizenden christenen de dood vonden en waarop de dichter in het hele epos voortdurend zinspeelt, gaf hiervan alleen maar de bevestiging. Hij zag ook de teloorgang van de kennis van de klassieken waaruit hij zijn eigen talenten putte. Om hem heen telde nog enkel de technische en abstraherende kennis van theoretische juristen en theologen.

Maar de dichter zag in dat een mens zich zelfs tegenover zulke situaties niet te somber mag tonen. Als centrale gedachte van het hele epos mogen de woorden gelden die de dichter tot Walter van Egmond richt, wanneer hij hem een voorbeeld laat zien in de abt van Liesmond:

⁴³ Mann 151 en 176-77.

WIM VERBAAL

Vergun het mij, geliefde vader, dit te zeggen:
je hoeft je niet te schamen over deze vriend.
Hij voegt zelfs nog iets toe aan al je eigen deugden,
sta jij ook bovenaan, hij voegt toch nog iets toe.
Je let op ieder ding te nauwgezet, mijn vader,
en zo ben je als abt voor allen veel te streng.
Waarom die diepe frons? Waarom die harde woorden?
Waarom geen lach voor mij, waarom geen vriendelijk woord?
Wie schenkt, moet blij zijn, vriendelijk van taal.
Ik zou nog denken dat je om mijn gaven kwaad bent.

Laat dus niets aan uw eigen deugdzaamheid ontbreken:
die rimpels weg en maak wat grappen zonder schaamte!
(V. 501-510, 519-520)

De *Ysengrimus* mag met recht de roem opeisen een manifest te zijn van wat de 'andere Middeleeuwen' is genoemd⁴⁴: niet de duistere, de vrome, de dilet-tante Middeleeuwen, maar de vrijuit lachende Middeleeuwen.

⁴⁴ Knapp "Utilitarismus" (1975), 99.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN IN NOORD- EN MIDDEN-EUROPA (13DE-16DE EEUW)

Drs. Kristof Papin

Situering

De hoppe als cultuurgewas heeft een eeuwenlange geschiedenis achter zich. Hier willen we evenwel niet diep ingaan op de aspecten die voor de periode liggen die wij behandelen, nl. de middeleeuwen omdat dit de opzet van deze bijdrage zou overschrijden en andere auteurs beter geplaatst zijn dan ons om dit onderdeel van de geschiedenis van de hoppe te behandelen. De term hoppe zou uit de regio van de Oeral of van Turkse origine zijn waar het het eerst opduikt in Slavische talen. We kunnen stellen dat de hoppe onlosmakelijk verbonden is met de geschiedenis van het bier in zijn verschillende vormen. Voor onze tijdrekening werd er in Egypte en Mesopotamië reeds bier gedronken en ook de Chinezen kenden deze drank. Of er hoppe aan te pas kwam weten we niet. In het Babylonische tijdperk werd – volgens de Talmud – een aromatische plant 'kasûta' genoemd, toegevoegd aan bier en kenners beweren dat dit hoppe zou zijn. Ook zou reeds voor onze tijdrekening in het Kaukasusgebergte de hoppe bekend zijn. Het zou overigens uit de streek van de bovenlopen van het tweestromengebied van Tigris en Eufrat zijn dat de hopplant afkomstig is. Voor de Griekse periode hebben we de auteur Columella die in zijn landbouwtraktaat 'De Re Rustica' het gebruik van hoppe vermeldt in het bierbrouwen. Dat de Romeinen die wijndrinkers waren zich maar laagdunkend uitlieten over het bier kan ons niet verwonderen. Het verhaal wil dat Plinius de Oudere 'vol afschuw over water dat zelfs *dronkenmakende* eigenschappen heeft' zou hebben geschreven, maar dat blijkt evenwel een van die hardnekkige spookhistories te zijn die al lang meegaan! Dezelfde auteur vermeld geen hoppe als ingrediënt bij bier maar enkel als voorgerecht en geneesmiddel tegen lever- klierziekten.

De Romeinen beschouwden hoppe als een delicatessen en de hopperscheuten heetten *asparagus*, wat nogal sterk lijkt op onze asperge. Witte hopperscheuten – die sinds 25 jaar weer als delicatessen voorgeschoteld worden in sterrenrestaurants - zien er dan ook zo uit, zij het iets kleiner van formaat.

De periode van de volksverhuizingen zorgt voor een verdere verspreiding van de hoppeplant: in de streek van Beieren komen de Wenden uit de Kaukasus zich vestigen en nemen de hoppe mee. Volgens Doorman heeft de hoppe langs twee wegen Noord en Midden-Europa bereikt: langs een westelijke weg via

Gallië, als via een oostelijke route via Hongarije¹. Uit deze periode hebben we een eerste vermelding van een hoptuin en *hoplochtig*.

Isidorus van Sevilla (624) vermeld hoppe en ook John van Damascus (777-857) schreef het purgatoire en rustgevende eigenschappen toe.

Pepijn de Korte (vader van Karel de Grote) schonk in 768 een *humuloriae* aan het klooster van St.-Denijs te Parijs² maar ook de abdij van St.-Remi kende hoppe. De hoppe werd er allicht niet gebruikt als ingrediënt bij bier maar als kruid. Het zou in onze streken nog enige tijd duren eer de hop gebruikt werd in de bierbereiding: ook in de Capitularia van Karel de Grote wordt er over hoppe niet gerept. Toch brouwen de Karolingers bier met hoppe en enige tijd later zou hoppe in bier algemeen ingang vinden.

In Duitsland is de link tussen hop en bier zeer vroeg duidelijk. In 822 ontheft de abt Adelhard van Corbie de molenaars van de plicht mout en hop te malen en geeft hij aanwijzingen over het gebruik van hoppe. Een ander abt Ansegis van Wandrille (ca. 830) schreef over het gebruik van hoppe in bier. Zowel voor Frankrijk, Duitsland als Hongarije zijn er voor de 9de eeuw verschillende vermeldingen van hoppe en dit voor wat betreft Hongarije in verband met het hoptuinen³. De vroegste geschiedenis van de hoppe dient evenwel in een volgende bijdrage uitgebreider aan bod te komen. Doch de talloze vermeldingen vanaf de 9de eeuw kunnen het belang van de hoppe niet ontkennen, zeker in wat nu Duitsland, Hongarije en Oostenrijk is⁴.

Toch dienen we bij het interpreteren van vooral archeologische en palynologische onderzoeksresultaten in eerste instantie een onderscheid te maken tussen de hopplant die in wilde toestand in bossen voorkwam en de in cultuur gebrachte plant voor industriële toepassing, m.n. in het bier. Archeologisch onderzoek in de Franse plaatsen Villiers-le-Sec en Baillet-en-France toonde aan dat hoppe er niet voorkwam in afvalputten voor de tweede helft van de 6de eeuw tot op het einde van de 9de eeuw. Vanaf de 10de en 11de eeuw vindt men er de plant wél terug en dat duidt op het gebruik ervan in het dagelijkse voedselgebruik, naar alle waarschijnlijkheid in bier⁵. Evenwel is het voorkomen

¹ G. Doorman, De middeleeuwse brouwerij en de gruit, 's Gravenhage, 1955, p.39. Andere verwijzingen bij Richard W. Unger, Beer in the Middle Ages and the Renaissance, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2004, p.53-54.

² F.J. Doublet, Histoire de l'Abbaye de St.-Denys en France, Paris, Michel Soly, 1625. In de opsomming van de streek die de koning aan de abdij ten geschenke gaf zijn de '& Humlonarias cum integritate...' de verwijzing naar de hoptuinen. Zie recent P. Dilg, Hopfen, in: Lexikon des Mittelalters, Munchen, 2002, kol. 123.

³ G. Doorman, o.c., p.40.

⁴ Alhoewel dat hier de bedoeling niet is zou de etymologische oorsprong van het woord duiden ope en Fins-Oegriscche oorsprong. Wij laten deze bewering aan de auteur: R. Debevere, De hop, taalkundig. De naam. Etymologie.

⁵ Un village au temps de Charlemagne. Moines et paysans de l'abbaye de Saint-Denis du VIIIe siècle à l'An Mil, Paris, 1988, p.204.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

van de plant vrij beperkt in vergelijking met de granen, hetgeen vrij normaal is en zijn gebruik als bestanddeel in cervoise of bier bevestigd. Cervoise was een licht alcoholische drank op basis van gerst en hop en was van mindere kwaliteit dan bier. Op basis van dit palynologisch onderzoek kan men met zekerheid stellen dat vanaf de 9de eeuw hoppe werd gekweekt in Frankrijk zoals overigens bevestigd wordt uit de polyptiek van abt Irminon (790-825). Het is wel niet duidelijk of het omwille van zijn medische doeleinden was of omwille van zijn gebruik in bier dat de plant werd gekweekt. Wel werd er reeds in de abdij bier gebrouwen met bestanddelen die in de *villae* van de abdij werden gekweekt. Sommige onderzoekers zijn er het vreemd genoeg nog altijd over eens dat bier werd 'uitgevonden' door de Vlamingen⁶. Op basis van wat ze dit beweren is mij niet duidelijk maar dat we tot op heden bekend staan als notoire bierbrouwers en -drinkers zal daar allicht mee te maken hebben. Toch zou het niet in Vlaanderen zijn dat de hoppekweek het eerst een vlucht zou nemen.

We dienen hier bij in de rand aan te stippen dat vele abdijen en kloosters in hun tuin tussen andere kruiden ook de hoppe hielden en dit uit botanisch of wetenschappelijk oogpunt. Of zij er voor verantwoordelijk zijn dat de hoppe naar hun *villae* werd uitgevoerd is niet duidelijk doch reeds enkele malen gesuggereerd: de abdij van St.-Bertijns te St.-Omaars voor zijn domein Poperinge; de abdij van Affligem voor de streek van Asse en Aalst, twee regio's die van belang zouden zijn voor de hopteelt⁷.

Tussen de kweek van hoppe voor eigen gebruik en de kweek als industrieel gewas bestemd voor de export is er nog een beduidend verschil. Eerst diende de eigenschap van de plant als bewaarmiddel voor bier bekend te raken en voldoende ingang te hebben gevonden en moest dat bier ook zijn consument vinden gezien er nogal een smaakverschil was tussen ongehopt en gehopt bier. De ongehopte biersoorten konden niet lang bewaren (tenzij men het alcoholgehalte sterk opdreef) en waren daardoor niet geschikt voor de export. Gehopte bieren daarentegen vonden hun weg langs de toenmalige handelsroutes doorheen Europa en het was vooral de regio rond de Baltische Zee en Noordduitse steden die hierin bedreven waren zoals Hamburg, Braunschweig, Bremen, Breslau, Danzig, Impen, Lübeck, Mommen, Rostock, Wismar,...

⁶ L. Moulin, La bière, une invention médiévale, in: Manger et Boire au Moyen Age. Actes du colloque de Nice (15-17 octobre 1982), tome 1 : Aliments et Sociétés, Centre d'Etudes Médiévales de Nice, p. 13-31.

⁷ P. Boissonnade, Life and work in Medieval Europe (Fifth to Fifteenth Centuries), trad. Eileen Power, London, 1949, p.274. Hij geeft op dat het de Cisterciënzers waren die in de 12de eeuw de hopcultuur introduceerden en dat het pas in de 14de eeuw was dat de hoppevelden van het Rijnland en Bavaria bekend en beroemd werden als industrieel gewas (ibid., p.236). Uit hetgeen wij verder zullen aanreiken zal blijken dat zijn beweringen achterhaald zijn en gesteund op weinig archiefmateriaal.

Ongehopte biersoorten waren dus vrijwel uitsluitend voor de lokale biermarkt bestemd. Iedere plaats had dan ook een of meerdere brouwerijen. In Vlaanderen kende men lange tijd enkel gehopte bieren door hun import uit voornamelijk Hamburg. Ook hier dienden plaatselijke privileges te sneuvelen vooraleer dit hopenbier algemeen gebrouwd kon worden en de hoppekweek een activiteit van betekenis zou worden. Nu was het natuurlijk zo dat men niet overal nood had aan bier dat lang kon bewaren. De brouwer(s) in dorpen en steden konden best beantwoorden aan de plaatselijke vraag en enkel in grotere steden had men wellicht een grotere vraag naar langer houdbaar bier. M.i. is de vraagstelling naar zuiver water dat bruikbaar was voor het brouwen onvoldoende in perspectief geplaatst. Stedelijke economieën vervuilden enorm de beschikbare waterreserves (o.a. door de activiteit van het looien en verven). Door het koken van water tijdens het brouwproces werden overigens bacteriën vernietigd wat uit geneeskundig oogpunt een sterke verbetering was. Toch is er vrij vroeg een handel op gang gekomen in dit product dat blijkbaar in bepaalde streken beter kon gekweekt worden dan in andere.

Hier reeds dé geschiedenis van de hophandel tijdens de middeleeuwen op papier zetten is niet mogelijk omwille van het feit dat er gewoonweg nog geen detailstudies bestaan⁸. Nochtans heeft Hugo Soly reeds in een bekend artikel over de economische betekenis van de Zuidnederlandse brouwindustrie in de 16de eeuw de vinger op de wonde gelegd en stelde hij onomwonden dat het onbegrijpelijk was dat 'tot nog toe (1971) er zo weinig aandacht werd besteed aan de Zuidnederlandse hopteelt en -handel⁹. E. Aerts geeft in navolging van R.W. Unger dezelfde opmerking door te stellen dat van de grootste vernieuwingen in de bierproductie de toevoeging van hoppe was¹⁰. Na meer dan drie decennia staan we nog altijd op *ground zero* in dit onderzoek. We dienden dus zelf op zoek te gaan naar bronnenmateriaal voor een streek die zowat de helft

⁸ Met de kennis is het slecht gesteld. Men vindt enkele gegevens in H. Soly, De economische betekenis van de Zuidnederlandse brouwindustrie in de 16de eeuw: problematiek, in: Handelingen van het colloquium over de economische geschiedenis van België: behandeling van de bronnen en problemen, Gent, 1973, p. 107-108. Tevens kan men beperkte aanduidingen vinden bij E. Aerts, Het bier van Lier (eind 14de – begin 19de eeuw), in: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der Letteren, jg. 58, 1996. In overzichtswerken is de aandacht bedroevend en zijn de gegevens zeer onvolledig: B. Slicher van Bath, De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850, Utrecht, 1980, p.300. J.A. Van Houtte, Economische geschiedenis van de Lage Landen, 800-1800, Haarlem, 1979, p.64. Het beste is (nog steeds) J. Lindemans, Geschiedenis van de Landbouw in België, Antwerpen, 1952, II, p.153-156.

⁹ H. Soly, De economische betekenis van de Zuidnederlandse Brouwindustrie in de 16de eeuw. Problematiek., in: Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 november 1971, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1972, p.97-117 en meer bepaald p.107-108.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

van West-Europa omvat, hetgeen een vrijwel onmogelijke taak is. Deze bijdrage is dus niet meer dan een Status Quaestiones en zal hopelijk aanleiding zijn voor andere zoekers om dit beeld aan te vullen of zelfs sommige van onze conclusies te corrigeren of te bevechten. Wij zullen hierna per regio de hophandel bespreken. Daaruit zal blijken dat geen enkele van de regio's het idioom van dé hoppelstreek van Europa kan dragen gezien de teelt op vele plaatsen van regionaal belang was en bovendien reeds wijdverspreid was in de 14de eeuw.

De Duitse Hanze en midden Europa

De economische geschiedenis van de middeleeuwen kan niet omheen het enorme belang dat de Duitse Hanze heeft gespeeld in de ontwikkeling van de handel. Niettegenstaande de hanze sterk geassocieerd wordt met de lakennijverheid – deze nijverheid heeft een aantal eminente mediëvisten sterk geïnspireerd tot voortreffelijke bronnenuitgaven – hebben tal van andere handelsgoederen meegeprofiteerd van deze enorme economische impuls en hebben also hun weg gevonden van en naar Midden-Europa, de Baltische Staten en voornamelijk Rusland, dat van groot economisch belang was¹¹.

13de eeuw

De oudste vermelding van de hoppe in economische documenten heeft betrekking op de stad Lübeck. In het document dat de tol opgaf voor de invoer van handelsgoederen door vreemde kooplieden uitgevaardigd door de raad van de stad in 1227 geeft men reeds melding van de import van hoppe¹². Op 2 januari 1248 geeft de Beierse hertog Albrecht I zijn goedkeuring aan een regeling voor de handel tussen enerzijds Salzwedel en Hamburg en anderzijds Lübeck en Salzwedel¹³. Daar is er sprake van een tol van 2 denari per 'talento humuli'¹⁴. Het feit dat er in de eerste helft van de 13de eeuw reeds in economische documenten sprake is van hoppe wijst er duidelijk op dat de we in deze periode reeds kunnen spreken van hoppe als cultuurgewas dat werd verhandeld. In Wismar waren er in de jaren 1250 ook al hoptuinen die de stad belaste¹⁵.

¹⁰ E. Aerts, Het bier van Lier (eind 14de – begin 19de eeuw), in: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der Letteren, jg. 58, 1996, n°161, p.27.

¹¹ J.H.A. Beuken, De Hanze en Vlaanderen, p.63.

¹² Konstantin Höhlbaum, Hansisches Urkundenbuch, band, I, Halle, 1876, p.69-70 (n°223). (Verder afgekort als Hans. Urk.).

¹³ Salzwedel (Duitsland), gelegen in de driehoek Hannover-Hamburg-Berlijn op de oude grens van de BDR/DDR. Was eertijds bloeiende Hanzestad in het noordwesten van de Altmark.

¹⁴ Hans. Urk., I, p.117-118 (n°357)

¹⁵ Richard W. Unger, Beer in the middle ages, p.57.

Lübeck behoorde tot de grote Hanzesteden en zal er allicht toe hebben bijgedragen dat de hoppe verder werd verspreid. De bierindustrie in deze stad was van groot belang voor de export, o.a. naar Vlaanderen dat zo kennis maakte met hobbier. Circa 1270 is het hertog Barnim I van Pommern die een tol bevestigd voor de stad Stettin¹⁶ voor alle in- en uitgaande goederen. Voor alle hoppe die er werd aangevoerd via de zee werd er 4 denieren tol geheven 'de choro humuli, qui ducitur ad mare'¹⁷. Ook in een toldocument voor Greifswald¹⁸ (voor 1275) wordt de hoppe reeds vermeld: er diende 7^{1/2} d. per pond hoppe betaald te worden¹⁹. Hertog Johan I van Sakzen is het die de tol van Lüneburg²⁰ bevestigd op 20 maart 1278²¹. Het gaat hier om goederen die via de Elbe werden verscheept. De eerste melding van hoppe in Zweden zou dateren uit 1296 en wordt in verband gebracht met de Cisterciënzersmonniken²². Dit zijn de voorlopig laatste vermeldingen uit deze streek voor wat betreft de 13de eeuw maar op basis van deze stukken kan het belang reeds van de handel aangetoond worden: zowel via de rivier de Elbe als via de zee wordt de hoppe reeds verscheept. Toch is het thans nog niet duidelijk waar de goederen naartoe werden verscheept.

14de eeuw- 15de eeuw

Ook in de 14de eeuw blijft de hophandel op verschillende markten duidelijk aantoonbaar. Heinrich, heer van Meklenburg bevestigd samen met de raad van de stad Wismar²³ de tol voor de haven aldaar. De hoppe wordt er vermeldt doch men diende er geen rechten op te betalen²⁴! Hertog Bogislaw IV van Pommern-Wolgast bevestigde de tol van de stad Anklam²⁵ in 1302. Er diende per pond hoppe 1 schelling betaald²⁶. Ook blijken bvb. de handelaars van

¹⁶ Stettin (= Szczecin, Polen) ligt aan de Oder nabij de Duits-Poolse grens op 120 km. ten N.O. van Berlijn. Verkreeg in 1243 de stadsrechten en trad in 1272 toe tot de Hanze.

¹⁷ Hans. Urk., I, p.242-243 (n°687)

¹⁸ Greifswald (Duitsland) gelegen in het binnenland nabij Stralsund. Hanzestad die contacten had van Lübeck tot Stettin.

¹⁹ Hans. Urk., I, p. 261-262 (n°746)

²⁰ Lüneburg (Duitsland) ten Z-O van Hamburg. Had vanaf 1247 eigen stadsrecht en een stapelplaats voor handelaars. De Kraan voor het lossen van de schepen is er nog bewaard.

²¹ Hans. Urk., I, p.277-279 (n°807)

²² Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.54.

²³ Wismar (Duitsland) hanzestad gelegen aan de Oostzee tussen de steden Lubeck en Rostock.

²⁴ Hans. Urk.,II,p.203-204 (n°476)

²⁵ Anklam (Duitsland), Hanzestad aan de rivier de Peene tussen Röstock en Stettin. Eerste vermelding in 1243, ontving stadrechten in 1264 en trad in 1283 toe tot de Hanze.

²⁶ Hans. Urk. ,II, p. 11 (n°21) dd. 25 september 1302

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

Rostock in een aanzienlijk aantal gevallen in hun lading hoppe te hebben. We dienen hier inderdaad er op te wijzen dat we niet 'dé' hophandelaar kenden in deze vroege periode die enkel en alleen hoppe vervoerden en verhandelden. De schipper-handelaar in deze periode is meer een kruidenier die verschillende waren koopt, verkoopt of ruilt. Op een schip zitten in de lading soms tot 10-15 verschillende soorten koopwaar. In een bezwaarschrift uit 1342 door de schepenen van Rostock gemaakt tegen de Graven van Holstein omwille van het dulden door deze laatste van roof op burgers van Rostock worden talloze meldingen gemaakt van hoppe. De namen van handelaars doet ons vermoeden dat ook een aantal Vlamingen betrokken waren in de handel doch gegevens over de herkomst van de hoppe hebben we niet²⁷. In hetzelfde jaar wordt er in Stralsund²⁸ een gelijkaardig document opgesteld tegen enkele kapiteins van Johann III van Holstein die in Denemarken handelaars uit Stralsund aanvielen. Hier is in de opgave één keer melding van hoppe²⁹. In 1345 legt Wismar tijdens de hanzedagen een klacht neer tegen Lübeck en Rostock wegens beroving en mishandeling van Deense kooplieden met ook in hun lading "saccos cum humulo"³⁰. Wismar importeerde zijn hoppe uit Poolse dorpen tot uit Thuringia (Duitsland). Het midden van de 14de eeuw is het hoogtepunt van de macht van de Hanzesteden en er worden talloze akkoorden en verdragen afgesloten die het handelsverkeer veilig moeten stellen. In 1350 belooft de hoofdmans van Finland in naam van de koning van Zweden de handelaars van Reval³¹ handelsvrijheid voor hun scheepvaart naar Novgorod³² en een van de opgesomde handelswaren hierbij is 'humulo'³³. In 1360 vraagt een Duitse stad (waarschijnlijk Rostock) aan Reval om hun handelaars en goederen niet te belasten en dat in navolging van het handelsverbod uitgesproken in de vergadering van de afgevaardigden van de steden³⁴. Hoppe en bier worden

²⁷ Hans. Urk., II, p. 322-327 (n°726)

²⁸ Stralsund (Duitsland), meest Noordelijk gelegen Hanzestad in Duitsland die in 1293 tot de hanze toetrad. Bekend om zijn scheepsbouw van de Stralsundkogge die voer naar Rusland, Skandinavië en West-Europa, waaronder Vlaanderen.

²⁹ Hans. Urk., II, p. 327-329 (n°727)

³⁰ Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256-1430, band I, Leipzig, 1870, p.72-74 (n°141). Verder afgekort als 'Hanserecesse'.

³¹ Reval is de oude naam voor de huidige stad Tallinn in Estland. Gelegen aan de Oostzee maakte het in de 13de eeuw deel uit van het Deense koninkrijk. Gebied werd in 1346 verkocht aan de Duitse Orde. Ontving in 1248 standrechten en trad in 1284 toe tot de Hanze.

³² Novgorod, gelegen in N-W Rusland. Eén van de grootste internationale handelscentra op de Baltische-Wolga-route. Reeds vanaf de 8ste eeuw handelsactiviteit.

³³ Hans. Urk., III, p.84-85 (n°170) dd. 7 juni 1350. De oorkonde gaat uit van Gerhardus Scytte capitaneus Finlandie.

³⁴ Hans. Urk., III, p.241 (n°489). Het vermoeden dat het de stad Rostock betreft is op naam te schrijven van de auteur van het derde deel, nl. Konstantin Höhlbaum. Dit vermoeden wordt bevestigd door de verbanning in 1362 en 1363 van een handelaar en schipper uit Rostock omwille van het overtreden van die bepaling. Zie Hanserecesse, I, p.204-205 (n°273 en 274).

er in een woord genoemd 'cervisia et humulo'. In 1458, een eeuw later, waren deze handelsbetrekkingen tussen de kooplieden van Rostock en Oslo (Noorwegen) nog steeds niet genormaliseerd en wordt nog steeds hoppe vermeldt³⁵. Ook in de tol (c. 1350-1360) tussen Thorun³⁶ enerzijds en de steden Wladimir³⁷, Lemberg en Breslau³⁸ anderzijds wordt hoppe vermeld als handelsgoed tussen Wratislavia en Thorun³⁹. We mogen zeker niet de Duitse handel met Polen, Litouwen en Rusland onderschatten die vanaf het eind van de 14de eeuw van een zeer groot belang was. Met Lijfland en Pruisen sloot de Duitse Orde een monopolieverdrag af en kon er zo hoppe op grote schaal verhandelen⁴⁰. De vermelding van de hoppe in tal van documenten laat veronderstellen dat het een gegeerd en desgevallend duur goed was. In het laatstgenoemde document wordt het in een adem genoemd met andere specerijen. Dit alles laat uitschijnen dat protectionistische maatregelen niet uitzonderlijk zijn geweest voor dit product, dat niet overal kon geteelt worden. Op 12 december 1361 moeten (enkele?) burgers uit Rostock eed zweren dat ze het door hen overtreden uitvoerverbod van hoppe naar Denemarken vanaf heden zullen naleven⁴¹. Ook in 1362-1363 is er van dit verbod nog sprake als wanneer zowel een handelaar uit Rostock als een schipper verbannen worden uit de stad omwille van het door alle Hanzezeesteden uitgevaardigde verbod om hoppe naar Denemarken te exporteren overtraden⁴². Waarom dit verbod er was gekomen konden we niet terugvinden doch een protectionistische maatregel om de eigen bierexport te beschermen lijkt aannemelijk. Nog in 1427 is er sprake van dit verbod dat niet steeds werd nageleefd als een handelaar hoppe naar Bard verscheept⁴³. Ook in 1454 is er sprake van hoppe als verboden handelsproduct tussen de stad Wisby⁴⁴ en Danzig⁴⁵.

³⁵ Hans. Urk., VIII, p.431-432 (n°666).

³⁶ Thorun, stand gelegen in Polen aan de Vistularivier. Kwam in 1266 in handen van de Teutoonse ridders tegen de Pruisen. Vanaf 1236 lid van de Hanze.

³⁷ Wladimir, stad in Rusland.

³⁸ Breslau (Wroclaw), 4de grootste stad van Polen.

³⁹ Hans. Urk., III, p. 312-314 (n°559).

⁴⁰ E. Daenell, *Die blüthezeit der Deutschen Hanse. Hansische geschichte von der zweiten hälfte des XIV bis zum letzten viertel des XV jahrhunderts*, Berlin 1905 I, p.89-90.

⁴¹ Hans. Urk., IV, p.17n3. Verwijst naar Meckelb., U.B. 15 n° 8969.

⁴² Hans. Urk., IV, p.46n1. Zie ook Hanserecesse, band I, p.204-205 (n°273 en 274). De handelaar Johannes Glashaghen werd op 24 juni 1362 verbannen en de schipper Lutteke Bertold op 14 april 1363.

⁴³ Hans. Urk., VI, p.498n1 (n°680).

⁴⁴ Wisby, hoofdstad van Gotland in Zweden. Was lid van de Hanze. Neergang begon in 1280 toen Zweden de stad innam. Zijn handel werd overgenomen door Lübeck, maar toen de stad terug in de Hanze kwam in 1370 bloeide de handel terug op. Deens gebied vanaf 1570, maar sinds 1645 Zweeds.

⁴⁵ Hans. Urk., VIII, p.225-226 (n°332).

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

Dat de Duitse Hanze over haar hoogtepunt heen is, is ook waarneembaar in de referenties naar de hoppe alhoewel in het laatste kwart van de 15de eeuw hoppe uit de Wendische Oostzeestaten nog druk werd verhandeld door de Hanze⁴⁶. We hebben de indruk dat de export vanuit die staten naar de Nederlanden belangrijker werd dan de interne handel aldaar.

In 1410 nemen de Hanzesteden in de hanzedag te Wismar een belangrijke beslissing die de 'unrechtfertigkeiten' in de zout- en hophandel een halt moet toeroepen. Aanwezig waren de gezanten van de steden Lübeck, Hamburg, Rostock, Stralsund en Wismar op 22 juli 1410 in Wismar. Er waren verschillende klachten gekomen van de steden dat er in de hophandel groot bedrog werd gepleegd doordat de hoppe werd vermengd met bladeren. Hierdoor bekwam men natuurlijk een groter gewicht. Om daaraan te verhelpen zouden de steden voortaan elk twee 'lovenwerdige' burgers aanstellen die de hoppe zouden keuren en wegen. Er diende voortaan een merk te worden aangebracht op de zakken die de herkomst duidelijk maakte. Hoppe zonder dit merk mocht niet meer verhandeld worden⁴⁷. Het is zeer opvallend dat deze maatregel juist werd genomen in een periode waarin de zgn. stichting van de hoporde wordt gesitueerd⁴⁸. Korte tijd later zijn dergelijke maatregelen ook op andere plaatsen genomen. De fraude met hoppe was duidelijk een universeel gegeven. Het blijft evenwel een open vraag of deze fraude heeft meegespeeld in het afzwakken van de export naar de Nederlanden⁴⁹.

Hertog Albrecht van Beieren geeft als graaf van Holland bescherming aan de kooplieden van het Roomse Rijk en maakt zijn toltarief bekend aan de stad Dordrecht en dat in 1389. Dit heeft natuurlijk te maken met de verplaatsing van de stapel van Brugge naar Dordrecht in 1388 en dit naar aanleiding van problemen tussen Vlaanderen en de Hanze die aanstuurde op een economische blokkade van Vlaanderen⁵⁰. Onder de opsomming van alle handelsgoederen die in de handel betrokken waren komt ook de hoppe voor 'Item van elken zacke hoppen, cleyen of groet, ses penning Holl.'⁵¹ Dit wijst er indirect

⁴⁶ E. Daenell, o.c., II, p.431.

⁴⁷ Hanserecense, 5, Leipzig, 1880, p.546-549 (n°720 §6).

⁴⁸ Zie K. Papin, *Wahreit und Dichtung*. De stichting van de Hoporde door hertog Jan zonder Vrees in 1409, in: *Aan de Schreve*, 33, 2003, p.98-108. Daar hebben we aangetoond dat de zogenaamde stichting van de hoporde een verzinsel is dat een eigen leven is gaan leiden in de literatuur.

⁴⁹ De fraude in en rond het hoppegebeuren moet een onderwerp worden van een volgende bijdrage. Vast staat evenwel dat deze fraude internationaal was, van alle tijden, maar overal door de overheden werd bestreden, doch nooit is uitgeroeid geweest. De hoppeplukkers uit de jaren '60 van de vorige eeuw kunnen daar nog van getuigen. Tijdens 'den plok' schrok men er niet voor terug de inhoud van de soep- of koffiekop in de 'plokmand' te gooien om het gewicht te verhogen. Men werd – ook de plokkers – betaald per pond geplukte hoppe en dat werkte natuurlijk dergelijke praktijken in de hand.

⁵⁰ J.H.A. Beuken, o.c., p.81.

⁵¹ Hans. Urk., IV, p.414-422 (n°965).

op dat ook reeds te Brugge voor deze periode hoppe werd verhandelt hetgeen in overeenstemming is met bekende gegevens van hoppe in Brugge. De Utrechtse bisschop neemt voor de stad Utrecht – op verzoek van het stadsbestuur – een gelijkaardig initiatief in datzelfde jaar. Daar betaalde men voor elke zak hoppe, klein of groot, twee 'labay'⁵². Ook dit initiatief is gelinkt met de Hanzeatische handelsblokkade van Vlaanderen. De hoppe blijft pertinent aanwezig op de Oost-Europese markten als exportproduct. De meester van de Duitse orde in Lijfland, Diederick Torck, laat weten dat op de vaart op Narwa⁵³ voor elke zak hoppe een 'ferding' betaald moet worden⁵⁴. Het was de Duitse Orde die hun overschotten van hun domeinen exporteerden en o.a. in Pruisen gebruik van zijn privileges van de Hanze. Ze hadden zelfs een eigen agent in Brugge⁵⁵. Bij een schipbreuk van de boot van Hans Becker in 1431 op het strand van Grobin⁵⁶ zijn er verschillende zakken hoppe aan boord die tevens voorzien zijn van een handelaarsmerk⁵⁷. Zijn boot was daar gestrand op zijn reis tussen Dantzig naar Stockholm. Ook tussen de goederen van een overvallen handelaar uit Reval bevindt zich hoppe in 1440⁵⁸. Tussen Dantzig en Stockholm blijft er een drukke handel bestaan in hoppe⁵⁹ en dat niettegenstaande de soms ongunstige omstandigheden: oorlogen tussen staten in de regio, plaatselijke potentaten, overvallen, slechte weersomstandigheden. Bovendien werd de handel ook nog gehinderd door de vele tolheffingen die gebeurden op de transportwegen. De Duitse Orde slaagde er wel in heel wat vrijstellingen te bekomen van tol wat hun economische positie natuurlijk versterkte⁶⁰. Deze tolvrijstellingen zorgen er wel voor dat het product uit de bronnen verdwijnt en een stuk moeilijker traceerbaar wordt. Het wegvallen van referenties naar hoppe wijst dus niet steeds op een daling van de handelsvolumes! Een groot deel van deze tolvrijstellingen had betrekking op de handel per schip langs de Rijn of de Schelde. In een opgave van alle handelaars die schade hadden geleden in Pruisen en Lijfland (1438-1441) komt ook enkele keren de vermelding van hoppe voor: schipper Johan Sténort had 2 zakken hoppe aan boord voor 4 lb. gr.; een collega van hem Hinrik van Boddeken en Peter Laurensen 5 zakken hoppe (wegende 5^{1/2} schippunt en 4 lispunt voor 26 mels)⁶¹. Doorheen de handelsdocumenten kan men de handelsroutes voor de hoppe traceren: Vanuit Dantzig over de Weichsel naar Westervik in

⁵² Hans. Urk., IV, p.428-430 (n°980).

⁵³ Narwa, haven in Litouwen.

⁵⁴ Hans. Urk., VI, p.6-7 (n°12).

⁵⁵ U. Arnold, o.c., p.65.

⁵⁶ Grobin, stad thans gelegen in Letland, nabij de grote havenstad Libau (Liepaja). De enige andere belangrijke haven in Letland is Riga.

⁵⁷ Hans. Urk., VI, p.499-501 (n°900).

⁵⁸ Hans. Urk., VII, p.300 (n°602).

⁵⁹ Hans. Urk., VII, p.301 (n°605).

⁶⁰ U. Arnold, o.c., p.65.

⁶¹ Hans. Urk., VII, p.401 sq (n°767), meer speciaal p. 413 en 431.

Zweden (1451)⁶². Maar tevens doen er zich kwalitatieve problemen voor en daar volgt een klacht op van de Pruisische hanzekooplieden tegen de kooplieden uit Polen in 1452 als wanneer de vervoerde hoppe was vermengd werd met o.a. zand en stenen⁶³. De Bisschop van Utrecht geeft in 1453 een nieuw privilege voor 2 jaar aan de Duitse Kooplieden die via de IJssel naar Amersfoort, Rhenen en Amerongen varen. Voor elke zak hoppe groot of klein werd 1 zwarte stuiver aangerekend als tol voor het opvaren van de IJssel ter hoogte van Utrecht⁶⁴. De genomen initiatieven waren van zeer lokale aard, zo bijvoorbeeld in Gouda waar het de tollenaar Jacob de Buysen zelf is die een akkoord maakt met de kooplieden van de Duitse Hanze en de hoogte van de tol bepaald voor zolang hij pachter is van deze tol (zijn broer Mathijs was tolheffer in Geervliet). Daar werd voor elke zak hoppe 6 groten aangerekend⁶⁵. Dat dit akkoord er gekomen was na overleg met de kooplieden van de Duitse Hanze die in Utrecht verbleven is niet geheel vreemd. Daar was het tolakkoord verlengd geweest in 1453 en blijkbaar was de pachter te Gouda al te ijverig in het innen van de tol wat tot conflicten rees met de kooplieden. Het hoeft dan ook geen betoog dat met dit akkoord het vooral de tolheffer was die aan het kortste eind trok. Aan te duiden is dat door het verpachten van de tol de overheid alle economisch initiatief uit handen werd genomen en het daardoor tot op een bepaald niveau zijn economische politiek niet meer zelf bepaalde en dit in tegenstelling tot de steeds grotere wordende staatsvorming. Dat er wellicht druk gekomen is bij het totstandkomen van dit akkoord is aan te nemen te meer gezien het het eerste akkoord is voor Gouda wat we kennen. In 1455 trok evenwel hertog Filips de Goede de zaak naar zich toe en liet zijn stadhouder in Holland, de Lannoy een akkoord sluiten met afgevaardigden van de Duitse Hanze voor 12 jaar dat de tol voor zowel Geervliet als Gouda bepaalde. Dat dit akkoord er kwam *'bij goedduncken van den tollenaren van Geervliet ende van der Goude'* is een eufemisme dat we er graag bijnemen. Voor elke zak hoppe werd te Geervliet 6 groten betaald, evenveel als in het akkoord twee jaar eerder in Gouda. Voor Gouda wordt het akkoord van 1453 overgenomen en aangevuld⁶⁶. Het is kenschetsend voor de economische politiek van de hertog dat hij op eerder lange termijn handelsakkoorden afsloot die zekerheid boden voor de Hanzekooplieden. Dit lag buiten de bevoegdheid van de tolheffers van Gouda en Geervliet gezien zijzelf maar voor een beperkte periode pachters waren van de tol. Het initiatief werd hierdoor uit handen van de steden genomen en trok de hertog naar zich toe wat perfect past in het beeld van een voortschrijdende staatsvorming onder de Bourgondische hertogen maar evenzeer als een Hertog die er voor zorgde dat de economische activiteit zich ten volle verder kon ontplooiën.

62 Hans. Urk., VIII, p.102 (n°133).

63 Hans. Urk., VIII, p.124-127 (n°166).

64 Hans. Urk., VIII, p.201-204 (n°290).

65 Hans. Urk., VIII, p.247-249 (n°372).

66 Hans. Urk., VIII, p.257-260 (n°382).

De interne problemen werden niet opgelost met de tweede Vrede van Thorun (1466) die Pruisen verdeelde⁶⁷. Tegen die tijd was de export uit die streken naar onze contreien van geen groot belang meer. De referenties naar de hoppe worden zeldzaam.

15de eeuw: groei van de handel op Vlaanderen

De 15de eeuw zou de grote groeifase betekenen in de internationale hophandel. De interne handel tussen de Oost-Europese handelscentra blijft belangrijk maar een nieuwe markt opent zich, nl. Vlaanderen dat dankzij zijn grote stedelijke bevolking een aanzienlijke markt wordt en door de aanwezigheid van alle belangrijke handelsnaties lange tijd de economische draaischijf wordt van West-Europa. Door interne problemen in zowel Noord- als midden-Duitsland zal het belang van de handel algemeen afnemen van de Hanze, vooral dan na 1500⁶⁸. Interessant gegeven is dat in 1417 blijkt dat de zes zakken hoppe door Johan Westval verscheept tussen Dantzig en Reval een merk dragen. Dat een lading hoppe een kapitaal voorstelde blijkt duidelijk daar de lading als borg wordt gebruikt voor een schuld van zijn broer Lodewijk Westval⁶⁹. Ook kwaliteits- en luxelaken droegen een merk zodat men de herkomst ten allen tijde kon vaststellen. Dit is duidelijk een gevolg van de afspraak gemaakt door de hanzesteden tijdens de hanzedag van Wismar op 22 juli 1410⁷⁰.

De Hanze en Vlaanderen

De oudste vermelding van hoppe én de Hanze heeft niet toevallig betrekking op de regio Vlaanderen waarvan de steden economische groepolen waren en Brugge als handelsmetropool een zwaartepunt was in West-Europa. Gravin Margareta en haar zoon Guido geven op verzoek van Hermann Hoyers uit Lubeck, gezant van de stad en van de kooplieden uit het Duitse Rijk, opgave van de tol die op goederen diende betaald te worden die in de haven van Damme arriveerden. Damme was als voorhaven van Brugge de belangrijkste haven van Vlaanderen en voor deze stad onmiskenbaar van allergrootst belang voor zijn behoud als internationaal handelscentrum. Ze was ook het eindpunt van de handelsroute van de Duitse Hanze. Tussen de tientallen soorten goederen die er behandeld werden was er ook hoppe. Handelaars dienden er 2 denieren per 'saccus de hommela' te betalen⁷¹. Deze vermelding uit mei 1252 is niet enkel voor de Duitse Hanze maar ook voor Vlaanderen een vroegste vermelding van hoppe in het kader van de handel. Het stuk is niet enkel in het stadsarchief van Brugge te vinden maar tevens in Keulen, Lubeck,

⁶⁷ U. Arnold, o.c., p.5

⁶⁸ H. van der Wee, *The Growth*, p.157 sq.

⁶⁹ Hans. Urk., VI, p.58 (n°130).

⁷⁰ Hanzerecesse, band 5, Leipzig, 1880, p.556-557.

⁷¹ Hans. Urk., band I, Halle, 1876, p.143-147 (n°432).

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

Dortmund en Hamburg. Het duidt op het belang dat het stuk heeft gehad voor de handelaars van de Duitse Hanze waarvan de vorengenoemde steden voor-
aanstaande leden waren⁷².

Uit dezelfde maand mei van 1252 bestaat er een tweede document, nl. de tol door ridder Jan van Gistel en Wulfard van Woestine opgesteld voor de kooplieden uit het Heilig Roomse Rijk onderhandeld door dezelfde Hermann Hoyers als afgevaardigde van de handelaars van het Roomse Rijk en bevestigd door gravin Margareta van Vlaanderen en Henegouwen en haar zoon Guido. Dit stuk werd in Gent opgemaakt en verdient omwille van meerdere redenen onze aandacht. Ten eerste was deze ridder Jan van Gistel eigenaar van de grote tol van Brugge en diende alles wat te Brugge van handelswaar binnen kwam, er gelost te worden. Daarenboven heeft het stuk eveneens een grote verspreiding gekend wat op zijn uitzonderlijk belang wijst. Afschriften zijn in de archieven van Dortmund, Hamburg, Keulen, en Lübeck bewaard gebleven. Per hoed 'hommele' diende er 5 s. 1 d. betaald als tol in Brugge. Het tweede deel van het document geeft de Tol van Torhout maar daar wordt hoppe niet vermeld⁷³. Dat wijst er op dat er nog geen aanvoer was vanuit het Westvlaamse binnenland naar de Brugse haven, iets wat we later wel zouden hebben. Daarna krijgen we een enorme kloof in onze documentatie voor Vlaanderen. Voor het eerste deel van de 14de eeuw zijn er enkele disparate vermeldingen⁷⁴. Het gruitbier blijft de grootste volumes houden in tegenstelling tot hobbier dat werd ingevoerd vanuit o.a. de Noordelijke Nederlanden werd ingevoerd via de haven van Duinkerke⁷⁵. In de Keure van Hazebroek uit 1336 is er sprake van *hoppinbier*⁷⁶. In 1351 werd er in Brugge alleszins hobbier gebrouwen doch alles wijst er op dat de hoeveelheid verwaarloosbaar was tegenover de totale bierproductie en consumptie. Gezien dit in een klooster gebeurde kunnen we dit catalogeren als gebruik voor een private consumptie die niet direct op de markt terecht kwam⁷⁷. Alleszins werd er reeds in 1252 door de Duitse Hanze hoppe afkomstig uit de streek van Hamburg geëxporteerd naar Vlaanderen. Bij de handelsblokkeringen van bv. 1350-1360 werd

⁷² Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.55 geeft op dat de eerste meldingen voor de zuidelijke Nederlanden uit het midden van de 12de eeuw dateren, doch geeft geen exacte vermeldingen noch referenties op. Wij hebben deze vermeldingen op heden nog nergens aangetroffen.

⁷³ Hans. Urk., I, p.149-157 (n°435), doch wel vermelding in de tol van Dendermonde in mei 1271.

⁷⁴ F. d'Hoop, *Cartularium. Recueil des chartes du prieuré de Saint-Bertin, a Poperinghe, Bruges*, 1870, p. 108-109 (n°99). Heeft betrekking op de hoptiende in bezit van de abdij van St.-Bertinus te Ruiselede (1257).

⁷⁵ G. Doorman, o.c., p.17. 'uit de rekeningen van de tol van Duinkerke 'la cer-voise d'Ollande qu'on appelle houppebier'

⁷⁶ J. Gailliard, *De Keure van Hazebroek*, dl.I, p.59.

⁷⁷ Zie o.a. A.Viaene, *Poperingse hoppe*, in: *Biërkorf*, 1967, p.244-245. Eerste melding van hoppe geeft hij te Brugge in 1402. Vanaf 1530 werd ze te Poperinge en Aalst aangekocht.

de invoer tijdelijk stopgezet⁷⁸. Wellicht is de moeizame doorbraak van hopenbier in Vlaanderen deels toe te schrijven aan de groeiende macht van de familie Gruuthuse die zijn invloed bij de graven van Vlaanderen aanwendde om hun monopolie over de inning van de gruuttaks verkregen in 1190 veilig te stellen⁷⁹. De taksen geheven op een ton *hopenbier* bedroeg 24 groten, terwijl dit op Brugs bier bvb. slechts 2 groten en op Duits en Engels bier 6 of 8 groten bedroeg in 1411. In vergelijking met 1388 was de import van Hollands *hopenbier* in 1411 sterk gedaald. Toch werd dit vreemd genoeg niet opgevangen door een hogere locale productie zoals men zou kunnen veronderstellen, maar wel door een hogere import van Duits en Engels bier⁸⁰. Jan, heer van Gistel stelt op 18 februari 1352 aan de Duitse handelaars voor om een eigen huis te kopen of te huren in Brugge om daarin hun eigen waag te hebben. Dit wijst er duidelijk op dat hun privilege van de waag een ernstig beletsel vormde voor de Hanzekooplieden in Brugge⁸¹. Zo zou het nog een eeuw duren vooraleer het hopenbier definitief doorbrak in het graafschap Vlaanderen. In Holland zou deze evolutie veel sneller zijn beslag kennen. Sinds het begin van de 14de eeuw toen de Duitse steden hun hopenbieren aldaar afzetten kwam er druk om ook hopenbier te brouwen en zeker sinds 13de werd er daar zelf hopenbier gebrouwen⁸². De dalende inkomsten van het gruuut werden er gecompenseerd door de inkomsten op de hop, zeker vanaf 1326 in Leiden⁸³.

Ook op het einde van de 14de eeuw komen de eerste disparate meldingen van hoppe en het is pas op het einde van het eerste kwart van de 15de eeuw dat de hoppe er een grote vlucht zou nemen⁸⁴. De bierbrouwerij was er reeds een nijverheid van betekenis en dit zou enkel in stijgende lijn gaan. Deze zou in korte tijd van groot belang worden en dit wordt bevestigd door de vrij grote volumes waarvan sprake. De reden van de plotse opkomst van de inlandse brou-

⁷⁸ K. Bahr, *Handel und Verkehr der Deutschen Hanse in Flandern während der vierzehnten Jahrhunderts*, Leipzig, 1911, p.125. Voor de handelsembrago's op Vlaanderen zie Id., p.16-27.

⁷⁹ Over het gruuutrecht zie Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages*, p.30-34 en 43-46. E. Aerts, *Het bier van Lier*, p.39.

⁸⁰ R. van Uytven, *Stages of economic decline: late medieval Bruges*, in: J-M. Duvosquel & Erik Thoen (eds.), *Peasants & Townsmen in Medieval Europe*. *Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, p.264.

⁸¹ *Hanzerecesse*, bd.1, p. 99-100 (n°167).

⁸² Doorman, o.c., p.18 *Men brouwde Goudts Hamburchs bier 'op den aert van Hoemborch'*. De auteur is er van overtuigd dat het werkelijke begin van het 'namaak' van Duitse bieren veel vroeger begon dan 1392.

⁸³ Doorman, o.c., p.19.

⁸⁴ Onze bevindingen zijn hierin vrij gelijklopend met de opgave bij H. Soly, o.c., p.101 die de doorbraak van het hopenbrouwen in de Zuidelijke Nederlanden situeert in het laatste kwart van de 14de en eerste kwart van de 15de eeuw. Het is duidelijk dat in Brabant en Limburg het hopenbrouwen vroeger ingang vond dan in Vlaanderen. Zie ook, H. Van der Wee, *Introduction*, p.8.

werijactiviteit ligt m.i. in de politieke crisis in de stad Lübeck, leider van de Hanze. Deze werd uit het Rijk gestoten en de Hanze zat zonder effectief leiderschap. Het gevolg was een proces van desintegratie dat de totale ineensluiting van de Hanze zou teweegbrengen⁸⁵. De gaten die aldus verschenen in de markt werden al gauw opgevuld door de naaste concurrenten, waaronder Holland waar het hobbierbrouwen sinds 1321 toegelaten was door de hertog⁸⁶. Ook de Leden van Vlaanderen duwden aan de kar om een invoerverbod voor hobbier tot stand te brengen mits compensatie voor de hertog⁸⁷. De zaak sleepte aan van 1407 tot in 1409 en kwam op verschillende ledenvergaderingen ter sprake vooraleer ze haar beslag kreeg. De invoer van de vreemde bieren vonden de Leden '*in groten achterdeele en quetse van den lande...*'. Het kan geen toeval zijn dat het precies de vertegenwoordigers van de grote steden Brugge, Gent en Ieper waren, de meest vooraanstaande schepenfamilies, die zeer actief zijn geworden in de lokale brouwnijverheid⁸⁸. De Hanzeaten mochten de vergadering waarop de Leden beslisten tot invoerverbod van hobbier en Hamburgs bier niet bijwonen omwille van de afwezigheid van de kanselier⁸⁹. Bijkomend zorgde de munthervorming in Vlaanderen voor wrevel bij de Duitse kooplieden⁹⁰. De situatie in Lübeck werd op de voet gevolgd en de Leden werden op de hoogte gebracht van de onlusten in 1411⁹¹. Verder van belang was de desastreuze nederlaag van de Duitse ridderorde tegen de koning van Polen bij Tannenberg op 15 juli 1410⁹². Het sterkste lid van de Duitse Hanze zag zo zijn hegemonie over Pruisen verloren gaan. De Hanze,

⁸⁵ Albert d'Haenens, *De wereld van de Hanze*, Mercatorfonds, 1984, p.407-408.

⁸⁶ E. Aerts, *Het bier van Lier*, p.143. De hop zou voornamelijk uit de heerlijkheid Heusden zijn gekomen.

⁸⁷ De importrechten die de hertog hief op 'houpenbier' kan men volgen via de 'tonlieu'-rekeningen van o.a. de haven van Nieuwpoort. Zie A. Pinchart, *Inventaire des archives des chambres des Comptes*, t.IV, Bruxelles, 1865, p. 38 sq. Eerste melding van importrechten op houpenbier in 1385.

⁸⁸ Dit blijktbaar in tegenstelling tot bvb. Lier waar deze families die in de 14-15de eeuw geen ambacht hadden ook geen toegang kregen tot het magistrat. Zie E. Aerts, *Het bier in Lier*, p.115-116.

⁸⁹ A. Zoete, *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419)*, dl.I 1405-1413), K.C.G. 1981, p. 398-400, vergadering van 23-25 september 1409 te Gent.

⁹⁰ *Hanzerecesse*, bd.5, p.546-549 (n°705); p. 552-553 (n°710-712).

⁹¹ A. Zoete, o.c., p.219-220, 255, 164-267, 268-271, 292-293, 402-406 en 544-545. De politiek van de Leden t.o.v. de lokale brouwnijverheid is een studie op zich waard. Het lijkt er inderdaad op dat de grote schepenfamilies hierin een belangrijke bron van inkomsten zagen en tegen de wil in van de hertog de Hanze voor het hoofd stootten.

⁹² U. Arnold, *Ridders en priesters. Acht eeuwen Duitse orde in Noordwest-Europa (tentoonstellingscatalogus Alden Biezen)*, Brepols, 1992, p.5. Deze slag waaraan de Duitse Orde had meegewerkt was catastrofaal voor de Orde en betekende voor hen een zware financiële aderlating. Zie ook D'Haenens, *De wereld van de Hanze*, Mercatorfonds, 1984, p.407-408.

die steeds door zijn enorme militaire macht zijn economische en politieke wil had kunnen opleggen aan tal van markten, zag die macht gaandeweg wegsmelten. Men probeerde vruchteloos zijn economische belangen veilig te stellen door bvb. tijdens de Hanzedag van 1417 het 'gastenrecht' op te leggen waarbij de bewegingsvrijheid op de interne markten werd beknot voor vreemde kooplieden. Dit had grote consequenties voor de Vlaamse handelaars aldaar⁹³. Wellicht is er als tegenreactie een rem gezet op de import van Duits bier en heeft daardoor de eigen productie van het hophier zijn beslissende impuls gekregen. Ook tussen Holland en Hamburg zouden vrijwel gelijktijdig disputen rijzen over de bierimport⁹⁴. Men probeerde tevens Brugge aan te duiden als verplichte stapelplaats maar ook deze zet mislukte en is overigens een van de (vroeg)e redenen voor de inkrimping van de Brugse markt die op het eind van de 15de eeuw zijn beslag zou kennen. De Hollandse expansie op de Baltische markten (o.a. in de lakenverkoop) was onstuitbaar en dat merkt men ook in de hophandel⁹⁵. De reden hiervan was dat men in de Lage landen het Duitse brouwproces overnam. De import van Duits bier viel op enkele jaren spectaculair terug en de hophandel kende een enorme groei. Voor Ieper verschijnt vanaf 1418 de hopenisse voor Iepers hophier in de stadsrekeningen⁹⁶.

Alle bieren vertoonden hetzelfde euvel: ze waren volgens het bovengistingsproces gebrouwen en moesten zo kort mogelijk na het brouwproces verbruikt worden. Ze konden dus niet bewaard noch vervoerd worden. In Noord-Duitsland had men evenwel een nieuwe brouwmethode op punt gesteld: de Hanzeaten ontwikkelden met hun ondergistingsmethode een nieuwe biersoort⁹⁷. Door de toevoeging van hoppe kon het bier bewaard en dus vervoerd worden. Er ontstond een drukke export naar o.a. de Lange Landen van Duitse bieren die er zeer gegeerd waren⁹⁸. De lokale bieren waren van mindere kwaliteit doch de Duitse bieren stonden gekend omwille van hun kwaliteit. Door de importrechten die er op dienden betaald te worden kunnen we in de stadsrekeningen het verbruik van deze drank zeer goed opvolgen. De belasting op deze bieren was een zeer grote bron van inkomsten voor de steden. Het heeft verschillende jaren geduurd vooraleer er binnen de Leden van Vlaanderen een akkoord was met de hertog om het Duits bier te kunnen verbieden en de plaatselijke brouwactiviteit te kunnen laten bloeien. Het hoeft

⁹³ De zaak werd druk besproken, zowel bij de Leden van Vlaanderen als bvb. in Brabant. Zie bvb. Brugge, Stadsarchief, stadsrekeningen 1418-1419 (uitg. Hans. Urk., dl. 6, n°183 §1, p.96-97).

⁹⁴ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.86.

⁹⁵ A. d'Haenens, *De wereld...*, p.129.

⁹⁶ Eerste vermelding in Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 38643, Stadsrekening Ieper 1418, f°4v°. Wij bereiden een afzonderlijke bijdrage voor over de Ieperse bierindustrie.

⁹⁷ A. d'Haenens, *De wereld...*, p. 136-137.

⁹⁸ W. Bing, *Hamburgs Bierbrauerei vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Hamburg, 1909.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

ons dan ook niet te verwonderen dat het overal aanzienlijke schepenfamilies zijn die deze brouwactiviteit opstartten in de steden en er zo grote fortuinen mee vergaarden. Het hoppenbier vond overal zijn ingang. In Ieper vinden we de eerste vermeldingen in 1418 en de stadsrekeningen wijzen op een explosieve groei van de plaatselijke brouwactiviteit van Iepers hobbier. Intussen zou de verslechterende relaties met de Oosterlingen er voor zorgen dat de import van Duits bier vrijwel geheel terugviel. In 1422 kwam er een verbod opgelegd door de 4 leden van Vlaanderen voor de Oosterlingen om nog aanwezig te zijn in Vlaanderen. De aanwezige kooplieden zouden verbannen worden en hun goederen geconfisqueerd⁹⁹. Dit was de doodsteek voor het Duits bier. De chronologie is opvallend gelijk met Brabant en hetgeen Van Uytven bvb. voor Leuven kon vaststellen en E. Aerts voor de stad Lier die ook terecht wijst op de politieke actualiteit door de oorlog van Filips de Goede tegen het huis van Beieren waardoor de afzet van Haarlems bier werd gehinderd¹⁰⁰. Vanaf deze periode wordt de documentatie voor Vlaanderen zeer overvloedig. De wijziging in de lokale biermarkt heeft de hoppeteelt en handel hier dus een enorme push gegeven.

Voor Brugge kan deze omschakeling mooi gevolgd worden. Terwijl in 1332-1333 de taks op gruutbier er nog 18% uitmaakte van de stedelijke inkomsten, was dit in 1391-1392 gedaald tot 6 procent. De taks daarentegen op hobbier, zowel plaatselijk gebrouwen als geïmporteerd uit Delft, maakte in 1391-1392 reeds 25% van de inkomsten uit¹⁰¹. Het laat Richard Unger besluiten dat het tijd in beslag nam om de smaak in de bierconsumptie te wijzigen. Blijkbaar gingen de Ieperlingen daar vlotter mee om. We weten dat in 1380 de Brugse schepenen tot een akkoord kwamen met Jan van Gruuthuse, eigenaar van het gruutrecht, om de brouwers van hun verplichting te ontheffen verplicht gruuat aan te kopen. Dat maakte de weg open voor een expansieve groei van de hobbierbrouwen, waar de familie van Gruuthuse dan ook wel zijn taks op mocht heffen¹⁰².

De schepenen van Gent oorkonden in 1424 dat drie handelaars, nl. Heynric Reynere, Jan van Quaremont en Stevin van Curtricke een schuld hebben van 1200 gouden kronen en dat voor de aankoop aan een koopman van de Hanze, Jan Haghenbeke voor de levering van 30.000 pond hoppe¹⁰³. De hoppeimport gebeurde via de geëigende hanzehandelswegen. Wanneer de stapel van

⁹⁹ Stadsarchief Ieper (verloren in 1914) Ilme bureau vouté, boîte n°23 (afschrift bij Merghelynck)

¹⁰⁰ E. Aerts, Het bier van Lier, p.152-153. In 1417 werd er een belastingvermindering (het eerste jaar) gegeven op brouwers die hobbier brouwen. In 1422/1425 werd deze maatregel ingetrokken.

¹⁰¹ Richard W. Unger, Beer in the middle ages, p.79.

¹⁰² Richard W. Unger, Beer in the middle ages, p.89.

¹⁰³ Hans. Urk., VI, p.316-317 (n°567).

Brugge naar Antwerpen wordt verplaatst krijgen de hanzekoopliden er voor acht jaar handelsvrijheid en wordt de tol van Antwerpen door hertog Filips de Goede bevestigd. Er wordt eveneens hoppe vermeld: men betaalde er voor elk pond groot hoppe één groten¹⁰⁴. In 1429 wordt het eigendom van de hoptiende te Poperinge bevestigd voor de abdij van St.-Bertijns. Dat men juist in deze periode van stijgend belang van de hopteelt processen krijgt rond het tiendenbezit is niet vreemd natuurlijk¹⁰⁵. De tol van Yersekeoort die in 1434 voor 6 jaar werd vastgelegd voor het vervoeren van goederen over de Schelde en dat door handelaars van de Hanze geeft dezelfde taxatie als te Antwerpen, nl. 1 groot voor elk pond hoppe¹⁰⁶. Er werd dus doorheen Holland en Zeeland hoppe aangevoerd van uit de Baltische Staten. In een toltarief van 1461 afgesloten voor de handelaars uit Amsterdam voor Husum, Flensburg en Schleswig is er tevens sprake van 1 s. tol per zak *schippont* hoppe. Deze tol kwam er na een handelsakkoord tussen Holland en Zeeland enerzijds en de koning van Denemarken anderzijds¹⁰⁷. Hieruit blijkt dat vooral Holland en Zeeland exporteurs waren van hoppe. Het is wel nog niet duidelijk of deze ter plaatse werd gekweekt voor de export of dat het doorvoer betrof van Hanzeatische goederen. De export situeerde zich voornamelijk op Frankrijk.

De Brugse markt kan in de 15de eeuw zeker als de belangrijkste doorvoerhaven beschouwd worden van hoppe die uit het binnenland kwam. Een eerste proces te Brugge in verband met de hoppe vinden we al in 1457. De Noordnederlandse hophandelaar Willem van Middelhuenen uit 's Hertogenbosch betwist het recht van de Brugse oppermeesters het exclusieve recht om de hoppe te 'meten' (d.i. te wegen)¹⁰⁸. In de 15de eeuw werd reeds de hoppelmaete verpacht¹⁰⁹. Het nieuw door de Brugse schepenen opgestelde tarief voor de rijkepijnders in 1542 meldt de prijs die deze mochten vragen voor het

¹⁰⁴ Hans. Urk., VI, p.510-514 (n°916).

¹⁰⁵ D'Haigneré & O. Bled, *Les chartes de Saint-Bertin d'après la cartulaire de Dom Dewitte, Saint-Omer, 1886-1899*, t. III, p.290-291 (n°2724). De acte geeft overigens belangrijke gegevens over de eigenlijke hopteelt. Aanvankelijk gaf men van elke elf hop'bergen' of 'heuvels' één als tiende. Ieder berg of heuvel had 4 'perches'. Men kwam nu akkoord om per lijn die beplant was met hoppe jaarlijks 40 groten aan de abdij te betalen als tiende. In 1499 werd dit bevestigd door dezelfde Raad van Vlaanderen (*ibid.*, p.118, n° 3666). Deze processen dienen verder bestudeerd te worden gezien ze belangrijke gegevens bevatten over de Poperingse hopteelt.

¹⁰⁶ Hans. Urk., VII, p.21-23 (n°42).

¹⁰⁷ Hans. Urk., VIII, p.657-658 (n°1094). Zie tevens n°1093 en n°1 aldaar (p.657).

¹⁰⁸ Stadsarchief Brugge, 157, Jugements et arrêts 1453-1461 f°184°.

¹⁰⁹ L. Gilliodts - van Severen, *Inventaire des chartes de la ville de Bruges*, t.V, p.477. §7. De hoppelmaete wordt er verpacht voor 60 lb. Per jaar. Zie ook L. Gilliodts van Severen, *Inventaire V*, p.155 sq *Wijziging van pontgeld in 'stickegelt'*. Hoppe.... 'zal betalen van hondert ponden ghewichts, een groote; ende vanden vijftich ponden, zes deniers parasys. Zie tevens *Inventaire des chartes*, 2e série, n°233.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

wegen van de hoppe¹¹⁰. De handel met de Hanze was in 1533 volledig stilgevallen door het handelsverbod met Lübeck¹¹¹. Ook zal toen de hopimport stilgevallen zijn en de plaatselijke productie een extra stimulans gegeven hebben. Het zou alleszins een verklaring bieden waarom bvb. een stad als Poperinge die tot 1533 één van de voornaaste leveranciers was in de lakentrafiek naar Lübeck een goeie dertig jaar later de grootste hopleverancier was in de ruime regio. Alleszins hebben we voor de 16de eeuw geen enkel spoor meer van hophandel met de Hanze¹¹².

Van een veel groter belang was ongetwijfeld de haven van Antwerpen die vooral fungeerde als doorvoerhaven voor de surplusproductie van hoppe uit de streek van Asse en Aalst, Henegouwen en de hellingen van de Maasvallei¹¹³. Hugo Soly kon berekenen dat men voor het brouwen van één aam bier (ongeveer 150 liter) te Antwerpen ongeveer één pond hoppe nodig had. Gerekend op een gemiddelde jaarproductie in het midden van de 16de eeuw van 170.000 amen bier heeft dit een verbruik van 170.000 pond of 80.000 kg. Hoppe. Doch de export vanuit de haven was vele malen groter. Gegevens van het schippersambacht tonen aan dat omstreeks 1560 jaarlijks 120 tot 130 scheepsladingen hoppe naar Londen vervoerd werden. Omgerekend schat men de export naar Londen op 1,2 miljoen pond of 564.000 kg. Er werd tevens geëxporteerd naar Kales, Duinkerke (voor verscheping naar Engeland) maar eveneens naar Duitsland (Aken en Keulen). In de tweede helft van de 16de eeuw werd de hophandel te Antwerpen gemonopoliseerd door een tiental handelaars en makelaars waarvan de belangrijkste een compagnie vormden: de gebroeders Cornelis en Willem Spruyt, Michiel Ems en Hendrik de Vocht. Gesteund door enkele leden van de Engelse Natie probeerden ze de vrachtvaart vanuit Antwerpen zelfs naar hun hand te zetten, wat mislukte. De hopuitvoer zou later nooit meer dit niveau overstijgen¹¹⁴. Er werd reeds de vraag gesteld waarom precies in die jaren de hop zo'n hausse kende in teelt in de Zuidelijke Nederlanden. Er wordt terecht gewezen op de graancrisis en de dalende landbouwopbrengsten die ten dele gecompenseerd werden door de (vrij hoge) opbrengsten voor de hoppe. Toch deel ik de mening niet van Soly die stelde dat de hopteelt zeer kapitaalsintensief was en voorbehouden was aan vermogende landbouwers. Eigen gegevens uit het

¹¹⁰ L. Gilliodts, *Cart. Etaple*, II, p.712.

¹¹¹ R. Häpke, *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur Deutschen Seegeschichte*, Munchen-Leipzig, 1913, bd. 1 (1531-1557), p.123 sq. Over de consequenties voor Vlaanderen van dit handelsverbod zie: Peter Stabel, *Marketing Cloth in the Low Countries: Manufacturers, Brokers and Merchants (14th-16th centuries)*, in: Peter Stabel (e.a.), *International Trade in the Low Countries (14th-16th centuries)*, Leuven-Apeldoorn, 2000, p.15 sq.

¹¹² R. Häpke, o.c.

¹¹³ H. Soly, o.c., p.107.

¹¹⁴ H. Soly, o.c., p.108.

archief van Poperinge voor de 16de eeuw toont juist het tegenovergestelde aan en wijst op een enorm gemorcelleerd areaal van hoptuinen en tuintjes¹¹⁵. Grote oppervlaktes komen niet voor. De visie van Soly heeft wellicht te maken met zijn beeld over hoe de hoppe werd geteelt vanaf de 18de eeuw, nl. de lange hoge staken. Met de aanleg van een stakenveld was toen inderdaad een bijzonder grote investering gemoeid die enkel door grote boeren kon gedaan worden. In de 16de eeuw was het systeem van de hoppekuilen met drie staken nog in gebruik wat veel minder investeringen vergde.

In Brabant is men vroeger begonnen met het brouwen van hobbier al is daar de juiste chronologie ook een twistpunt van verschillende auteurs. Van der Wee houdt het bij het begin van de 15de eeuw als gevolg van het stilvallen van de massale import van Haarlems bier dat vanaf het midden van de 14de eeuw zeer populair was in de steden van Brabant¹¹⁶. De reden voor het plots overschakelen op eigen gebrouwen hobbier wijt de auteur aan de demografische depressie van de 15de eeuw die een overschot aan land voor gevolg had die dan voor andere teelten dan de 'broodnodige' teelten kon gebruikt worden. Zo kon ook hier op grote schaal hoppe verbouwd worden en het overschot van de graanoogst voor het brouwen gebruikt worden. Hij verwijst naar de streken van Aalst, 's Hertogenbosch en Bergen in Henegouwen¹¹⁷. In een latere bijdrage situeert hij het algemeen verspreid geraken van de hopteelt in Brabant pas vanaf de tweede helft van de 15de eeuw¹¹⁸. Zeker vanaf het eind van de 14de eeuw werd in Brussel hobbier gebrouwen met ingevoerde hoppe uit Aalst en Henegouwen. Ook dit gebeurde in het kader van enkele kerkelijke instellingen¹¹⁹. Vanaf 1417 werd het brouwen van hobbier gepromoot en betekende op korte termijn de doodsteek voor de Noordnederlandse en Duitse bierimport. Tot op heden nam men daar aan dat het hobbierbrouwen ca. 1360/1370 ingang vond. Het heeft alleszins de schijn dat het hobbierbrouwen in Brabant een lange incubatietijd heeft nodig gehad vooraleer algemeen ingang¹²⁰ te hebben gevonden. Dit had te maken met zowel kwalitatieve problemen als met de aanhoudende concurrentie eerst uit Duitsland en nadien

¹¹⁵ Op basis van de register van verkopeningen voor de 16de eeuw. Een uitgebreidere studie van dit fenomeen zullen we later publiceren. Hetzelfde beeld krijgen we bvb. ook in Leuven waar er sinds de 15de eeuw ook in de binnenstad talloze 'hoppecruydhoven' zijn. Zie R. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIIe tot het einde der XVIIe eeuw*, VKVAVLSK, 44, p. 315-316.

¹¹⁶ H. Van der Wee, *The growth*, p.23 en 31.

¹¹⁷ H. Van der Wee, *The growth*, p.170. Verder p.301 verwijst hij tevens naar de streek van Heusden, Schijndel in Noord-Brabant. Interessante bronvermeldingen betreffende hopgegevens uit koopmansboeken van Frans De Pape en Herman Jansson (Antwerpen en 's Hertogenbosch).

¹¹⁸ H. Van der Wee, *Introduction. The agricultural development of the Low Countries as revealed by the tithe and rent statistics 1250-1800*, p.8.

¹¹⁹ H. Van der Wee, *The growth*, p.228-232.

¹²⁰ R. Van Uytven, *Stadsfinanciën*, p.314-317.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

voornamelijk van Haarlems hobbier. Reeds in 1368 voorzag het accijnstarief van Leuven een tarief voor hobbier maar in 1372 en 1374 was er nog geen enkele brouwer die zich waagde om over te schakelen op hobbier. In 1378-9 werd er wel reeds hobbier gebrouwen en gekeurd door de stad. Het eerste brouwsel zou in niet in Leuven-stad, maar in Wilsele (1379) gebrouwen zijn. In 1415 is het volume van het groutbier en hobbier even groot maar een vijftal jaar later is het groutbier volledig verdrongen door hobbier¹²¹. Dit moet enorme consequenties hebben gehad voor de hophandel en hopteelt. Van Uytven vermoed import uit de Noordelijke Nederlanden en eigen productie die hij vanaf die datum vaststelt in de stad en omgeving. Nog in 1542 kochten burgers uit Kales op de Leuvense markt 28 zaken hoppe wat Van Uytven doet besluiten dat de stad mogelijks zelfs een hopmarkt had in de 16de eeuw! Het hobbier zou vlug concurrentie ondervinden van het plaatselijke *koytebier* waarin geen hop verwerkt werd, doch uiteindelijk zou hobbier de overhand halen en behouden. Ook Van Uytven, hierin gevolgd door E. Aerts heeft een vermoeden dat de vorsten met de bescherming die ze verleenden aan de bezitters van de grouttaks lange tijd de opkomst van het hobbier hebben tegengehouden¹²². Voor Lier heeft E. Aerts op overtuigende wijze aangetoond hoe moeilijk het plaatselijk gebrouwen hobbier er ingang heeft gevonden na een aarzelende start en veel vallen en opstaan vanaf ca. 1365 totdat het volledig ingeburgerd was ca. 1440¹²³. Als vanaf 1380 bij hertogelijk privilege in de stad Lier het groutrecht wordt afgeschaft en vervangen wordt door een eenduidige bierbelasting, is de weg open voor de geleidelijke vervanging van grout door hop¹²⁴.

De stelling van R.W. Unger als zou men in de Zuidelijke Nederlanden het hobbierbrouwen pas ca. 1470 volledig onder de knie hebben gehad lijkt ons op basis van de hoppeltrafik een halve eeuw te laat ingeschat¹²⁵.

Duitsland: heimat van de hoppe ?

Als er dan al een keuze moet gemaakt worden om dé hoppelstreek bij voorkeur aan te duiden zou deze zeker naar Duitsland gaan. Toch moeten we duidelijk stellen dat de Duitse staten een lappendeken zijn van verschillende vorstendommen en dat de toestand niet overal gelijk is. De streken die gelegen waren tegen Hongarije schijnen het eerst van belang te zijn geweest voor de hop-

¹²¹ Dit is in tegenstelling tot het feit dat de Leuvense schepenen nog in 1436 naar Lier gingen zien hoe daar hobbier brouwden. Zie E. Aerts, Het bier van Lier, p.120.

¹²² E. Aerts, Het bier van Lier, p.39 sq.

¹²³ E. Aerts, Het bier van Lier, p.144.

¹²⁴ E. Aerts, Het bier van Lier, p.40.

¹²⁵ E. Aerts, Het bier van Lier, p.27 n°31. Verwijst naar R.W. Unger, Technical change in the Brewing Industry in Germany, the Low Countries, and England in the Late Middle Ages, in: The Journal of European Economic History, 21, 2, 1992, p.305.

bouw. In Passau zou de wijnbouw verdrongen worden door de brouwactiviteit en de daarmee samenhangende hopbouw, en dat door het gewijzigde klimaat. Voor het Rijnland (Corvey) zijn de oudste teksten bewaard (822), maar ook in Hallertau (850), Spalt en Bohemen zijn gegevens bekend. Op het eind van de 12de eeuw waren de hofsteden in de buurt van Salzburg gehouden voor hun verplichte leveringen 2 mud hop op te brengen. Dit wijst reeds op de alomtegenwoordigheid van de hoppe¹²⁶. Toch werden er ook bezwaren geuit op het gebruik van hoppe. De bekende abdis Hildegard, abdis van Bingen (+ 1179) schreef in haar werk over de natuur dat de hop de mens melancholiek maakt en een slechte uitwerking heeft op de ingewanden. Ze prefereerde het gebruik van essenblad in bier¹²⁷! Dit heeft niet kunnen beletten dat de grote Duitse steden zoals hierboven reeds vermeld grote brouwerijactiviteit ten toon spreiden die gericht was op de export. Hier alle Duitse staten behandelen is een onbegonnen werk. Als voorbeeld nemen we Hessen. In 723 spreekt Lupo, de auteur van de vita van abt Wigbert van het klooster van Fritzlar over *weinbeere*¹²⁸. Daarmee is het hoge woord gevallen. Er was reeds iets dat op bier trok. Vanaf het einde van de 15de eeuw zijn er voldoende gegevens ter beschikking om de plaatselijke bierindustrie en de Duitse Orde te linken¹²⁹. Deze productie was gezien zijn volume zeker niet enkel voor binnenlands gebruik bestemd. De hopproductie in Marburg moet vrij aanzienlijk geweest zijn en van die aard dat men er al sprak van echte hophandelaren. De rekeningen aldaar geven ons een mooi beeld van de eigenlijke productie en handel. Marburg had reeds in 1420 een hopmeester die de waar woog. Ook toen al werd de hoppe in zakken getransporteerd¹³⁰. In Hessen was het nochtans in de middeleeuwen wijdverbreide groutbier niet te vinden. Het lijkt aannemelijk om de Duitse Orde als een belangrijke factor te beschouwen in de verspreiding van het hoptbier¹³¹. In de 16de eeuw is het belang van de hophandel in Duitsland groot geweest (en ook daarna). De handelaar Jakob Stove voert in 1560 hoppe in uit Dantzig. De frequente vermeldingen van hoppe uit Dantzig doen het vermoeden ontstaan dat de hopteelt ook in het huidige Polen van groot belang moet geweest zijn¹³².

¹²⁶ G. Doorman, o.c., p.40.

¹²⁷ G. Doorman, o.c., p.40.

¹²⁸ U. Braasch-Schwermann, Rebgewächs und Hopfenbau: Wein und Bier in der spätmittelalterlichen Agrargeschichte der Deutschordensballei Hessen, in: Weinbau zwischen Maas und Rhein in der Antike und im Mittelalter, Trierer Historische Forschungen, band 23, Mainz, 1997, p.305-363.

¹²⁹ U. Braasch, o.c., p.352-363.

¹³⁰ U. Braasch, o.c., p.355 n282-283.

¹³¹ U. Braasch, o.c., p.362 n325 geeft zelfs opgave van de kosten van het brouwen met hoppe (1379-1382).

¹³² E. Schulte, Das Danziger Kontorbuch des Jakob Stöve aus Münster (Hansische Mase, Münzen, Waren, Wege und Zölle um 1560, in: Hansische Geschichtsblätter, 62, 1937, p.55. Interessante vermelding aldaar p p.44: 'hopen wecht men bi schippunt und lisbpunde, men metten och bi schepelen'. Er is hoe dan ook een afzonderlijke studie nodig om de inhoudsmaten en gewichten van de hoppe te bestuderen.

Holland en de Noordelijke Nederlanden

Zoals reeds gesteld kan de aanwezigheid van hobbier veel vroeger aangetoond worden in Holland en de ganse Noordelijke Nederlanden. Dit heeft verschillende redenen. Ten eerste grensde de streek aan de Duitse staten en was de invloed van het Duits bier groter. Anderzijds heeft het gruitrecht en de verschillende monopolies niet zolang meegespeeld gezien deze in handen waren van minder aanzienlijke families dan in Vlaanderen. Het monopolie is er met andere woorden vlugger gesneuveld. In 1321 zou graaf Willem III van Holland aan het overspoelen van de Hollandse markt met Duits hobbier een halt toeroepen met een algeheel importverbod, een verbod dat twee jaar later werd afgezwakt. Toch was zijn doel bereikt en kon hij van de brouwnijverheid een belangrijke binnenlandse nijverheid maken die – voor hem althans – bekroond werd met een taks op hoppe¹³³. De taks op hoppe werd in 1351 op één vierde gesteld van deze op gruit zodat de binnenlandse hobbierproductie en export sterk werd aangemoedigd¹³⁴. In Kampen heeft men reeds in 1325 poging gedaan hoppe te verbouwen. Dit is precies de periode die Soly aan geeft van de start van de eigen Hollandse hobbierproductie¹³⁵. In 1339 is hoppe opgenomen in de lijst van goederen die Alphen passeerde en in Deventer was de hoppe aanwezig sinds omstreeks 1357¹³⁶. In de 14de eeuw is de hopteelt veralgemeend en in de 15de eeuw is er reeds export van hoppe uit Bergen-op-Zoom naar o.a. Engeland. Verder zullen we nog zien dat juist de Noordnederlanders een grote rol van betekenis hebben gespeeld in de hophandel. Het ontbreken op vandaag van enige sporen van hopteelt zorgt ervoor dat die rol fel onderbelicht is. In de plaatsen waar de ontvangers van de gruitopbrengst er in slaagden de hoppe buiten te houden duurde het soms lang zoals bvb. in Dortmund waar met tot in 1447 brouwde met gruit, en pas in 1477 met hoppe. In Wesel werd de verkoop van hop en hobbier tot in 1377 beboet. Pas vanaf 1384 stond men de import toe van hobbier doch er werd een extra accijns ingesteld! Ook in Deventer is een gelijkaardige situatie vast te stellen¹³⁷. Van der Wee situeert de algemene bloei van het hobbierbrouwen in de Noordelijke Nederlanden pas ca. 1460-1470 doch dit is maar van toepassing op een klein deel van de Noordelijke Nederlanden¹³⁸.

Op het eind van de 14de eeuw werden reeds maatregelen genomen tegen de verslechtering van de kwaliteit van de hoppe wat wijst op het groeiend belang en dus gevoeligheid aan fraude¹³⁹. Ook vinden we bvb. in de stadsrekeningen

¹³³ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.77-78.

¹³⁴ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.78.

¹³⁵ H. Soly, o.c.,p.101.

¹³⁶ G. Doorman, o.c.,p.41.

¹³⁷ G. Doorman, o.c.,p.40

¹³⁸ H. Van der Wee, *The rice and decline*, p.333-334.

¹³⁹ P.A. Heilink, *De Nederlandsche Hanzesteden tot het laatste kwartaal der XIVe eeuw*, 's Gravenhage, 1912, p.170 n°1. Verwijst naar *Hanzerecesse*, II, p.363.

van Arnhem vanaf 1366-1367 een hoppeassise terug in de stadsrekeningen¹⁴⁰. We kunnen dus stellen dat in de Noordelijke Nederlanden vanaf de 14de eeuw het lokaal brouwen van hobbier ingang heeft gevonden. Ook de plaatselijke hopteelt is in die jaren van de grond gekomen. Korte tijd later zou de streek reeds een dermate productie hebben dat er hoppe geëxporteerd werd naar o.a. Engeland.

De hophandel op Frankrijk

Frankrijk mag dan wel bij uitstek een wijnverbouwend land zijn, toch mag de hopteelt er niet onderschat worden in bepaalde streken. Boven de zogenaamde wijngrens, d.i. de grens tot waar men er in slaagde aan wijnbouw te doen, zal de betekenis van bier als drank toenemen en dus ook de vraag naar hoppe als ingrediënt. Beneden de wijngrens bleef bier eerder uitzonderlijk in het dagdagelijkse gebruik en een luxeproduct. De gegevens die we hebben zijn van veel latere datum dan voor de Hanzeatische handel, nl. pas vanaf halfweg de 15de eeuw. In een uitspraak van het hof van Holland in 1477 over handelsproblemen tussen Zierikzee en kooplieden uit Bretagne weten we dat in 1456 Bretoenen een bark van Willem Heyn geëxporteerd hadden waar er o.a. een zak van 400 pond hoppe aanwezig was van handelaar Oel Pieters zone. Deze hoppe had een handelswaarde van 5 sch. gr. voor elk 100 pond, dus totale waarde van 2 groten¹⁴¹. Gezien in de loop der jaren verschillende schepen geëxporteerd waren hielden de inwoners van Zierikzee Pieter Denys, schipper uit Bretagne vast in de haven van Zierikzee als compensatie voor de door hen geleden schade. Gezien de tanende economische macht van Brugge is het ook niet vreemd dat de Antwerpse kooplieden stilaan op het toneel verschijnen: Adriaen de Mangheler in 1483 voor zeven zakken hoppe om naar Rouen verscheept te worden¹⁴² door Jan Zeelander uit Bergen-op-Zoom. Waarschijnlijk werd een deel van deze koopwaar vervoerd met het schip van Jan Zeelander, de *Christoffle de Berges*. Deze boot werd echter geënterd rond Kerstmis 1483 en verplicht naar Calais te varen. Er was een zak hoppe van 700 pond waarvan elk 100 pond 10 sch. gr. waard was aan boord¹⁴³. Een ander deel van de hoppe (2 zakken) werd geladen op het schip de Valentijn van Bergen met schipper Cornelius van Steenberg dat eveneens afvoer naar Rouen¹⁴⁴. Daar staat zeer

¹⁴⁰ W. Jappe Alberts, De stadsrekeningen van Arnhem. Teksten en documenten V, uitgegeven door het instituut voor middeleeuwse geschiedenis, Groningen, 1967, p.281. Ook voor de volgende jaren vinden we deze terug: 1367-1368, p.298; 1368-1369, p.316; 1369-1370, p.335 enz. Het belang van het hopenbier tegenover de andere bieren moet afzonderlijk behandeld worden.

¹⁴¹ Z.W.Sneller en W.S.Unger, Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Frankrijk, d.1 (753-1585), 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1930, p.163-165 (n°294).

¹⁴² Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c.,p.186-187 (n°336).

¹⁴³ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.188-190 (n°340).

¹⁴⁴ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p. 190-191 (n°341).

duidelijk dat de hoppe afkomstig was uit Vlaanderen, de eerste effectieve melding van export van Vlaamse hoppe '*item duos saccos upupe Flandrie*' die ongeveer 1550 pond wogen¹⁴⁵. In een vorige acte had men '*duos saccos upupe, vulgaritur hoppe*' genoemd, zodat over het woord '*upupe*' geen twijfel dient te bestaan¹⁴⁶. Dat een deel van de hoppe Hanzeatische doorvoer was blijkt duidelijk in 1492 met Jan Corneliszone uit Middelburg als borg voor wijlen Harman Zwart en Dirck Boeckelman, koopman uit Danzig. Deze laatste lag in 1488 met zijn karveel voor Arnemuiden in Zeeland met voor een 200 gr. Vlaams aan koopwaar, hetgeen door schipper Harman Zwart gebracht en verkocht moest worden '*in de riviere van de Somme*', maar dat het bij Calais werd geroofd door Engelsen; in zijn lading meevoerend 4 zakken hoppe voor 2200 pond gewicht. Elk 100 pond was 30 sch. gr. waard¹⁴⁷. De export op Frankrijk zou evenwel stilgelegd worden door de oorlog van Keizer Karel V met Frankrijk. Er werd een totaal handelsverbod opgelegd en alle roerende en onroerende goederen van Franse onderdanen dienden geconfisqueerd te worden. De opdracht hiertoe werd gegeven op 24 augustus 1521 en er werd een ontvanger hiertoe aangesteld. Een groot aantal Franse goederen werden geconfisqueerd. We hebben niet altijd de exacte opgave van de inhoud maar het is zeker dat in tal van deze hoppe als handelswaar aanwezig was, o.a. op een schip Franse goederen dat te Arnemuiden werd geladen en bij Antwerpen werd aangeslagen. De goederen waren terug bestemd voor Rouen¹⁴⁸. De handelsblokkade werd niet volgehouden. Met het betalen van de 6de penning op de uitvoer van goederen naar Frankrijk en zijn bondgenoten kon de handel op Frankrijk weer heropleven. De rekening van deze impost van 1542-1543 geeft enkel voor de haven van Middelburg trafiek op Frankrijk. Vanuit de andere Hollandse havens werd geen export opgetekend. De hoppehandel was blijkbaar al in Italiaanse mercantiele handen terechtgekomen want het is Alexandro Antinori die 16 £ 13 s. 6 d. betaald om 32 kleine zaken hoppe uit te voeren naar Frankrijk voor een totaal gewicht van 9278 pond. Aan 3 £ per 100 pond vertegenwoordigde dit een waarde van 277 £ 16 s¹⁴⁹. Waar deze goederen naartoe werden verscheept is niet duidelijk, doch deze handelaar is actief geweest o.a. op de havens van Bordeaux en La Rochelle¹⁵⁰. Toch was de handel zeker niet alleen in handen gekomen van Italiaanse handelaars. De rekening van de 100^e penning vanuit de haven van Dordrecht geeft talloze meldingen. In 1545 betaald Jan Nuys uit Vlissingen de 100^e penning voor de export van 1200 pond hoppe naar Rouen. Elk 100

¹⁴⁵ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p. 193-194 (n°344).

¹⁴⁶ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c. p.190 (n°341)

¹⁴⁷ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.213-214 (n°386).

¹⁴⁸ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.309-317 (n°556) en meer speciaal p. 310 (f°15).

¹⁴⁹ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.371-371 (n°641).

¹⁵⁰ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.372 (n°642) Gegeven uit de rekening van de 100^e penning in de haven van Veere.

KRISTOF PAPIN

pond hoppe kost 3 £ 18 s. Reyn Clas'zone van Dordrecht voor 1200 pond hoppe (3£ 15s./100), Clais Thuenis'zone van Vlissingen 2300 pond hoppe (3£7s6d/100), Ghijsbrecht van Erckel 1600 pond hoppe (3£/100), Ariaen Clas'zone van Dordrecht 2000 pond (3£12s./100). Vrijwel alle hoppe werd naar Rouen verscheept¹⁵¹. Een enkele keer is er sprake van verscheping van 1200 pond hoppe naar de haven van Boulogne door de handelaar Andries Janssone vanuit de haven van Middelburg¹⁵².

Het eind van de 16de eeuw zou gekenmerkt blijven door een moeilijke socio-economische toestand. Een mislukking van de oogst bewoog de hertogin van Parma er toe om de uitvoer op 20 september 1567 van Vlaamse hoppe te verbieden alsook de hoppe te mengen of iets anders dan hoppe te gebruiken zonder het akkoord van de wetheren of geneesmeesters. Deze bepaling ruikt naar regelrechte fraude die er blijkbaar was. De oorlog tussen het Noorden en Zuiden van de Nederlanden zorgde voor een bijkomende handelsbelemmering. Per decreet van 6 en 21 november 1572 werd het verboden handel te drijven met de opstandige Noordelijke Nederlanden¹⁵³. Uit de bewaarde stukken (1574-1580) weten we dat er handel werd gedreven vanuit Brugge met hoppe afkomstig uit Aalst, Poperinge, Engeland en Riga¹⁵⁴. Men had een licentie nodig om goederen uit te voeren, zo ook voor hoppe. Het laat ons toe om de trafiek beter te volgen en ons een idee te geven van de volumes. In 1576 vervoert een Brugs handelaar, Jean Willemszone 16 zakken Poperingse hoppe (1450 pond) naar Calais. Hij had daartoe vergunning aangevraagd op 14 mei 1575 en dit voor een totaal van 150 zakken hoppe. Door het opheffen en terug in voege-brengen van de taks op de export van hoppe diende zijn uitvoer geregulariseerd te worden en de taks van 4 groten per pond betaald. Vanaf juli 1574 was die Willemsone de enige geweest die exportvergunning had gekregen voor de uitvoer van hoppe in gans Vlaanderen¹⁵⁵.

Politiek werd de hophandel verder bemoeilijkt door een exportverbod voor o.a. hoppe door Filips II in 1589¹⁵⁶. Anderzijds was er een importverbod voor bier uit Duitsland en Frankrijk zodat de plaatselijke brouwindustrie beschermd werd en de plaatselijke hopteelt een duw in de rug kreeg. De interne handel voer er wel bij. In vele toldocumenten van de havens maakt men melding van de hoppe, zo te Grevelingen in 1594 waar men 4 s. betaalt per baal hoppe die werd ingevoerd¹⁵⁷. Ook import- en exportheffingen zorgden voor moeilijkheden in de hophandel zoals in 1577 nog duidelijk blijkt met

¹⁵¹ Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.379-381 (n°653).

¹⁵² Z.W. Sneller en W.S. Unger, o.c., p.381-382 (n°654).

¹⁵³ L. Gilliodts, III, p.215.

¹⁵⁴ L. Gilliodts, t.IV, p.617 sq.

¹⁵⁵ L. Gilliodts, t.I, p.221.

¹⁵⁶ A. Pinchart, o.c., t.IV, p.83 noot bij n°23558. Zie ook Placarts de Flandre, t.II, p.522.

¹⁵⁷ Cartulaire du Tonlieu, t.V, p.293, 20 septembre 1594.

schepen¹⁶¹. In de eerste decennia van de 13de eeuw groeide er hoppe in tuinen van Engelse abdijen.

Engeland kende twee soorten bier. Hun inlands bier Ale was niet gehopt en het buitenlandse bier dat uit de Nederlanden en Duitsland kwam en daarentegen wel gehopt was. Doch reeds in 1436 zou de Engelse Koning toegelaten hebben dat Zeeuwen en Hollanders hun brouwactiviteiten met hoppe verderzetten. In 1436 vaardigde de "sheriffs" van Londen namelijk een ordonnantie uit om het gerucht dat hobbier een vergif was de kop in te drukken. De tekst wijst uitdrukkelijk op dat deze attitude van de bevolking de Hollandse brouwers werkloos maakte. In Londen waren toen vier hobbierbrouwers actief waarvan er drie hollanders waren¹⁶². Het zijn vrijwel zeker de Hollanders geweest die er het hobbierbrouwen hebben ingang doen vinden in Engeland¹⁶³. Voor het begin van de 15de eeuw schijnt er inderdaad geen hoppe verhandeld te zijn geweest op Engeland gezien vreemd genoeg elke referentie in de bronnen ontbreekt¹⁶⁴. Toch brouwde men er – zij het allicht op kleinere schaal – hobbier. De Engelsen hielden het liever bij hun ale. De eerste vermelding die wij vonden dateert uit 1406/1407, dertig jaar vroeger dan hetgeen Richard W. Unger beweerde¹⁶⁵. Een handelaar uit Schiedam exporteert hoppe vanuit de Noordelijke Nederlanden naar de haven van Yarmouth¹⁶⁶. De volumes hoppe die werden ingevoerd in Engeland vanaf het tweede kwart van de 15de eeuw waren niet min¹⁶⁷. De haven van Southampton ontving op 9 september 1423 het schip van Copin Lambe dat o.a. was geladen met hoppe. Ook andere havens waren betrokken in de hopimport. De boten die vertrokken zijn traceerbaar vanuit de havens van Duinkerke, Sluis, Oostende en zelfs Boulogne. De havens van Vere en Zierikzee waren minder frequent vermeld doch zouden in de tweede helft van de 15de eeuw belangrijker worden.¹⁶⁸ De handelaars komen uit verschillende Noordnederlandse steden w.o. 's Hertogenbosch en Rotterdam¹⁶⁹. De rekeningen van de tol van Yarmouth geven vanaf 1453 jaarlijks import van hoppe aan uit de Nederlanden, maar tevens de havens van Boston, Kingston, Hull,

¹⁶¹ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.54.

¹⁶² Thielemans, o.c., p.295.

¹⁶³ Thielemans, o.c., p.301. G. Doorman, o.c., p.41.

¹⁶⁴ K. Kunze, *Hanseakten aus England 1275 bis 1412*, Halle, 1891 (Hansische Geschichtsquellen, bd. VI) waar elke vermelding van hoppe ontbreekt.

¹⁶⁵ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.102.

¹⁶⁶ H.J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*, Dl. I, n°842 p.519-522.

¹⁶⁷ H.J. Smit, o.c. Vooral vanaf 1438 lijkt er een grote export op gang te zijn gekomen. In de 16de eeuw was de handel enorm (zie ook dl.II).

¹⁶⁸ Thielemans, o.c., p. 328 n859, 329-332. H.J. Smit, o.c., De vermeldingen in dit werk over hoppe zijn zo talrijk dat we niet anders dan kunnen stellen dat de hop-export vanuit de Noordelijke Nederlanden naar Engeland aanzienlijk was.

¹⁶⁹ H.J. Smit, o.c., I, n°1251, p.778-779 (die vervoert vanuit de haven van Calais).

Newcastle on Tyne¹⁷⁰. De 'hourque' 'Christophe' uit Berg-op-Zoom loste in de haven van Exeter zijn waar, waaronder maar liefst 3000 balen hoppe in december 1461¹⁷¹. Historici van de 16de eeuw hebben zich steeds blindgestaard op gegevens uit 'hun' eeuw en de 15de eeuw uit het oog verloren. Zo laat Clinch het eerste hoppebier dat in Londen verscheen pas in 1502 gebrouwen worden door de zgn. 'strangers', blijkens een passage uit Arnold's *Chronicle of London*. Men maakt er evenwel melding dat dit eigenlijk tegen de gangbare praktijken was op Engels grondgebied en men verzocht de Engelse koningin Mary (en Edward IV) en de Londense schepenen om in te grijpen. Het algemeen gebruik van hoppe werd de regel? Alleen al voor de haven van Antwerpen hebben we gegevens vanaf 1442-1450 en 1472-1485 van de jaarlijkse export naar de haven van Londen van het aantal verscheepte zakken hoppe¹⁷². Asaert meent dat enkel de inwoners van de Lage Landen en een enkele Keulse Hanzeaat een rol speelden bij de hophandel op Engeland via Antwerpen, hetgeen m.i. maar een deel van de waarheid is, want een eind verder in hetzelfde werk haalt de auteur terecht de import vanuit o.a. Dantzig aan van hoppe¹⁷³! In de kerkrekeningen van de katholieke kerk van Stratton (Cornwall) vinden we in 1514 vermelding van hoppe voor het brouwen van bier¹⁷⁴. Weer leuk om te noteren is dat in een handschrift van de huishouding van de Engelse koning Henry VIII (Eltham) voor januari 1530 duidelijk vermeldt wordt dat het de brouwer verboden is hoppe te gebruiken in het brouwen van Ale¹⁷⁵. Vanaf dan zijn de vermeldingen van veelal Vlaamse hop legio. Daar zal de algemene heropleving van de Vlaamse handel op Engeland niet vreemd zijn aan geweest en dit mede gesteund door de devaluatie van het pond sterling in 1526 en de revaluatie van de munt in de Nederlanden in 1526 en 1527 die een nieuwe afzetmarkt opende voor de Nederlanden¹⁷⁶. Tijdens de 16de eeuw was er een enorme bloei van de hoppedeel in Kent, Essex en Surrey en dit deels ten gevolge van de inwijking uit de Nederlanden, want ook plaatselijke heren bleken er een hoptuin op hun domein op na te houden. Toch bleef er een latent verzet tegen hobbier. Andrew Boorde omschreef in zijn *Compendyous or Dyetary of Health* (1545) dat ale de natuurlijke drank was voor Engelsen en bier voor 'dutchman'. Maar, zo gaat hij verder, werd het toch volop

¹⁷⁰ H.J. Smit, o.c., I, n°1420, p.908-911 en verder de n° 1536, 1550, 1561, 1620, 1662 e.a..

¹⁷¹ Thielemans, o.c., p.308. Naar PRO CA E122/40/35.

¹⁷² G. Asaert, De Antwerpse scheepvaart in de XVe eeuw (1394-1480). Bijdrage tot de economische geschiedenis van de stad Antwerpen, VKAWLSK, 72, p.263-4 en 341.

¹⁷³ G. Asaert, De Antwerpse, p.314.

¹⁷⁴ G. Clinch, o.c., p.67.

¹⁷⁵ G. Clinch, o.c., p.67.

¹⁷⁶ H. Van der Wee, The growth, p.183. H.J. Smit, o.c., dl.II. Het aantal referenties in dit werk naar hoppe in dit werk zijn zeer talrijk voor de 16de eeuw. De gegevens in dit werk alleen zijn voldoende om een afzonderlijke studie te maken over de Engelse hophandel in de 16de eeuw.

geconsumeerd in Engeland tot grote schade van veel Engelsen want *'beer makes man fat and inflates the stomach'*¹⁷⁷. Het is voor mij de laatst bekende aanval op hobbier geweest. De constante infiltratie van Vlamingen op vlucht voor de inquisitie vanaf de jaren '40 van de 16de eeuw zou het hobbierbrouwen definitief ingang doen vinden, al was het maar voor hun eigen gebruik. In Stamford in 1572 geeft men privileges aan de 'strangers' die uit de Nederlanden gevlucht kwamen en daarin wordt het vrij gebruik en teelt van de hoppe vermeld¹⁷⁸. In 1574 verscheen er een eerste handboek over hoppe van de hand van Reginald Scott, *'A Perfite Platforme of a Hoppe Garden'*. Dat het werk reeds in 1576 en 1578 heruitgaven kende toont de grote belangstelling voor het werk. Er bestaat voor het ganse Europese vasteland geen enkel vergelijkbaar werk voor de 16de eeuw! Het verdient in een afzonderlijke bijdrage bestudeerd te worden omwille van zijn niet te onderschatten belang. Dat de plant vanuit Vlaanderen kwam wordt algemeen aanvaardt en bevestigd door Engelse auteurs in de 17de eeuw.

De export vanuit Vlaanderen naar Engeland kan aangetoond worden vanaf het begin van de 16de eeuw alhoewel andere auteurs dit naar de 15de eeuw verschuiven. Processen uit het archief van de stad Duinkerke die toen stilaan als haven aan belang won, geeft talloze vermeldingen van processen i.v.m. hoppe. Heel wat vermeldingen slaan op export naar Engeland (1506, 1554). Deze hoppe was steeds afkomstig uit de streek van Ieper en Poperinge¹⁷⁹.

Vanuit het graafschap Vlaanderen is er een zeer actieve handel gekomen met Engeland. Via de licenties die betaald dienden te worden in de 16de eeuw voor de export kunnen we de handelsstromen goed volgen¹⁸⁰. Blijkbaar volstond de Engelse hopproductie niet tijdens de 16de eeuw en was import vanuit o.a. Vlaanderen noodzakelijk. De Staten Generaal waren in 1577 geheel niet opgezet met de licenties die betaald dienden te worden om de hoppe naar Engeland te verschepen. De schepenen van Antwerpen drongen er op aan dat de licenties voor de handel op Engeland geschrapt zouden worden en dit blijkbaar tegen het standpunt van de Engelse ambassadeur¹⁸¹. Toch werd er

¹⁷⁷ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.100.

¹⁷⁸ G. Clinch, *English Hops. A history of cultivation and preparation for the market from the earliest times*, London, 1919, p.65. (Het exemplaar van dit zeldzame werk in ons bezit werd door een bevriend hophandelaar geschonken aan de Poperingse hophandelaar Victor Lebbe in 1919).

¹⁷⁹ Stadsarchief Duinkerke 48/1 f°3, 15, 18 en 24-39; 48/2 f°72; 48/3 f°190, 261v°, 284, 347; 48/4 f°11; 48/5 f°31v°, 231, 344; 48/6 f°89v°: 48/7 f°53. Met onze welgemeende dank aan dhr. Jef Cailliau die ons op deze referenties wees.

¹⁸⁰ Lindemans, o.c., p. 146 had deze licenten voor de 17de eeuw aangeduid, maar geen vermeldingen gevonden voor de 16de eeuw. Zijn vermoeden wordt dus bevestigd.

¹⁸¹ Stadsarchief Ieper, portefeuille 23B, documents concernant les Etats Généraux (verloren in 1914). Afschrift in S.A.P. bundel hoppe (handschrift en nota's van J. Opdedrinck).

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

behoorlijk wat hoppe geëxporteerd naar Engeland. Op 23 november 1579 verklaren Thomas Flamay en andere Engelse kooplieden voor het magistrat van Brugge dat zij het schip "Guens de Lye" gereed hebben om allerhande waren naar Londen te vervoeren, waaronder zakken hoppe¹⁸².

Engelse bronnen voor het einde van de 16de eeuw tonen aan dat er bvb. in de haven van Newcastle hoppe werd ingevoerd uit Frankrijk en de Lage Landen¹⁸³. In de haven van Sunderland kwam hoppe toe uit Middelburg, zo ook in de havens van Hartlepool en Exeter waar meldingen zijn van verschillende plaatsen in de Lage Landen¹⁸⁴. De haven van Hull werd vooral aangedaan door de Noordnederlanders vanuit de havens van Stade, Amsterdam, Alersloot en Enkhuizen¹⁸⁵.

Rekeningen uit 1592/3 voor de haven van Chester tonen de export aan van hoppe naar de haven van Dublin (Ierland). Of dit Engelse hoppe was of doorvoer van waar was is niet bekend doch gezien er anders geen meldingen zijn van Engelse hopexport wijst dit m.i. op doorvoerhandel¹⁸⁶. Vanuit de haven van Sandwich werd er bvb. wel bier en laken geëxporteerd naar Frankrijk en de Lage Landen. Als retourvracht nam men dan vooral hoppe en linnen mee uit Frankrijk en de Lage Landen¹⁸⁷. Eenzelfde beeld toont de import en export vanuit de haven van Boston. Met exporteerde vanaf het einde van de jaren '70 van de 16de eeuw er malt naar de Lage Landen via de haven van Antwerpen waar men als retourvracht o.a. terug hoppe meebracht¹⁸⁸. Vanuit de havens van Ipswich en Maldon exporteerde men bier naar de Lage Landen en importeerde hoppe¹⁸⁹. Ook de haven van Great Yarmouth importeerde hoppe uit de Lage Landen¹⁹⁰. De haven van Dover deed dan weer zaken met de havens van Calais en Duinkerke waar een gelijkaardig beeld terug te vinden is¹⁹¹. Zelfs de kleinste haven aan de zuidkust van Engeland Chichester waar er in 1568-1569 slechts twee schepen uitvoeren naar vreemde havens en er 6 binnenkwamen (uit Flushing en Dieppe) importeerde uit deze laatste plaats hoppe. Enkel in de haven van Rye vonden we geen meldingen van hoppe-import.

¹⁸² L. Gilliodts, *Etaple*, vol. III, p. 269.

¹⁸³ T.S. Willan, *Studies in Elizabethan Foreign Trade*, Manchester University Press, 1959 (reprint 1968), p.68. Hij verwijst in zijn bronnen naar de Customs Accounts, Port Books en het werk van H.J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van den Handel met Engeland, Schotland en Ierland, 1485-1585*.

¹⁸⁴ T.S. Willan, o.c., p.69 en 80.

¹⁸⁵ T.S. Willan, o.c., p.70.

¹⁸⁶ T.S. Willan, o.c., p.88.

¹⁸⁷ T.S. Willan, o.c., p.76.

¹⁸⁸ T.S. Willan, o.c., p.71-72.

¹⁸⁹ T.S. Willan, o.c., p.75.

¹⁹⁰ T.S. Willan, o.c., p.74.

¹⁹¹ T.S. Willan, o.c., p.76.

De haven van Londen en vooral King's Lynn importeerde vooral hoppe uit Enkhuizen, Rotterdam en Dordrecht, maar zoals we reeds zagen ook vanuit Vlaanderen, waaronder de havens van Duinkerke en Nieuwpoort¹⁹². Zelfs de haven van Southampton die geen bloeiende handelsrelaties had met de Lage Landen maar wel met Frankrijk, Spanje en de kanaaleilanden, haalde toch zijn hoppe uit de Lage Landen¹⁹³! Na 1572, toen de neergang van de haven van Antwerpen was ingezet, werd het belang van de Vlaamse regionale havens in de hopexport belangrijker. We vinden talloze vermeldingen van de havens van Nieuwpoort, Duinkerke, Calais, St.-Malo, Rouen en Nantes¹⁹⁴. Vanaf 1567 werd de Antwerpse hophandel naar de Oostzeelanden stilgelegd en overgenomen door o.a. de Noordelijke Nederlanden. Er was in Antwerpen import noch export van hoppe in die jaren naar die streken. In 1564 gaf bvb. Emden handelsvoordeel aan kooplieden die Antwerpen de rug toekeerden en zich aldaar kwamen vestigen. In het document dat verspreid werd bij de kooplieden is er als een van de punten sprake van de hoppe die in overvloed op de markt in Emden aanwezig was (afkomstig uit streek van Hamburg) en met grote winst kon doorverkocht worden¹⁹⁵! Het Antwerpse magistratuur was evenwel zeer actief om ook de hophandel binnen zijn muren te houden. In 1577 vroeg men de opheffing van de licenties op hoppe die dat jaar waren uitgevaardigd en dit om de hophandel naar Engeland niet te schaden¹⁹⁶. De licenties bestonden nog wel want bvb. een Spaans handelaar Marc Nunez die in Antwerpen gevestigd was, betaalde voor zijn export van hoppe vanuit de haven Sluis¹⁹⁷. In 1572 was er overigens een verbod gekomen voor Vlaanderen om handel te drijven met de 'opstandige' Noordelijke Nederlanden¹⁹⁸. De import van hoppe uit bvb. 's Hertogenbosch viel hierdoor stil en gaf een extra impuls aan de plaatselijke productie.

¹⁹² T.S. Willan, o.c., p.73 vermeldt op basis van de Exch. K.R. Port Books enkel import vanuit Nederland doch vermeldt deze uit Vlaanderen niet alhoewel van groot belang. Dit heeft wellicht te maken omdat de 'port books' van Lynn de samenstelling van de cargo's niet vermeldt.

¹⁹³ T.S. Willan, o.c., p.78.

¹⁹⁴ H. Van der Wee, *The growth*, p.245 en 252.

¹⁹⁵ J. Denucé, *De Hanze en de Antwerpsche handelscompagnieën op de Oostzeelanden, Antwerpen, Dokumenten voor de geschiedenis van den handel, 1938, p. XXI en 5-11. 'Tot Empden is zeer groote abundantie van hoppen die wyt Oistlandt mestendeel van Hamborch coempt ende en ghelt maer XIII of XIII Rv. Die aldaer wel XX oft XXII innegecocht wordt'.*

¹⁹⁶ Stadsarchief Ieper, Portefueille 23B: Documents concernant les Etats Généraux (verloren tijdens WOI). Tijdens de vergadering van de Staten Generaal van 16 december 1577 werd op vraag van de Engelse ambassadeur gevraagd de licenties op hoppe af te schaffen. Afschrift bewaard bundel hoppe in Stadsarchief Poperinge, nota's Fiers (handschrift wellicht van J. Opedrinck).

¹⁹⁷ L. Gilliodts van Severen, *Cart. Estaple, II, p.485.*

¹⁹⁸ L. Gilliodts van Severen, *Cart. Estaple, III, p.215.*

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

Hiermee is het beeld van de Engelse hophandel overduidelijk. De eigen productie volstond zeker tot op het eind van de 16de eeuw bijlange niet om te voldoen aan de binnenlandse vraag. De hopexport was dan ook van een groot belang wat zeer duidelijk wordt aangetoond doordat zelfs in de kleinste havens en zelfs de havens die de Lage Landen niet courant aandeden, hopenaanvoer te vermelden valt. Duidelijk is ook dat door de verschillende verbodsbepalingen om hoppe uit te voeren vanuit Vlaanderen de Noordnederlanders en de hopboeren uit Artezië een deel van de markt ingepikt hebben tot groot nadeel van de Vlaamse producenten.

Poperinge, centrum van de hoppe?

Het wordt op vandaag veel gesteld dat Poperinge het centrum van de hoppe in Vlaanderen zou zijn geweest vanaf de 15de eeuw. Het bovenstaande gebied ons evenwel deze visie, die op weinig gesteund is, achter ons te laten en met de historische realiteit rekening te houden. Ooit was de stad wél het middelpunt van de hopcommercie, zo o.a. tijdens de verguisde tweede helft van de 16de eeuw. Andere historici beweren wel eens dat de stad toen een economisch slagveld was, maar dit is niet waar. Alhoewel aanwezig vanaf het begin van de 15de eeuw zou pas vanaf het einde van de 15de eeuw de hoppedeel er aan belang te winnen en dit in gans de streek. Of de stad ca. 1522 inderdaad al beschikte over hophmagazijnen zoals de 18de eeuwse geschiedschrijver Anderson beweerde, betwijfelen we ten zeerste, maar dat er vanaf 1524 naar Engeland hoppe werd uitgevoerd vanuit de streek klopt wel en dat gaf precies een grote impuls aan de teelt en handel¹⁹⁹. De aanvoer van hoppe gebeurde volgens dezelfde voornamelijk vanuit Artezië en de Nederlanden. De reden die de genoemde Anderson opgaf was dat de Engelsen geen mout gebruikten bij hun bierbrouwen²⁰⁰. Ook weer is zijn bewering twijfelachtig.

De hoptienden waren in deze periode zeker eigendom van de abdij van St.-Bertijns en uit de tweede helft van de 16de eeuw kennen we enkele reglementeringen die wijzen op een toenemende betrokkenheid van de Poperingse schepenen in de hophandel en teelt²⁰¹. De benoeming van de hopwarandeers die moesten toezien op de kwaliteit van de hoppe was in handen van de abdij van St.-Bertijns wat er nogmaals op wijst welk belang de abdij hechte aan de teelt van dit gewas in de stad die van oudsher haar domein was.

¹⁹⁹ A. Anderson, *Historische und chronologische geschichte des handels von den ältesten bis auf jezzige seiten*, Riga, 1773, t.II p.45.

²⁰⁰ A. Anderson, o.c., t.III, p.519.

²⁰¹ Deze vallen buiten beschouwing van deze bijdrage. We vermelden als belangrijkste de instelling van de 'slag' van de hoppe (1573) die men later de St.-Catharinaslag is gaan noemen.

Op het einde van de 16de eeuw waren er enkele misoogsten, nl. in 1567-1568 en in 1575. De opbrengst was gehalveerd en dit gaf aanleiding tot een enorme speculatie²⁰². De overheid poogde de export van de hoppe te verhinderen doch zonder al te veel resultaat. De kooplieden speculeerden op de prijsvorming en verdienden grote sommen aan de handel. Zo bvb. Jacob Martens uit Sint-Winoksbergen wiens briefwisseling bewaard is gebleven uit deze periode. We kunnen zijn activiteiten dagdagelijks volgen²⁰³. Martens handelde vooral in Poperingse hoppe. In een brief van Jan Daten uit Poperinge aan Martens schrijft hij in 1573 dat “*in ghehele henegauwe zo veile hoppe niet gheplocht word als te poperinghe ende daer ontrent*”. De productie van de hoppe in Poperinge moet dus zeer aanzienlijk geweest zijn. Dit wordt bevestigd door het verslag dat de Italiaanse wereldreiziger Guicciardini Luigi maakte van zijn bezoek aan de streek ca. 1565. Hij vermeldt enkele markante feiten over Poperinge waaronder ‘*ende aldaer plach grooten handel van hoppe te wesen*’²⁰⁴. Toch zien we in de lokale bronnen steeds meldingen van hoptuinen van vrij beperkte oppervlakten. Martens had concurrentie van handelaars uit Ieper en Antwerpen – dat een zeer belangrijke brouwindustrie had én de grootste exporthaven voor hoppe was in de 16de en 17de eeuw. Poperingse hoppe werd door Martens ook in de haven van Nieuwpoort gekocht. Hijzelf exporteerde vanuit de havens van Duinkerke, Grevelingen en Calais naar de havens van Londen en Antwerpen. De hoppe was bestemd voor de Engelse en Hollandse markt. De binnenlandse toestand zorgde ervoor dat de hophandel en teelt alhier ca. 1582 achteruitging en er reeds toen vanuit de streek van ’s Hertogenbosch hoppe werd ingevoerd via Duinkerke. De vernietiging van heel wat steden in het Westkwartier waaronder Poperinge in 1581-1582 door Farnese zorgde voor het einde van de eerste hausse in de hophandel. Van der Wee omschrijft het treffend als ‘*commerce and industry were at a standstill for years*’²⁰⁵. Voor de twee decennia die eraan voorafgingen kunnen we bijna spreken van een fenomeen als de Nederlandse bloembollenhausse. Het is dus opvallend dat het niet de revolte van 1566 was die de economie voor jaren platlegde maar de oorlog van 1581-2, dit in tegenstelling tot sommige ‘langetermijnvisies’ van bepaalde historici. Ook had de aanhoudende hoge prijs de productie elders aangewakkerd, ook in Engeland zodat de

²⁰² Lindemans, o.c., p. 151 en p.159 n42.

²⁰³ Over de persoon zie L. Vandamme, Een protestantse familie tijdens de opstand. Brieven aan Jacob Martens, koopman en burgemeester van Sint-Winoksbergen (ca. 1572-1583), in: Beleid en bestuur in de Oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. Dr. M. Baelde, Gent, 1993, p.363-381.

²⁰⁴ Guicciardini Luigi, De Beschrijving van de Nederlanden, p.317. Met dank aan dhr. Guido Vandermarliere die ons op deze referentie wees.

²⁰⁵ H. Van der Wee, The growth, p.258.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

export op Engeland grotendeels wegviel²⁰⁶. In 1589 werd er door Filips II een placaat uitgevaardigd waarbij de export van o.a. hoppe totaal werd verboden²⁰⁷. Daarmee werd ook de teelt een grote slag toegebracht. Het valt overigens nog uit te maken of de vele handelsbeperkingen een grote rol hebben gespeeld in de handel. De briefwisseling van bvb. Martens spreekt dit alvast tegen²⁰⁸.

Brabant

Hoppe is in Brabant vanaf de 14de eeuw verbouwd geweest. Een hoppetuin was er verbonden aan de brouwerij zoals bvb. te Dilbeek²⁰⁹. Het lijkt er sterk op dat in den beginne men self-supporting was en dat er weinig of geen import is geweest van vreemde hoppe. Vanaf het eind van de 15de eeuw en zeker vanaf de 16de eeuw is er een concentratie geweest van de hoppeteelt: het Iepers kwartier (met o.a. Ieper²¹⁰ en Poperinge), regio Nieuwpoort en vooral in Henegouwen (Pommeroeuil-Hensies-Quiévrain; Havré-Roelux; Buvrennes)²¹¹. Ook de handel is traceerbaar: de streek van Asse en Aalst scheepten zijn hoppe in te Aalst en Baasrode en voerde deze naar de Bamismarkt in Antwerpen, al vanaf de 15de eeuw. In de 16de eeuw was er te Aalst het St.-Rochus Koopmansneringhe actief die de hophandel beheerde. Later bouwden ze een eigen gebouw om de hoppe te stockeren. Vanaf de 17de eeuw kwam er een strengere reglementering op de verkoop en handel van hoppe²¹². De hoppe uit Henegouwen en het Ieperse werd eerder via de haven van

²⁰⁶ We hopen eerlang deze brieven die zich in het stadsarchief van St.-Winoksbergen bevinden integraal uit te geven. Nasporingen van J. Cailliau toont evenwel reeds aan dat niet alle brieven samen in dezelfde bundel bewaard zijn gebleven, doch enkele verspreid zijn over andere bundels. Dit zal de uitgave enigszins bemoeilijken. De waarde evenwel van dergelijke eind 16de eeuwse handelscorrespondentie valt niet te onderschatten en is uitzonderlijk.

²⁰⁷ Placaatboeken van Vlaanderen, t.II, p.522 (Brussel, 11 april 1589). Zie A. Pinchart, *Inventaire o.c.*, t.IV, p.83.

²⁰⁸ Voor de licenties, zie D. Gheret, *Le produit des licentes et autres impôts sur le commerce extérieur dans les Pays-Bas espagnols (1585-1621)*, in : *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique*, t.II, *Acta Historica Bruxellensia*, Brussel 1970, p.43-122 en speciaal p.75.

²⁰⁹ M. de Waha, "Corserie", carrières et maison forte. A propos des biens des vanden Heetvelde, in : *La Belgique Rurale du Moyen-âge à nos jours. Mélanges offerts à Jean-Jacques Hoebanx.*, Brussel, 1995, *Faculté de Philosophie et lettres XCV*, p.125.

²¹⁰ L. Gilliodts van Severen, *Coutumes de la châtellenie d'Ypres*, t.I, p.354. Reeds bepaling in de coutumes van 1503 in verband met 'hommelen'. Het was expliciet verboden om hoppe te gaan plukken in de hoptuinen van de buur!

²¹¹ Lindemans, o.c., p. 144-145. Opvallend is dat H. Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth-sixteenth century)*, Den Haag, 1963, I, p.229, Poperinge zelfs niet noemt in zijn overzicht van de 16de eeuwse hopregio's!

²¹² Lindemans, o.c., p. 147-148.

Duinkerke en Nieuwpoort verscheept²¹³. Deze concentratie betekent evenwel niet dat de hopteelt die her en der was ontstaan verdween. Ze was evenwel niet op de export gericht en komt minder naar voren in documenten²¹⁴. In het Oudenaardse kon Eric Thoen vaststellen dat de hoppe er pas verbouwd werd vanaf 1541-1561 en dan wellicht nog in kleinere oppervlaktes²¹⁵. In de Denderstreek daarentegen was de hopteelt al in de 15de eeuw van groot belang. Hop werd er door middelgrote en grote pachters gebruikt om pacht te betalen aan de abdijs van Ninove²¹⁶!

Het belang van de hophandel

Om het belang van de hophandel te meten moet er nog ontzaglijk veel archiefonderzoek gebeuren in tolrekeningen en andere comptabiliteitsdocumenten²¹⁷. De meeste uitgegeven documenten geven aanwijzingen doch geen beeld van het globale belang van deze handelsstromen. Slechts enkele keren zijn er kleine aanwijzingen dat alles per slot van rekening dient gerelativeerd te worden. De hophandel heeft vanzelfsprekend nooit de omzet gekend als van bv. laken of bier, maar het lijkt soms wel te kunnen concurreren met specerijen als we bv. de Zweedse exportcijfers van 1491 zien met hun aandeel van 14% voor de hopexport! Toch moeten we opmerken dat handel met hoppe slechts lonend kon zijn indien het gemakkelijk transporteerbaar was én bovendien een grote winstmarge opbracht. De grote verpakkingen (zakken) die wogen tussen 500 en 750 pond per zak en qua volume niet onaardig waren konden eigenlijk enkel maar per schip gemakkelijk vervoerd worden. Vervoer over land moest zeer beperkt worden. Het product was langere tijd houdbaar maar mocht niet vochtig worden en liefst niet aan licht worden blootgesteld omdat daardoor de kwaliteit van de *lupuline* afnam. Zoals nog steeds gebruikelijk is, werden toen de hobbellen in (bruine ?) zakken verpakt. Dat de winst-

²¹³ Een volledige studie van alle rekeningen van de havens zou een duidelijker beeld geven, doch dit is een hachelijke onderneming gezien de vele hiaten. Het beeld zou toch exemplarisch blijven. De rekeningen zijn grotendeels in het A.R.A.Brussel bewaard (zie Inventaris van A. Pinchart).

²¹⁴ Alle vindplaatsen opgeven zou een onmogelijke opdracht zijn. Zie bv. P. Lindemans, o.c., I, p.232 (Pamel).

²¹⁵ E. Thoen, Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst, dl. 2, p.694.

²¹⁶ E. Thoen, o.c., dl.2, p. 722

²¹⁷ We vermelden bij wijze van voorbeeld : Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), fonds rekenkamer n°22723-22727 tonlieu de Nieuport (1488-1523) ie A. Pinchart, Inventaire des archives des chambres des comptes, t.IV, Bruxelles p.1865, p.26 en p.38sq waar de importrechten op 'houppenbier' vermeld zijn, zeker vanaf 1385. ARAB, fonds rekenkamer, 24784, 4^e denier op schipvaart tussen Brugge, Ieper en Nieuwpoort 1395-1404. Het werk van H.J. Smit, o.c. geeft veel materiaal uit de Engelse rekeningen, doch is wellicht niet volledig.

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

marge voornamelijk werd gerealiseerd door de handelaars lijkt me duidelijk uit enkele Antwerpse voorbeelden. De speculatieve kant van de zaak - ook nog eeuwen later zo - bevestigt dit. De handelsvolumes, zelfs bij benadering, inschatten is onbegonnen werk.

In 1460 maken de kooplieden van Dantzig een opgave van de in de voorbije twee jaar verloren schepen die door kapers geënterd werden en waardoor de lading verloren was. Van de 45 schepen hadden er 4 hoppe aan boord. Een Deens schip dat uit de Suund kwam had 2 zakken en 4 tonnen hoppe aan boord²¹⁸. De vermelding van hoppe in tonnen is eerder uitzonderlijk. Had men lege vaten als retourvracht gevuld met hoppe? Bijvoorbeeld een schip met goederen van Peter Reslot uit de Suund voor Jacob Hafeman waar in de lading van 57 tonnen er 5 met hoppe zijn²¹⁹. Op een ander schip lagen goederen van verschillende kooplieden: Hinrik Suleke voor 1 zak, Tydeke Tryttelvitcz 2 zakken en Peter Schute ook 2 zakken hoppe²²⁰. In het 4de schip lagen er 3 zakken hoppe van handelaar Berndt van der Lancke²²¹.

De klachten uit Dantzig blijven steeds aanhouden. Op verschillende boten is er hoppe aanwezig²²². Dat is niet verwonderlijk want de stad is dé draaischijf van de handel in de regio²²³. Ook in de handelsoorlog tussen Dantzig en Zweden blijft hoppe vermeld als een van de goederen die de handelaars toch nog probeerden het land binnen te smokkelen niettegenstaande het verbod (1468-1469)²²⁴. Ook tussen Lubeck en Reval blijft er een zeer actieve handel in hoppe op het eind van de 15de eeuw. Vele van de zakken hoppe dragen een merkteken van de handelaar²²⁵. De hoppe werd een belangrijk exportproduct voor Zweden voor de 15de en 16de eeuw. Het vormde 14% van de totale Zweedse export in 1491 wat toch wel wijst op het uitzonderlijk belang van de teelt daar²²⁶.

Voor Antwerpen haalden we reeds enkele cijfers aan die ons doen duizelen over de exportvolumes in de tweede helft van de 16de eeuw. Hun berekening houdt evenwel rekening met een gemiddelde van 20 zakken hoppe per schip en per zak 500 pond gewicht. Andere gegevens van mijzelf wijzen op zakken die tot boven de 750 pond gewicht gaan! Het zou de exportvolumes vooralsnog met 50% doen stijgen!

²¹⁸ Hans. Urk., VIII, p.592 (n°989,1).

²¹⁹ Hans. Urk., VIII, p.593 (n°989,4).

²²⁰ Hans. Urk., VIII, p.595-596 (n°989,21).

²²¹ Hans. Urk., VIII, p.599 (n°989,36).

²²² Hans. Urk., VIII, p.715 (n°1162).

²²³ Zie verder Hans. Urk., IX, p.174-175 (n°291 & n1).

²²⁴ Hans. Urk., IX, p.357-358 (n°508) en p.615 (n°679).

²²⁵ Hans. Urk., IX, p.436-442 (n°558). Op het op zee vergane schip van schipper Hanneke Vrome had de handelaar Joh. Hertze 2 zakken hoppe en 1 droge ton lakenen aan boord.

²²⁶ Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages*, p.57.

Welke bebouwde oppervlakten hiermee in verband stonden is niet steeds duidelijk. Lindemans geeft ons voor de streek van Aalst enkel gegevens voor de 16de eeuw à ratio van 1 pond hoppe per staak (of kuil)²²⁷. Het is ook niet duidelijk welk deel van de landbouwpopulatie betrokken was bij deze teelt, welke investeringen er van doen waren. De nogal laagdunkende opmerking van Richard W. Unger over de hopteelt 'hops grew wild in the woods' waaruit we moeten concluderen dat iedereen dat zomaar kon gaan plukken begin september gaat absoluut niet op²²⁸. De auteur schijnt niet te weten dat er vrouwelijke en mannelijke hop bestaat. In het wild komt die voor, maar vrouwelijke hoppe die in de buurt groeide van de mannelijke was (is) absoluut onbruikbaar voor het bierbrouwen. De tijdgenoot wist dat maar al te goed en het laten groeien van mannelijke hopplanten was dan ook verboden! Men diende dus zelf kleine hoptuinen aan te leggen en vrouwelijke hop te planten wilde men het goedje verkopen aan de brouwers.

De prijsvorming van de hoppe is eveneens een moeilijke oefening. De hoogte van de tolheffing zegt namelijk weinig of niets betreffende de handelswaarde van een bepaald goed. Tolheffingen waren voor een groot stuk een politiek instrument om bepaalde goederen buiten het eigen grondgebied te houden of juist hun import te bevorderen. In tolrekeningen zal men daarom weinig nuttige gegevens vinden dienaangaande. Ook het zeer grote gebied waarin de handel zich afspeelde, de verschillende muntsoorten en inhoudsmaten die er in gebruik waren maken de oefening er niet eenvoudiger op. Hier is nog veel studiewerk nodig.

Prijsgegevens zijn in verschillende documenten te vinden. Toch dienen ze allen met de nodige omzichtigheid geïnterpreteerd te worden. Gegevens uit processen, stadsrekeningen (voor de assisen), tolrekeningen en vvb. kerkelijke rekeningen zijn anders van opzet²²⁹. In 1461 wordt een Dantzigs handelaar aangemaand zijn op 18 mei 1452 gekochte handelswaar aan schipper Jak. Wendt (te betalen tegen lichtmis en S. Walburgis 1453) te vergoeden. Daar staat dat voor de 10 *schiffspfund* hoppe per pond de prijs 10 mark bedroeg²³⁰. In 1462 wordt er voor 4 stukken hoppe 27^{1/2} mark en 2 sch. betaald²³¹. Ook de zeer sterk wijzigende inhoudsmaten maken niet altijd duidelijk over precies hoeveel het gaat. Toch blijkt de weging in pond de overhand te hebben gehad, iets wat tot op vandaag zo is.

²²⁷ In een volgende bijdrage zullen we deze problematiek verder uitwerken.

²²⁸ Richard W. Unger, *Beer in the middle ages*, p.87.

²²⁹ In de grote reeks van de prijzen en lonen komt de hoppe verschillende malen aan bod, doch de seriële gegevens voor de 15de en 16de eeuw zijn eerder schaars. Zie: Verlinden, *Prijzen*, d.I, p.346-347 voor het Elizabethgasthuis van Antwerpen vanaf 1489.

²³⁰ Hans. Urk., VIII, p.644 (n°1073).

²³¹ Hans. Urk., VIII, p.715 (n°1162,3).

DE HOPHANDEL TIJDENS DE MIDDELEEUWEN

De hoppe als handelsgewas is steeds zeer onderhevig geweest aan prijschommelingen en dit daar de oogst door slechte weersomstandigheden kon mislukken zodat er tekorten ontstonden maar ook door de verschillende handelsconflicten die de handel verstoorden. Maar ook is de handel onderhevig geweest aan speculatie waarvan we sinds het begin van de 16de eeuw bewijzen van terugvinden. Arnout Mateloot kocht 9000 pond hoppe voor 10 escalins per 100 pond, te leveren binnen 3 jaar door Jean van Lunnen. Hij was echter in gebreke gebleven door de grote daling van de hoppeprijs en werd door de Brugse schepenen veroordeeld zijn contract na te komen²³².

Speculatie heeft in de hophandel steeds bestaan en heeft de enen fortuinen opgebracht, andere het failliet. Zo lijkt het ook te zijn geweest vanaf de 16de eeuw²³³. Nooit is er blijkbaar iets gedaan geweest aan deze ongebreidelde prijsspeculatie. Hoppe had het voordeel dat – als het droog kon bewaard worden – lange tijd houdbaar was zonder al te groot kwaliteitsverlies. Toch deden er zich soms problemen voor. Hendrik Staessoon, hopkoper en Adriaen Hendrix, factor en koopman in Dordrecht kregen te maken met een bedorven lading naar Engeland *'overmits deselve hoppe binnen scheepsboot zeer heet es geweest, d'zelve de roock verloorn ende gans bedorven es'*²³⁴. Het niet betalen van de *'subsidie'* (invoerrechten) zorgde voor confiscatie van de lading²³⁵. Maar ook reeds fraude werd vastgesteld bij de import in 1508. Hop bestemd om naar Londen gevoerd te worden werd door de Londense brouwer geweigerd omdat die naar hun mening *'gevalscht ende anders bynnen dan buyten was'*²³⁶. Daarmee zijn de belangrijkste problemen gesteld: het vervoer gebeurde hoofdzakelijk over water omwille van het grote volume en gewicht, doch was niet optimaal. Bij een storm werd de lading hoppe wel eens over boord gegooid²³⁷. De fraude van de producent was welhaast onvermijdelijk: goede en slechte hoppe werd gemengd of er werd gepoogd door de minder kwaliteitsvolle hoppe midden in de zak te stoppen, de koper om de tuin te leiden. Het fenomeen was eeuwen later nog bekend.

De briefwisseling van de handelaar Martens uit St.-Winoksbergen toont zeer goed dat men dagelijks informeerde naar de prijsvorming zowel in aankoop als verkoop en dit op de markten in Antwerpen, Brugge, Nieuwpoort, Poperinge en Ieper, maar tevens in Engeland waar de goederen verkocht werden. Ook de aanvoer baarde de handelaar soms zorgen: een slechte oogst zorg-

²³² L. Gilliodts-van-Severen, Cart. Etaple, II, p.558.

²³³ H. Soly, o.c., p.107; B. Slicher van Bath, o.c., p.301, H. Van der Wee, o.c., I, p.232. S.E., De Poperingsche Hommel, in: Rond den Heerd, XXI, 1886, p.315 (prijsgegevens Poperingse hoppe 1562-1575).

²³⁴ H.J. Smit, o.c., dl.II, p.1226 (n°1429) dd. 24 mei 1581.

²³⁵ H.J. Smit, o.c., dl.II, p.122 (n°172) dd. 27 januari 1504.

²³⁶ H.J. Smit, o.c., dl.II, p.155 (n°224).

²³⁷ H.J. Smit, o.c.

de voor schaarste en dus vaak hoge prijzen. Hop die nog geoogst moest worden was reeds verkocht en als de opbrengsten tegenvielen zat de handelaar met grote problemen: hij diende elders hoppe aan te kopen (tegen hoge prijzen) om aan zijn contracten te kunnen voldoen. Het waren de eerste uitwassen van een ver geëvolueerd kapitalisme. De typische lakenkooplieden vinden we in de hophandel niet terug. Ze schuwden blijkbaar deze commerce die zoals vele zaken zijn eigenheden had.

Besluit

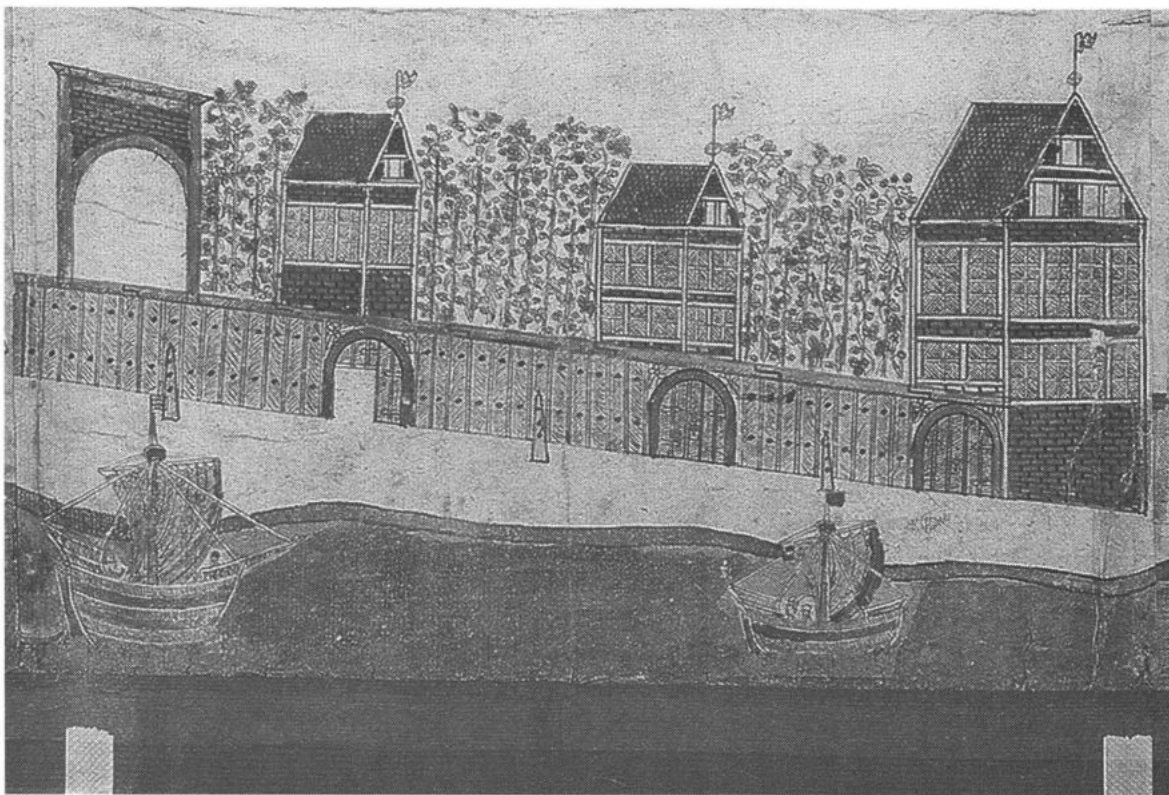
Deze eerste status quaestiones geeft een eerste beeld van de hopteelt in een streek die zich uitstrekt van Novgorod tot Bordeaux. Dat alle streken niet even goed zijn uitgewerkt weze duidelijk. De hoeveelheid bronnen die zouden dienen geconsulteerd te worden zijn dan ook immens. Toch zijn een aantal zaken reeds duidelijk.

Het belang van de regio rond de Baltische Zee is overduidelijk en de Hanze heeft haar rol gespeeld in de al dan niet verspreiding van de teelt. Voor Vlaanderen is er pas vanaf het begin van de 15de eeuw echt sprake van gebruik en teelt van hoppe voor industrieel gebruik en dit heeft alles te maken met de sterke opkomst vanaf 1417/1418 van het hobbier. Dat dit gelijktijdig in Vlaanderen en Brabant gebeurt heeft alles te maken met de beslissing van de Duitse Hanze om de vreemde kooplieden te weren uit hun landen. Daardoor kwam de import van Duits bier grotendeels stil te vallen en kon door politieke omstandigheden niet volledig ingepalmd worden door de Noordnederlandse markt.

Het hoogtepunt van de handel in Vlaanderen situeert zich in de 16de eeuw en daarbij was de hopproductie te Poperinge van een uitzonderlijk belang, groter dan de ganse Henegouwse productie. Dat het eind van de 16de eeuw zo'n boom heeft gekend heeft allicht te maken op het handelsverbod met de 'opstandige' Noordelijke Nederlanden.

Waarom in Reginald Scott's werk over de hoppe Poperinge wordt aanbevolen is mij niet geheel duidelijk maar zal allicht te maken hebben met de superieure teelttechniek die men er blijkbaar ontwikkeld had. We menen dat het de Noordnederlanders geweest zijn die het hobbier en de hopteelt geïntroduceerd hebben in Engeland en we hebben ook definitief komaf gemaakt met tal van dwaze veronderstellingen over het Engelse veto op hobbier. Het zal o.i. niet meer geweest zijn dan het afschermen van de eigen brouwnijverheid. Dat er nogal wat gevluchte Westhoekers de teelt daar mee hebben uitgebouwd lijkt vast te staan.

De hophandel was een commerce in de echte zin van het woord vanaf het eind van de 15de eeuw met de traditionele fraude en speculaties van dien. In de 16de eeuw kunnen we spreken van echte hophandelaren die zich bijna uitsluitend inlieten met deze handel. Hun succes dreef op de speculatieve kant van de hophandel.

*Hoptuin aan de havenkaai van Rostock uit Vicke Schorler's rol (1578-1586)
Met toestemming van het Archiv der Hansestadt Rostock 3.02.1.1.15000*

De hophandel zou vanaf het begin van de 17de eeuw zich aanpassen aan sterk gewijzigde economische indicatoren. We zien een groeiende handel en export vanuit Vlaanderen en Brabant maar het zijn enkele plaatsen die de teelt van hoppe tot de hunne gaan maken, waaronder Aalst en Poperinge. Vele reglementeringen bestrijden de om zich heen grijpende fraude (men noemde het niet voor niets het groene goud) en zorgen voor een strikte kwaliteitszorg zodat bepaalde plaatsen blijkbaar op basis van deze kwaliteit de kleinere telers en streken uit de markt gaan werken. Het is een fenomeen dat tot laat in de 20^e eeuw heeft gespeeld.

A Perfite platforme

of a Hoppe Garden,
and necessarie Instructions for the
making and mayntenaunce thereof,
with notes and rules for reformation
of all abuses, commonly practised

therein, very necessarie and
expedient for all men
to have, which in any
wise have to doe
with Hops.

*Now newly corrected and augmented
By Reynolde Scot.*

Proverbs II.

Who so laboureth after goodnesse, findeth his desire,

Sapien 7.

Wisdome is nymbler than all nymble things.
She goeth through and attayneth to all things.

¶ Imprinted at London by Henrie
Denham, dwelling in *Pater noster*

Rowe, at the Signe of
the Starre.

1578.

Cam privilegio ad imprimendum solum.

Titelblad van de 2de uitgave van Raynolde Scot's 'A Perfite platforme' (1578)

WAT BORDEELMADAMMEN ONS KUNNEN LEREN OVER HET METIER

Enkele opmerkingen over de bronnen voor de studie van de laatmiddeleeuwse Gentse prostitutie¹

Drs. Mariann Naessens
Aspirant FWO-Vlaanderen

De Gentse prostitutie in de Middeleeuwen is tot nog toe weinig bestudeerd. Behalve een oud artikel van A. Van Werveke² en een voorzichtige schets van M. Naessens³ is hierover nog maar weinig gepubliceerd.⁴ Dit in tegenstelling tot de prostitutie in Bourgondisch Brugge, waaraan een grondige studie is gewijd.⁵ De studie van de Brugse prostitutie werd ten zeerste bevorderd door de grote homogeniteit van de bronnen: de onderzoeker kan zich baseren op jaarlijkse lijsten van boetes betaald door de organisatoren van de seksindustrie. Deze bedragen, die volgens een welbepaalde verdeelsleutel door stad en staat werden gedeeld, staan genoteerd in de stads- en schouutsrekeningen, die nu een onschatbare bron van informatie blijken voor de studie van de prostitutie. We vinden er verschillende categorieën van boetes in terug; zowel bordeeluitbaters als verhuurders van bordelen werden beboet.⁶ Aan de hand van deze uitgebreide reeksen gegevens was een diepgaande studie mogelijk.

¹ Met dank aan prof. dr. Paul Trio, prof. dr. Marc Boone en drs. Guy Dupont voor hun opmerkingen en suggesties bij deze tekst.

² A. VAN WERVEKE, "De ontucht in het oude Gent", *Volkskunde. Tijdschrift voor Nederlandsche folklore* XIII (1900-1901) pp. 1-7, 45-51, 100-104, 146-150.

³ M. NAESSENS, "Seksuele delicten in het laatmiddeleeuwse Gent: de grenzen van een kwantitatieve benadering van de bronnen", in: X. ROUSSEAU (ed.) *Handelingen van het colloquium "Misdrijf, straf en verzoening. Middeleeuwen en vroegmoderne tijden" te Brussel op 9 december 2000* (ter perse).

⁴ Recent werd aan de UGent wel een thesis geschreven over het onderwerp door Maud Bonte (2003). Ook komt het thema aan bod in de onuitgegeven licentiaatsverhandeling van C. LEONARD, *De status en de positie van de Gentse vrouw in de XIVe en XVe eeuw. Een juridische en sociale benadering*. RUG, 1967. Ook in andere studies wordt soms in beperkte mate gesproken over de Gentse prostitutie, bv. M. BOONE, M. DUMON en B. REUSENS, *Immobiëlenmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent (1483-1503)*. (Standen en Landen, LXXVIII) Kortrijk, 1981, pp. 173, 195.

⁵ G. DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*. (Vlaamse historische studies, uitgegeven door het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge, X) Brugge, 1996.

⁶ DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten*, pp. 52-55.

MARIANN NAESSENS

Wie dergelijk onderzoek wil overdoen voor het laatmiddeleeuwse Gent, vraagt zich uiteraard af of daar ook dergelijke goedgedocumenteerde rekeningen voor handen zijn. Indien dit het geval zou zijn, kan niet alleen het plaatselijke prostitutielandschap ten gronde worden uitgespit, maar dan behoort ook een vergelijking van prostitutieaanbod en -organisatie tussen de internationale handelsmetropool Brugge en de nijverheidsstad Gent tot de mogelijkheden.

De Gentse stadsrekeningen blijken in dit verband van geen nut; zij vermelden niets in verband met prostitutie. De Gentse baljuwsrekeningen zijn net als de Brugse schoutsrekeningen in een doorlopende reeks bewaard vanaf ca. 1300. De eerste vermelding van prostitutie duikt echter pas op omstreeks 1500. Vanaf dat jaar tot 1556 worden in totaal 92 prostitutieboetes geïnd. Zij horen allen thuis in dezelfde rubriek van bestrafte bordeexploitanten (*de tenir des-honneste taverne*). Vergelijk: in Brugge werden in de periode 1385-1515 minstens 1400 à 1700 bordeexploitanten beboet.⁷ De Gentse vermeldingen bevatten bovendien minder kwalitatieve gegevens, want in geen enkel geval wordt een straatnaam of de naam van een etablissement gegeven. Enkel de naam van de bordeexploitant en de hoogte van de boete werden opgetekend. Het is interessant om na te gaan wat de waarde van deze bron voor de studie van de prostitutie kan zijn, ondanks de genoemde beperkingen.

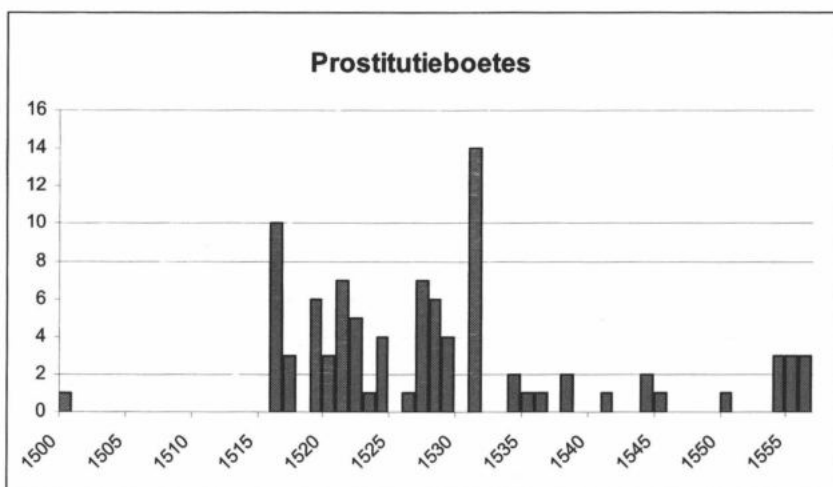
Tussen 1516 en 1556 werden 91 bordeexploitanten beboet (één geval uit 1500 niet meegerekend). Dit komt overeen met een gemiddelde van 2,3 per jaar. De boetes liggen echter sterk geconcentreerd tussen 1516 en 1532: op zestien jaar werden toen 71 personen gepenaliseerd (of 4,4 per jaar). Was er vóór 1516 dan geen aandacht voor prostitutie in Gent? Toch wel. Waarom daarvan niets in de baljuwsrekeningen is opgetekend, is niet duidelijk. Mogelijk moet een verklaring gezocht worden bij factoren die inherent zijn aan de bron, bijvoorbeeld het al dan niet bijhouden van een aparte rekening voor de inkomsten en bijgevolg het al dan niet detailleren van deze inkomsten in de baljuwsrekening. Ofwel werd een andere (niet-pecuniaire) straf opgelegd die niet in rekeningen kon worden geregistreerd.⁸ Bovendien was het zo dat de baljuw van Gent, zoals de baljuws van andere grote steden, aanvankelijk een eerder politieke belangstelling aan de dag legde en slechts wanneer hij daar ruimte voor had – en op een selectieve wijze – aandacht besteedde aan

⁷ Naargelang schouts- of stadsrekeningen: DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten*, p. 60. Het cijfer zal in werkelijkheid veel hoger gelegen hebben. Een steekproef toonde immers aan dat de helft van de beboete personen maar in één van beide rekeningen is genoteerd. Het cijfer uit de stadsrekeningen zou met anderhalf mogen vermenigvuldigd worden (= 2550) voor een meer realistische schatting van het aantal betaalde (maar niet steeds ingeboekte) boeten, aldus Guy Dupont. (Zie ook DUPONT, *O.c.*, p. 61.)

⁸ Zie verder.

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

misdadbestraffing. Dit evolueerde pas in de loop van de Bourgondische periode naar een meer zuiver juridische belangstelling.⁹

Grafiek Beboete bordeeluitbaters in baljuwsrekeningen

Van de gevallen die wel in de baljuwsrekeningen staan opgetekend, vallen meteen een aantal recidivisten op: Jacquemyne van Anckere, Lievin Beghyn, Jozyne vanden Berghe, Stevin van Lambrouc en Lieven Tac werden elk twee maal veroordeeld; een zekere Lievin Knudde werd zelfs vier keer beboet.

Deze opsomming brengt een ander opmerkelijk feit aan het licht: het grote mannelijk overwicht. Op het totaal van alle boetes bedraagt het mannelijk aandeel niet minder dan zeventig procent; 65 van de 92 beboete bordeeluitbaters waren mannen. De organisatie van de Gentse prostitutie lijkt hiermee vooral in mannenhanden te zijn geweest. Het beeld van de pooier of *putier* die één of meerdere prostituees voor hem heeft werken en uitbuit, springt meteen voor de geest. Deze situatie is echter eerder atypisch te noemen; te Brugge was het overgrote deel van de personen beboet voor bordeeluitbaten immers vrouwelijk.¹⁰ De functie van bordeelmadam was er een fin-de-carrière-mogelijkheid voor oudere prostituees.¹¹ Afgaand op het voorliggende cijfermateriaal, zou de prostitutie in Gent dus totaal anders georganiseerd geweest zijn.

⁹ Met dank aan prof. dr. Marc Boone voor de suggestie van deze denkpijpe.

¹⁰ Voor Brugge is het echter niet mogelijk te bepalen welk aandeel van de boeten werd betaald door bordeeluitbaatsters en welk door zelfstandig werkende prostituees. Misschien was er een groot aandeel prostituees onder de boetebetalers, wat het schijnbaar overwegend vrouwelijk karakter van de organisatie van de prostitutie zou kunnen verklaren. (Met dank aan Guy Dupont voor deze hypothese.)

¹¹ DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten*, pp. 107-108.

Ter vergelijking vormen de cijfers van de man-vrouwverhouding bij de bestraffing van overspel een goed aanknopingspunt. Ook hier valt de grote disproportie tussen het mannelijk en het vrouwelijk aandeel op. In de periode 1512-1556 waren 81 van de 97 gepenaliseerde overspeligen in de Gentse baljuwsrekeningen mannen, of 84 procent. Deze cijfers tonen dus bijna vijf keer meer overspelige mannen dan overspelige vrouwen.¹²

De hierboven genoemde cijfers en procenten laten niets aan de verbeelding over: mannen domineerden de laatmiddeleeuwse prostitutie- en overspelstatistieken uit de Gentse baljuwsrekeningen. Voor de historische wetenschap een fantastische conclusie, want totaal strijdig met de tot nu toe gekende onderzoeksresultaten. Zoals gezegd werd de Brugse prostitutie quasi gemonopoliseerd door vrouwelijke hoerenwaarden; Vanhemelryck merkte op dat ook in Brussel het koppelen en het houden van bordelen overwegend vrouwelijke bezigheden schenen; Boomgaard besloot dat de zedendelicten de enige groep waren waar vrouwen in Amsterdam de boventoon voerden door de veroordeling van koppelaarsters en vrouwen die gelegenheid boden.¹³ Wat overspel betreft, zijn de meningen minder unaniem, maar toch stelde Berents vast dat de veroordeelden bijna uitsluitend vrouwen waren en ook Opitz telde meer veroordelingen van vrouwelijke overspeligen dan van mannelijke.¹⁴ Vanwaar dan al die mannen in de Gentse overspel- en prostitutiestatistieken? Vooraleer een geheel nieuwe theorie uit te werken over de participatie van mannen en vrouwen aan bordeelexploitatie en buitenhuwelijkse seks, is het aangewezen eerst een aantal anderssoortige bronnen in het onderzoek te

¹² Ook in de Brugse schoutsrekeningen was de verhouding 65 overspelige mannen tegen 12 overspelige vrouwen; gelijkaardige verhoudingen vinden we terug in de Kortrijkse en Ieperse rekeningen. (M. NAESSENS, "Seksuele delicten in Kortrijk in de late middeleeuwen", *De Leiegouw XLIV* (2002) p. 17 en M. NAESSENS, "Judicial Authorities' Views of Women's Roles in Late Medieval Flanders" in: E. KITTELL en M. SUYDAM (eds.) *The Texture of Society. Medieval Women in the Southern Low Countries*. New York, 2004, p. 63.)

¹³ F. VANHEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien regime (1404-1789)*. Brussel, 1981, p. 310; J.E.A. BOOMGAARD, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552*. Zwolle, 1992, pp. 70 en 140.

¹⁴ D.A. BERENTS, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*. Zutphen, 1985, p. 43; C. OPITZ, "Het dagelijks leven van de vrouw in de late middeleeuwen (1250-1500)" in: G. DUBY en M. PERROT (eds.) *Geschiedenis van de vrouw: middeleeuwen*. Amsterdam, 1991, p. 282. Opitz refereert hier aan het onderzoek van J. Lévy over de officialiteit van Parijs op het einde van de veertiende eeuw (13 van de 19 geregistreerde gevallen betroffen vrouwen). Boomgaard daarentegen merkte op dat overspel voornamelijk een zaak van mannen was en dat de betrokken vrouwen in bijna alle gevallen buiten schot bleven. (BOOMGAARD, *Misdaad en straf in Amsterdam*, p. 140.)

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

betrekken. Want er rijst toch wat twijfel: als mannen zo domineren in de statistieken, waarom werden dan steeds vrouwen afgebeeld als overspelige of als bordeelmadam? Talrijke contemporaine iconografische voorbeelden tonen vrouwen in de rol van hoerenwaardin of overspelige echtgenote. Denken we maar aan de *Practycke ende handbouck in criminele zaeken* van Joost de Damhouder (1551).¹⁵ In dit juridisch traktaat wordt overspel voorgesteld door een vrouw die naast haar echtgenoot in het echtelijke bed ligt, maar tegelijkertijd teken doet naar haar minnaar die de slaapkamer binnenkomt. Bij prostitutie zien we als typevoorbeeld een oude vrouw op de voorgrond die over de prijs onderhandelt met een mogelijke klant. De geldbeugel is zeer prominent aanwezig en zet in de verf dat zij leeft van de prostitutie van anderen.

Overspel bij Damhouder

Pooierij bij Damhouder

Andere voorbeelden van de vrouwelijke stereotypering van bordeelexploitatie en overspel zijn een illustratie van *De Verloren Zoon*¹⁶, die de zwakkeling toont in het bordeel omringd door een prostituee en haar hoerenwaardin, en een houtsnede uit *Dat bedroch der vrouwen* die een vrouw toont in bed in de armen van haar man, terwijl een ander zich onder het bed verstopt.¹⁷

¹⁵ Dit werd door de auteur opgevat als een praktisch hand- en leerboek voor niet-universitair gevormde juristen. Het is een grondige studie van het toenmalige formele en materiële strafrecht, geïllustreerd met 57 houtsneden die de verschillende misdrijven en straffen aanschouwelijk voorstellen.

¹⁶ Gedrukt te Antwerpen in 1540 door Willem Vorsterman.

¹⁷ Gedrukt te Utrecht, ca. 1532, door Jan Berntsz.

De verloren zoon in het bordeel

Overspelige vrouw

Niet alleen contemporaine iconografische bronnen tonen hoofdzakelijk vrouwen als hoerenwaard of overspelige, ook literaire teksten met die thematiek hebben vrouwelijke hoofdrollen. In *Van de sul Lacarijs die een paap zijn vrouw zag naaien* bedriegt een vrouw haar man met de pastoor.¹⁸ In *De cnape van Dordrecht* maken getrouwde vrouwen gebruik van de diensten van een gigolo.¹⁹ Moraal van het verhaal is keer op keer dat mannen zich moeten hoeden voor de wulpsheid van hun vrouwen. Vinden we daar dan niets van in de juridische bronnen terug? Is er dan zo'n kloof tussen de literaire en iconografische fictie enerzijds en de dagelijkse praktijk, gezien vanuit gerechtelijk perspectief anderzijds?

Een andere juridische bron werpt een heel ander licht op de zaak en zal helpen om de tegenstelling tussen juridische praktijk en literaire en iconografische fictie te overbruggen. Het Gentse *ballinboek*, dat bewaard is voor de jaren 1472-1537, vermeldt alle personen die in die periode uit Gent werden verbannen.²⁰ De reden waarom is soms maar vaag omschreven, maar het is duidelijk dat men meestal werd verbannen om redenen van openbare orde. Om die reden werden ook bordeexploitatie en overspel met verbanning bestraft.

¹⁸ L. JONGEN, *Van papen en hoeren, van ridders en boeren. Tien middeleeuwse moppen*. Hilversum, 1995, pp. 55-57.

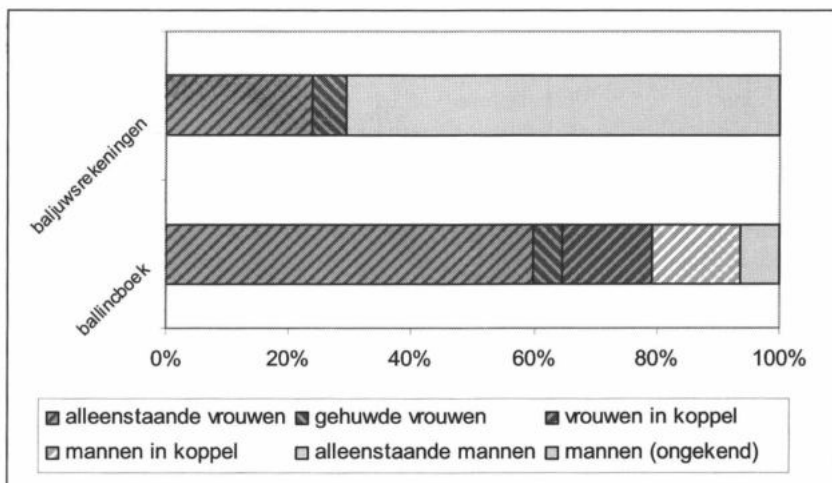
¹⁹ JONGEN, *Van papen en hoeren, van ridders en boeren*, pp. 46-49.

Dit zijn twee voorbeelden van boerden, komische versvertellingen, die in de late middeleeuwen in de Nederlanden circuleerden. De vertellers of dichters konden putten uit internationaal vertelgoed. In dezelfde traditie kent men de oudfranse fabliaux, de middeelhoogduitse Mären, de *Canterbury Tales* van Chaucer, de *Decamerone* van Boccaccio... (F.J. LODDER, *Lachen om list en lust. Studies over de Middelnederlandse komische versvertellingen*. Leiden, 1997, pp. 1-27 en 181-184.)

²⁰ GENT. Stadsarchief. Oud archief, reeks 212.

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

Van de 195 geïdentificeerde bordeeluitbaters behoren er 43 tot de mannelijke en 152 tot de vrouwelijke sekse. Er is dus opnieuw een zeer uitgesproken verdeling van 22 tegen 78 procent. In tegenstelling tot de baljuwsrekeningen, waar zeventig procent van de bestrafte bordeeluitbaters mannen waren, is hier echter sprake van een verpletterende meerderheid aan vrouwen. Voor elke twee mannen werden er zeven vrouwen veroordeeld. Lysbette, Margriete, Avezoete en hun soortgenoten werden allen voor drie, tien of vijftig jaar verbannen. Hoe is dit hemelsbrede verschil tussen baljuwsrekeningen en *ballinboek* te verklaren?

Grafiek Man-vrouwverhouding bordeeluitbaters

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, moeten we de bronnen meer in detail bekijken. Driekwart van de 152 vrouwen die in het *ballinboek* werden veroordeeld voor bordeeluitbating, waren alleenstaande vrouwen. De rest waren getrouwde vrouwen die samen met hun echtgenoot werden verbannen. Slechts een heel klein percentage (6%) waren getrouwde vrouwen die zonder hun man werden veroordeeld. Wat de mannen betreft, krijgen we een heel ander beeld: alleenstaande mannen vormden een minderheid (30%); de overgrote meerderheid bestond uit getrouwde mannen die samen met hun partner werden veroordeeld (70%). Het *ballinboek* vermeldde met andere woorden vooral alleenstaande vrouwen en gehuwde koppels. In de baljuwsrekeningen daarentegen lagen de verhoudingen anders. Daar werden vooral mannen veroordeeld. Jammer genoeg is hun burgerlijke staat nooit gekend. Feit is dat zij nooit samen met hun eventuele echtgenote werden vermeld. De 28 vrouwen waren hoofdzakelijk alleenstaanden. Er waren slechts vijf getrouwde vrouwen bij, maar zij werden in geen van de gevallen samen met hun echtgenoot veroordeeld.²¹

²¹ Uit de bronnen leid ik af dat bij getrouwde vrouwen doorgaans de naam van de echtgenoot werd vermeld. Omgekeerd was dit bij gehuwde mannen duidelijk niet het geval.

Op basis van deze algemene vaststellingen en vanuit de studie van een aantal individuele gevallen kan een interessante hypothese worden afgeleid omtrent de burgerlijke staat en de juridische verantwoordelijkheid van de bordeeluitbaters. In de onderstaande voorbeelden is het vooral van belang te letten op het onderscheid tussen beboeting en verbanning – dit is, tussen baljuwsrekening en *ballinboek* – en op de feiten die daarmee samenhangen. In 1501 en 1512 werd Kalle Dappers, samen met haar man Cornelis Danckaert, uit Gent verbannen wegens het uitbaten van een bordeel; in 1526 werd enkel de man voor hetzelfde delict beboet. Jozyne vanden Berghe betaalde in 1516 en 1517 als ongehuwde vrouw een boete als bordeeluitbaatster. In 1519 bleek zij gehuwd en werd zij samen met haar partner, Lievin Ghevaert, verbannen voor het houden van een bordeel. Daarna vonden we van Jozyne geen spoor meer terug. Wel betaalde vanaf dan haar man twee maal een boete voor bordeelexploitatie, in 1521 en 1522. Jehanne Danckaerts tenslotte werd als ongehuwde vrouw bestraft voor bordeeluitbating in 1512 en in 1519. In 1525 werd zij nogmaals verbannen; zij was ondertussen gehuwd met Jan Clemme. Vanaf dat moment troffen we Jehanne niet meer in de bronnen aan. Wel werd haar echtgenoot in 1528 veroordeeld tot een geldboete voor bordeeluitbaten.

Uit deze concrete voorbeelden blijkt dat van de gehuwde koppels die samen werden verbannen en dus in het *ballinboek* staan opgetekend, alleen de man in de baljuwsrekeningen werd vermeld met een boete, zelfs wanneer duidelijk was dat de vrouw al veel langer in het beroep van bordeelmadam actief was. Geen enkele keer vonden we in de baljuwsrekeningen een gelijktijdige veroordeling van man en vrouw. Vrouwen die volgens het *ballinboek* en de baljuwsrekeningen meermaals werden veroordeeld, vonden we, zodra ze gehuwd waren, niet meer in de baljuwsrekeningen terug, wel hun echtgenoot. Het lijkt er dus op dat in de baljuwsrekeningen de man als aanspreekpunt fungeerde en het koppel vertegenwoordigde. Dit zou met andere woorden betekenen dat in deze bron vele vrouwen verborgen blijven achter de naam van hun echtgenoot. In haar boek over prostitutie in Engeland, argumenteerde Ruth Mazo Karras insgelijks dat het zeer waarschijnlijk is dat vrouwen ondervertegenwoordigd zijn in de bronnen. Door het beeld dat middeleeuwse rechtbanken hadden van de juridische verantwoordelijkheid van vrouwen, werd vaak alleen de man beboet wanneer een gehuwd koppel een overtreding beging. Zelfs wanneer een gehuwde vrouw alleen de overtreding beging, dan nog kon haar echtgenoot daarvoor beboet worden, aldus Karras.²² Zij trok hieruit vergaande conclusies omtrent de visie van het gerecht op de vrouw. Ook al ging

²² “It is likely that women are in fact underrepresented in the records. Because of the way medieval courts viewed the legal responsibility of women, if a married couple committed an offense, often only the husband was charged. If a married woman committed an offense on her own, her husband still might be the one charged for it.” (R.M. KARRAS, *Common Women: Prostitution and Sexuality in Medieval England*. New York, 1996, p. 44.)

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

men ervan uit dat vrouwen zich meer met dergelijke activiteiten inlieten, toch kende men haar daarin geen individuele verantwoordelijkheid toe, stelde Karras.²³ Wanneer alleen rekening wordt gehouden met de baljuwsrekeningen, lijkt deze stelling ook voor de Vlaamse situatie te kloppen. Wanneer echter ook het *ballinboek* in beschouwing wordt genomen, dan blijkt overduidelijk dat gehuwde vrouwen wel degelijk verantwoordelijk werden gesteld: zij werden immers verbannen. Daarom is het hier beter te spreken van een beperkte *financiële* verantwoordelijkheid voor de gehuwde vrouw, in plaats van Karras' terminologie van de beperkte *juridische* verantwoordelijkheid over te nemen. Immers, alleen wanneer het een pecuniaire straf betrof, werd de man veroordeeld in plaats van de vrouw of het koppel.

In deze hypothese gaan achter de overwegend mannelijke veroordeelden uit de baljuwsrekeningen, dus heel wat (getrouwde) vrouwen schuil. Daarnaast vinden we in de baljuwsrekeningen én in het *ballinboek* vooral alleenstaande vrouwen. Dat klopt met het dominante beeld dat men van de hoerenwereld heeft: de bordeelmadam als gezicht naar de buitenwereld. In representaties van bordelen of badhuizen werd zij afgebeeld naast haar prostituees en klanten. Zij was belast met de zorg voor de prostituees en zij werd dan ook verantwoordelijk gesteld, ook door de juridische overheid, voor misbruiken in haar bordeel: wanneer in een bordeel een maagd werd verkracht, dan werd de hoerenwaardin en niet haar man daarvoor veroordeeld.²⁴ Voor het lokken van eerbare dochters in de prostitutie werden ook alleen vrouwelijke bordeelluitbaatsters veroordeeld.²⁵ De vrouw was dus verantwoordelijk voor het reilen en zeilen binnen het bordeel, zij moest er voor zorgen dat er geen misbruiken plaats hadden en zij werd (moreel en juridisch) schuldig geacht wanneer dat

²³ "Even if the law considered women more likely to be involved in this particular trade, it still did not accord married women an unusual degree of individual responsibility." (KARRAS, *Common Women*, p. 44.)

In Southwark (Engeland) vereiste de regelgeving dat de stovehouders mannen waren; hun echtgenotes mochten hen bijstaan, maar officieel kon geen enkele ongehuwde vrouw een stove uitbaten. (*Ibidem.*) Daar was de opvatting van de mannelijke verantwoordelijkheid dus zeer extreem en konden vrouwen wettelijk geen verantwoordelijkheid opnemen. In Gent was dit anders: 60 procent van de verbannen bordeelluitbaters in het *ballinboek* en 28 procent van de beboete hoerenwaarden in de baljuwsrekeningen waren alleenstaande vrouwen.

²⁴ "omme dat se ghelogiert ende ghedoeght heeft eenen man persoen te commene met eender jongher maeght die aldaer zijn vermueghen ende beste ghedaen heeft omme de selve maeght jehens hueren danc ende wille vleeschelic te bekennene ende oec eenen ghehude vrouwe gheheerbeercht die aldaer also bekent gheweest ende huere eere verloren heeft" (GENT. Stadsarchief. Oud archief, reeks 212: *Ballinboek* 1472-1537, f. 171.) Cf. DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten*, p. 107: "In de ophefmakende zaken rond verleide en misbruikte meisjes bleek steeds een vrouw, een bordeelhoudster of koppelaarster, het mikpunt van de aanklacht te zijn."

²⁵ "Coline sDonckers pour ce qu'elle avoit emmenee une josne pucelle pour le mectre au bourdeau" (BRUSSEL. Algemeen Rijksarchief. Fonds rekenkamers, nr. 14551: Baljuwsrekening Ieper, 1491, f. 9).

wel zo was. Had zij een man, dan droeg hij daarentegen de financiële verantwoordelijkheid tegenover de overheid. Mannen werden met andere woorden behandeld als eigenaars, vrouwen als managers.²⁶

Voor deze hypothese heb ik alleen gebruik gemaakt van Gentse bronnen. Guy Dupont reikte mij echter interessant vergelijkingsmateriaal aan uit de Brugse praktijk. Hoewel in de Brugse schoutsrekeningen overwegend vrouwen beboet werden voor bordeeluitbaten, toch vinden we ook daar aanwijzingen voor de hypothese dat de vorstelijke ambtenaar de echtgenoten financieel verantwoordelijk stelde voor het koppel. Ook in de Brugse bronnen kunnen immers voorbeelden gevonden worden waarbij in de schoutsrekening de man veroordeeld werd, terwijl de stedelijke bron, de stadsrekening, voor hetzelfde geval de vrouw of het koppel noteerde.²⁷ De conclusie dat achter een aantal mannelijke veroordeelden uit de baljuws- of schoutsrekeningen een aantal vrouwen schuilgaat wordt hier dus bevestigd. Anders dan in Gent is het feit dat de vrouwen in de Brugse stadsrekeningen ook tot geldboetes werden veroordeeld en dus wel een financiële verantwoordelijkheid droegen. Het verschil tussen de man-vrouwverhoudingen in het Gentse *ballinboek* en de baljuwsrekeningen is dus mogelijk niet te wijten aan de andere strafvorm (verbanningsstraf voor vrouwen tegenover geldstraf voor mannen), maar aan de andere aanpak van stad en vorst. Heeft het er mee te maken dat de stedelijke politiek in essentie een verzoeningspolitiek was, erop gericht de maatschappelijke orde en rust te herstellen, waarbij het dus zaak was de werkelijke schuldigen te straffen, terwijl de vorst daarentegen niet zozeer op herstel gefocust was, dan wel op bestraffing van de overtreding – in het geval van bordeeluitbaten in de vorm van een boete – waarbij het minder uitmaakte wie de boete betaalde en wie bijgevolg als overtreder geregistreerd werd, dan wel dát de boete betaald werd?

In het begin van deze bijdrage toen de baljuwsrekeningen als enige bron golden, presenteerde zich daarin een overwegend mannelijke prostitutiewereld:

²⁶ Karras spreekt in deze context van “men as owners and women as managers”.

²⁷ Een aantal voorbeelden: (1) volgens de Brugse stadsrekening van 1454 wordt Clais de Backere samen met zijn vrouw beboet wegens het houden van *quaed pleyr*; de schoutsrekening van hetzelfde jaar vermeldt enkel de man als boetebetaler. Ook het daaropvolgende jaar, in 1455, zien we een verschillende registratie in beide rekeningen: volgens de schoutsrekening betaalt hij de boete, volgens de stadsrekening zij. (2) In de stadsrekening van 1443 krijgen Jan van den Kerchove en zijn vrouw Margriet een boete wegens *quade herberg*; in de schoutsrekening van dat jaar staat enkel een boete voor Jan. (3) In 1441 wordt een boete wegens *quade herberg* voor het koppel Lysbette en Pieter den Smit gedocumenteerd in beide rekeningen; in datzelfde jaar betaalt volgens de stadsrekening Lysbette en volgens de schoutsrekening Pieter nog een tweede boete. (Voor de stadsrekeningen: BRUGGE, Stadsarchief, Reeks 216; voor de schoutsrekeningen: BRUSSEL, Algemeen rijksarchief, fonds Rekenkamers, nrs. 13774, 13776.)

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

de bordeeluitbaters bleken voor zeventig procent mannen; vrouwen waren nagenoeg onzichtbaar. Een heel andere wereld ging open wanneer naast de baljuwsrekeningen ook andere bronnen geraadpleegd werden. Toen bleek dat de baljuwsrekeningen niet alleen slechts een deel van de waarheid toonden, maar ook dat die waarheid zeer sterk getekend/vertekend was door de toen geldende opvattingen. Het beeld van de prostitutie dat verkregen werd uit de baljuwsrekeningen bleek zeer sterk vervormd en leidde tot foutieve conclusies.

En nog is het beeld niet compleet. Naast baljuwsrekeningen en *ballinboek* zijn in Gent ook *crimeboucken* bewaard die voor een beperkt aantal jaren bijkomende gegevens leveren inzake de Gentse prostitutierepressie.²⁸ In de *crimeboucken* is de man-vrouwverhouding van de vermelde bordeeluitbaters nagenoeg gelijk en valt op dat naast de geldboete en de verbanning ook andere straffen mogelijk waren (bijvoorbeeld de verplichting te verhuizen naar een prostitutiebuurt). Bovenal wordt echter duidelijk dat de gevallen die uit de baljuwsrekeningen en het *ballinboek* gekend zijn, slechts een fractie vormen van het totale aantal juridische tussenkomsten. Zo komen in de *crimeboucken* vele gevallen aan bod die nooit hun weg gemaakt hebben tot in het *ballinboek* of de baljuwsrekeningen omdat zij tot geen verdere vervolging aanleiding gaven. Sommigen kregen alleen maar het verbod opgelegd nog een bordeelhuis uit te baten of dienden verplicht te verhuizen uit de eerbare gebuurtten. Vermoedelijk was dit verplicht verhuizen slechts een eerste stap in de prostitutierepressie: eerst kreeg de bordeelexploitant één of meerdere aanmaningen om te vertrekken, pas bij niet-naleving hiervan volgde een echte veroordeling, namelijk een verbanning of boete. Dit zou kunnen verklaren hoe het komt dat in de *crimeboucken* zoveel meer personen verplicht werden te verhuizen, dan er werden verbannen of beboet. Anderzijds zou dit dan wel betekenen dat slechts een klein deel van de uitbaters in de andere bronnen wordt genoemd; zij die meteen gevolg gaven aan de aanmaning van de schepenen, zouden dan immers nooit effectief zijn veroordeeld.²⁹

²⁸ GENT. Stadsarchief. Oud archief, reeks 214, nrs. 1-2: Crimebouc 1515-1523 en 1538-1540. In deze bron vinden we zowel getuigenissen, als verklaringen van verdachten en sententies van de schepenen.

²⁹ Een dergelijk getrappt vervolgingsbeleid kan men ook te Kortrijk veronderstellen. In een bepaald vonnis wordt er gewezen op vele voorafgaande veroordelingen: "*Men zeit uute uuter stede ende casselrie van Curtricke Willem vanden Gavere ende Jossine sVos, zijn huusvrauwe, ofte hoe zij ghenempt zijn, elcken drie jaeren lang up een let, omme dat zij zekere kuvelghescot ende onredelicke herberghe houden in de poorte van Curtricke, boven den verboden hemlieden ghedaen ten diverschen stonden.*" (KORTRIJK. Rijksarchief. Oud stadsarchief Kortrijk, nr. 2081: *Uutseghbouch* 1459-1531, f. 91v^o (1504)) Blijkbaar hadden de schepenen deze bordeelhouders reeds meermaals berispt en verboden hun activiteit nog verder uit te oefenen. Van deze verboden zijn in de overgeleverde bronnen echter geen sporen terug te vinden. (Zie hiervoor het artikel van NAESSENS, "Seksuele delicten in Kortrijk in de late Middeleeuwen", pp. 24-25.)

Aan het begin van dit artikel werd reeds de overspelrepressie ter vergelijking aangevoerd. Er werd vastgesteld dat ook wat overspel betreft de baljuwsrekeningen een zeer groot mannelijk overwicht vertoonden. Kan dit eenzijdige beeld opnieuw genuanceerd worden aan de hand van andere bronnen?

In dit geval wordt het mannelijk overwicht echter bevestigd in het *ballincboek*. Ook in andere schepenregisters van Brugge, Ieper en Kortrijk, en in de bronnen van de kerkelijke rechtbanken waren vrouwelijke overspeligen eerder zeldzaam: de man-vrouwverhouding van de veroordeelden was 75-25 of zelfs een nog meer uitgesproken mannelijk overwicht.³⁰ En dit terwijl contemporaine literaire en iconografische bronnen en sommige historici het tegenovergestelde beweren.³¹ Het is daarom onwaarschijnlijk dat zoveel meer mannen dan vrouwen overspel pleegden. Het is waarschijnlijker dat de disproportie te wijten is aan een verschillende visie tegenover mannelijk en vrouwelijk overspel. In een poging die visie te achterhalen, gaan we te rade bij contemporaine literaire bronnen. Zij zijn doorgaans rijker aan informatie dan de summier juridische bronnen. Zoals eerder gezegd leek overspel ook in de contemporaine literatuur een exclusief vrouwelijk delict; het thema van de bedrogen echtgenoot was zeer populair in de middeleeuwen. Maar waarom? Het verhaal *Vanden cnape van Dordrecht* is hier zeer verhelderend.³² In deze boerde wordt verteld hoe een jongeman, de knaap, in zijn levensonderhoud voorziet door tegen een vergoeding met getrouwde vrouwen de liefde te bedrijven. De knaap is een mooie, rijke en vrijgevlige man, die in Dordrecht het luie leventje leidt van een nietsnut. Zijn kwistige gedrag wekt argwaan bij de handhavers van de openbare orde, de dienaren van de baljuw. Vergeefs gaan die zijn gangen na om te achterhalen hoe hij de kost verdient. Als de baljuw de knaap hierover aanspreekt, wil de rechterlijke ambtenaar niet geloven dat iemand in zijn onderhoud kan voorzien door vrouwen betaalde liefde aan te bieden. De baljuw is er echter getuige van hoe de knaap een afspraak maakt met een oude en bovendien manke vrouw. De baljuw, die de knaap hierna

³⁰ Resultaten gebaseerd op eigen onderzoek: zie NAESSENS, "Judicial Authorities' Views of Women's Roles", p. 63. Overspel was een materie die zowel door de kerkelijke als door de wereldlijke rechtbanken kon worden veroordeeld.

³¹ Zie eerder.

³² *De cnape van Dordrecht* is een veertiende-eeuwse boerde, een kort komisch verhaal in verzen. Het bestaat ook in een Franse en een Duitse versie (*Le foteor* en *Bürgermeister und Königssohn*), maar dit verhaal is vermoedelijk van Hollandse oorsprong. Het is echter opgetekend in het Brabantse handschrift-Van Hulthem (ca. 1410) en vermoedelijk was het ook in Vlaanderen bekend, want de tekst had een ruime gebruikswaarde. (D. Hogenelst, « Spraken in de stad : horen zien en zwijgen » en F. Lodder, « Corrupte baljuws en overspelige echtgenotes. Over het beoogde publiek van drie boerden » in : H. Pleij e.a. *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. (reeks Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen IV onder redactie van F.P. van Oostrom en W. van Anrooij) Amsterdam, 1991, pp. 166-183 en 217-227.)

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

geen strobreed meer in de weg legt, breekt de belofte het stilzwijgen over diens praktijken te bewaren, wat hem duur te staan komt: tijdens een familiebijeenkomst vertelt hij over de knaap. Zijn vrouw laat haar kamermeisje stande naar hem op zoek gaan. Nog diezelfde nacht, terwijl haar man zijn nachtronde doet, maakt ze dankbaar gebruik van de diensten van de jongeman. Bij het ochtendgloren en de nakende terugkeer van haar man kan ze echter niet betalen. De knaap weigert te vertrekken alvorens hij zijn geld gekregen heeft, waardoor hij nog bij haar in bed ligt wanneer haar man, de baljuw thuiskomt. Deze begrijpt meteen hoe de vork aan de steel zit, betaalt de knaap en stuurt hem weg met de veelzeggende woorden: "*Ik smeeck u: maak me niet te schande in deze streek.*"³³

Hier is vooral het slot van het verhaal interessant: gelaten betaalde de baljuw voor het overspel van zijn vrouw en smeekte de knaap hem niet te schande te maken³⁴. Als echtgenoot had hij een proces kunnen aanspannen. Als baljuw had hij de jongeman kunnen aanhouden. – Er zijn gevallen bekend waarin een ongehuwde man werd veroordeeld voor overspel met een gehuwde vrouw.³⁵ – Maar niets van dit alles. De schaamte en de mogelijke schande zorgden voor een doofpotoperatie.

Dit thema van de bedrogen of gehoornde echtgenoot was zeer populair in de middeleeuwse literatuur. De man werd erin schromelijk belachelijk gemaakt. Door hun overspel dreigden vrouwen hun mannen ook in het echt van hun mannelijkheid en hun eer te beroven. Vandaar dat het thema van de gehoornde, zoals dat in de literatuur wordt aangetroffen, en de daarmee verbonden

³³ Vrij samengevat naar de tekstversie in JONGEN, *Van papen en hoeren, van ridders en boeren*, pp. 46-49. Voor een uitgave van de middelnederlandse tekst, zie: B. BESAMUSCA en E. MANTINGH, « Vanden cnape van Dordrecht » in : *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem. Zeventien teksten uit Hs. Brussel, K.B., 15.589-623 uitgegeven en ingeleid door neerlandici, verbonden aan tien universiteiten in Nederland en België.* (reeks Middeleeuwse studies en bronnen XXXIII) Hilversum, 1992, pp. 104-112.

³⁴ "*De baeliu sprac : Doet mi ghene scande, des biddic u, in desen lande. XX pond salic u gheven, maer noit en gavic in mijn leven gelt dat mi dede soe wee.*" (verzen 151-155)

³⁵ Zo bijvoorbeeld het volgende geval dat zeer sterk doet denken aan het verhaal van de *cnape*: "*Hubrecht vander Eecke heift verkennt ende verleden by zynen vryen wille buten alle banden van ysere ende van pyne tghuent dat hier naer volcht. Eerst dat hy ten diverschen stonden vleeschelicke conversatie ghehadt heift met een ghehuwede vrouwe ende te dier causen van huer ontfaen ende te loone ghehadt een paer coussens, een paer halve coussens ende ontrent x stuvers in ghelde...*" (BRUGGE. Stadsarchief. Oud archief, reeks 192, nr. 2: *Verluydboek 1538-1555*, f. 23v (1539)) En ook: "*Karel vanden Bossche omme dat hij bij eens andersmans wijve huus houdende es ende daghelijcx bijder zelve verkeert*" (GENT. Stadsarchief. Oud archief, reeks 212: *Ballinboek 1472-1537* f. 148v^o (1502))

concepten van eer en schande, ook zo makkelijk in de juridische realiteit kunnen teruggevonden worden. Zo werd het begrip 'schande' in de bijna zeldzame veroordelingen van vrouwelijk overspel letterlijk gebruikt. In het vonnis stond dan te lezen dat de vrouw overspel pleegde met een ander persoon, "*latende haren ghetrauden man alleene zitten in grooter scande ende desolatie*"³⁶. Omgekeerd echter, wanneer een man overspel pleegde, werd niet het begrip 'schande' gebruikt, maar wel de (bijna stereotiepe) uitdrukking: "*latende zijn wijf alleene zitten in grooter aermoede ende miserie*"³⁷.

Dat vrouwelijk overspel inderdaad schande over de man bracht, blijkt ook uit andere juridische vermeldingen. Zeer geregeld werden gevallen van belediging voor de rechter gebracht. Iemand verwijten voor hoornrager was daarbij zeer populair. Laureyns vander Kercke "*hadde hem vervoordert up eenen avondt in de maendt van november lestleden te commen cloppende voor een goet poorters huus, zeggende ende roupende overluut contrarie der waerheyt dat zyn wyf een duernaeyde hoere was, dat hij huer hadde ghezien ligghen, huer mesdraghende up een brugghe*".³⁸ Het feit dat iemand dit verwijt uitkoos én het feit dat dit voor het gerecht werd gebracht, wijzen beide op het grote belang van dergelijke zaken. Deze belediging die in het publiek was gemaakt, moest ook in het publiek – bijvoorbeeld door middel van een rechtzaak – worden uitgewist.³⁹

Deze perceptie van eer en schande met betrekking tot overspel maakt de tegenstelling begrijpelijk tussen iconografie en literatuur enerzijds, waarin de vrouw werd afgeschilderd als overspelig en ontrouw, en juridische bronnen anderzijds, waarin vrouwelijk overspel nagenoeg afwezig was. De veelvuldige allusies op vrouwelijk overspel kunnen worden opgevat als even zo vele waarschuwingen voor dat grote gevaar. Anderzijds kan het kleine aantal veroordelingen verklaard worden door het feit dat de man er alle belang bij had het overspel van zijn echtgenote niet openbaar te maken, wilde hij niet als gehoornde uitgescholden worden en zijn eer verliezen. Overeenkomsten tussen de partijen onderling, of infrajudiciële procedures, werden aangewend om

³⁶ BRUGGE. Stadsarchief. Oud archief, reeks 157: Civiele sententiën vier-schaar 1520-1528, f. 157 v° (1523).

³⁷ BRUGGE. Stadsarchief. Oud archief, reeks 157: Civiele sententiën vier-schaar 1520-1528, f. 163 (1523).

³⁸ BRUGGE. Stadsarchief. Oud archief, reeks 157: Civiele sententiën vier-schaar 1528-1534, f. 209 (1531)

³⁹ M.T. LEUKER, "Schelmen, hoeren, eerdieven en lastertongen. Smaad en belediging in zeventiende-eeuwse kluchten en blijspelen" in: A. KEUNEN en H. ROODENBURG (eds.) *Schimp en schelden. Eer en belediging in Nederland, ca. 1600-ca. 1850*. Amsterdam, 1992, p. 318.

DE LAATMIDDELEEUWSE GENTSE PROSTITUTIE

het overspel van de vrouw te disciplineren.⁴⁰ De noties van eer en schande waren dus sterk genoeg om een oplossing te zoeken buiten de rechter om. Het is moeilijk om iets over deze procedures te weten te komen, omdat ze per definitie niet voor het gerecht verschenen en dus niet in de gerechtelijke bronnen staan opgetekend. Toch kan men ze per toeval op het spoor komen, zoals het volgende voorbeeld aantoont:

*De damoiselle la femme de Pierre le Duutsche, laquelle fu calengié par le dit escoutette et ceulz de la loy, a cause que combien qu'elle estoit en estat de mariage et que par ce elle se devoit bien et honnestement gouverner en son dit estat avec son dit mary; neantmoins au contraire, elle mena et vescu ung deshonneste et vylaine vie, et non obstant que de ce furent faiz par les parens et amis des deux costés entre elle et son dit mary de quatre a cinq acors et paix entre eulz en lesquelz et chacun d'eulz elle promist de jamais faire ne mener telle vie comme paravant, elle neantmoins demoura persister en sa dite vilaine vie...*⁴¹

Hier werd duidelijk gezegd dat familie en vrienden van beide partijen reeds meermaals een onderling akkoord hadden afgesloten om de vrouw te disciplineren. Pas na herhaaldelijk falen van deze informele procedures werd het gerecht ingeschakeld. Vermoedelijk kan het veelvuldig toepassen van dergelijke oplossingen de zeer lage cijfers van vrouwelijk overspel in de juridische bronnen verklaren.⁴² Dit betekent met andere woorden dat vrouwelijk overspel in de juridische bronnen in feite sterk ondervetegenwoordigd is.

Besluit

Wat kunnen bordeelmadammen en overspeligen ons leren over het metier, het historisch metier wel te verstaan? Dat baljuwsrekeningen een zeer nuttige bron zijn bij de studie van de criminaliteit, maar dat zij, alleen beschouwd, aanleiding kunnen geven tot zeer foutieve conclusies. Dat hun eenzijdige, financiële invalshoek niet alleen een beperkt beeld oplevert, maar ook een zeer vertekend beeld. Dat het nodig is de normen en waarden van de tijd die

⁴⁰ Cf. J.A. BRUNDAGE, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago/Londen, 1987, p. 519: "It was customary in many places for adulteresses to be dealt with privately by their husbands or families, while the man was turned over to the courts."

⁴¹ BRUSSEL. Algemeen Rijksarchief. Fonds Rekenkamers, nr. 13780: Schoutsrekening Brugge 1473-1476, f. 70 v° (1476).

⁴² Van Caenegem stelde dat naar schatting 70% van alle juridische gevallen op dergelijke informele wijze werd geregeld. (R. C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. Jaargang XVI, nr. 19) Brussel, 1954, p. 322.)

men bestudeert in het onderzoek te betrekken. Dat percepties over eer en schande, over de rol van man en vrouw, de juridische praktijk kunnen beïnvloeden. In de Gentse baljuwsrekeningen zijn nauwelijks vrouwelijke bordeluitbaters beboet, omdat het mogelijk volstond dat één van de partners uit een echtpaar, niet toevallig steeds de man, (financieel) verantwoordelijk werd gesteld. In de baljuwsrekeningen en in de schepenregisters is vrouwelijk overspel nagenoeg onbestaande, omdat vermoedelijk de voorkeur gegeven werd aan andere, minder publieke procedures. Het stilzwijgen van de bronnen over deze vrouwen en hun daden zegt dus meer dan men op het eerste gezicht zou kunnen vermoeden.

Dit artikel wil daarom een waarschuwing zijn, niet voor het bedrog der vrouwen, maar voor het bedrog der baljuwsrekeningen die ons, vaak bij gebrek aan andere bronnen, kunnen verleiden tot overhaaste conclusies. Dit artikel is ook een therapeutisch afschrijven van de frustratie dat zoveel ons ontsnapt, een onmetelijke hoeveelheid aan informatie, doordat bronnen verdwenen zijn of feiten nooit zijn neergeschreven.

Wat de vergelijking van het prostitutielandschap van Gent en Brugge betreft, is het duidelijk dat deze een aparte studie zal vergen. Het voor de hand liggende vergelijkingsmateriaal lijkt immers niet zo gemakkelijk te hanteren...

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL IN HET VROEGMODERNE GENT

Langetermijnevoluties in het meerseniërsambacht (zestiende tot achttiende eeuw)

Dr. Johan Dambruyne

1. Inleiding

Het vroegmoderne Gent heeft op het gebied van de internationale groothandel nooit enige rol van betekenis gespeeld. Dit kan evenwel niet gezegd worden over de interregionale handel en de lokale detailhandel. Door zijn demografisch en economisch gewicht was Gent gedurende de Nieuwe Tijd een belangrijke consumptie- en distributiemarkt van agrarische producten en industriële goederen. Het spreekt voor zich dat in een stad waar het inwonertal tijdens het grootste deel van de vroegmoderne periode boven de grens van 40.000 lag, heel wat werd geconsumeerd. Maar er is meer: door haar centrale ligging en haar dominante positie binnen het stedelijk netwerk van het graafschap Vlaanderen oefende de Arteveldestad ook een sterke aantrekkingskracht uit op het hinterland¹. Het feit dat binnen een straal van vijftig kilometer geen steden van eenzelfde formaat voorkwamen, maakte dat niet alleen bewoners van het omliggende platteland maar ook heel wat burgers van kleine en middelgrote Vlaamse steden zich voor de bevoorrading van diverse producten tot de Gentse markt wendden. Grootsteden onderscheidden zich nu eenmaal van hun kleinere broertjes door hun veel groter aanbod aan luxegoederen en gespecialiseerde producten. Toch is tot nog toe bijzonder weinig aandacht besteed aan de detailhandel in het vroegmoderne Gent. In tegenstelling tot wat de term op het eerste zicht laat vermoeden, is de detail- of kleinhandel een complex onderzoeksveld dat vele aspecten omvat, wat meteen impliceert dat het onderwerp vanuit diverse invalshoeken kan worden bestudeerd. In het hier gepresenteerde artikel hebben we ervoor geopteerd om de problematiek van de detailhandel vanuit een corporatief perspectief te belichten. Hoewel eigenlijk de meeste ambachten bij de kleinhandel betrokken waren - talrijke

¹ Het stedelijk netwerk van het graafschap Vlaanderen wordt belicht in W. PREVENIER, J.-P. SOSSON en M. BOONE, 'Le réseau urbain en Flandre (XIIIe-XIXe siècle): composantes et dynamique', in *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique (1350-1850). Une approche statistique et dynamique. 15e colloque international, Spa 4-6 sept. 1990. Actes* (Brussel, 1992), pp. 157-200; P. STABEL, *Dwarf among giants. The Flemish urban network in the late Middle Ages* (Leuven-Apeldoorn, 1997).

ambachtsmeesters waren immers terzelfder tijd producent én verkoper van hun waar - wenssen we met deze bijdrage alleen te focussen op corporaties die uitsluitend binnen het commerciële circuit opereerden, met andere woorden op ambachten die zich niet met het productieproces inlieten. Onze keuze viel op het meerseniersambacht en dit om verschillende redenen. Vooreerst is het genoegzaam bekend dat het ambacht van de meerseniers in vele Europese steden gold als dé corporatie bij uitstek van de detailhandel². Niet voor niets stonden de meerseniers bekend als de *marchands de tout, faiseurs de rien*³. Als geen andere beroepsgroep vormden ze de tussenschakel tussen de producent en de consument. Ten tweede nam het meerseniersambacht binnen de Gentse ambachtswereld tijdens de vroegmoderne periode een vooraanstaande plaats in. Door zijn groot ledental, zijn economisch belang en zijn anciënniteit vormde het een van de meest respectabele corporaties van de stad⁴. Niet zonder reden noemde het stadsbestuur in 1599 het meerseniersambacht 'eene van den principaelste van deser stede'⁵. Bovendien bezat het ambacht tijdens de zestiende eeuw behoorlijk veel politieke inspraak en invloed⁶. Een laatste reden waarom we voor het meerseniersambacht kozen, heeft met de gunstige bronnensituatie te maken. Het archief van het ambacht bleef vrij goed bewaard. Vooral het feit dat deze vakvereniging voor een periode van liefst drie eeuwen over nagenoeg complete ledenregisters beschikt, is vrij uitzonderlijk. Daardoor wordt het mogelijk om bepaalde aspecten van sociale en professionele mobiliteit binnen de ambachtswereld te onderzoeken en kan

² Zie hieromtrent diverse casestudies: R. MACKENNEY, *Tradesmen and traders. The world of the guilds in Venice and Europe, c.1250-c.1650* (Londen-Sydney, 1987); I. DOOLITTLE, *The mercers' company (1579-1959)* (Leeds, 1994); R.M. BERGER, *The most necessary luxuries. The mercers' company of Coventry, 1550-1680* (Pennsylvania, 1993); S.L. KAPLAN, 'The luxury guilds in Paris in the eighteenth century', *Francia*, 9 (1981), pp. 257-298.

³ A. FRANKLIN, *Dictionnaire historique des arts, métiers et professions exercés dans Paris depuis le 13e siècle* (Parijs-Leipzig, 1906), p. 949.

⁴ De officiële stamboom van het Gentse meerseniersambacht klimt op tot minstens 1305. In dat jaar ontving het ambacht twee stadskeuren. E. VAN DER HALLEN, 'Het Gentse meerseniersambacht (1305-1540)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 31 (1977), p. 77.

⁵ Stadsarchief Gent (hierna afgekort als SAG), reeks 156bis, nr. 38/3.

⁶ De meerseniers waren in de verschillende bestuursorganen van de stad goed vertegenwoordigd, ook na de uitvaardiging van de *Concessio Carolina* (1540). Zie hoofdstuk vier 'Machtsverdeling en bestuursmobiliteit' in J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent, 2002). Omstreeks 1540 maakten de meerseniers bovendien deel uit van de top drie van meest kapitaalcrachtige Gentse ambachten en waren ze eigenaar van een van de duurste ambachtshuizen in de stad. J. DAMBRUYNE, 'Rijkdom, materiële cultuur en sociaal aanzien. De bezitspatronen en investeringsstrategieën van de Gentse ambachten omstreeks 1540', in C. LIS en H. SOLY (eds.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997), pp. 151-211.

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

tevens worden gespeurd naar mogelijke verbanden tussen wijzigingen in het ledental van het betreffende commerciële ambacht enerzijds en transformaties in het consumptiegedrag anderzijds.

De consumptiegeschiedenis heeft de voorbije twintig jaar met recht en rede een vaste plaats verworven binnen de geschiedwetenschap en geldt momenteel als een van de meest dynamische disciplines van zowel de sociaal-economische geschiedschrijving als de cultuurgeschiedenis⁷. Hoewel er meningsverschillen bestaan over de aard, de omvang en de impact zijn de meeste historici het erover eens dat de vroegmoderne Europese samenleving gekenmerkt werd door belangrijke veranderingen in het consumptiegedrag. Enerzijds kwam de toename van de consumptie tot uitdrukking in een groter en meer gevarieerd bezit van duurzame verbruiksgoederen, anderzijds in een bredere verspreiding hiervan over de bevolking. Sommigen durven zelfs het woord 'consumptierevolutie' in de mond nemen⁸. Tegenstanders van deze benaming argumenteren dat er wel een onmiskenbare toename in de productie, distributie en consumptie van bestaande en nieuwe goederen valt vast te stellen, maar geen fundamentele mentaliteitswijziging - een verandering in de houding ten opzichte van goederen - bij de consument⁹. Maar het sterkste argument om deze term achterwege te laten, is dat het hier gaat om een langzaam en lang-

⁷ Na de publicatie van J. THIRSK, *Economic policy and projects. The development of a consumer society in early modern England* (Oxford, 1978) en N. MCKENDRICK, J. BREWER en J.H.P. PLUMB, *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England* (Londen, 1982) nam de belangstelling voor de consumptiegeschiedenis sterk toe. Een overzicht van wat sindsdien verschenen is, vindt men bij A. SCHURMAN, J. DE VRIES en A. VAN DER WOUDE (eds.), *Aards Geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* (Amsterdam, 1997). Aan te vullen met onder meer M. BERG en H. CLIFFORD (eds.), *Consumers and luxury: consumer culture in Europe, 1650-1850* (Manchester, 1999); M. BIANCHI (ed.), *The active consumer: novelty and surprise in consumer choice* (Londen, 1998); D. ROCHE, *Histoire des choses banales: Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe-XIXe siècle)* (Parijs, 1997).

⁸ Zie bijvoorbeeld N. MCKENDRICK, 'The commercialization of fashion', in N. MCKENDRICK, J. BREWER en J.H.P. PLUMB, *The birth of a consumer society* (Londen, 1982), pp. 34-39; C. CARSON, 'The consumer revolution in Colonial British America: Why demand?', in C. CARSON, R. HOFFMAN en P.J. ALBERT (eds.), *Of consuming interests. The style of life in the eighteenth century* (Charlottesville-Londen, 1994), pp. 483-701.

⁹ C. SHAMMAS, *The pre-industrial consumer in England and America* (Oxford, 1990); C. FAIRCHILD, 'Consumption in early modern Europe. A review article', *Comparative Studies in Society and History*, 36 (1993), pp. 850-858; C. CAMPBELL, 'Understanding traditional and modern patterns of consumption in eighteenth century England: a character-action approach', in J. BREWER en R. PORTER (eds.), *Consumption and the world of goods* (Londen, 1993), pp. 40-57.

durig proces en dus geenszins om een plotse omwenteling¹⁰. Verschillende auteurs plaatsen het begin van het transformatieproces al in de zeventiende eeuw, anderen dan weer situeren het pas in de achttiende eeuw¹¹. Diverse casestudies hebben uitgewezen dat ook in het achttiende-eeuwse Gent de materiële leefwereld en wooncultuur snel en grondig begon te veranderen¹². Onderzoek op basis van boedelinventarissen heeft aangetoond dat het aanbod aan consumptiegoederen uitbreidde, diversifieerde en innoveerde¹³. Daarbij werd in toenemende mate belang gehecht aan comfort, decoratie, raffinement, privé-sfeer, functionaliteit en individualisering. Bovendien is men het er ondertussen over eens dat in het debat rond de 'consumptieomwenteling' een belangrijke plaats moet worden toegekend aan verschijnselen als mode en

¹⁰ J. DE VRIES, 'Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe', in J. BREWER en R. PORTER (eds.), *Consumption and the world of goods* (Londen-New York, 1993), p. 107. Zie ook het recente artikel van R.S. DUPLESSIS, 'Was there a consumer revolution in eighteenth-century New France?', *French Colonial History*, 1 (2002), pp. 143-159.

¹¹ Volgens THIRSK, *Economic policy*, startte de ontwikkeling in Engeland al in de zeventiende eeuw, terwijl MCKENDRICK, BREWER en PLUMB, *The birth*, het op de achttiende eeuw houden.

¹² C. TERRY, 'Tafelen en tafelgerei in Gent', *Oostvlaamse Zanten*, 63 (1988), pp. 15-32; J. VAN RYCKEGHEM, 'Eenvoud en raffinement. Kleding en sieraden te Gent', *Oostvlaamse Zanten*, 63 (1988), pp. 33-50; I. PISTERS, 'Gentse woninginterieurs uit de 18^e eeuw. Bedden, tafels, toilet-, zit- en opbergmeubels', *Oostvlaamse Zanten*, 63 (1988), pp. 71-80; I. BOURGEOIS, 'Dekoratieve voorwerpen en binnenhuisversiering te Gent in de 18de eeuw. Vloer- en wandbekleding, gordijnen, schilderijen, spiegels', *Oostvlaamse Zanten*, 63 (1988), pp. 81-98. De onderzoeksresultaten van de verschillende casestudies werden gesynthetiseerd door H. SOLY, 'Materiële cultuur in de 18^e eeuw: een terreinverkenning', *Oostvlaamse Zanten*, 63 (1988), pp. 3-15. Voorts moet nog de recentere studie van E. MEERSSCHAUT, 'Textielaanbod in het achttiende-eeuwse Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 51 (1997), pp. 155-180, worden vermeld.

¹³ De boedelinventarissen informeren ons over nagenoeg alle materiële bezittingen en werden gewoonlijk opgemaakt na het overlijden van één of beide ouders die minderjarige kinderen achterliet. Over de mogelijkheden en beperkingen van deze rijke bron zie onder meer A.M. VAN DER WOUDE en A.J. SCHUURMAN (eds.), *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. AAG Bijdragen 23 (Wageningen-Utrecht, 1980); TH.F. WIJSENBEEK-OLTHUIS, 'Boedelinventarissen', in *Broncommentaren 2* (Den Haag, 1995), pp. 1-75. Voor een bespreking van de Gentse boedelinventarissen, de zogenoemde 'staten van goed' zie M. BOONE, 'De Gentse staten van goed als bron voor de kennis van de materiële cultuur: mogelijkheden en beperkingen (late middeleeuwen-vroeg moderne tijden)', in F. DAELEMANS (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur. Staten van goed en testamenten*. *Handelingen van de studiedag te Brussel 24-10-1986 (Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranummer 25, deel 2)* (Brussel, 1988), pp. 51-73; SOLY, 'Materiële cultuur te Gent', pp. 7-10.

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

smaak¹⁴. Het volstaat immers niet om alleen op zoek te gaan naar de factoren die het economisch en financieel mogelijk maakten om meer en nieuwe luxe-goederen en alledaagse spullen te kopen, maar men moet evenzeer oog hebben voor de wil, de ingesteldheid en de drijfsfeer vanwege de consument om te vernieuwen en te veranderen¹⁵. Het ligt voor de hand dat het gewijzigde consumptiepatroon ook consequenties heeft gehad voor de corporatief georganiseerde detailhandel. Daarom luidt de kernvraag van dit essay: in welke mate hebben de kwantitatieve en kwalitatieve veranderingen inzake verbruik en materiële cultuur gevolgen gehad voor het Gentse meerseniersambacht, en dit zowel op het institutionele als het sociaal-economische vlak. Heeft het meerseniersambacht van de toegenomen vraag naar consumptiegoederen daadwerkelijk kunnen profiteren? Met andere woorden: vertaalde de verbruikstoename zich in een uitbreiding van het ledental? Of hebben juist andere ambachten of vooral de niet-corporatief georganiseerde circuits hiervan de vruchten geplukt?

De structuur van onze bijdrage ziet er als volgt uit: in een eerste paragraaf besteden we vooral aandacht aan het institutionele kader van het meerseniersambacht, waarbij de samenstelling en het handelsmonopolie van het ambacht centraal staan. In een tweede paragraaf worden eerst de corporatieve toetredingsmodaliteiten besproken en wordt vervolgens de evolutie van het aantal nieuw ingeschreven meesters en leerlingen gevolgd. Daarna gaan we op zoek naar mogelijke verklaringen voor het verloop van het ledental. Daarbij wordt het aantal nieuwe inschrijvingen vergeleken met de evolutie die de stedelijke bevolking, de bouwconjunctuur, de meerseriehandel en de koopkracht hebben gekend. In een derde en laatste paragraaf wordt stilgestaan bij het vervrouwelijingsproces dat zich in de loop van de Nieuwe Tijd in het Gentse meerseniersambacht voltrok. Maar laat ons duidelijk wezen. Het hier gepresenteerde onderzoek is niet meer dan een verkenning. Zelfs de ledenregisters van het ambacht hebben we slechts ten dele benut. In dit verband biedt een diepgaand prosopografisch onderzoek nog heel wat perspectieven.

¹⁴ Zie hieromtrent onder meer R. MUCHEMBLED, *L'invention de l'homme moderne. Sensibilités, mœurs et comportements collectifs sous l'Ancien Régime* (Parijs, 1988); L. FERRY, *Homo aestheticus. L'invention du goût à l'âge démocratique* (Parijs, 1990).

¹⁵ Een overzicht van de gangbare verklaringstheorieën met betrekking tot het nieuwe consumptiegedrag in de Nieuwe Tijd vindt men bij A. SCHUURMAN, 'Aards Geluk. Consumptie en de moderne samenleving', in A. SCHUURMAN, J. DE VRIES en A. VAN DER WOUDE (eds.), *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen 1550-1850* (Amsterdam, 1997), pp. 11-27.

2. Institutionele en inhoudelijke transformaties

Hoe was het meerseniersambacht intern georganiseerd? Net zoals in talrijke andere steden bestond het Gentse ambacht aan het begin van de zestiende eeuw niet uitsluitend uit meerseniers maar verenigde het meerdere aanverwante beroepen. Het omvatte toen welgeteld vijf afdelingen. Behalve de eigenlijke meerseniers, maakten ook de messenmakers, de schedemakers, de waskaarsenmakers en de bonnetmakers (mutsenmakers) van het ambacht deel uit. De bonnetmakers vormden echter geen volwaardige leden. Ze dienden slechts een kwart van het gebruikelijke intredegeld te betalen en ze waren niet aan bijzondere corporatieve lasten onderworpen. Maar daar tegenover stonden een aantal beperkingen. Zo mochten ze alleen bonnetten verkopen, konden ze geen bestuursmandaten in het ambacht bekleden en werden nieuwe leden tot 1505 niet in het officiële ledenregister genoteerd¹⁶. Pas na de uitvaardiging van de ordonnantie van 9 augustus 1505, die specifiek aan de bonnetmakers was gewijd¹⁷, werden nieuwe meester-mutsenmakers in het ledenregister ingeschreven¹⁸. Vanaf 1460 was iedereen die bonnetten maakte of verkocht, verplicht om van het meerseniersambacht lid te worden¹⁹. Uit de ledenlijst van 1485 blijkt zonder meer dat de eigenlijke meerseniers het ambacht numeriek domineerden²⁰. Hun aandeel bedroeg niet minder dan 67,6 procent. De andere afdelingen waren veel minder bevolkt. De waskaarsenmakers, die de tweede plaats bekleedden, maakten toen 14,8 procent van het totale ledental uit. Reeds in 1305 behoorden ze tot het meerseniersambacht²¹. Dat zij onder de corporatie van de meerseniers ressorteerden, lijkt op het eerste zicht wat vreemd omdat Gent ook een zelfstandig kaarsengietersambacht telde dat goedkopere kaarsen op basis van roet produceerde. Anderzijds is hun associatie met het meerseniersambacht niet geheel toeval. Er is immers een professionele band aanwijsbaar tussen de waskaarsenmakers en de meerseniers aangezien deze laatsten leveranciers van was waren en waskaarsen verhandelden. De schedemakers vertegenwoordigden in 1485 10,2 procent van het totaal aantal meesters. Met een percentage van 7,4 vormden de messenmakers de kleinste fractie binnen het meerseniersambacht. De aanwezigheid van de messenmakers zorgde echter voor talrijke geschillen met het smedenambacht, waartoe de meeste producenten van messen behoorden. De ordonnantie van 1305 bepaalde nochtans duidelijk dat enkel de messenmakers die van het

¹⁶ VAN DER HALLEN, 'Het Gentse meerseniersambacht', p. 79, 85.

¹⁷ SAG, reeks 178, nr. 6.

¹⁸ De eerste vermelding van een nieuw ingeschreven meester-bonnetmaker dateert van het boekjaar augustus 1511-augustus 1512. Het gaat om een zekere Jan vanden Hecke. SAG, reeks 178, nr. 1, f° 12v°.

¹⁹ VAN DER HALLEN, 'Het Gentse meerseniersambacht', pp. 84-85.

²⁰ SAG, reeks 178, nr. 1, f° 1r°-4v°. In deze telling zijn de bonnetmakers niet meegerekend.

²¹ VAN DER HALLEN, 'Het Gentse meerseniersambacht', p. 80.

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

meerseniërsambacht lid waren, handel mochten drijven in messen en scheden. Aan de smeden daarentegen was het enkel toegestaan hun eigen fabrikaten aan de man te brengen²². Nadat op 18 mei 1511 het meerseniërsambacht in deze aangelegenheid juridisch in het ongelijk was gesteld, hield deze onderafdeling op te bestaan²³. Het Gentse meerseniërsambacht, zoals het zich aan het einde van de vijftiende eeuw presenteerde, mag geenszins als een zuiver commercieel ambacht getypeerd worden. Als we de bonnetmakers niet meerekenen, dan behoorde in 1485 ruim één derde van de leden tot de productiesector. Deze situatie veranderde in de loop van de zestiende eeuw. Van de verschillende productiefdelingen bleven na 1540 alleen nog de waskaarsenmakers deel uitmaken van het meerseniërsambacht, zodat deze vakvereniging een uitgesproken commercieel karakter kreeg. In 1738 vertegenwoordigden de eigenlijke meerseniërs niet minder dan 88,3 procent van alle leden, in 1761 steeg hun aandeel zelfs tot boven de 92 procent uit²⁴. Heel wat historici hebben de herstructurering van het Gentse ambachtswezen, inzonderheid het herverkavelen van het ambachtslandschap in 21 beroepsgroepen, door keizer Karel V in 1540 ten onrechte als een institutionele aardverschuiving bestempeld. In werkelijkheid veranderde er echter weinig. De meeste corporaties behielden hun zelfstandigheid. De meerseniërs werden samen met de hoedenmakers, de riemenmakers en de schilders ondergebracht in de tiende ambachtsgroep en onder leiding van één en dezelfde 'overste' (een stadsnotabele) geplaatst. Maar deze samenvoeging was vooral een formele kwestie. Immers, de verschillende corporaties behielden hun specifiek economisch monopolie, hadden nog steeds hun eigen bestuur, regelgeving en rechtspraak, bleven afzonderlijk vergaderen, bleven hun eigen financiën beheren en stapten nog altijd als autonome beroepsverenigingen in processies en optochten op²⁵. Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw bleef de structuur van het meerseniërsambacht ongewijzigd. Gelet op de talrijke bevoegdheidsconflicten en de toenemende druk vanwege de centrale overheid is het opmerkelijk dat het meerseniërsambacht in de loop van de achttiende eeuw niet fuseerde met aanverwante ambachten. In tegenstelling tot andere sectoren, bijvoorbeeld de houtverwerkende sector, kwamen in de detailhandel blijkbaar geen fusies tot stand²⁶. In de jaren zestig van de achttiende eeuw werd wel een ont-

²² VAN DER HALLEN, 'Het Gentse meerseniërsambacht', p. 83.

²³ SAG, reeks 173, nr. 2, f° 71r°-74v°.

²⁴ SAG, reeks 156/3, nr. 8; Rijksarchief Gent (hierna afgekort als RAG), Fonds Gent, ambachtsequête van 1761.

²⁵ J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 34-35.

²⁶ Bijvoorbeeld in de houtverwerkende sector smolten tussen 1685 en 1772 niet minder dan vijf verschillende ambachten (timmerlieden, houtbrekers, schrijnwerkers, witwerkers en houtdraaiers) samen. Over dit fusieproces zie J. DAMBRUYNE, 'De Gentse bouwvakambachten in sociaal-economisch perspectief (1540-1795)', in C. LIS en H. SOLY (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel, 1994), pp. 54-55.

werp opgesteld om de Gentse ambachtswereld te hervormen en de ambachtsfinanciën te saneren. Specifiek voor wat het meerseniërsambacht aanging, werd voorgesteld om het onderscheid tussen meerseniërs en waskaarsenmakers op te heffen²⁷. Het bleef echter bij een denkoefening. In 1777 drongen de waskaarsenmakers zelfs aan op een scheiding²⁸. Zij vroegen aan keizerin Maria Theresia om hun lid tot een onafhankelijk ambacht te verheffen. Maar de meerseniërs verzetten zich krachtig tegen dit verzoek. Volgens hen zou dit alleen maar leiden tot 'veel meer troubelen, twist ende tweedracht midsgaders processen ende contestation'. Gevolg: alles bleef bij het oude.

Alle erkende Gentse ambachten hadden een belangrijk gemeenschappelijk kenmerk. Ze bezaten namelijk allemaal één of meerdere beroepsmonopolies die zich geografisch tot één mijl rondom de stad uitstrekten²⁹. Voor ambachten die uit meerdere afdelingen waren samengesteld, gold voor elk lid een apart beroepsmonopolie. Dit betekende dat het ene lid zich niet mocht inlaten met de activiteiten van het andere. Wel was het aan ambachtsmeesters toegestaan om van verschillende afdelingen lid te worden (dubbel of meervoudig lidmaatschap). Uit de benaming van de waskaarsenmakers, de schedemakers, de messenmakers en de bonnetmakers blijkt overduidelijk welke producten deze afdelingen mochten vervaardigen, maar voor het lid van de meerseniërs lag dit anders. Wat hield hun monopolie precies in? Op de vraag van de centrale regering waaruit hun privilege bestond, antwoordden de Gentse meerseniërs in 1784 als volgt: 'in te vercoopen toogh ende winckel te hauden in het gros ende debit van alle imaginereycke mercerye goederen, quinquaillyerye, maillerye, gaud ende silverwercken'³⁰. Het is niet de bedoeling om hier een exhaustieve lijst te geven van alle producten die de meerseniërs mochten kopen en verkopen, maar bondig samengevat dreven ze vooral handel in allerlei metaalwaren (eet-, drink-, tafel- en keukengerei, andere huisraadvoorwerpen, gereedschap, spijkers, spelden, scharen, sleutels, sloten...), edelmetaalwaren (juwelen, vaatwerk en andere voorwerpen uit zilver of goud, objecten uit email), lederwaren (riemen, tassen, scheden, beurzen, handschoenen,

²⁷ 'Alsoo de wasscheersmaekers hunner vrijdom tot het maecke van waskeerschen hebben moeten verkrijgen van de neerijnghe van de mercheniers, die nochtans selve geene wase kerssen en hebben vermogen te maecken, en dat niet soo natuurelycx en is als de gonne van wie den vrydom originarelyck deriveert, den selven oock werckstellig maeket, verclaeren wy de voorschreven twee corpora te incorporeren ende unieren en vervolgens dat de respectieve supposten voortaan sullen ghehouden worden voor vrye supposten van de selve twee geunieerde corpora, en dat elcken van hun de selve twee fonctien conjointelyck sal vermogen te exerceeren, sonder dat de actuele ende toecommende supposten eenige leerjaeren ofte preuve sullen moeten doen'. SAG, reeks 156, nr. 3 (6).

²⁸ SAG, reeks 178, nr. 2, 26 maart 1777.

²⁹ SAG, reeks 94, nr. 849. Voor de meerseniërs werd de zone op 11 augustus 1768 zelfs uitgebreid tot twee mijl rond de stad. SAG, reeks 178, nr. 5, f° 70r°-70v°.

³⁰ SAG, reeks 156, nr. 7, p. 182.

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

veters...), textielwaren (wollen, linnen, katoenen en zijden weefsels, gemengde stoffen, kleurstoffen voor het verven van weefsels, passementwerk), kledingstukken en accessoires (met goud bestikte of geborduurde klederen, uit zijde geweven gordels, hoeden, mutsen, handschoenen, kousen, knopen...), was en voorwerpen uit was (kaarsen, flambeeuwen) en voorts in nog tal van andere producten zoals spiegels, kammen, borstels, snuif- en tabaksdozen, schrijfbenodigdheden, speelgoed, brillen en ga zo maar door. Het ging dus om een enorme variëteit aan producten: luxegoederen maar evenzeer alledaagse waren. Bovendien mochten de meerseniërs zowel handeldrijven in producten die in de stad waren vervaardigd, als in goederen die uit andere steden of het buitenland kwamen of op het platteland waren gefabriceerd³¹. Zij hielden zich daarenboven niet alleen bezig met het importeren van goederen maar ook met de export ervan. Het monopolie van de meerseniërs hield één grote beperking in: het was hen namelijk verboden om zelf goederen te fabriceren. Wel bezaten ze het recht om bepaalde voorwerpen te versieren of op te smukken. Net doordat de handelsbevoegdheden van de meerseniërs zo ruim waren en een bijzonder breed spectrum van goederen omvatten, kwamen ze vaak met andere ambachten (oudkleerkopers, hoedenmakers, handschoenmakers, wevers, speldenmakers, slotenmakers, goud- en zilversmeden...) in aanvaring. De producerende ambachten zagen de invoer van vreemde waren door de meerseniërs als concurrentie voor hun eigen fabrikaten. Dit resulteerde in vele gevallen in langdurige conflicten en talrijke en dure processen. Het dubbel of meervoudig lidmaatschap bood voor dit probleem wel een individuele, maar geen structurele oplossing. Zelfs tussen meerseniërs en waskaarsenmakers waren er geregeld meningsverschillen en werden rechtsgedingen ingespannen. Zo pikten de meerseniërs het bijvoorbeeld niet dat zij eerst twee leerjaren moesten doorlopen alvorens dat zij de meesterproef van waskaarsenmaker konden afleggen. Pas na lang procederen, kwam men in 1739 tot een vergelijk, waardoor de meerseniërs niet langer aan deze leertijd onderworpen waren³².

Hoewel de meerseniërs een monopolie over een groot deel van de stedelijke detailhandel bezaten, hadden ze met concurrenten af te rekenen. Er bestond namelijk een illegaal bevoorradingnet, een circuit van allerlei soorten handelaars die als gemeenschappelijk kenmerk hadden dat ze niet bij het meerseniërsambacht waren aangesloten. Er waren vooreerst de leurders die van deur tot deur of op de hoeken van de straten of onder de bruggen hun koopwaar trachtten te slijten³³. Anderen

³¹ Sedert 1717 was het de meerseniërs verboden om nog langer bepaalde ijzeren voorwerpen in te voeren. Dezelfde voorwerpen die in de stad werden gemaakt, mochten ze nog wel verkopen. Universiteitsbibliotheek Gent, Fonds vliegende bladen, I M. 53.

³² SAG, reeks 178, nr. 2, f° 44r°-47r°.

³³ Regelmatig vaardigde de stad ordonnaties uit om deze praktijken uit te roeien. Zie bijvoorbeeld de ordonnantie van 12 oktober 1685 (SAG, reeks 156/3, nr. 6) en de ordonnantie van 27 juli 1693 (SAG, reeks 178, nr. 5, f° 58r°).

dreven illegaal handel net buiten de stadsmuren³⁴. Daarnaast waren er smokkelaars actief die in herbergen en cabarets hun gesmokkelde waar aan de man brachten³⁵. Ook de pakkendragers, die verondersteld werden alleen maar de koopwaar te transporteren, durfden zich meer dan eens op het terrein van de meerseniërs te begeven³⁶. In de zestiende en zeventiende eeuw ondervonden de meerseniërs ook concurrentie van openbare verkopeningen. Onvrije handelaars schakelden stokhouders (openbare verkopers) in om hun spullen te verkopen. Daardoor kreeg hun handel een legaal karakter en hoefden ze zelfs geen rechten op de goederen te betalen. Het reglement van 17 februari 1689 trachtte aan dit misbruik paal en perk te stellen. Voortaan mochten nog alleen openbare verkopen plaatsvinden die betrekking hadden op inboedels van sterfhuizen, insolvente boedels of stocks van handelaars die hun handel stopzetten. Tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw kregen de Gentse meerseniërs dan weer af te rekenen met een aantal buitenlandse kooplieden (in totaal een vijf- à zestal) die telkens voor een periode van twee à drie maanden in de stad verbleven en gouden zaken deden, omdat ze achttien minder door de stad belast werden dan de meerseniërs. Deze kooplieden handelden in allerlei soorten meerserie- en ijzerwaren en waren voornamelijk uit Duitsland en Engeland afkomstig. In september 1781 eiste het meerseniërsambacht van het stadsbestuur dat deze vreemde kooplieden evenveel stadsrechten op de meerseriëwaren zouden betalen als zij en drongen ze er voorts op aan dat hun verblijf beperkt zou worden tot maximum drie à vier maanden per jaar³⁷.

Op basis van hun terreinverkennd onderzoek voor Antwerpen poneren Bruno Blondé en Hilde Greefs de stelling dat er zich in de Scheldestad tijdens de Nieuwe Tijd een commercieel moderniseringsproces heeft voorgedaan³⁸. Zij komen tot deze conclusie omdat ten eerste het erop lijkt dat de winkels hun marktaandeel in de kleinhandel hebben weten uit te breiden ten nadele van het marktwezen en de tweedehandsmarkten. De evolutie naar professionele winkels was volgens de auteurs tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw reeds ver gevorderd. Ten tweede smaak- en modetrends voor belangrijke verschuivingen in het Antwerpse meerseniërsambacht hebben gezorgd (bijvoorbeeld de evolutie van de kramers van een dominante naar een eerder margi-

³⁴ SAG, reeks 178, nr. 5, f° 70r°.

³⁵ Zo was er in 1748 een zekere Herbert die in het cabaret 'Le Paradis' in een speciaal daarvoor ingerichte kamer allerlei soorten meerseriëwaar verkocht. SAG, reeks 108bis, nr. 126.

³⁶ SAG, reeks 178/2.

³⁷ SAG, reeks 156bis, nr. 38.

³⁸ B. BLONDE en H. GREEFS, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniërs: aspecten van de kleinhandel en het verbruik in de 17de en 18de eeuw', in *De lokroep van het bedrijf. Handelaars, ondernemers en hun samenleving van de zestiende tot de twintigste eeuw. Liber Amicorum Roland Baetens, Bijdragen tot de Geschiedenis*, 84 (2001), p. 219.

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

nale beroepsgroep binnen het ambacht). En ten derde winkeliers evenzeer een actieve rol hebben gespeeld in het bewerken van belangrijke consumptieveranderingen. De voor de handliggende vraag is uiteraard of deze tendensen ook in het vroegmoderne Gent waarneembaar zijn. Wat de verhouding tussen winkels en markten betreft, is het momenteel moeilijk om op basis van de beschikbare gegevens definitieve uitspraken te doen. Dat het aantal meerseriewinkels in de achttiende eeuw hoger lag dan in de zestiende eeuw staat buiten kijf. De sterke toename van het aantal meerseniërs (zie hierna) was daarvoor verantwoordelijk. Maar of deze uitbreiding ten koste is gegaan van de wekelijks gehouden markt is helemaal niet zeker. Sedert de veertiende eeuw stonden de meerseniërs elke week met hun waren op de Vrijdagmarkt. Ofschoon andere ambachten er eveneens hun goederen verkochten, was de vrijdagse markt vooral een markt van meerseriewaren. Het feit dat deze markt vanaf 1756 niet langer alleen op vrijdag, maar voortaan ook op dinsdag doorging, is niet bepaald een indicatie voor het afnemend belang van de marktfunctie³⁹. Dit gegeven wijst er eerder op dat de markt als verkoopplaats meegroeide met het stijgend aantal meerseniërs⁴⁰. Of de Gentse meerseniërswinkels in de loop van de achttiende eeuw een professioneler uitzicht kregen, is geenszins uitgesloten, maar ook hier staat ons verkennend onderzoek het niet toe om daarvoor de nodige bewijzen aan te reiken⁴¹. Waar wel grote zekerheid over bestaat, is het feit dat het Gentse meerseniërsambacht tijdens de achttiende eeuw evolueerde van een exclusief ambacht van kleinhandelaars naar een gemengd ambacht van detail- én groothandelaars. De archiefstukken die het commerciële monopolierecht van het ambacht omschrijven, laten daaromtrent weinig twijfel bestaan⁴². Niettegenstaande een toenemend aantal groothandelaars van het meerseniërsambacht lid werd - hun aantal steeg van 28 in 1737 naar 54 in 1796 - vormde deze groep maar een kleine minderheid binnen het ambacht: in 1738 maakten de groothandelaars 7,7 procent van het totaal aantal meerseniërs uit, in de jaren negentig mag hun aandeel op onge-

³⁹ R. DE HERDT, 'Dagdagelijkse markten te Gent', in *De markt. Economisch forum en kloppend hart van agrarische, stedelijke en industriële maatschappijen* (Gent-Leuven, 1988), p. 78.

⁴⁰ Uit de recente casestudie van C. SMITH, 'The wholesale and retail markets of London, 1660-1840', *Economic History Review*, 55 (2002), pp. 31-50, blijkt dat ook in het achttiende-eeuwse Londen het belang van de openbare markten geenszins afnam.

⁴¹ N. ALEXANDER en G. AKEHURST (eds.), 'The emergence of modern retailing, 1750-1950', in *Business History*, 40 (1998); H.C. MUI en L. MUI, *Shops and shopkeeping in eighteenth-century England* (Londen, 1989).

⁴² Bijvoorbeeld in de ordonnantie van 11 augustus 1768 staat te lezen: 'te vercoopen ofte venten, t'sy in het gros ofte int detail'. SAG, reeks 178, nr. 5, f° 70r°. Zie onder meer ook de ambachtsenquête van 1784. SAG, reeks 156, nr. 7. Het feit dat groothandelaars ('grossiers') in de boekhouding van de stedelijke invoertaks op meerseriewaren vanaf het boekjaar mei 1737-april 1738 als een aparte fiscale groep vermeld worden, bevestigt deze evolutie. SAG, reeks 510, nr. 5.

veer tien procent worden geschat. Specialisatie gekoppeld aan het meer inspielen op veranderende modetrends is een tweede belangrijke ontwikkeling die voor het achttiende-eeuwse Gentse meerseniersambacht kan worden vastgesteld. Als gevolg van het feit dat de consument modebewuster werd, ontstond een nieuw verschijnsel, namelijk dat van de gespecialiseerde winkel. Zo maakte de Gentse almanak, die in 1772 voor het eerst verscheen, een duidelijk onderscheid tussen drie categorieën van meerseniers: niet-gespecialiseerde meerseniers, meerseniers die in ijzerwerk en 'clinqualerie' (kleine metalen voorwerpen) handeldreven en meerseniers gespecialiseerd in 'bijouerie en nieuwe moden'. De twee laatste groepen namen tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw numeriek in belang toe. Het aantal meerseniers in ijzerwaren en 'clinqualerie' steeg van tien in 1774 naar zestien in 1794. De meerseniers die in 'bijouerie en nieuwe moden' handelden, zagen hun aantal zelfs meer dan verdubbelen (van zeventien in 1774 naar 36 in 1794)⁴³.

3. Kwantitatieve transformaties

Hoe evolueerde het ledental van het Gentse meerseniersambacht en inzonderheid het aantal eigenlijke meerseniers? Inzake ledencijfers zijn de archiefbronnen zeer karig. Slechts voor enkele jaren zijn betrouwbare cijfers voorhanden⁴⁴. In 1485 telde het ambacht in totaal 324 volwaardige leden⁴⁵. Daartoe behoorden 219 meerseniers, 48 waskaarsenmakers, 33 schedemakers en 24 messenmakers⁴⁶. Daarna moeten we wachten tot de nijverheidstelling van 1738 alvorens we opnieuw worden ingelicht. Het ambacht telde toen 412 leden, waaronder 364 meerseniers en 48 waskaarsenmakers⁴⁷. Volgens de ambachtsenquête van 1761 waren op dat moment te Gent circa vijfhonderd meerseniers actief en 39 waskaarsenmakers, wat het totaal aantal leden van het ambacht op 539 bracht⁴⁸. De gegevens voor 1738 en 1761 wijzen uit dat het meerseniersambacht toen het op één na grootste ambacht was⁴⁹. Alleen de corporatie van de tijk- en linnenwevers telde nog meer meesters (vijfhonderd

⁴³ SAG, Wegwijzer der Stad Gent van 1774 en 1794.

⁴⁴ Voor de zeventiende en achttiende eeuw bleven wel rekeningen van ommestellingen bewaard waarin meerseniers met naam worden opgesomd, maar deze lijsten geven geen correct beeld van het totaal aantal leden omdat alleen de meesters die moesten contribuëren, erin vermeld staan.

⁴⁵ SAG, reeks 178, nr. 1, f° 1r°-4v°.

⁴⁶ Het juiste aantal bonnetmakers kennen we niet, maar aangenomen mag worden dat hun aantal wellicht in de buurt lag van dat van de schede- en messenmakers.

⁴⁷ SAG, reeks 156, nr. 3, 8.

⁴⁸ RAG, Fonds Gent, ambachtsenquête van 1761.

⁴⁹ In heel veel vroegmoderne steden van Europa vormden de meerseniers een numeriek belangrijke beroepsgroep. C.R. FRIEDRICH, *The early modern city, 1450-1750* (Londen-New York, 1995), pp. 146-154.

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

in 1738). Het heeft er alle schijn van dat het meerseniërsambacht ook tijdens de zeventiende eeuw de tweede plaats inzake ledental bekleedde⁵⁰. Ofschoon we over geen exacte cijfers beschikken, zijn we er vrij zeker van dat tijdens de zestiende eeuw het ambacht van de meerseniërs zelfs het grootste was⁵¹.

Het lijkt ons zinvol om de Gentse cijfers even naast die van Antwerpen te plaatsen⁵². Tijdens de gouden jaren 1560 telde het Antwerpse meerseniërsambacht ongeveer 2100 leden; na de reconciliatie zakte het aantal tot 1500 leden⁵³. Maar in 1615 werden opnieuw 2210 meerseniërs geregistreerd. Het aantal steeg verder naar 2334 in 1636 en naar 2809 in 1677. In 1700 was het aantal betalende leden tot 2294 gedaald. In 1773 liep het ledental op tot liefst 3341, maar in 1788 en 1792 was het aantal opnieuw gezakt tot respectievelijk 2321 en 2208. Het hoeft geen betoog dat de Gentse cijfers tegenover de Antwerpse in het niets verzinken. Hoe is deze enorme numerieke discrepantie tussen beide steden te verklaren? Is er een demografische verklaring? Het klopt dat de Antwerpse bevolkingscijfers gedurende de hele Nieuwe Tijd boven de Gentse uitstaken. Maar alleen tijdens bepaalde jaren van de zestiende eeuw bedroeg het Antwerpse populatiecijfer het dubbele van het Gentse. Tijdens de zeventiende en de achttiende eeuw was de demografische afstand tussen beide steden merkkelijk kleiner. Als we het aantal meerseniërs tegenover het totale bevolkingscijfer afzetten, dan bekomen we voor Antwerpen in 1788 een cijfer van circa 42 meerseniërs per duizend inwoners, tegenover slechts ongeveer negen à tien in 1738 en twaalf à dertien in 1761 voor Gent. Het is duidelijk dat de demografie slechts gedeeltelijk het talrijker ledental van het Antwerpse meerseniërsambacht kan uitleggen. De belangrijkste verklaring moet evenwel gezocht worden in de verschillende samenstelling van beide corporaties. Het Antwerpse ambacht was veel meer een amalgaam van allerlei soorten van detailhandelaars dan het Gentse. Het meerseniërsambacht te Gent telde uitsluitend handelaars in duurzame consumptiegoederen, terwijl in de Scheldestad ook de handelaars in voedings- en genotsmiddelen (kruideniers, vettewariërs, kaas-, boter-, chocolade-, thee-, koffie-, tabakhandelaars, drogisten...) eveneens deel uitmaakten van het meerseniërsambacht. Terwijl de kramers in de zestiende en de eerste decennia van de zeventiende eeuw nog duidelijk in de meerderheid waren, domineerden vanaf de tweede helft van de

⁵⁰ Tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw waren ongeveer zes à zevenhonderd meesters in het tijk- en linnenweversambacht ingeschreven; voor de tweede helft mag het aantal zelfs op acht à negenhonderd worden geraamd. J. BASTIN, 'De Gentse lijnwaadmarkt in de XVIIe eeuw', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 21 (1967), p. 156.

⁵¹ DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 44-45.

⁵² De Antwerpse cijfers werden verzameld en berekend door BLONDE en GREEFS, 'Werk aan de winkel', pp. 211-213.

⁵³ P. NEELEN, *Het Antwerpse meerseniërsambacht in de zestiende eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1997), p. 160, 169.

zeventiende eeuw de handelaars van de voedingssector het Antwerpse ambacht⁵⁴. Wil men beide steden op een correcte manier met elkaar vergelijken, dan moet men bij het ledental van het Gentse meerseniersambacht ook die van andere ambachten voegen. Wanneer men enkel nog maar de ambachten van de kruideniers, de kaaskopers en de kaarsengieters toevoegt aan de ledenlijst van de meerseniers, dan bedroeg het gezamenlijk ledental in 1738 712 meesters en in 1761 939. Inzake getalsterkte vertoonde het Brusselse meerseniersambacht tijdens de achttiende eeuw veel meer gelijkenis met Gent dan met Antwerpen. In 1738 telde het 292 meester-meerseniers⁵⁵.

Een vergelijking tussen de cijfers van de vijftiende en de achttiende eeuw brengt aan het licht dat in 1738 het totale aantal meesters van het Gentse meerseniersambacht 27 procent en in 1761 ruim 66 procent hoger lag dan in 1485. Met andere woorden: er kan een onmiskenbare uitbreiding van het ledental worden geconstateerd. Focussen we alleen op de eigenlijke meerseniers, dan is de expansie nog spectaculairder: in 1738 tellen we ruim 66 procent meer meesters dan in 1485 en in 1761 liefst 128 procent. Deze ontwikkeling laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Toch is het riskant om op basis van slechts enkele (weliswaar betrouwbare) cijfers fundamentele uitspraken te doen over de numerieke evolutie van het ambacht. Bovendien kan uit deze cijfers niet worden afgeleid of we hier met een rechtlijnig proces te maken hebben en of de groei zich na 1761 heeft verder gezet? Dankzij de bewaard gebleven inschrijvingsregisters van nieuwe meesters beschikken we evenwel over een uitstekende archiefbron om meer klaarheid in deze materie te brengen.

Het is voldoende bekend dat wie meester wou worden, binnen het ambacht verschillende stadia (leerling, knecht) moest doorlopen en diverse corporatieve verplichtingen diende na te komen. De corporatieve toetredingsmodaliteiten en het meesterschap verschilden echter naargelang van stad, ambacht en periode. Hoe was de situatie in het Gentse meerseniersambacht? We geven een beknopt chronologisch overzicht. Hierbij moet een onderscheid worden gemaakt tussen meesterskinderen en niet-meesterskinderen. Voor niet-meesterskinderen die van een corporatieve carrière droomden, was Gent tijdens de eerste veertig jaar van de zestiende eeuw een bijzonder dure stad. De intredesommen voor het meesterschap lagen merkkelijk hoger dan in de andere steden van de Habsburgse Nederlanden. Bovendien werd een kandidaat-meester in Gent geconfronteerd met nog talrijke andere financiële verplichtingen, zoals het schenken van een zilveren drinkschaal van één Troyse mark met vergulde

⁵⁴ BLONDE en GREEFS, 'Werk aan de winkel', pp. 226-229.

⁵⁵ K. VAN HONACKER, 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisme?', in C. LIS en H. SOLY (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel, 1994), p. 223.

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

rand en van het ambachtswapen voorzien, het aanbieden van een maaltijd of drinkgelag aan het ambachtsbestuur of zelfs aan alle ambachtsmeesters en het betalen van een vergoeding aan de eed. Anderzijds gold het meerseniërsambacht tussen 1500 en 1540 als een van de goedkoopste Gentse ambachten, en dit om de volgende drie redenen: ten eerste moesten kandidaat-meesters er geen leertijd doorlopen en dus ook geen inschrijvingsgeld betalen. Ten tweede lag het intredegeld voor het meesterschap in verhouding tot andere ambachten relatief laag. En ten derde dienden de aspirant-meesters geen maaltijd of drinkgelag te bekostigen. Als inkomgeld betaalde men 'slechts' 1200 Vlaamse groten. Ter vergelijking: de mediaanwaarde van het intredegeld van de verschillende Gentse ambachten bedroeg 1920 Vlaamse groten, het rekenkundig gemiddelde zelfs 2113 Vlaamse groten⁵⁶. Het entreegeld van de meerseniërs vertegenwoordigde honderd zomerdaglonen van een metselaarsknecht. Als we alle financiële verplichtingen (1200 Vlaamse groten intredegeld + 480 Vlaamse groten drinkschaal + 240 Vlaamse groten vergoeding ambachtsbestuur) samentellen, dan kostte de vrijheid van het meerseniërsambacht in totaal 1920 Vlaamse groten of het equivalent van ongeveer twee derden van het jaarloon van een geschoolde loonarbeider uit het bouwvak (= 160 zomerdaglonen)⁵⁷. Terwijl de toetredingsvoorwaarden voor buitenstaanders zich in Gent op een veel hoger niveau situeerden dan in andere steden, gold voor de meesterskinderen net het tegenovergestelde. Kinderen van meerseniërs hoefden zich enkel in het ledenboek te laten registreren (= 5 Vlaamse groten registratiekosten) en een kan wijn aan het ambachtsbestuur aan te bieden om in het bezit van de meestertitel te komen. Tijdens de eerste veertig jaar van de zestiende eeuw was de financiële discriminatie tussen meesterskinderen en niet-meesterskinderen bijzonder groot.

De *Concessio Carolina* van 1540 bracht een geweldige ommekeer teweeg. Om meester-meerseniëer te worden volstond voortaan een intredegeld van zes carolusgulden of 240 Vlaamse groten. Dit stemde in 1540 overeen met twintig zomerdaglonen van een gekwalificeerde metselaarsknecht en in 1570 met nog slechts twaalf daglonen. Van alle andere financiële verplichtingen was men voortaan ontslagen. In tegenstelling tot de waskaarsmakers en ander producerende ambachten waren de meerseniërs bovendien niet onderworpen aan een meesterproef. Kandidaat-meesters dienden wel het Gentse poorterschap te bezitten. Vanaf 1540 konden vreemdelingen het verwerven door met een poorter of poorteres te huwen of zich in het poortersboek te laten registreren⁵⁸.

⁵⁶ De problematiek van sociale en professionele mobiliteit binnen de zestiende-eeuwse Gentse ambachtswereld komt uitgebreid aan bod in DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 175-342. Muntverhoudingen: 1 Vlaamse groot = 1/2 stuiver = 1/40 carolusgulden.

⁵⁷ J. DAMBRUYNE, 'Guilds, social mobility and status in sixteenth-century Ghent', *International Review of Social History*, 43 (1998), pp. 44-45.

⁵⁸ SAG, reeks 178, nr. 5, f° 55v° (27 januari 1605).

De keerzijde van de medaille was, dat de nieuwe meesters hun titel niet meer aan hun kinderen konden doorgeven. Het ging niet langer om een erfelijk, maar om een persoonlijk meesterschap. Alleen de meesters die reeds in 1540 het erfelijk meesterschap bezaten, konden hun titel nog overdragen aan hun nageslacht. Hun kinderen bleven na 1540 dezelfde prerogatieven genieten als voordien. Zij betaalden nog altijd slechts vijf Vlaamse groten en een kan wijn. Toch was bij de meerseniërs de financieel en juridische discriminatie tussen meesterskinderen en niet-meesterskinderen kleiner dan bij de producerende ambachten, waar niet-meesterskinderen aan een meesterproef waren onderworpen, maar niet de meesterskinderen. Tijdens de calvinistische bestuursperiode (1577-1584) werd teruggegrepen naar de hoge toetredingsvoorwaarden van vóór de *Concessio Carolina*. Het nominale intredegeld in het meerseniërsambacht bedroeg toen 2400 Vlaamse groten (= 67 zomerdaglonen van een metselaarsknecht), met andere woorden het tienvoud van voorheen. Ook het gebruik van de zilveren drinkschaal (prijs: 720 Vlaamse groten) werd weer ingevoerd. Na de reconciliatie (1584) werden opnieuw de bepalingen van de *Concessio Carolina* van kracht. De reële waarde van het inkomgeld (240 Vlaamse groten) was in 1585 gedaald tot het equivalent van slechts zeven zomerdaglonen van een geschoolde loonarbeider en in 1600 tot zelfs zes. In tegenstelling tot bepaalde andere ambachten (bijvoorbeeld de bouwvakambachten) bleef het intredegeld tot op het einde van de achttiende eeuw ongewijzigd. Behalve het intredegeld was een kandidaat-meester nog een klein bedrag verschuldigd aan de ambachtsknaap (de klerk) voor zijn optekening in het ledenregister. In 1784 bedroeg dit registratiegeld 96 Vlaamse groten⁵⁹. In de loop van de zeventiende eeuw werd de financiële discriminatie tussen meesterskinderen en niet-meesterskinderen weggewerkt. Op 7 april 1636 vaardigde het stadsbestuur een ordonnantie uit waardoor voortaan ook meesterskinderen die de meestertitel wilden bekomen, verplicht werden tot het betalen van 240 Vlaamse groten intredegeld⁶⁰. De meesterskinderen werden niet langer als een bevoorrechte groep aanzien. De toetredingsmodaliteiten voor de waskaarsmakers verschilden ten opzichte van die van de meerseniërs alleen op het punt van de meesterproef. Sedert het begin van de zeventiende eeuw waren de waskaarsmakers er effectief aan onderworpen. Het reglement van 15 december 1607 schreef voor dat elke kandidaat-meester een waskaars van zes pond gewicht en een toorts op een stok moest vervaardigen⁶¹.

Ofschoon de nominale waarde van het intredegeld tijdens de zeventiende en achttiende eeuw niet meer veranderde, werd vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw de toegang tot het meesterschap van het meerseniërsambacht toch beduidend moeilijker. Daarvoor was de invoering van een leertijd verantwoordelijk. Door het nieuwe reglement van 8 april 1658 kon niemand

⁵⁹ SAG, reeks 156, nr. 7 (ambachtsenquête van november 1784), p. 183.

⁶⁰ SAG, reeks 93, register VV, f° 78v°.

⁶¹ SAG, reeks 178, nr. 5, f° 43v°.

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

nog het meesterschap in het meerseniersambacht bekomen zonder twee jaar continue bij een vrije meester in de leer te zijn geweest en bij hem te hebben ingewoond⁶². Het reglement was zowel van toepassing op niet-meesterskinderen als meesterskinderen. Om misbruiken tegen te gaan, keurde de centrale regering op 24 november 1721 een nieuw reglement goed, waardoor elke nieuwe leerling bij het begin van zijn leertijd zich eerst moest laten optekenen in het register van het ambacht. Het annotatiegeld werd vastgesteld op 24 Vlaamse groten⁶³. Door de ordonnantie van 28 februari 1754 werd elke meester(es) die een leerling aannam, bovendien verplicht om 25 gulden (= 1000 Vlaamse groten) aan het ambacht te storten⁶⁴. Deze maatregel kaderde in de hervorming van het ledencontributiesysteem⁶⁵. Meesters of meesteressen die hun eigen kinderen opleidden, waar echter van deze bijdrage vrijgesteld. Als leerling ontsnapten meesterskinderen daarentegen niet aan het inschrijvingsgeld van 24 Vlaamse groten. De invoering van de leertijd kwam vooral hard aan voor volwassen mannen en vrouwen (sommigen bezaten reeds de vrijheid van een ander ambacht). Zij zagen een dergelijke lange opleiding helemaal niet zitten. In de jaren 1760 wendden meerdere Gentse burgers zich tot de centrale overheid om de dispensatie van de leerjaren te bekomen. Tussen 1761 en 1767 hebben minstens 41 verzoekers vrijstelling gekregen⁶⁶. In 1769 beklagde het meerseniersambacht zich over deze praktijk, met als voornaamste argument dat de gedispenseerde meesters doorgaans slechte zakenlieden waren, precies doordat ze geen opleiding hadden genoten. Maar de werkelijke reden waarom het ambachtsbestuur zich verzette, lag op het financiële vlak. Aangezien de gedispenseerden van leertijd vrijgesteld waren, leverde dit voor het ambacht geen inkomsten op. Het ambacht vond het daarom niet meer dan billijk dat deze gedispenseerde meesters een hoger intredegeld zouden betalen. Daarbij werd gedacht aan bedragen die schommelden tussen minimum 120 gulden (= 4800 Vlaamse groten) en maximum 300 gulden (= 12.000 Vlaamse groten). De centrale overheid gaf aan dit voorstel evenwel geen verder gevolg.

In welke mate hebben de hierboven besproken toetredingsmodaliteiten de toegang tot het meerseniersambacht effectief bepaald?

⁶² SAG, reeks 178, nr. 1, f° 77v°.

⁶³ SAG, reeks 178, nr. 3, f° 1r°-2v°.

⁶⁴ SAG, reeks 156/3, nr. 6. Elke meester(es) mocht slechts één leerling in dienst nemen.

⁶⁵ Omwille van het protest van de kleine winkeliers die erover klaagden dat zij in verhouding tot hun grote collega's in de ommestelling veel zwaarder belast werden, werd naar een nieuw uniform taxatiecriterium gezocht. Er werd uitgegaan van het principe dat een meester(es) die een leerling in dienst nam, voldoende werk had en meer winst boekte dan collega's zonder leerling.

⁶⁶ Dit blijkt uit het inschrijvingsregister van de leerlingen. SAG, reeks 178, nr. 3.

JOHAN DAMBRUYNE

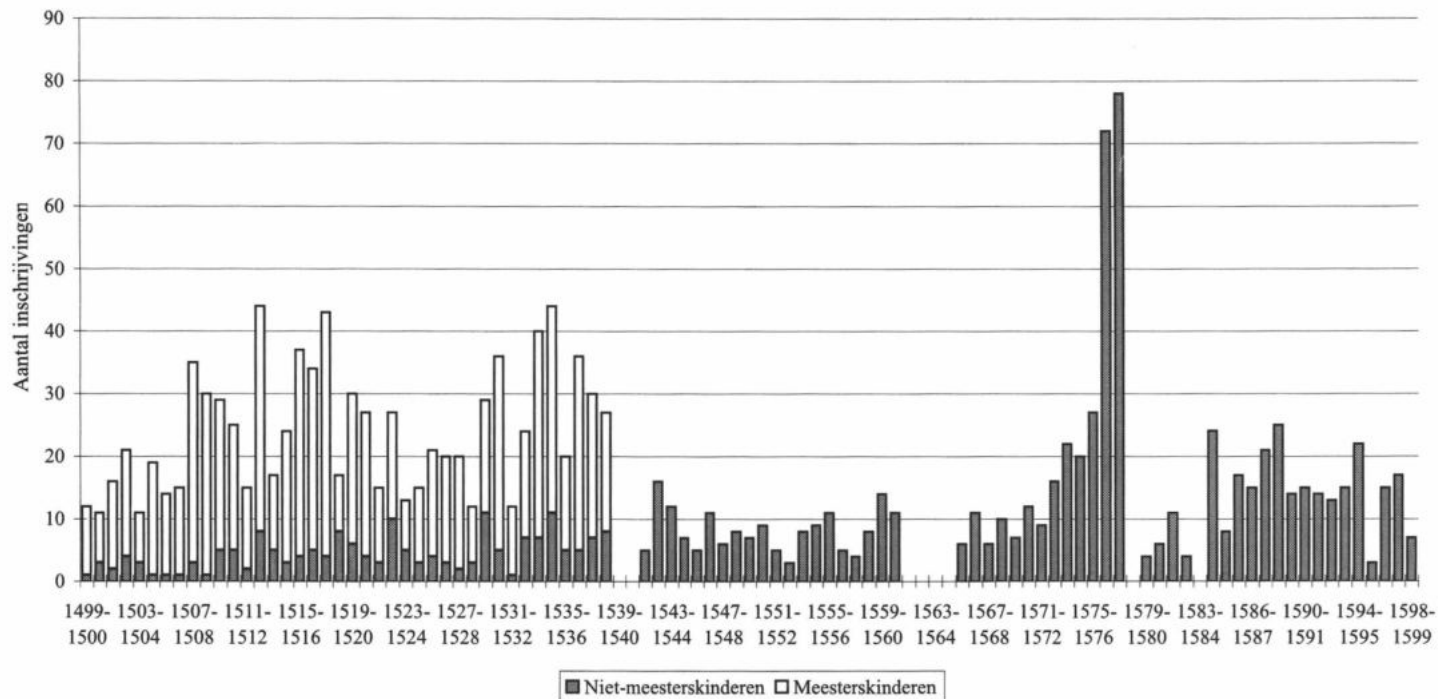
Tabel 1 Evolutie van het aantal kopers van het meesterschap in het Gentse meerseniersambacht per decennium, 1499-1794

Decennium	Aantal kopers	Aantal jaren waarvoor informatie beschikbaar is	Jaarlijks gemiddelde
08/1499 - 08/1509	20	10	2,0
08/1509 - 08/1519	49	10	4,9
08/1519 - 08/1529	43	10	4,3
08/1529 - 08/1539	66	10	6,6
08/1539 - 12/1549	70	9	7,8
12/1549 - 12/1559	69	10	6,9
12/1559 - 12/1569	58	6	9,7
12/1569 - 08/1579	263	9	29,2
08/1579 - 12/1589	135	9	15,0
12/1589 - 12/1599	136	10	13,6
12/1599 - 12/1609	131	10	13,1
12/1609 - 12/1619	85	9	9,4
12/1619 - 12/1629	78	7	11,1
12/1629 - 12/1639	76	8	9,5
12/1639 - 12/1649	99	10	9,9
12/1649 - 12/1659	113	9	12,6
12/1659 - 12/1669	108	10	10,8
12/1669 - 12/1679	125	10	12,5
12/1679 - 12/1689	124	9	13,8
12/1689 - 12/1699	231	10	23,1
12/1699 - 12/1709	142	10	14,2
12/1709 - 12/1719	185	10	18,5
12/1719 - 12/1729	268	10	26,8
12/1729 - 12/1739	230	10	23,0
12/1739 - 12/1749	255	10	25,5
12/1749 - 12/1759	314	10	31,4
12/1759 - 12/1769	305	10	30,5
12/1769 - 01/1780	335	10	33,5
01/1780 - 01/1790	360	10	36,0
01/1790 - 01/1794	128	4	32,0
Totaal en gemiddelde	4601	279	16,5

Bron: SAG, reeks 178, nrs. 1 en 4.

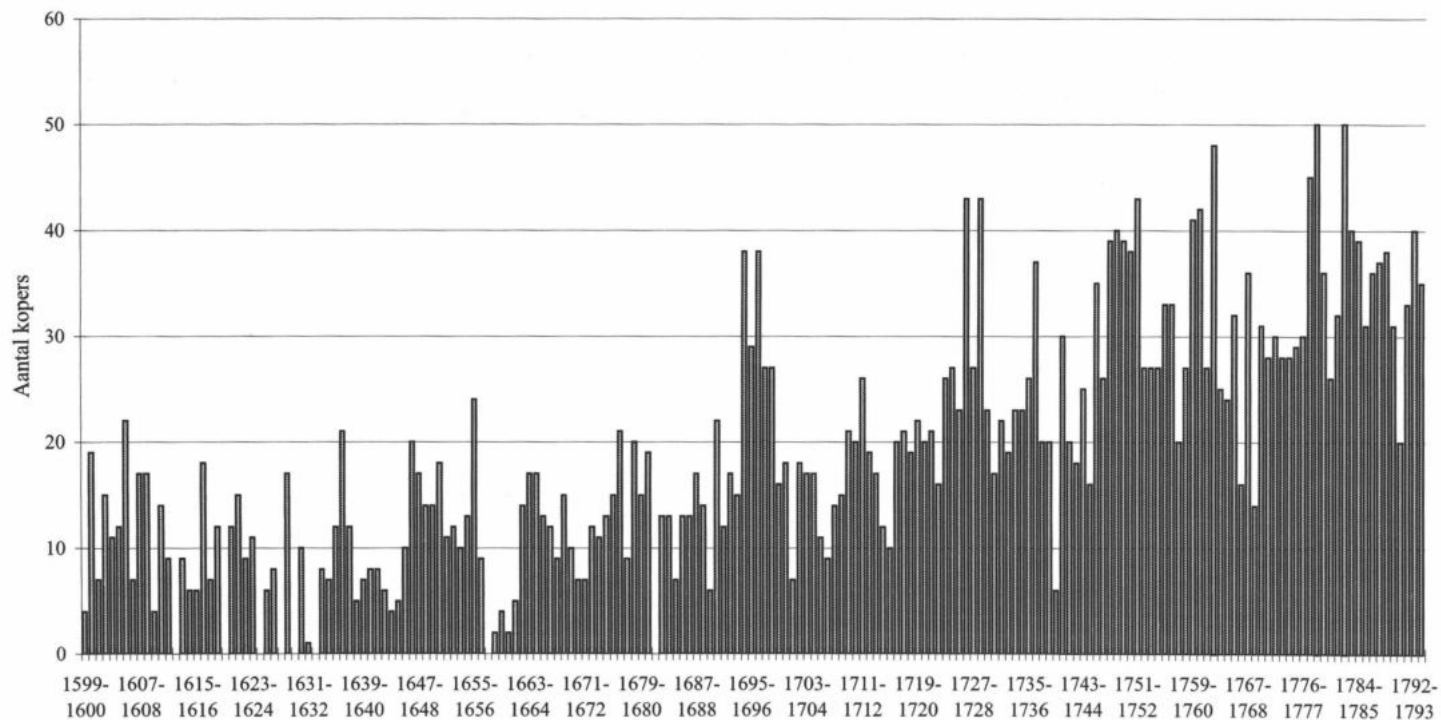
Alle personen die tussen augustus 1499 en januari 1794 het meesterschap van het meerseniersambacht (als meersenier, waskaarsenmaker, messenmaker, schedemaker of bonnetmaker) hebben gekocht, werden in tabel 1 samengebracht. In totaal gaat het om 4601 personen. Het werkelijk aantal kopers moet nog hoger hebben gelegen, want voor vijftien van de in totaal 294 onderzochte jaren (vijf procent van de tijdsspanne) laten de ledenregisters ons in het ongewisse. Gedurende deze periode van bijna drie eeuwen kochten gemiddeld 16,5 Gentse burgers per jaar het meesterschap van het ambacht. Grafieken 1

Grafiek 1 Evolutie van het aantal jaarlijkse inschrijvingen van nieuwe leden in het Gentse meerseniersambacht, 1499-1599

Grafiek 2 Evolutie van het aantal jaarlijkse kopers van het meesterschap in het Gentse meerseniersambacht, 1599-1794

JOHAN DAMBRUYNE

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

en 2 laten echter zien dat achter dit statisch rekenkundig gemiddelde een geweldige dynamiek schuilging. Het aantal kopers kon jaarlijks sterk fluctueren. Anderzijds onthult een groepering van het aantal kopers per decennium een langetermijntrend die inzake richting bijzonder duidelijk is (zie grafiek 3). Fluctuaties op middellange termijn buiten beschouwing gelaten, nam het aantal meester-kopers in het meerseniërsambacht tussen het begin van de zestiende eeuw en het einde van de achttiende eeuw spectaculair toe. Het aantal kopers steeg van twintig tijdens het eerste decennium van de zestiende eeuw naar 360 tijdens de tachtiger jaren van de achttiende eeuw, met andere woorden naar achttien keer meer kopers! Het jaarlijks gemiddeld aantal kopers evolueerde van 9,8 in de zestiende eeuw naar 12,7 in de zeventiende eeuw en 26,8 in de achttiende eeuw. Uit deze eeuwgemiddelden blijkt dat de grote sprong voorwaarts niet in de zeventiende eeuw, maar in de achttiende eeuw werd gerealiseerd. Terwijl het aantal kopers in de zeventiende eeuw (ten opzichte van de zestiende eeuw) steeg met 'slechts' dertig procent, nam het aantal in de achttiende eeuw (ten opzichte van de zeventiende eeuw) met ruim 111 procent toe!

Tabel 2 Evolutie van het aantal meester-kopers in het Gentse meerseniërsambacht per halve eeuw, 1499-1794

Periode	Aantal kopers	Aantal jaren waarvoor informatie beschikbaar is	Jaarlijks gemiddelde
08/1499 - 12/1549	248	49	5,1
12/1549 - 12/1599	661	44	15,0
12/1599 - 12/1649	469	44	10,7
12/1649 - 12/1699	701	48	14,6
12/1699 - 12/1749	1080	50	21,6
12/1749 - 01/1794	1442	44	32,8

Bron: SAG, reeks 178, nrs. 1 en 4.

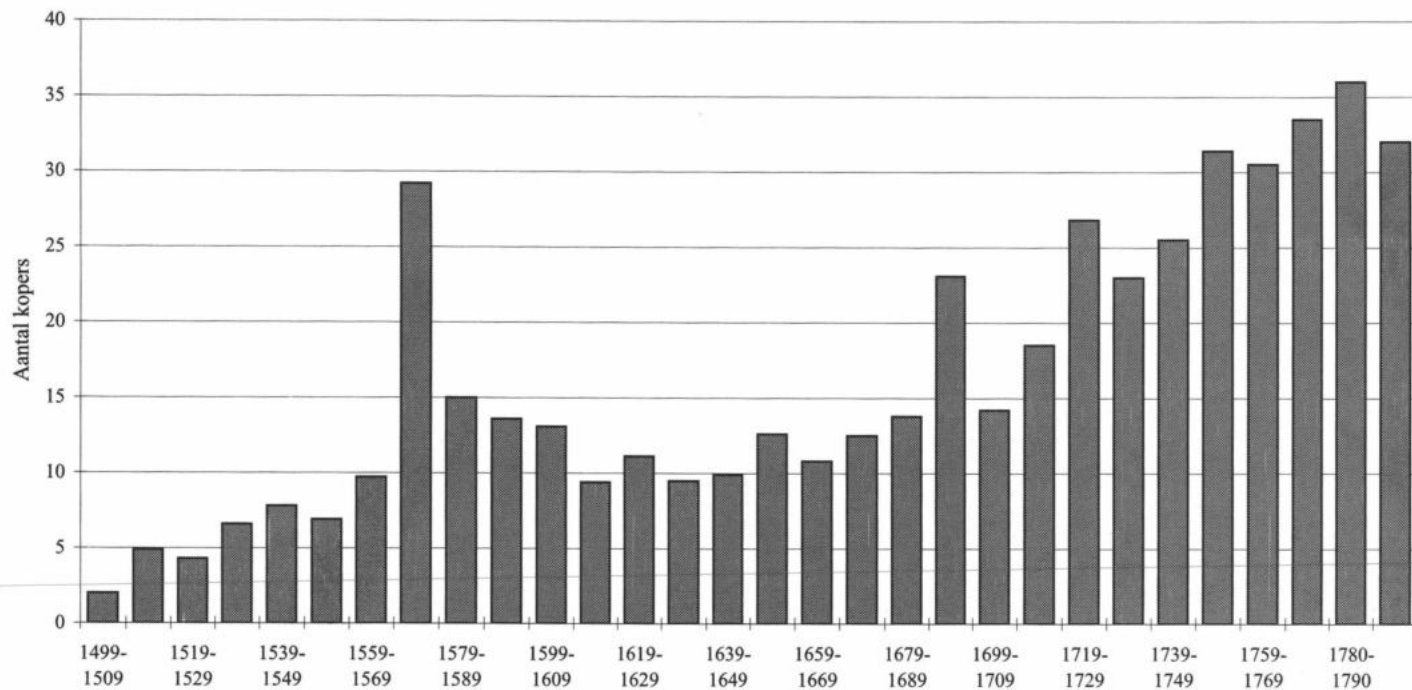
Tabel 2 analyseert de evolutie op middellange termijn. Ze laat zien dat de tweede helft van de zestiende eeuw aanzienlijk verschilde van de eerste helft: tijdens de tweede helft lag het aantal kopers liefst driemaal hoger! Gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw kende het meerseniërsambacht een onmiskenbare terugval (een daling met ongeveer 29 procent). Wel bedroeg het jaarlijkse gemiddelde nog altijd meer dan het dubbele van dat van de eerste vijftig jaar van de zestiende eeuw. Tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw werd opnieuw het niveau bereikt van de tweede helft van de zestiende eeuw. In de achttiende eeuw zette het groeiproces zich door: tijdens de eerste helft groeide het aantal nieuwe leden met 48 procent en tijdens de tweede helft met 52 procent.

De verschillende grafieken en cijferreeksen bewijzen dat er geen wetmatig verband bestond tussen veranderingen inzake corporatieve toetredingsvoorwaarden enerzijds en het aantal nieuwe kopers van het meerseniersambacht anderzijds. Tijdens de achttiende eeuw telde het ambacht veel meer kopers dan tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw, terwijl toen het meesterschap nochtans het gemakkelijkst te verwerven was. De invoering van de verplichte leertijd in 1658 zorgde alleen op korte termijn voor een forse terugloop van het aantal nieuwe meesters (de jaren 1658-1662) (zie grafiek 2). De correlatie tussen beide variabelen was ongetwijfeld het grootst tijdens de zestiende eeuw. Het verlagen van de toegangdrempel na 1540 had op half lange termijn een positief effect op het aantal kopers. Uitzonderlijk was de enorme en directe impact van de stedelijke ordonnantie van 4 november 1577. Zij zorgde voor een enorme piek van het aantal kopers. Vooral terug te keren naar het erfelijk meesterschap en de daaraan verbonden hoge toetredingsvoorwaarden gaf het Gentse stadsbestuur aan zijn burgers nog eenmaal de kans om gedurende veertien dagen de persoonlijke vrijheid te kopen van om het even welk ambacht (met uitzondering van de drie erfelijke corporaties) tegen het goedkope tarief van 240 Vlaamse groten. Een massale koop van het meesterschap was het gevolg. In het meerseniersambacht verzesvoudigde in 1577 het aantal kopers ten opzichte van 1576⁶⁷. Doordat het beroep van meerse- niersambacht groter dan bij andere corporaties. Een positief verband kan ook worden aangetoond tijdens de calvinistische bestuursperiode en de jaren die daar opvolgden. De hoge financiële eisen die tijdens de calvinistische republiek van kracht waren, corresponderden frappant met het lage aantal inschrijvingen. Anderzijds hadden de zeer lage intredegelden na de reconciliatie (1584) opvallend hoge inschrijvingscijfers van nieuwe leden tot gevolg.

Een belangrijke vraag die nog niet werd gesteld, is of de evolutie van het aantal kopers overeenkomt met die van het totaal aantal nieuwe meesters. We mogen immers niet uit het oog verliezen dat de kopers ons in principe alleen inlichten over de niet-meesterskinderen, over de buitenstaanders die in het bezit van de meestertitel zijn gekomen. Maar om het totaal aantal nieuwe meesters te kennen, moet uiteraard ook met de meesterskinderen rekening worden gehouden. Bij de bespreking van de toetredingsmodaliteiten hebben we reeds gezien dat vanaf 1636 meesterskinderen die meerse- niers wilden worden, eveneens verplicht waren om het intredegeld van 240 Vlaamse groten te betalen. Dit betekent dat van dan af het aantal nieuwe kopers ons een volledig beeld geeft van het totaal aantal nieuwe meesters. Voor de periode 1500-1635 is dit echter niet het geval. Het totaal aantal nieuwe meesters lag toen ongetwijfeld hoger dan wat het aantal kopers laat uitschijnen. Maar hoeveel hoger?

⁶⁷ In het ledenregister staan de kopers over twee boekjaren gespreid, namelijk 1576-1577 en 1577-1578, maar in werkelijkheid hebben deze kopers alleen betrekking op het burgerlijk jaar 1577.

Grafiek 3 Evolutie van het aantal kopers van het meesterschap in het Gentse meerseniersambacht (tienjaarlijkse gemiddelden), 1499-1794

Er moet hierbij zeker een onderscheid worden gemaakt tussen de jaren 1500-1539 en de periode 1540-1635. Zoals uit grafiek 1 onmiskenbaar blijkt, werden tijdens de eerste veertig jaar van de zestiende eeuw veel meer nieuwe meesterskinderen in het ledenregister opgetekend dan nieuwe kopers. Tussen 1500 en 1540 werden in totaal 178 kopers (18,4 procent) geregistreerd tegenover 788 meesterskinderen (81,6 procent). Uiteraard oefende slechts een deel van de geregistreerde meesterskinderen het beroep van meerseniër effectief uit. In de veronderstelling dat de helft van de meesterskinderen in de voetsporen van hun vader trad – wat een buitengewoon hoog percentage is vergeleken met andere steden (gemiddeld minder dan 25 procent), maar voor Gent niet onrealistisch is gelet op de zeer geringe intergenerationele beroepsmobiliteit op dat moment⁶⁸ – dan zou het totaal aantal nieuwe meesters tijdens de eerste vier decennia van de zestiende eeuw 572 hebben bedragen of gemiddeld 14,3 per jaar. Een cijfer dat sterk aanleunt bij dat van de tweede helft van de zestiende eeuw en de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het feit dat de Gentse bevolking tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw schommelde tussen 40 à 50.000 inwoners is een bijkomend argument om dit cijfer ernstig te nemen⁶⁹. Na 1540 liep het aandeel van de meesterskinderen in alle ambachten fors terug. Hoewel we voor het meerseniërsambacht geen concrete informatie bezitten, mag naar analogie met ambachten waarover we beter zijn ingelicht (zoals bijvoorbeeld de kruideniers en de kleermakers), worden aangenomen dat de meesterskinderen tijdens de periode 1540-1600 gemiddeld minder dan twintig procent van het totale aantal nieuwe meester-meerseniërs uitmaakten en dat dit percentage tijdens de jaren 1600-1635 nog gradueel daalde.

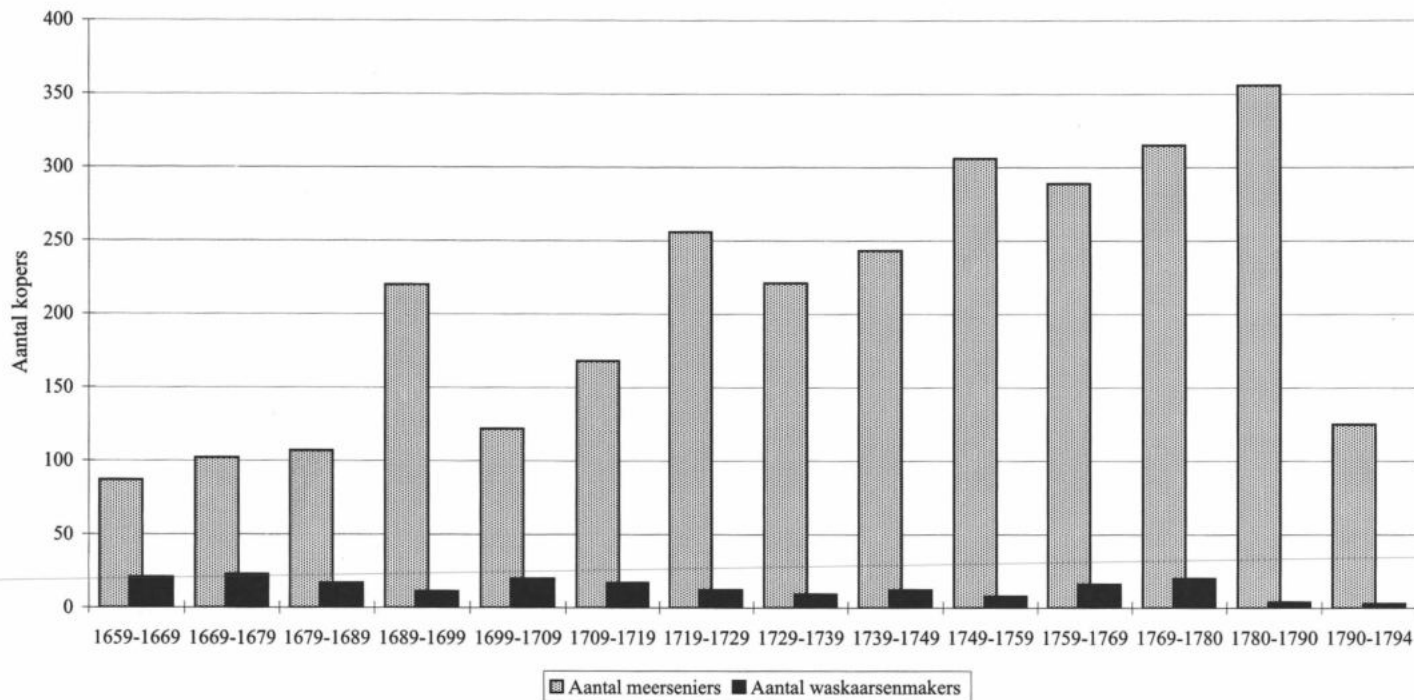
Dat het meerseniërsambacht tijdens de drie onderzochte eeuwen een fenomenale groei inzake kopers kende, weten we ondertussen. Maar wie was verantwoordelijk voor die geweldige toename: de eigenlijke meerseniërs of het lid van de waskaarsenmakers? Hoe de twee afdelingen van het meerseniërsambacht zich inzake aantal nieuwe leden tegenover elkaar verhielden, komen we slechts vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw te weten. Pas vanaf de jaren 1660 werd het onderscheid tussen meerseniër-kopers en waskaarsenmaker-kopers in het ledenregister systematisch en continue gemaakt⁷⁰. Uit tabel 3 en grafiek 4 blijkt dat het aantal jaarlijkse inschrijvingen van meester-waskaarsenmakers tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw en in de

⁶⁸ Over deze materie zie DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 245-250.

⁶⁹ J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (Gent, 2001), p. 347.

⁷⁰ De eerste maal dat in het ledenregister een onderscheid tussen de meerseniërs en de waskaarsenmakers werd gemaakt, was in het ambachtsjaar 1630-1631. Tijdens de periode 1630-1659 gebeurde dit enkel in 1631-1632, 1634-1635, 1648-1649, 1649-1650 en 1650-1651.

Grafiek 4 Evolutie van het aantal nieuw ingeschreven meerseniers en waskaarsenmakers in het Gentse meerseniersambacht per decennium, 1659-1794

achttiende eeuw nooit hoge toppen scheerde. De beste cijfers werden gerealiseerd in de jaren 1670 en 1680, toen jaarlijks gemiddeld 2,1 en 2,3 nieuwe meesters zich lieten inschrijven. Hoewel deze gemiddelden gedurende sommige decennia (1699-1700, 1769-1780) nog werden benaderd, trad op lange termijn toch een duidelijke daling inzake absolute cijfers in. Doordat anderzijds het aantal nieuwe meerseniërs in absolute cijfers tussen 1660 en 1790 sterk steeg, betekende dit dat de procentuele verhouding tussen beide afdelingen steeds meer in het voordeel van de meerseniërs evolueerde. Zo steeg het gemiddeld aandeel van de meerseniërs van 87,8 procent in de tweede helft van de zeventiende eeuw naar 93,5 procent tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw en naar 96,5 procent tijdens de tweede helft. Het is zonneklaar dat het meerseniërsambacht tijdens de achttiende eeuw meer dan ooit voordien een ambacht van handelaars was, en niet van producenten. Ondanks het feit dat de waskaarsenmakers flink terrein moesten prijsgeven, behielden ze tot op het einde van het Ancien Régime het recht om één van de twee gezworenen (de eigenlijke bestuurders van het ambacht) te leveren.

Tabel 3 Verhouding tussen het aantal nieuwe meerseniërs en waskaarsenmakers per decennium, 1659-1794

Decennium	Aantal meerseniërs	Gemiddelde meerseniërs	Percentage meerseniërs	Aantal waskaarsenmakers	Gemiddelde waskaarsenmakers	Percentage waskaarsenmakers
12/1659 - 12/1669	87	8,7	80,6%	21	2,1	19,4%
12/1669 - 12/1679	102	10,2	81,6%	23	2,3	18,4%
12/1679 - 12/1689	107	11,9	86,3%	17	1,9	13,7%
12/1689 - 12/1699	220	22,0	95,2%	11	1,1	4,8%
12/1699 - 12/1709	122	12,2	85,9%	20	2,0	14,1%
12/1709 - 12/1719	168	16,8	90,8%	17	1,7	9,2%
12/1719 - 12/1729	256	25,6	95,5%	12	1,2	4,5%
12/1729 - 12/1739	221	22,1	96,1%	9	0,9	3,9%
12/1739 - 12/1749	243	24,3	95,3%	12	1,2	4,7%
12/1749 - 12/1759	306	30,6	97,5%	8	0,8	2,5%
12/1759 - 12/1769	289	28,9	94,8%	16	1,6	5,2%
12/1769 - 01/1780	315	31,5	94,0%	20	2,0	6,0%
01/1780 - 01/1790	356	35,6	98,9%	4	0,4	1,1%
01/1790 - 01/1794	125	31,3	97,7%	3	0,8	2,3%
Totaal en gemiddelde	2917	21,9	93,8%	193	1,5	6,2%

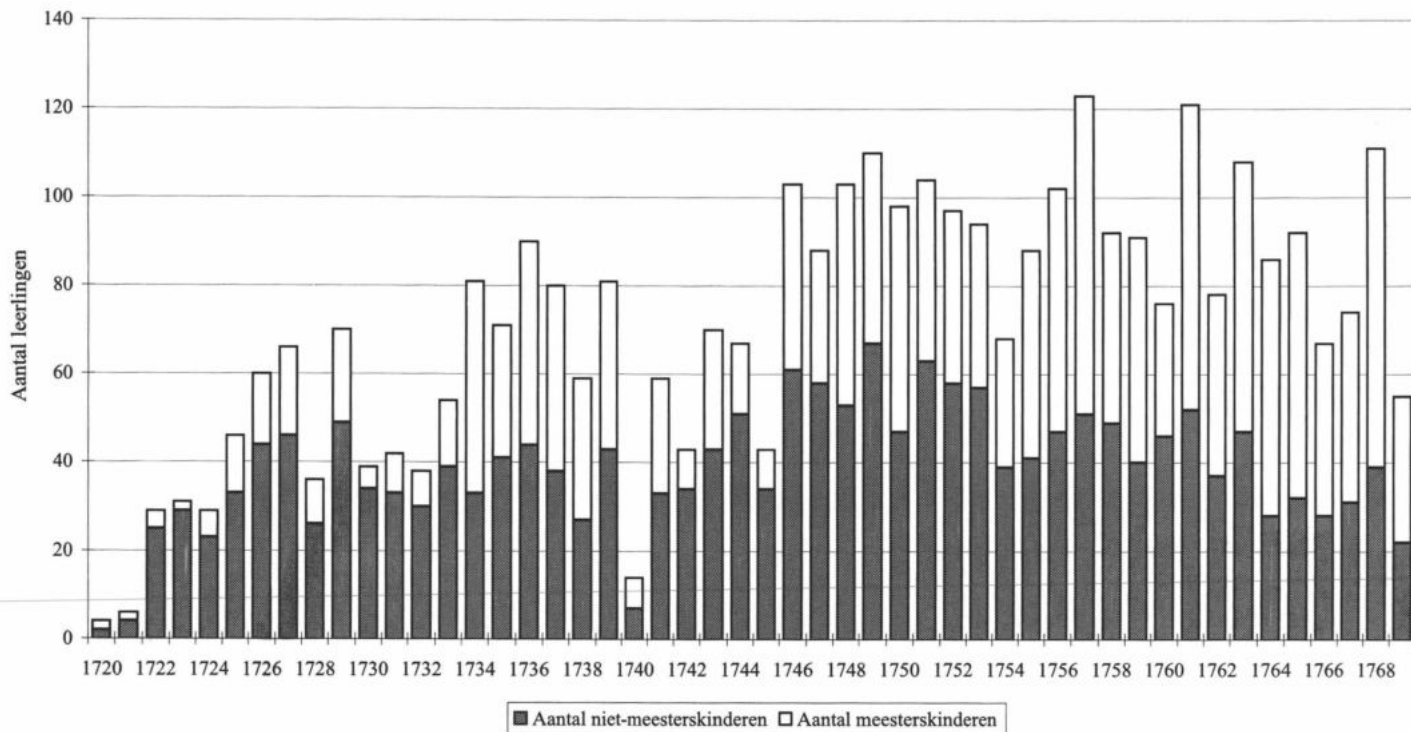
Bron: SAG, reeks 178, nrs. 1 en 4.

Legende: Gemiddelde = jaarlijks gemiddelde.

Noot: Voor het decennium 12/1679-12/1689 beschikken we slechts voor negen jaar over informatie.

Dat het Gentse meerseniërsambacht tijdens de achttiende eeuw numeriek geweldig aan belang won, kan ook worden vastgesteld op basis van het inschrijvingsregister van de leerlingen. Voor de periode 1720-1769 kan het verloop van het aantal nieuwe leerlingen binnen het lid der meerseniërs op de voet worden gevolgd (zie grafiek 5).

Grafiek 5 Evolutie van het aantal jaarlijks nieuw ingeschreven meerseniërsleerlingen, 1720-1769

JOHAN DAMBRUYNE

Tabel 4 Evolutie van het aantal nieuw ingeschreven leerlingen (meesterskinderen + niet-meesterskinderen) binnen het lid der Gentse meerseniers per decennium, 1720-1769

Decennium	Aantal MK	Percentage MK	Aantal NMK	Percentage NMK	Totaal aantal
1720 - 1729	96	25,5%	281	74,5%	377
1730 - 1739	273	43,0%	362	57,0%	635
1740 - 1749	259	37,0%	441	63,0%	700
1750 - 1759	465	48,6%	492	51,4%	957
1760 - 1769	506	58,3%	362	41,7%	868
Totaal en gemiddelde	1599	45,2%	1938	54,8%	3537

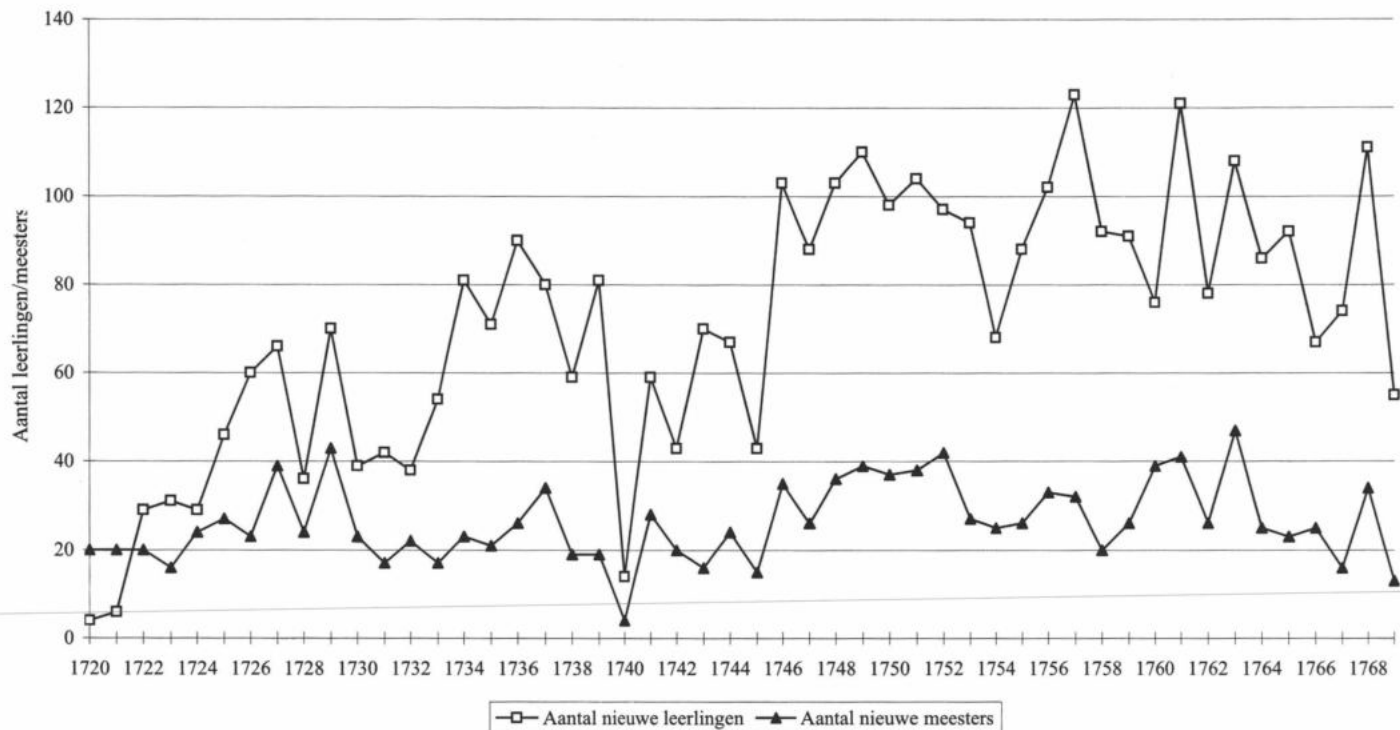
Bron: SAG, reeks 178, nr. 3.

Legende: MK = meesterskinderen, NMK = niet-meesterskinderen.

Tussen 1720 en 1769 hebben zich in totaal 3537 personen als meerseniersleerling laten registreren. Dit betekent een gemiddelde van 70,7 leerlingen per jaar. Tabel 4 laat er niet de minste twijfel over bestaan over hoe het aantal nieuwe leerlingen tijdens deze halve eeuw evolueerde: tussen 1720 en 1760 deed zich een opmerkelijke stijging voor. Het aantal leerlingen lag tijdens de jaren vijftig 154 procent hoger dan tijdens de jaren twintig. Gedurende de jaren 1760 daalde het aantal leerlingen wel (met 9,3 procent), maar het cijfer overtrof nog altijd ruimschoots dat van de andere decennia waarvoor we informatie bezitten. Wanneer we aan de hand van grafiek 5 de jaarlijkse ontwikkeling analyseren, valt vooral de diepe knik in 1740 op (de beginjaren 1720 en 1721 buiten beschouwing gelaten). Deze terugval heeft wellicht met het begin van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) te maken, die in Gent voor grote economische onzekerheid zorgde. Een vergelijking tussen de evolutie van het aantal nieuw ingeschreven leerlingen en die van het aantal nieuwe meesters leert dat beide variabelen opvallend parallel verliepen (zie grafiek 6).

Gedurende de bestudeerde halve eeuw was de groep van de niet-meesterskinderen onder de meerseniersleerlingen gemiddeld iets beter vertegenwoordigd (54,8 procent) dan de groep van de meesterskinderen (45,2 procent). Een meer gedetailleerde analyse brengt echter een belangrijke verschuiving tussen beide groepen aan het licht: terwijl de meesterskinderen in de jaren twintig slechts een kwart van het aantal nieuwe leerlingen uitmaakten, steeg hun aandeel in de jaren zestig naar ruim 58 procent (zie tabel 4 en grafiek 5). Verantwoordelijk voor de spectaculaire toename van het aantal meesterskinderen was de ambachtsverordening van 1754 waardoor meesters voortaan voor elke vreemde leerling die ze opleidden, 25 gulden moesten betalen. De kinderen van de meerseniers waren aan deze maatregel evenwel niet onderworpen. Een ruwe berekening leert dat ongeveer veertig procent van de 3537

Grafiek 6 Vergelijking tussen het aantal nieuw ingeschreven leerlingen en meesters, 1720-1769

leerlingen die tussen 1720 en 1769 in het register staan ingeschreven, het effectief tot meester heeft gebracht. Bij de leermeisjes (41 procent) lag het doorstromingspercentage hoger dan bij de leerjongens (dertig procent).

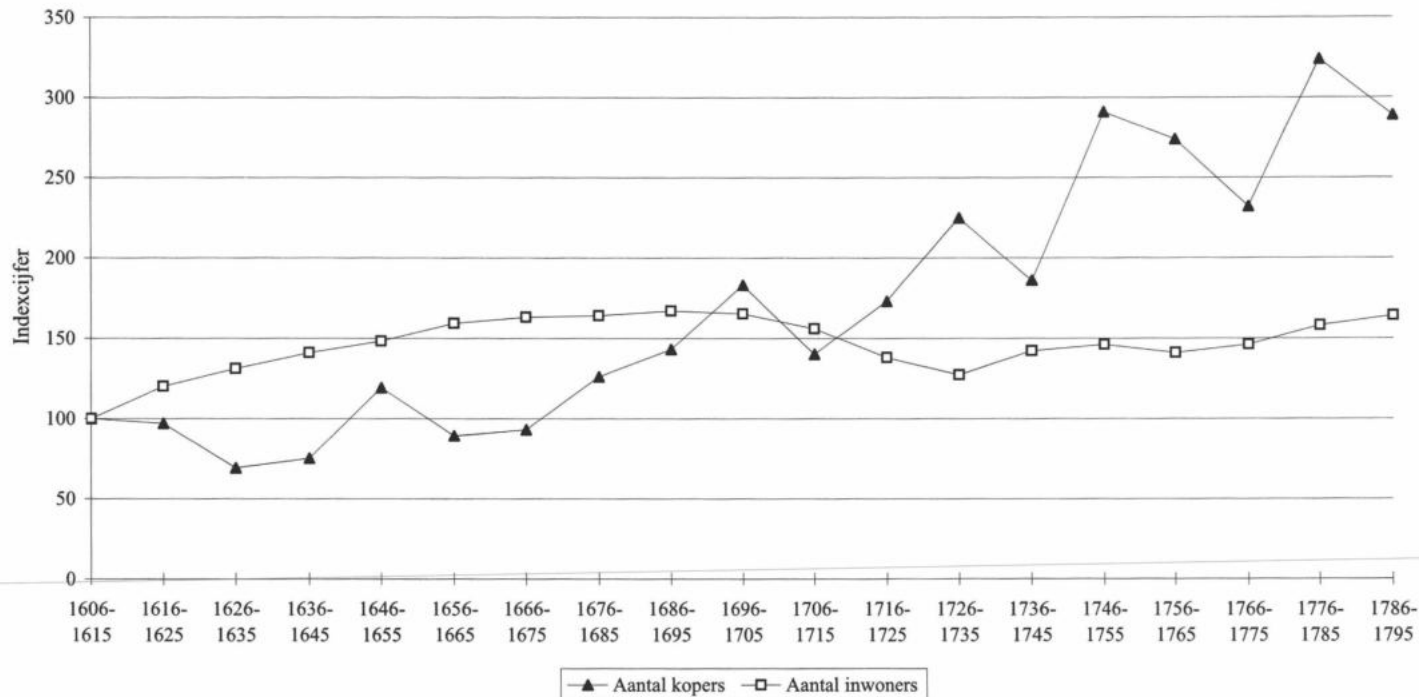
Na de trendanalyse is het nu tijd om tot een meer fundamentele verklaring te komen voor de specifieke ontwikkeling van het ledental in het meerseniersambacht op lange en middellange termijn. Uit de confrontatie van onze cijfers met de toetredingsvoorwaarden die in de loop van de drie eeuwen wijzigden, is immers gebleken dat een institutioneel-normatieve verklaring te kort schiet. Daarom zijn we de mening toegedaan dat sociaal-economische en demografische verklaringsfactoren minstens even belangrijk waren. Beide elementen werpen namelijk licht op de vraagfactor, die als motor van veranderingen in het consumptiegedrag kan worden aangeduid. De sterke toename van het ledental in het Gentse meerseniersambacht wijst op een groeiende vraag naar consumptieartikelen⁷¹. Laat ons eerst de demografische component onder de loep nemen. Een positieve correlatie tussen de bevolkingsevolutie en het verloop van het aantal nieuwe kopers is voor de zestiende eeuw niet aanwijsbaar⁷². Terwijl Gent in de jaren 1570 (bevolkingscijfer in 1572 ongeveer 42.000) minder inwoners telde dan tijdens het tweede kwart van de zestiende eeuw (45 à 50.000 inwoners), waren er toch veel meer kopers. Eenzelfde tegengestelde beweging kan worden waargenomen na de reconciliatie. Niettegenstaande dat ongeveer 15.000 inwoners om religieuze, politieke en/of economische redenen na 1584 uit Gent emigreerden en het bevolkingscijfer rond 1590 nog amper 27.000 bedroeg, kochten de daaropvolgende tien jaar heel wat burgers het meesterschap. De demografische aderlating zorgde voor een ontwrichting van de arbeidsmarkt – onder de emigranten bevonden zich bijzonder veel ambachtsmeesters – waardoor er een nijpend tekort aan detailhandelaars en geschoolde producenten ontstond. Aangezien de toetredingsdrempel tot het meerseniersambacht toen zeer laag lag en de concurrentie van de gevestigde meesters op dat ogenblik veel geringer was, was dit voor meerdere stedelingen een unieke gelegenheid om zich als meerseniër te vestigen. In grafiek 7 hebben we de bevolkingstrend van de zeventiende en achttiende eeuw afgezet tegenover de evolutie van het aantal kopers⁷³. De Gentse bevol-

⁷¹ De correlatie tussen een stijgende vraag en een groei van de kleinhandelssector is ook vastgesteld voor het achttiende-eeuwse Maastricht. E. STEEGEN, *Handel en wandel van kramers aan het einde van het Ancien Régime. Het kramersambacht van Maastricht aan het einde van de achttiende eeuw* (onuitgegeven licentiatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1997), pp. 164-251.

⁷² Voor de zestiende-eeuwse bevolkingstrend zie DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, pp. 55-98.

⁷³ De bevolkingscijfers werden ontleend aan H. VAN WERVEKE, *De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17^e en de 18^e eeuw* (Gent, 1948) en P. DEPREEZ, 'Het Gentse bevolkingscijfer in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 11 (1957), pp. 177-195.

Grafiek 7 Evolutie van het aantal kopers van het meesterschap in het meerseniersambacht en van de Gentse bevolking (tienjaarlijkse gemiddelden), 1606-1795

king kende tijdens de zeventiende eeuw een vrijwel continue aangroei: van gemiddeld 31.000 inwoners tijdens de jaren 1606-1615 naar gemiddeld 51.000 tijdens de jaren 1696-1705. Als we de globale ontwikkeling van de zeventiende eeuw bekijken, dan kan vanaf de periode 1626-1635 een parallel verloop (een stijgende lijn) tussen het aantal kopers en het aantal inwoners worden vastgesteld (met uitzondering van het decennium 1656-1665). Tijdens de eerste dertig jaar van de zeventiende eeuw volgde het aantal kopers echter niet de bevolkingstoename. Integendeel, beide variabelen divergeerden. Dankzij onderzoek naar de stedelijke rente- en immobiliënmarkt weten we dat de Gentse economie tijdens de eerste veertig jaar van de zeventiende eeuw gekenmerkt werd door expansie⁷⁴. Maar in de index van het aantal nieuwe kopers komt dit geenszins tot uitdrukking. Het feit dat het aantal nieuwe meesters geen gelijke tred hield met de economische en demografische conjunctuur kan mogelijks verband houden met het optreden van een verzadiging op de arbeidsmarkt⁷⁵. Aangezien tamelijk veel burgers aan het einde van de zestiende eeuw tot het ambacht toetraden, was het aanbod aan meerseniërs tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw voldoende groot om aan de stijgende vraag te kunnen beantwoorden. Voor de achttiende eeuw toont grafiek 7 aan dat de Gentse bevolking niet op dezelfde manier evolueerde als het aantal meester-kopers. Per decennium laat de grafiek meestal tegengestelde bewegingen zien. De Gentse bevolking daalde van ongeveer 51.000 inwoners bij het begin van de eeuw naar gemiddeld 39.000 tijdens de jaren 1726-1735, om vervolgens opnieuw langzaam te stijgen naar ongeveer 51.000 op het einde van de eeuw. Deze evolutie contrasteert sterk met de spectaculaire toename van het aantal kopers. In het Gentse meerseniërsambacht werd tijdens de laatste decennia van de achttiende eeuw een niveau bereikt dat veel hoger lag dan aan het begin van de eeuw. Dit brengt ons tot de voorlopige conclusie dat de ontwikkeling die de stedelijke bevolking heeft doorgemaakt, op zich geen verklarende factor kan zijn voor de expansie van het meerseniërsambacht in de achttiende eeuw. Toch kan het zijn dat de demografische factor wel degelijk een impact heeft gehad op het ledental van het meerseniërsambacht omdat de bevolking in het graafschap Vlaanderen tussen 1700 en 1800 fors toenam⁷⁶, waardoor de vraag naar meerseriëwaren vanuit het platteland

⁷⁴ J. DAMBRUYNE, 'De Gentse immobiliënmarkt en de economische trend, 1590-1640', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 104 (1989), pp. 157-183.

⁷⁵ We wijzen erop dat BLONDE en GREEFS, 'Werk aan de winkel', pp. 212-213, voor Antwerpen geconstateerd hebben dat de band tussen de getalsterkte van het meerseniërsambacht en de evolutie van de stedelijke economie tijdens de zeventiende en achttiende eeuw vaak niet parallel verliep.

⁷⁶ C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk* (Leuven, 1984), p. 15.

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

en de kleinere steden eveneens steeg⁷⁷. Uiteraard beschikten kleine stedelijke centra en plattelandsdorpen over een eigen commercieel netwerk, maar dit sluit niet uit dat een deel van de bewoners zich voor bepaalde producten naar de Gentse markt wendde of dat tussenhandelaars die op het platteland actief waren, zich bij de Gentse meerseniers bevoorraadden.

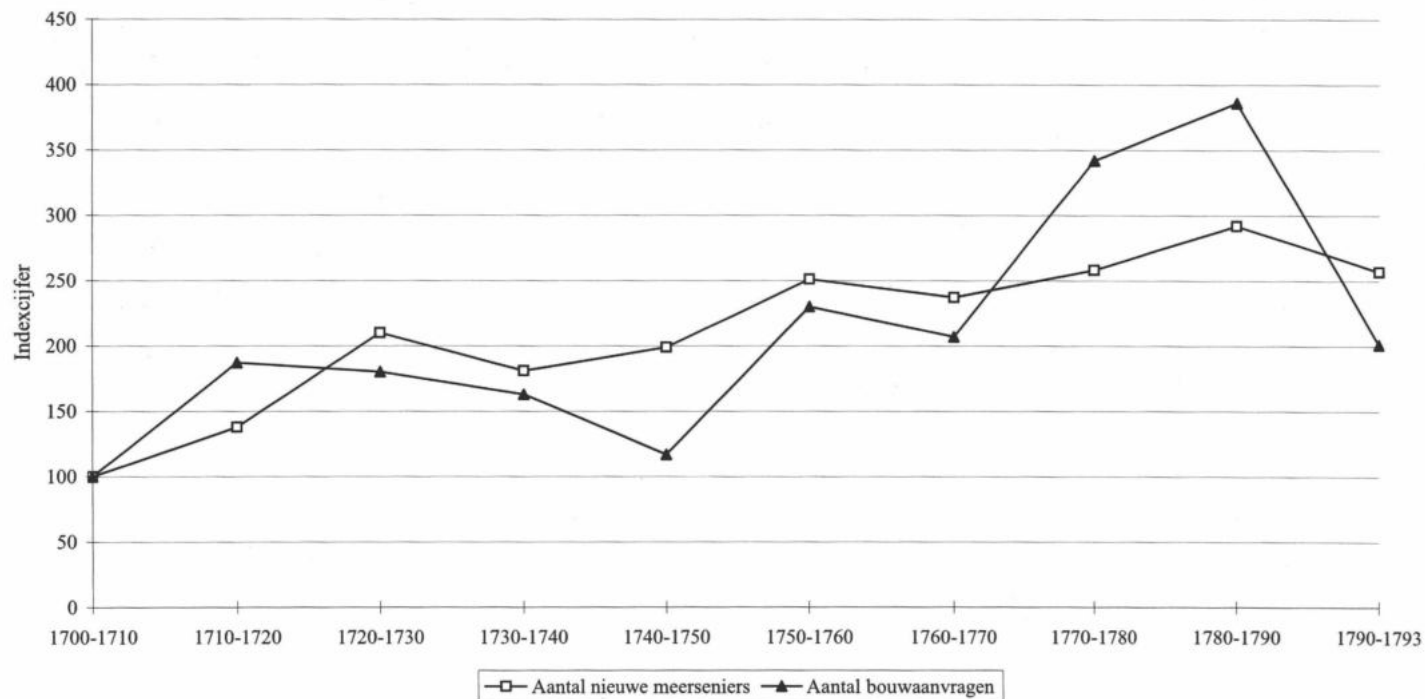
Het is genoegzaam bekend dat de private bouwmarkt zeer conjunctuurgevoelig was en dat de stedelijke bouwconjunctuur derhalve een uitstekende barometer is om naar het economische klimaat te peilen. In grafiek 8 wordt daarom de correlatie onderzocht tussen de trend van het aantal nieuwe meesters in het meerseniersambacht en de Gentse bouwcurve⁷⁸. Zoals de bouwgrafiek aantoont (en trouwens door de dalende bevolkingsevolutie geaffirméerd wordt), deed de Gentse economie tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw het niet schitterend. De tweede helft daarentegen toont een totaal ander beeld, namelijk dat van een expansieve economie. De economische groei werd zowel gevoed door de opbloei van de industrie (inzonderheid de linnen-nijverheid, de katoennijverheid en de suikerraffinaderij) als door de handel (transithandel, lijnwaadhandel)⁷⁹. Welnu, uit de vergelijking blijkt: ten eerste dat de langetermijntrend van beide variabelen dezelfde was, namelijk een opwaartse beweging; en ten tweede dat ook op middellange en kortere termijn de evolutie grotendeels parallel verliep: enkel tussen 1710-1720 en 1720-1730 en tussen 1730-1740 en 1740-1750 waren de richtingen tegengesteld. Dat het aantal kopers in het meerseniersambacht tijdens groeifasen steeg, beantwoordt aan de economische logica. Bij gunstige economische vooruitzichten zetten veel meer jonge mensen de stap naar het meesterschap omdat de risico's verbonden aan het opstarten van een eigen zaak toen geringer waren of tenminste psychologisch kleiner leken. Men mag niet vergeten dat met het kopen van de meestertitel de financiële kous niet af was. Integendeel, het beginnen van een eigen winkel vereiste heel wat startkapitaal. Zeker bij een beroep als dat van meerseniër, waar handel werd gedreven in een enorme variëteit aan goederen én in talrijke dure luxeproducten. Voor het aanleggen van een behoorlijke stock was met andere woorden een aanzienlijk kapitaal nodig. Bovendien was de aankoop of de huur van een doorsnee meersenierswinkel niet goedkoop. Ter illustratie: in 1572 bedroeg de gemiddelde kada-

⁷⁷ Het belang van het platteland als afzetmarkt voor de stedelijke detailhandel werd tot nog toe weinig of niet bestudeerd. Voor een aanzet zie B. BLONDE, E. VANHAUTE en M. GALAND (eds.), *Labour and labour markets between town and countryside (Middle Ages-19th century)* (Turnhout, 2001).

⁷⁸ Een gedetailleerde analyse van de Gentse bouwbedrijvigheid vindt men bij J. DAMBRUYNE, 'De private bouwconjunctuur', in J. DAMBRUYNE, G. BRAL, A. RAMBAUT en D. LAPORTE, *Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913* (Tielt, 1992), pp 19-35.

⁷⁹ H. COPPEJANS-DESMEDT, 'Op de breuk tussen oud en nieuw', in J. DECAVELE (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad* (Gent, 1989), pp. 135-152.

Grafiek 8 Relatie tussen het aantal nieuw ingeschreven meerseniers en de bouwconjunctuur te Gent (tienjaarlijkse gemiddelden), 1700-1793

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

strale waarde (de mediaanwaarde) van alle Gentse huizen 480 Vlaamse groten, dat van een meerseniërswinkel niet minder dan 1020 Vlaamse groten⁸⁰. Maar er waren ook meerseriërs winkels van 3000 Vlaamse groten en meer. De meeste meerseniërs hielden trouwens winkel in de dure commerciële wijken van de stad: de Vrijdagmarkt, de Langemunt, de Veldstraat...

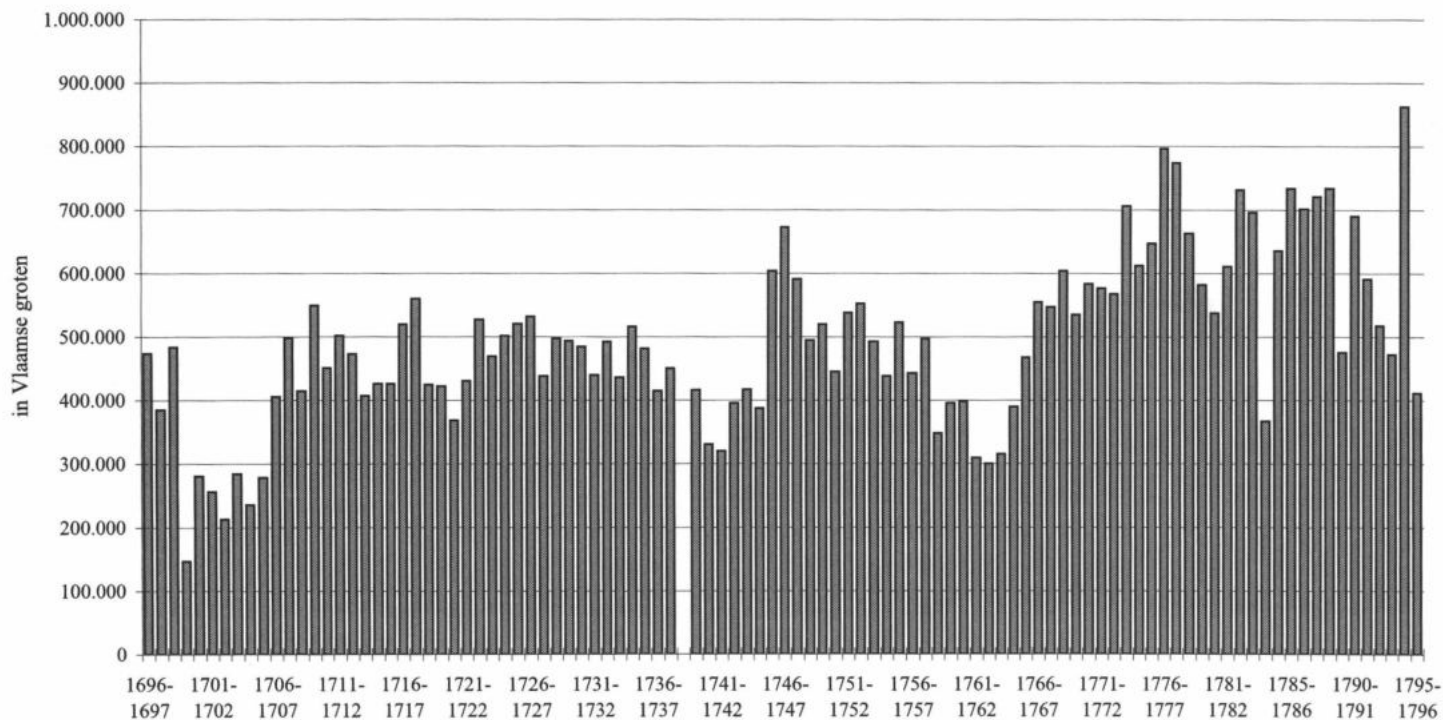
Over de conjunctuur van de meerseriëhandels worden we sedert het einde van de zeventiende eeuw gedeeltelijk ingelicht door de stedelijke invoertaks op de meerseriëwaren. Aangezien de taks enkel op de import van goederen betrekking had, moet op het partiële karakter van deze barometer gewezen worden. Bovendien vertelt deze taks ons niets over de in de stad gefabriceerde voorwerpen die de meerseniërs verhandelden. Anderzijds mag worden aangenomen dat de omzet van de geïmporteerde meerseriëgoederen veel groter was dan van de stedelijke, omdat de consument de voorwerpen van Gentse make-lij rechtstreeks en wellicht goedkoper kon aankopen bij de producent zelf. Alle meerseriëwaren die via het water of langs de stadspoorten de stad binnenkwamen, waren aan deze taks onderhevig. De boekhouding van de invoertaks bleef voor een lange periode bewaard, waardoor we vanaf 1 mei 1696 tot 26 november 1796 continue de opbrengst van deze belasting kunnen volgen (zie grafiek 9)⁸¹. Gedurende de hele periode bleef de taxatievoet ongewijzigd, namelijk 8 Vlaamse groten per pond (= 240 Vlaamse groten) geldwaarde⁸². Dit kwam neer op een heffing van 3,3 procent op de waarde van elk product. Aangezien het hier niet gaat om pachtopbrengsten of netto-inkomsten, maar om bruto-inkomsten en we voor de hele periode het exacte tarief kennen, staan de rekeningen het bijgevolg toe om de evolutie van de handel in geïmporteerde meerseriëwaren op de voet te volgen.

⁸⁰ DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen*, pp. 383-384.

⁸¹ Alleen de rekening van het boekjaar mei 1738-april 1739 ontbreekt. De taks werd door de ordonnantie van 2 september 1678 ingevoerd (SAG, reeks 108bis, nr. 186). De rekening van het eerste boekjaar 1678-1679 bleef bewaard (SAG, reeks 510, nr. 1), maar niet die voor de periode 1679-1696.

⁸² De immobiliteit van het tarief kan worden vastgesteld op basis van de bewaard gebleven vorstelijke fiscale octrooien voor de stad. SAG, reeks 94, nrs. 2011 (15 april 1698), 2086 (27 mei 1721), 2108 (9 juli 1757), 2115 (26 april 1777), 2119 (18 april 1783), 2124 (5 februari 1789) en 2125 (3 oktober 1792).

Grafiek 9 Evolutie van de jaarlijkse bruto-inkomsten van de stedelijke invoertaks op de meerseriewaren, 1696-1796

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

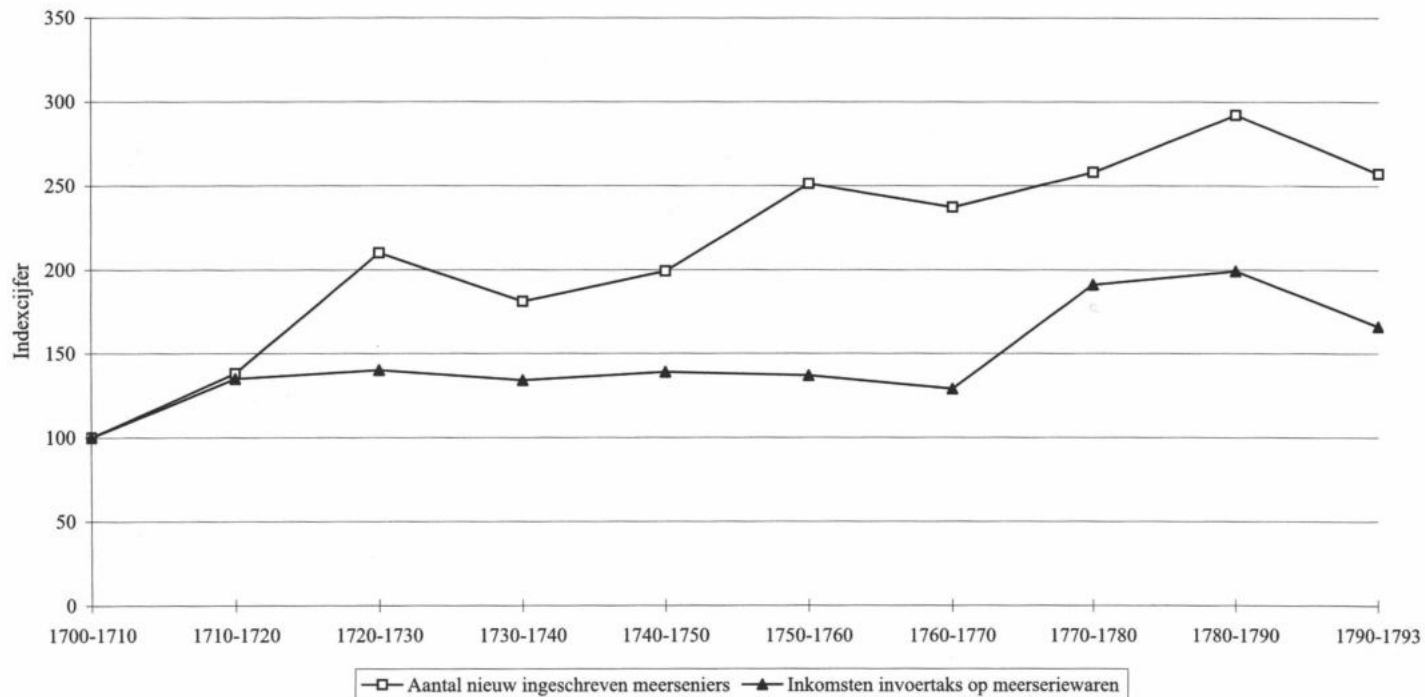
Tabel 5 Evolutie van de bruto-inkomsten van de stedelijke invoertaks op de meerseriewaren per decennium, 1696-1796

Decennium	Aantal jaren waarvoor Informatie beschikbaar is	Opbrengst in Vlaamse groten	Jaarlijks gemiddelde in Vlaamse groten	Index
05/1696 - 04/1700	4	1.488.508	372.127	-
05/1700 - 04/1710	10	3.413.365	341.337	100
05/1710 - 04/1720	10	4.610.300	461.030	135
05/1720 - 04/1730	10	4.775.817	477.582	140
05/1730 - 04/1740	9	4.127.751	458.639	134
05/1740 - 04/1750	10	4.731.663	473.166	139
05/1750 - 04/1760	10	4.670.779	467.078	137
05/1760 - 04/1770	10	4.419.542	441.954	129
05/1770 - 04/1780	10	6.506.528	650.653	191
05/1780 - 10/1789	9,5	6.466.557	680.690	199
11/1789 - 10/1796	7	4.018.077	574.011	168
Totaal en gemiddelde	99,5	49.228.887	494.763	-

Bron: SAG, reeks 510, nrs. 1-8.

De langetermijntrend die uit tabel 5 kan worden afgeleid, is duidelijk: tussen het einde van de zeventiende en het einde van de achttiende eeuw kan een opwaartse beweging worden vastgesteld. Met een jaarlijks gemiddelde van 442.018 Vlaamse groten lag de bruto-opbrengst tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw negentien procent hoger dan op het einde van zeventiende eeuw (372.127 Vlaamse groten). Vergeleken met de eerste helft van de achttiende eeuw steeg het jaarlijkse gemiddelde gedurende de tweede helft met nog eens 27 procent (naar 560.892 Vlaamse groten). De gemiddelde bruto-opbrengst situeerde zich toen 51 procent hoger dan aan het einde van de zeventiende eeuw. Als we de ontwikkeling per decennium ontleden, dan blijkt dat net als in de bouwnijverheid de groei van de detailhandel zich voornamelijk in de tweede helft van de achttiende eeuw voordeed. Grafiek 10 onthult dat er toen een perfect synchroon verloop bestond tussen het aantal kopers en de opbrengst van de meerseriewaren. Anderzijds laat de eerste helft van de achttiende eeuw vooral een stagnatie in de meerseriehandel zien, terwijl het aantal kopers toch toenam. Vergeleken met de dalende trend van de bevolking en de bouwbedrijvigheid moet worden geconcludeerd dat de detailhandel tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw goed wist stand te houden en dat van een economische crisis of recessie in de kleinhandel helemaal geen sprake was. Niettegenstaande de stedelijke bevolking terugliep en de globale economie slabakte, bleef de vraag naar consumptiegoederen even groot. Dit zou er kunnen op wijzen dat de mogelijk dalende vraag van de stedelijke consumenten gecompenseerd is geworden door een verhoogde kooplust vanwege de rurale consumenten.

Grafiek 10 Evolutie van het aantal nieuw ingeschreven meerseniërs en van de bruto-inkomsten van de stedelijke invoertaks op meerseriëwaren (tienjaarlijkse gemiddelden), 1700-1793

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

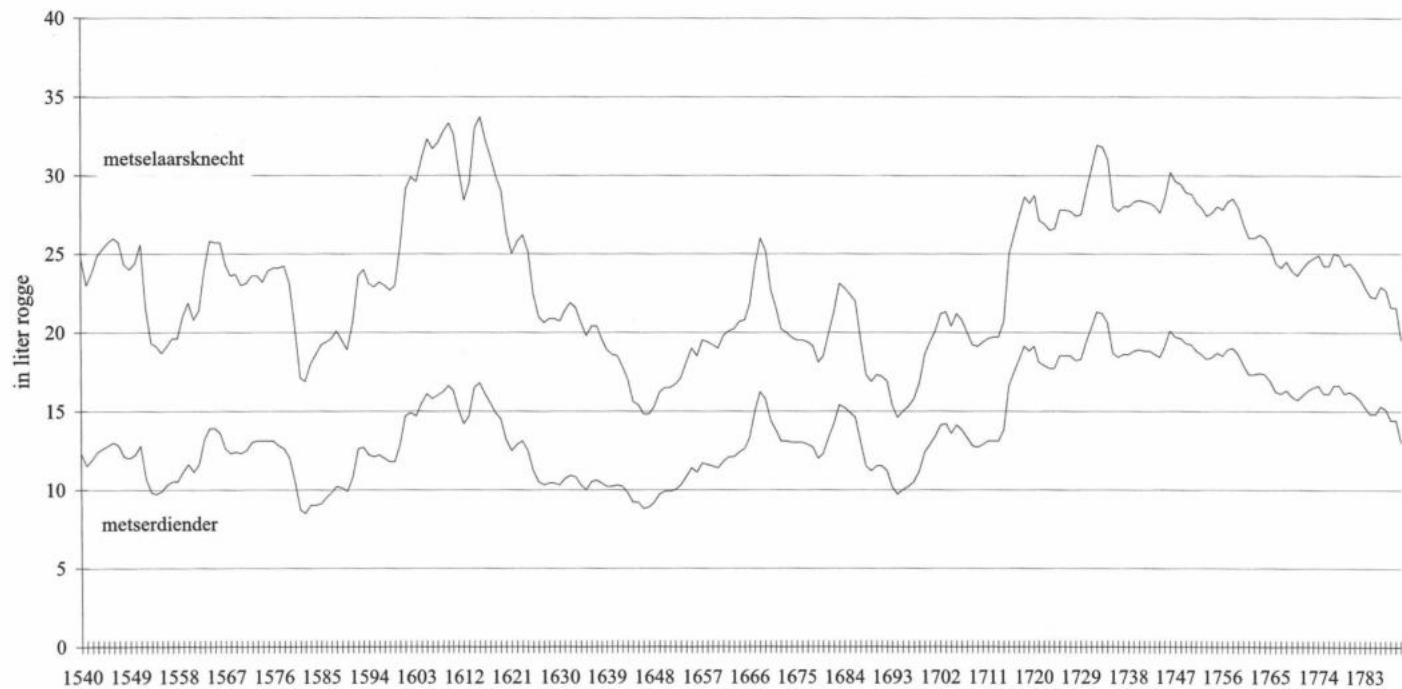
Een groeiende vraag naar consumptiegoederen wordt natuurlijk niet uitsluitend gedetermineerd en gedirigeerd door de toename van het aantal consumenten, maar evenzeer door een groei van de koopkracht. Het berekenen van een levensstandaardindex blijft voor alle socio-professionele categorieën van de Nieuwe Tijd een zeer hachelijke onderneming, omdat we over heel wat variabelen geen volledige of zelfs maar partiële informatie bezitten. Voor de loonarbeiders uit het bouwvak is de berekening het eenvoudigst, alhoewel er onmiddellijk aan toe moet worden gevoegd dat het uitdrukken van het dagloon van een metsersdiender en metselaarsknecht in liter rogge niets zegt over het jaarlijks gezinsinkomen van bouwvakkers en over de prijsontwikkeling van andere levensnoodzakelijke goederen en uitgaven (drank, brandstof, kleding, nijverheidsproducten, huisvesting, belastingen). In grafiek 11 wordt de koopkrachtevolutie van het zomerdagloon van een Gentse metsersdiender en metselaarsknecht uitgedrukt in liter rogge. Als we hierbij focussen op de achttiende eeuw, dan blijkt dat er twee duidelijke trends te onderkennen zijn: een stijgende koopkracht tijdens de eerste helft en een dalende tijdens de tweede helft. Hieruit mag echter niet zonder meer worden geconcludeerd dat de toegenomen koopkracht van de loonarbeidersklasse tijdens de eerste helft van de eeuw voor een stijgende vraag naar meerseriegoederen heeft gezorgd, omdat ten eerste de invoertaks van de meerseriewaren stagneerde (cf. grafiek 10) en ten tweede de koopkrachtstijging alleen van toepassing was op diegenen die effectief en permanent werk hadden. Gelet op de demografische en economische achteruitgang van Gent zullen wellicht meer loonarbeiders met werkloosheid en een daling van de arbeidsfrequentie geconfronteerd zijn geworden dan met een stijging van de levensstandaard. Voor de tweede helft van de achttiende eeuw is de kans nog kleiner dat de lagere sociale groepen in belangrijke mate zouden hebben bijgedragen in de consumptietoename. Hun koopkracht ging er stelselmatig op achteruit en bovendien heeft Marleen Kin aangetoond dat het procentueel aandeel van ondersteunde armen en bedelaars in de totale populatie vooral vanaf de jaren 1750 aanzienlijk steeg⁸³.

Enkele jaren geleden lanceerde Jan de Vries het nieuwe concept van de 'Revolutie van de Vlijt'. Hiermee trachtte hij een antwoord te formuleren op de indringende vraag waarom het boedelbeschrijvingenonderzoek een stijging van de consumptie suggereerde, terwijl het onderzoek naar de reële lonen een daling liet zien⁸⁴. Hij stelt dat in de zeventiende en achttiende eeuw steeds meer huishoudens voor de markt zijn gaan produceren en dat ze alsmaar meer

⁸³ Het aantal ondersteunden groeide van zestien procent in de periode 1766-1780 naar 34 procent tussen 1780 en 1793. M. KIN, 'Economische transformaties en verarming te Gent in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 8 (1982), pp. 34-53.

⁸⁴ DE VRIES, 'Between purchasing power and the world of goods', pp. 85-133; J. DE VRIES, 'The industrial revolution and the industrious revolution', *The Journal of Economic History*, 54 (1994), pp. 249-271.

Grafiek 11 Koopkracht van het zomerdagloon van een Gentse metsardiender en etselaarsknecht uitgedrukt in liter rogge (elfjaarlijkse voortschrijdende gemiddelden), 1540-1790

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

hun vrije tijd opofferden voor loonarbeid (een intensivering van de arbeid). Hij legt een verband met de uitbreiding van de proto-industrie en de vrouwen- en kinderarbeid, waardoor het jaarlijks gezinsinkomen een gunstiger verloop kende dan wat een eenvoudige koopkrachtcurve op basis van het dagelijkse individuele loon suggereert. Op die wijze kochten zij niet alleen meer goederen op de markt, maar voorzagen zij tegelijkertijd de markt van meer goederen. Volgens de Vries zijn talloze huisgezinnen in de loop der tijd harder gaan werken om zich meer consumptiegoederen te kunnen aanschaffen. Deze macro-economische theorie klopt wellicht voor het verklaren van de gestegen vraag naar consumptieproducten vanwege de rurale huisgezinnen, maar niet voor de toegenomen stedelijke vraag. Het Gentse boedelonderzoek heeft heel duidelijk uitgewezen dat het vooral de elite- en middengroepen waren die verantwoordelijk waren voor de kwantitatieve en kwalitatieve veranderingen in het consumptiegedrag in het achttiende-eeuwse Gent. Om de verschillende sociale groepen te kunnen traceren, hebben de Gentse onderzoekers de inboedels op basis van hun taxatie onderverdeeld in drie categorieën, namelijk taxaties van minder dan honderd ponden Vlaamse groten, deze van honderd tot driehonderd ponden en deze van meer dan driehonderd ponden. Professioneel bestond de hoogste vermogensgroep uit ambtenaren, groothandelaars, rentenierende notabelen en edelen. De middencategorie was voor de ene helft samengesteld uit kleinhandelaars en voor de andere uit ambachtsmeesters en (in mindere mate) ambtenaren, terwijl de laagste vermogenscategorie voor twee derden uit kleinhandelaars bestond en voor één derde uit ambachtsmeesters⁸⁵. We zijn de mening toegedaan dat men kleinhandelaars en ambachtsmeesters moeilijk kan catalogeren onder de lagere sociale groepen, maar het correcter is om ze als lagere middengroepen te definiëren. Dit impliceert dat de wijzigingen die op basis van de Gentse staten van goed in het consumptiepatroon werden vastgesteld, alleen geldig zijn voor de sociale top- en middengroepen⁸⁶. De nagenoeg volledige afwezigheid van de onderste bevolkingslagen in de boedelinventarissen doet sterk vermoeden dat hun consumptiegedrag in de achttiende eeuw ten opzichte van de vorige eeuwen niet grondig gewijzigd was. Het Gentse boedelonderzoek suggereert wel dat de nominale prijzen van vele manufactuurgoederen stabiel bleven of zelfs daalden tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw⁸⁷. Maar in welke mate dit een

⁸⁵ Zie bijvoorbeeld TERRY, 'Tafelen en tafelgerei in Gent', p. 16.

⁸⁶ Tussen de drie onderscheiden categorieën bestonden grote verschillen in zake materiële cultuur. De elites bezaten over het algemeen veel meer verschillende voorwerpen en stuks van één bepaald voorwerp dan de hogere middengroepen en deze dan weer meer dan de lagere middengroepen. De sociale verschillen kwamen ook tot uitdrukking in de materialen waaruit het huisraad, de kledingstukken en de sieraden vervaardigd waren en bijgevolg in hun gemiddelde geldwaarde. Bepaalde voorwerpen kwamen bovendien alleen voor bij de meest goeden. SOLY, 'Materiële cultuur', p. 11.

⁸⁷ SOLY, 'Materiële cultuur', p. 14.

positief effect had op het koopgedrag van de lagere groepen is niet bekend. Sommige auteurs benadrukken terecht de belangrijke rol van de tweedehandsmarkt met betrekking tot de veranderingen in het consumptiegedrag van de sociaal lagere klassen⁸⁸. Maar dit was niet het marktsegment van de meer-seniers!

Gent bezat in de achttiende eeuw een kapitaalkrachtige burgerij. Velen edellieden, notabelen en andere renteniers beschikten over uitgebreide bezittingen op het platteland. Het spreekt voor zich dat hun inkomen sterk gedetermineerd werd door de ontwikkeling van de pachtopbrengsten. Terwijl de pacht prijzen tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw gekenmerkt werden door stagnatie, stegen ze tijdens de tweede helft spectaculair. In de heerlijkheid Nevele, in de omgeving van Gent, betaalde men in 1790 een driemaal hogere pacht prijs voor een partij akkerland dan in 1750⁸⁹. Anderzijds hebben handelaars, ondernemers, fabrikanten, ambachtsmeesters en vrije beroepen ten volle kunnen profiteren van de mogelijkheden geboden door de economische wederopbloei van de Arteveldestad die omstreeks 1750 aanving⁹⁰. Het waren trouwens diezelfde top- en middenlagen die verantwoordelijk waren voor een echte bouwwoede tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw en die in de ban waren van de Franse wooncultuur. Niet alleen de façades, maar ook de binnenhuisinrichting stond geheel onder invloed van de opeenvolgende Franse stijlen⁹¹. Bij het zoeken naar verklaringen voor de toegenomen meerserieconsumptie en het stijgend ledental moet ook aandacht worden geschonken aan de veranderingen die zich inzake welvaart en verbruik hebben voltrokken op het platteland. Diverse studies tonen aan dat de levensstandaard van de meeste plattelandsbewoners tijdens de achttiende eeuw er gevoelig op vooruitging en dat zich dat vooral in de tweede helft van de eeuw vertaalde in een uitbreiding van de materiële cultuur (meubilair en huisraadvoorwerpen) en een verbetering in het huishoudelijk comfort⁹².

⁸⁸ D. ROCHE, *Le peuple de Paris* (Parijs, 1981), p. 197.

⁸⁹ C. SCHELSTRAETE, H. KINTAERT en D. DE RUYCK, *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17^e en de 18^e eeuw* (Nevele, 1986), pp. 71-72.

⁹⁰ Zie de klassieke studie over de Gentse groothandelaars en fabrikanten van H. COPPEJANS-DESMEDT, *Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw* (Brussel, 1952).

⁹¹ Zie in dit verband *Franse franje naar Gentse maat. De burgerbouwkunst te Gent in de 18de eeuw* (Gent, 1984).

⁹² Zie bijvoorbeeld de casestudie over het Land van Nevele van SCHELSTRAETE, KINTAERT en DE RUYCK, *Het einde van de onveranderlijkheid*, pp. 194-196, 198-203. Volgens C. VANDENBROEKE, *Vlaamse koopkracht* (Leuven, 1984), p. 166, 219, lag de koopkracht van het doorsnee rurale gezin hoog tijdens de periode 1725-1775.

4. De gendertransformatie

De ambachtswereld is in de literatuur vaak voorgesteld geworden als een typisch mannenbastion⁹³. Het klopt inderdaad dat bij geïnstitutionaliseerde vormen van arbeid, zoals het vroegmoderne ambachtswezen, er weinig plaats was voor vrouwen, althans niet onder een formele gedaante. Vele ambachten weigerden ongehuwde of gehuwde vrouwen toe te laten. Enkel voor weduwen die de zaak van hun overleden man wouden voortzetten, werd een uitzondering gemaakt. Het meest vrouwonvriendelijk waren de producerende ambachten. Dit hing samen met de gangbare overtuiging dat zware handenarbeid het exclusieve domein van de man was, omdat hij nu eenmaal fysiek sterker was. Toch mag de rol van de vrouw ook in die ambachten niet worden onderschat. Gelet op het dominante overwicht van het kleinbedrijf en het feit dat de meeste ambachtsmeesters thuis werkten, hielpen vrouwen officieus vaak in de zaak. Men kan een soort van taakverdeling waarnemen zoals we die vandaag nog steeds aantreffen bij kleine middenstanders (bijvoorbeeld een bakker). Terwijl de ambachtsmeester de producten in zijn atelier vervaardigde, verkocht zijn echtgenote de geproduceerde waren in de winkel of op de markt. De afwezigheid van corporatieve verbodsbepalingen omtrent deze praktijk duidt erop dat de (producerende) ambachten daar geen enkel probleem over maakten. Meehelpen mocht zolang het maar op een informele wijze gebeurde. Voor exclusief commerciële ambachten, zoals dat van de meerseniers, lagen de zaken veel eenvoudiger, omdat hun activiteiten zich beperkten tot het handeldrijven. Deze ambachten stonden veel meer open voor vrouwen, omdat de maatschappelijke tolerantie tegenover deze vorm van arbeid veel groter was. Daarom konden vrouwen van oudsher er officieel en volwaardig lid van worden, met de beperking evenwel dat ze niet tot het ambachtsbestuur werden toegelaten. Ook in het Gentse meerseniersambacht konden vrouwen sedert de late Middeleeuwen opklimmen tot meester. De toetredingsvoorwaarden waren dezelfde als die voor mannen. Maar hoe sterk waren de vrouwen in dit ambacht nu vertegenwoordigd en hoe evolueerde het aandeel van de vrouwelijke meesters in de loop van de Nieuwe Tijd? Op deze twee vragen geeft tabel 6 het antwoord.

Als we de drie onderzochte eeuwen samennemen, dan bedroeg het gemiddelde aandeel van de mannelijke kopers 56,1 procent en dat van de vrouwelijke 43,9 procent, met andere woorden de mannen waren licht in de meerderheid. Maar deze statische analyse doet enorm veel onrecht aan de reële dynamiek

⁹³ J.R. FARR, *Artisans in Europe 1300-1914* (Cambridge, 2000), p. 37; FRIEDRICH, *The early modern city*, p. 155; A. COWAN, *Urban Europe, 1500-1700* (Londen-New York, 1998), p. 79; M.E. WIESNER, *Working Women in Renaissance Germany* (New Brunswick, 1986); J. QUATAERT, 'The shaping of women's work in manufacturing, guilds, households and the state in Central Europe, 1648-1870', *American Historical Review*, 90 (1985), pp. 1122-1148.

JOHAN DAMBRUYNE

die de verhouding tussen meesters en meesteressen kenmerkte. Er heeft zich namelijk tijdens de belichte periode een ware aardverschuiving binnen het meerseniersambacht voorgedaan: terwijl gedurende de eerste drie decennia van de zestiende eeuw geen enkele vrouw het tot meester bracht, kwamen tijdens de jaren 1780 in totaal 204 vrouwen in het bezit van de meestertitel. Vanuit het langetermijnperspectief bekeken, steeg het aandeel van de meesteressen van dertien procent in de zestiende eeuw naar 28,2 procent in de zeventiende eeuw en vervolgens naar 62,4 procent in de achttiende eeuw. Gedurende drie opeenvolgende eeuwen wisten de vrouwen hun aandeel telkens meer dan te verdubbelen. Een uitzonderlijke prestatie! Van een minderheidsgroep binnen het ambacht evolueerden ze naar de grootste formatie. Er mag worden gesteld dat de spectaculaire stijging van het aantal nieuwe kopers in het meerseniersambacht vooral op naam van de vrouwen moet worden geschreven: het aantal vrouwelijke kopers steeg van 118 in de zestiende eeuw, naar 330 in de zeventiende eeuw en naar niet minder dan 1573 in de achttiende eeuw. De mannelijke kopers daarentegen kenden over de drie eeuwen beschouwd slechts een bescheiden groei in absolute cijfers: van 791 in de zestiende eeuw over 840 in de zeventiende eeuw naar 949 in de achttiende eeuw. Een analyse op middellange termijn laat zien dat de groei van het vrouwelijk aandeel niet rechtlijnig en continu verliep. Terwijl het aandeel steeg van 2,8 procent in de eerste helft van de zestiende eeuw naar 16,8 procent tijdens de tweede helft, moesten de vrouwen tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw (12,4 procent) opnieuw terrein prijsgeven. Daarna zette een lange groeibeweging in: naar een gemiddeld aandeel van 38,8 procent in de tweede helft van de zeventiende eeuw en vervolgens naar 65,7 procent in de eerste helft van de achttiende eeuw. Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw verloren de vrouwen opnieuw wat terrein (59,8 procent).

Tabel 6 Verhouding tussen het aantal mannelijke en vrouwelijke kopers van het meesterschap in het Gentse meerseniersambacht per decennium, 1499-1794

Decennium	Aantal jaren waarvoor informatie beschikbaar is	Aantal meesters	Percentage meesters	Aantal meesteressen	Percentage meesteressen
08/1499 - 08/1509	10	20	100,0%	0	0,0%
08/1509 - 08/1519	10	49	100,0%	0	0,0%
08/1519 - 08/1529	10	43	100,0%	0	0,0%
08/1529 - 08/1539	10	65	98,5%	1	1,5%
08/1539 - 12/1549	9	64	91,4%	6	8,6%
12/1549 - 12/1559	10	58	84,1%	11	15,9%
12/1559 - 12/1569	6	49	84,5%	9	15,5%
12/1569 - 08/1579	9	228	86,7%	35	13,3%
08/1579 - 12/1589	9	106	78,5%	29	21,5%
12/1589 - 12/1599	10	109	80,1%	27	19,9%
12/1599 - 12/1609	10	111	84,7%	20	15,3%

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

12/1609 - 12/1619	9	75	88,2%	10	11,8%
12/1619 - 12/1629	7	71	91,0%	7	9,0%
12/1629 - 12/1639	8	66	86,8%	10	13,2%
12/1639 - 12/1649	10	88	88,9%	11	11,1%
12/1649 - 12/1659	9	101	89,4%	12	10,6%
12/1659 - 12/1669	10	84	77,8%	24	22,2%
12/1669 - 12/1679	10	78	62,4%	47	37,6%
12/1679 - 12/1689	9	61	49,2%	63	50,8%
12/1689 - 12/1699	10	105	45,5%	126	54,5%
12/1699 - 12/1709	10	72	50,7%	70	49,3%
12/1709 - 12/1719	10	75	40,5%	110	59,5%
12/1719 - 12/1729	10	76	28,4%	192	71,6%
12/1729 - 12/1739	10	77	33,5%	153	66,5%
12/1739 - 12/1749	10	70	27,5%	185	72,5%
12/1749 - 12/1759	10	91	29,0%	223	71,0%
12/1759 - 12/1769	10	122	40,0%	183	60,0%
12/1769 - 01/1780	10	163	48,7%	172	51,3%
01/1780 - 01/1790	10	157	43,6%	203	56,4%
01/1790 - 01/1794	4	46	35,9%	82	64,1%
Totaal en gemiddelde	279	2580	56,1%	2021	43,9%

Bron: SAG, reeks 178, nrs. 1 en 4.

Tot het midden van de zeventiende eeuw laat grafiek 12 een vrij parallel verloop zien tussen het aantal mannelijke en vrouwelijke kopers. Uit diezelfde grafiek blijkt dat de tweede helft van de zeventiende eeuw als een scharnier-eeuw gold. Terwijl het aandeel van de vrouwen permanent toenam, nam het percentage van de mannen stelselmatig af. Tijdens het laatste decennium van de zeventiende eeuw sprongen de vrouwen voor het eerst over de mannen. Tabel 7 onthult dat binnen het lid van de meerseniers het overwicht van de vrouwelijke kopers tijdens de achttiende eeuw nog groter was. Het lid van de waskaarsenmakers daarentegen telde weinig of geen vrouwen, omwille van het feit dat het een typisch productieambacht was. Gedurende de periode 1659-1794 hebben in totaal slechts twee vrouwen het meesterschap van de waskaarsenmakers gekocht.

Verschillende studies hebben uitgewezen dat ook in heel wat vroegmoderne Franse en andere Europese steden de kleinhandel grotendeels in handen van vrouwen was⁹⁴. Toch contrasteert het Gentse cijfer sterk met het percentage

⁹⁴ S. JURATIC en N. PELLEGRIN, 'Femmes, villes et travail en France dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle: quelques questions', *Histoire, Economie et Société*, 3 (1994), pp. 489-490; A. POITRINEAU, *Ils travaillent la France. Métiers et mentalités du XVIe au XIXe siècle* (Parijs, 1992), p. 122; M. PRIOR, 'Women and the urban economy: Oxford 1500-1800', in M. PRIOR (ed.), *Women in English society, 1500-1800* (Londen, 1985); COWAN, *Urban Europe*, p. 80.

Grafiek 12 Evolutie van het aantal mannelijke en vrouwelijke koers van het meesterschap in het Gentse meerseniersambacht per decennium, 1499-1794

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

vrouwen in het Antwerpse meerseniersambacht. De Antwerpse meesteressen vertegenwoordigden aan het einde van de achttiende eeuw niet meer dan twintig procent⁹⁵.

Tabel 7 Absoluut en procentueel aantal meesteres-kopers in het Gentse meerseniersambacht en binnen het lid van de meerseniers per halve eeuw, 1499-1794

Periode	Aantal jaren waarvoor informatie beschikbaar is	Meerseniersambacht		Lid der meerseniers	
		Aantal	Percentage	Aantal	Percentage
08/1499 - 12/1549	49	7	2,8%	?	?
12/1549 - 12/1599	44	111	16,8%	?	?
12/1599 - 12/1649	44	58	12,4%	?	?
12/1649 - 12/1699	48/38	272	38,8%	258	50,0%
12/1699 - 12/1749	50	710	65,7%	710	70,3%
12/1749 - 01/1794	44	863	59,8%	863	62,0%

Bron: SAG, reeks 178, nrs. 1 en 4.

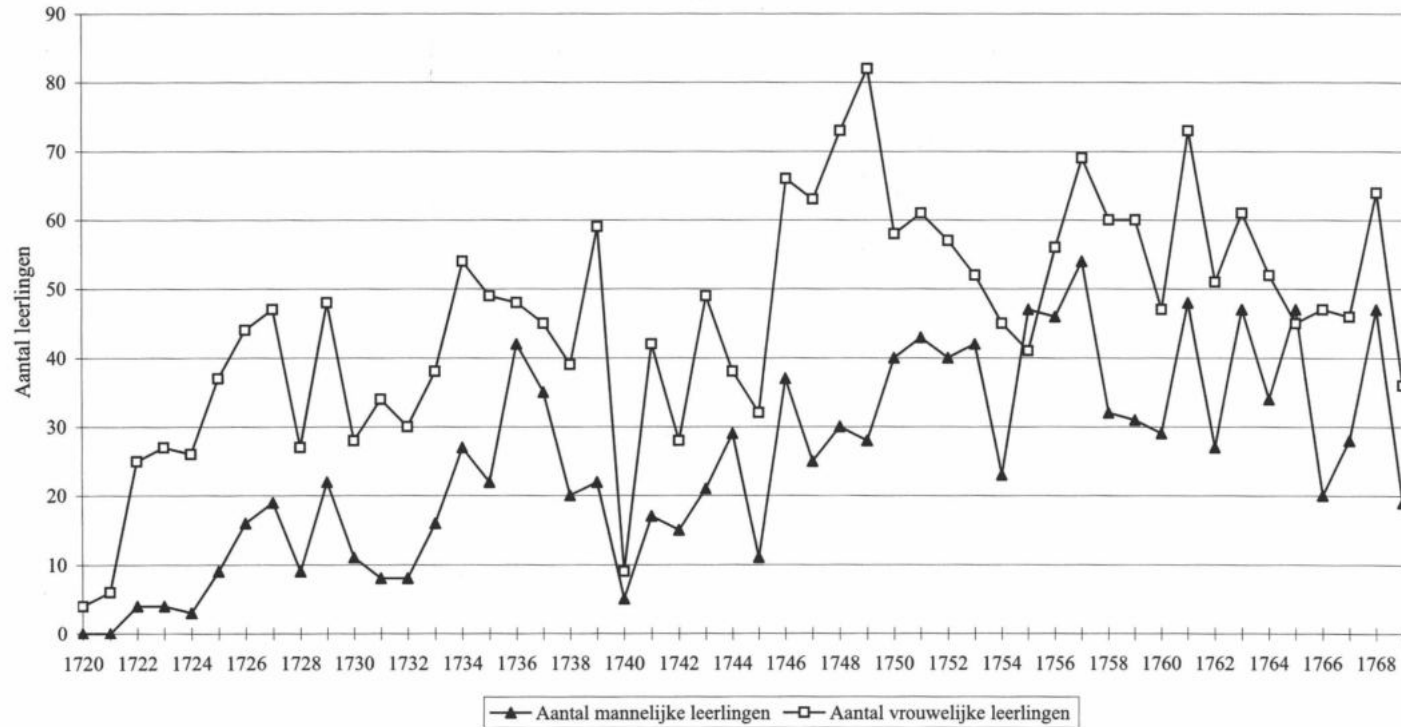
Noot: Voor de tweede helft van de zeventiende eeuw beschikken we voor het meerseniersambacht in zijn totaliteit over 48 jaar informatie, voor het lid der meerseniers slechts over 38 jaar, omdat in het ledenregister pas vanaf het decennium 12/1659-12/1669 systematisch het onderscheid wordt gemaakt tussen meerseniers en waskaarsmakers.

Uit tabel 8 blijkt dat ook onder de leerlingen het vrouwelijke geslacht duidelijk in de meerderheid was. De verhouding tussen beide seksen bedroeg gedurende de periode 1720-1769 gemiddeld 64,4 procent voor de vrouwen tegenover 35,6 procent voor de mannen. Als we grafiek 13 bekijken, zien we dat het aantal mannelijke leerlingen tijdens de meeste jaren in dezelfde richting evolueerde als het aantal vrouwelijke leerlingen. Wanneer we echter de cijfers per decennium groeperen, dan valt wel een opmerkelijke stijging van het aantal mannelijke leerlingen waar te nemen. Hun aandeel steeg namelijk van 22,8 procent tijdens de jaren twintig naar ruim 41,6 procent tijdens de jaren vijftig. Dit lijkt op een doelbewust offensief vanwege de mannen.

⁹⁵ BLONDE en GREEFS, 'Werk aan de winkel', p. 209.

Grafiek 13 Aantal jaarlijks nieuw ingeschreven mannelijke en vrouwelijke meerseniersleerlingen, 1720-1769

JOHAN DAMBRUYNE

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

Tabel 8 Verhouding tussen het aantal nieuw ingeschreven mannelijke en vrouwelijke leerlingen in het lid der meerseniers per decennium, 1720-1769

Decennium	Aantal mannen	Percentage mannen	Aantal vrouwen	Percentage vrouwen	Totaal aantal
1720 - 1729	86	22,8%	291	77,2%	377
1730 - 1739	211	33,2%	424	66,8%	635
1740 - 1749	218	31,1%	482	68,9%	700
1750 - 1759	398	41,6%	559	58,4%	957
1760 - 1769	346	39,9%	522	60,1%	868
Totaal en gemiddelde	1259	35,6%	2278	64,4%	3537

Bron: SAG, reeks 178, nr. 3.

Niettegenstaande het meerseniersambacht een spectaculair vervrouwelijingsproces onderging, bleef het toch een uitgesproken patriarchaal ambacht. Toegang tot het ambachtsbestuur kregen de vrouwen op geen enkel moment. De slogan 'vrouwen aan de macht' was met andere woorden niet op het meerseniersambacht van toepassing. De meesters waren met de vervrouwelijking van hun ambacht helemaal niet opgezet. In 1721 trok het ambachtsbestuur aan de alarmbel. Het richtte een alarmerend rekest aan keizer Karel VI. Daarin schreef het onder meer 'datter daeghelycx hun geene andere leerlinghen en syn presenterende als dochters ende vrouwpersoonen om alsoo onderlinghen gewoont ende wynckel gehauden hebbende allen vry te syn'⁹⁶. Het nadelige gevolg daarvan was 'dat den meerderen deel van haerlieder neerynghe sauden bestaan in vrouw persoonen, 't gene boven syne onbetamelyckheyt saude strecken tot verderf ende ruine van de selve'. De mannelijke bestuursleden hadden dus bepaald geen hoge dunk over hun vrouwelijke collega's. Om de positie van de mannen in het ambacht te versterken, stelde het bestuur aan de vorst voor dat leerjongens en leermeisjes hun tweejarige opleiding voortaan alleen nog zouden mogen volgen bij een meester. Om zich niet de woede van alle vrouwen op de hals te halen, werd een uitzondering gemaakt voor de meesteressen die reeds winkel hielden. Hoelang deze maatregel van kracht is gebleven, weten we niet. Maar vast staat wel dat het decreet van 28 februari 1754 expliciet melding maakt van het recht van meesteressen om eveneens leerlingen op te leiden⁹⁷. Afgaande op tabel 8 lijkt het er evenwel op dat het in 1721 ingezette mannenoffensief op langere termijn wel degelijk vruchten heeft afgeworpen, zowel voor wat het aantal leerlingen als voor wat het aantal meesters (cf. grafiek 12) betreft.

⁹⁶ SAG, reeks 178, nr. 3, f° 1v°.

⁹⁷ SAG, reeks 156/3, nr. 6. Ook in de ambachtsenquête van 1784 staat dit zwart op wit vermeld.

Tabel 9 Percentage vrouwelijke meerseniërs-leerlingen onder de meesterskinderen en onder de niet-meesterskinderen per decennium, 1720-1769

Decennium	Percentage vrouwelijke leerlingen onder de meesterskinderen	Percentage vrouwelijke leerlingen onder de niet-meesterskinderen
1720 - 1729	63,5%	81,9%
1730 - 1739	56,8%	74,3%
1740 - 1749	59,5%	74,4%
1750 - 1759	53,1%	63,4%
1760 - 1769	54,5%	38,9%
Gemiddelde	55,8%	71,5%

Bron: SAG, reeks 178, nr. 3.

Tabel 9 biedt een antwoord op de vraag of vrouwelijke leerlingen beter vertegenwoordigd waren onder de niet-meesterskinderen dan onder de meesterskinderen. Hoewel de leermeisjes ook bij de groep van de meesterskinderen procentueel in de meerderheid waren (gemiddeld: 55,8 procent) was hun overwicht bij de groep van de niet-meesterskinderen nog manifester (gemiddeld 71,5 procent). Dit wijst erop dat heel wat vrouwen doelbewust kozen voor een meerseniërs-carrière, wat op zijn beurt verband houdt met het feit dat de beroepsmogelijkheden voor vrouwen in de ambachtswereld veel beperkter waren dan voor mannen. De enige uitzondering op de regel vormden de jaren zestig, toen het percentage vrouwen bij de meesterskinderen niet alleen hoger lag dan bij de niet-meesterskinderen, maar bovendien de vrouwelijke niet-meesterskinderen het in aantal moesten afleggen tegen de mannen.

5. Besluit

Een studie die exclusief op het Gentse meerseniërsambacht focust, volstaat niet om definitieve uitspraken te doen over de organisatie, de werking en het economisch belang van de detailhandel in Gent tijdens de Nieuwe Tijd. Wil men een totaalbeeld krijgen van de stedelijke kleinhandel, dan moet men evenzeer oog hebben voor parallelle, concurrerende en illegale commerciële circuits. Toch kan uit ons summier ambachtsonderzoek een en ander worden afgeleid. Het Gentse meerseniërsambacht laat tussen 1500 en 1795 een aantal opzienbarende transformatieprocessen zien. Op diverse vlakken onderging het ambacht een ware metamorfose. Deze veranderingen situeren zich zowel op het socio-economische als het institutionele terrein en kunnen in drie punten worden samengevat. Ten eerste: het meerseniërsambacht evolueerde van een beroepsvereniging die zowel kleinhandelaars als producenten omvatte aan het begin van de zestiende eeuw naar een bijna exclusieve commerciële corporatie van detail- én groothandelaars op het einde van het Ancien Régime.

DE CORPORATIEF GEORGANISEERDE DETAILHANDEL

Daarbij aansluitend kan voor de tweede helft van de achttiende eeuw een tendens naar meer specialisatie worden vastgesteld.

Ten tweede: het Gentse meerseniersambacht kende tijdens de achttiende eeuw een spectaculaire groei inzake ledental en contrasteerde daardoor sterk met veel andere Gentse ambachten waar het aantal meesters terugliep of stagneerde. Dat de explosieve groei zich in de achttiende eeuw heeft voorgedaan, is des te opmerkelijker, omdat net in die eeuw zowel vanuit politieke als economische middens het corporatieve systeem in de Oostenrijkse Nederlanden steeds meer in vraag werd gesteld⁹⁸. Het heeft er dus alle schijn van dat ook tijdens de achttiende eeuw het meerseniersambacht nog altijd fungeerde als de belangrijkste organisator van de Gentse detailhandel, althans wat duurzame consumptieartikelen aanbelangde. De toename van het ledental in het meerseniersambacht moet op de eerste plaats in verband worden gebracht met de kwantitatieve en kwalitatieve veranderingen in het stedelijke en rurale consumptiegedrag tijdens de achttiende eeuw. De meerseniers hebben ten volle kunnen profiteren van de toenemende vraag naar duurzame consumptiegoederen. Een vraag die in de stad vooral gedragen werd door de sociale elite- en middengroepen, wiens woon- en leefcultuur fundamentele wijzigingen onderging. Anderzijds lijkt het erop dat de lagere sociale groepen op het platteland meer hebben bijgedragen tot de consumptiestijging dan hun stedelijke lotgenoten, doordat enerzijds hun aantal in absolute cijfers sterk toenam en anderzijds hun koopkracht er in de loop van de achttiende eeuw op vooruitging.

Ten derde: terwijl in vele Europese ambachten het aandeel van de vrouwen in de loop van de Nieuwe Tijd terugliep en hun positie verslechterde⁹⁹, voltrok zich binnen het Gentse meerseniersambacht een opmerkelijk emancipatieproces. Het ambacht evolueerde van een echt mannenbolwerk naar een vakvereniging waarin vrouwen het numerieke overwicht bezaten. De Gentse detailhandel kreeg met andere woorden een veel vrouwelijker gelaat. Inzake timing verliep het vervrouwelijgingsproces opvallend parallel met de buitengewone toename van het aantal nieuwe leden tussen het midden van de zeventiende en het einde van de achttiende eeuw. Het is daarom zeer plausibel dat de aanzienlijke stijging van het aantal Gentse meerseniers ook gedeeltelijk moet worden toegeschreven aan de interne genderverschuiving binnen het ambacht¹⁰⁰. Tot een volledige emancipatie kwam het echter niet, want niettegenstaande de vrouwen de absolute meerderheid bezaten, bleven ze uitgesloten van elke vorm van participatie aan het ambachtsbestuur.

⁹⁸ Zie daaromtrent J.-J. HEIRWEGH, *Les corporations dans les Pays-Bas Autrichiens (1738-1784)* (onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Université libre de Bruxelles, 1981).

⁹⁹ Tot deze conclusie komt FARR, *Artisans in Europe*, pp. 37-41.

¹⁰⁰ Zie in dit verband grafiek 10. Niettegenstaande de meerseriehandel tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw stagneerde, steeg het ledental in het meerseniersambacht toch spectaculair.

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK TE GENT (1856)

De geschiedenis van de bouw en de inspelings van een romantisch orgel

Joris De Henau

1. Inleiding

Het Cavaillé-Collorgel in de Sint-Niklaaskerk te Gent (1856) is één van de belangrijkste romantische orgels in België. In dit artikel worden de geschiedenis van de bouw van dit instrument (1853-1856) besproken, hoewel het geen strikt organologische studie betreft¹. Tevens worden de inspelingsconcerten belicht die in maart 1856 het orgel aan het publiek voorstelden.

François-Joseph Féty (1784-1871) pleitte in 1850 voor de bouw van een modelorgel in België. Zijn oproep werd beantwoord door deken Désiré-Ignace Verduyn (1772-1869), die de Parijse orgelbouwer Aristide Cavaillé-Coll (1811-1899), de belangrijkste Franse orgelbouwer uit de 19de eeuw, opdracht gaf om een orgel te bouwen in de Sint-Niklaaskerk te Gent.

Het instrument was het eerste dat Cavaillé-Coll in België bouwde², een orgel waar hij uitzonderlijk veel zorg aan besteedde. Sinds in 1964 de grote restauratie van het kerkgebouw begon, is het instrument langzaam maar zeker in vergetelheid geraakt. Het gevolg van decennialange verwaarlozing heeft het instrument niet alleen materieel aangetast, maar tevens is het uit de levendige muzikale context van het Gentse stadscentrum verdwenen. Toch staat het orgel nog steeds op dezelfde plaats waar Cavaillé-Coll het bijna 150 jaar geleden heeft gebouwd. Het instrument is recent schoongemaakt en wacht op een restauratie.

Nieuwe informatie over het orgel zijn ondermeer de tientallen brieven en bestekken van Cavaillé-Coll uit de 'Collection Lapresté'³, die recent in het

¹ Een gedetailleerde organologische studie van het instrument werd reeds gepubliceerd in DE HENAU, J., *Aristide Cavaillé-Coll in de Sint-Niklaaskerk te Gent (1853-1856)*, in *Orgelkunst*, 26, 3, september 2003, p. 201-227.

² De dispositie van het orgel staat verderop.

³ Het betreft de collectie die toebehoorde aan de weduwe Jean Lapresté uit Parijs. Voor een overzicht en inventaris, zie: FENNER, D., *Cavaillé-Coll and the Musicians. An Account of his First Thirty Years of Organ Building*, Raleigh 1981, xi.

bezit gekomen is van de Bibliothèque Nationale de France te Parijs.⁴ De brieven uit deze collectie die het orgel en het inspelingsconcert betreffen, liggen aan de basis van dit artikel. Daarnaast wordt ook een aantal andere tijdsdocumenten onder de aandacht gebracht en komen de activiteiten van enkele latere 'kapelmeesters-organisten' aan de orde.

2. François-Joseph Fétis en de orgelbouw in België rond 1850

In zijn biografie⁵ van Désiré-Ignace Verduyn, deken van de Sint-Niklaaskerk te Gent, stelt kanunnik J.J. De Smet dat François-Joseph Fétis' *Sur l'état actuel de la facture des orgues en Belgique, comparé à sa situation en Allemagne, en France et en Angleterre*⁶ een "ijverige koster" op het idee bracht om te pleiten voor de bouw van een nieuw orgel in de Gentse Sint-Niklaaskerk.

Fétis werd in april 1833 benoemd tot directeur van het Koninklijk Conservatorium van Brussel, docent harmonie en contrapunt, en kapelmeester van de koning. Tegelijkertijd deed hij musicologisch pionierwerk en publiceerde over de meest uiteenlopende muzikale onderwerpen, met een grote aandacht voor oude muziek, naast kritische bedenkingen ten opzichte van contemporaine ontwikkelingen.

Reeds kort na zijn aanstelling als conservatoriumdirecteur nam hij de orgelbouw in België ter harte. Zo speelde Fétis zelf in 1840 in Brussel een nieuw orgel in, dat gebouwd was door de Duitser Bernhard Dreymann uit Mainz.⁷ Ook uit Fétis' brief van 8 mei 1850 aan de Parijse orgelbouwer Aristide Cavaillé-Coll, naar aanleiding van het eerste optreden van Jaak Nikolaas Lemmens (1823-1881) in Parijs, blijkt dat hij bereid was om zich verder in te zetten voor de bouw van een nieuw orgel in de Belgische hoofdstad.

⁴ Voor een overzicht van de overige geraadpleegde bronnen en werken, zie DE HENAU, J., *Aristide Cavaillé-Coll in de Sint-Niklaaskerk te Gent*, Leuven 2002, iv-vi.

⁵ Zie: DE SMET, J. J. *Biographie de Mr le chanoine Désiré-Ignace Verduyn curé-doyen de St Nicolas, à Gand*, Gent, 1869, p. 43. "M. Fétis, maître de chapelle du roi à Bruxelles, venait de démontrer à la classe des beaux-arts de l'académie royale, que depuis plus d'un demi siècle les facteurs d'orgues en Belgique avaient perdu les bonnes traditions, et qu'il était digne du gouvernement d'en faire venir des modèles d'Allemagne ou de France. Delà vint la pensée à un zélé marguillier de remplacer celui de 1840."

⁶ FÉTIS, F.-J., *Sur l'état actuel de la facture des orgues en Belgique, comparé à sa situation en Allemagne, en France et en Angleterre*, (*Bulletins de l'Académie Royale de Belgique*, 17), 1850, p. 309-320.

⁷ Zie: FELIX, J.-P., *Inventaire des orgues de Bruxelles*, Brussel, 1994, p. 11.

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

Monsieur,

Monsieur Lemmens, professeur d'orgue au Conservatoire de Bruxelles et artiste du plus grand mérite, se rend à Paris dans l'intention spéciale de s'y livrer à l'examen de quelques beaux instruments. Ce professeur veut me seconder dans l'appel que j'ai fait en dernier [lieu] au Gouvernement belge par un rapport sur la nécessité d'avoir à Bruxelles un orgue modèle.⁸ Je vous serai infiniment obligé si vous voulez bien procurer les moyens de voir vos beaux instruments de Saint-Denis et de la Madeleine et de les jouer, comme aussi de lui permettre de visiter vos ateliers. Veuillez agréer, Monsieur, l'expression de ma parfaite considération.⁹

In *Sur l'état* zelf stelt François-Joseph Fétis ten eerste vast dat er een groot contrast bestaat tussen het hoge muzikale niveau in België en het geringe talent van de Belgische organisten, zeker wanneer men ze vergelijkt met hun buitenlandse collega's. Ook vindt hij het onbegrijpelijk dat de orgelkunst in België zoveel gebreken vertoont, ondanks het feit dat de eredienst er met zoveel aandacht wordt omringd. Het orgel is voor Fétis namelijk het instrument dat het best geschikt is om vrome gevoelens op te wekken. Bovendien geven de organisten geen blijk van het "genie" van hun illustere voorgangers uit de renaissance.

Twee belangrijke concepten uit Fétis' visie op het orgel kunnen hier worden onderscheiden. Ten eerste beschouwt hij de functie van het orgel in de eredienst als strikt religieus en gericht op de ondersteuning en bevordering van het geloof. Dit concept sluit aan bij de bredere stroming van het Cecilianisme in Europa. Ten tweede zien we een aanwijzing voor zijn geliefde adagium: *l'art ne progresse pas, il se transforme*¹⁰ (de kunst gaat niet vooruit, ze wij-

⁸ De tekst werd door ons speciaal gemarkeerd.

⁹ Brief van 8 mei 1850 van Fétis aan Cavaillé-Coll. Gepubliceerd in ALEXIS, L.J. *Aristide Cavaillé-Coll et ses amis belges*, in *Mélanges Ernest Closson: recueil d'articles musicologiques offert à Ernest Closson à l'occasion de son soixante-quatrième anniversaire*, uitg. dr. C. VAN DEN BORRREN en A. VAN DER LINDEN, Brussel, 1948, p. 32. Het is daarbij duidelijk dat Fétis zijn jonge orgeldocent niet alleen een introductie wil bezorgen in de Parijse orgelwereld - in het belang van Lemmens' carrière - maar hem tevens op orgelprospectie uitstuurt.

¹⁰ Zie o.a.: WANGERMEE, R., *François-Joseph Fétis, de muziek en haar geschiedenis*, in *F.J. Fétis en het muziekleven van zijn tijd 1784-1871*, tentoonstellingscatalog, Brussel, 1972, p. XI-XXI.

zigt zich)¹¹, een visie die aansluit bij het historisme in de muziek en de muziekgeschiedschrijving.¹²

Vervolgens legde Fétis de toekomst van de Belgische orgelkunst haast volledig in de handen van zijn protégé, Jaak Nikolaas Lemmens. Lemmens werd in 1849 benoemd tot orgelleraar aan het conservatorium te Brussel¹³, nadat hij bij Christian Friedrich Johann Girschner te Brussel en Adolf Friedrich Hesse te Breslau had gestudeerd. Of hij van deze laatste ook werkelijk grondig les heeft gekregen, blijft onduidelijk.¹⁴ In elk geval beweerde Fétis dat Lemmens in de ware traditie van Johannes Pachelbel en Johann Sebastian Bach stond¹⁵.

¹¹ Om deze "oude meesters" en hun muziek ook daadwerkelijk opnieuw in het daglicht te stellen, bundelde Fétis onder andere een aantal orgelwerken tot zijn *Le Parfaite Organiste*, een historische bloemlezing met orgelmuziek van vóór de 19de eeuw, met telkens een beknopte bibliografie en één of meerdere representatieve werken van de respectieve componisten. Het enige nog bestaande exemplaar – de andere werden vernietigd in een brand van het magazijn van de drukker – bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel: FÉTIS, F.-J., *Le Parfaite organiste. Style des organistes célèbres de toutes les époques et de toutes les écoles, ou recueil des morceaux choisis dans leurs oeuvres*, Parijs, s.d. Deze bloemlezing paste binnen *La Science de l'organiste*, een nooit afgewerkt project van Fétis dat voorzag in een allesomvattende orgelmethode in vier delen.

¹² Over het ontstaan en de betekenis van het historisme in de muziek en de muziekgeschiedschrijving in de 19de en de 20ste eeuw, zie DELAERE, M., *Nieuwe Muziek en historisme. Een geschiedenis van de twintigste-eeuwse muziek*, Leuven-Amersfoort, 2000.

¹³ Voor een kritische visie op deze omstrede aanstelling – Lemmens' leraar Christian Girschner werd kort tevoren ontslagen omwille van zijn vermeende drankmisbruik – zie: CORTEN, W., *Le "premier organiste du monde": virtuose "théorique plus que pratique"?* *Quelques controverses autour de J.N. Lemmens*, in *Belgisch tijdschrift voor Muziekwetenschap*, [...] , p. 209-222.

¹⁴ OCHSE, O., *Organists and Organ Playing in Nineteenth-Century France and Belgium*, Bloomington-Indianapolis, 1994, p. 169. Ook Marcel Dupré en Flor Peeters zouden deze bewering nog overnemen en op zich zelf toepassen. Het gaat in feite om een historische fictie die tot een onaanvechtbare mythe werd omgesmeed. Voor een gedetailleerde demystificatie van deze mythe, zie: HURÉ, J., *La Tradition de J.S. Bach*, in *L'Orgue et les Organistes*, 33, 1926, p. 15-17; en recenter ook: KOOLMAN, E., *La Sainte Tradition: essai de démystification*, in *Orgues méridionales*, 34, 1989, p. 65-89; FERRARD, J., *La 'Sainte Tradition' de Hesse à Dupré*, in *La Flûte harmonique*, 61-62, 1992, p. 43-61; PIERROT, J.L. *De orgelschool van Lemmens of de situatie van het orgelonderwijs in het begin van de 19de eeuw*, in *Adem*, 32, 1996, p. 1-7; LOHMANN, L., *Traces de la pédagogie allemande dans la Méthode de Lemmens*, in *Actes du Colloque XVIIe, XIXe, XXIe siècles. Bruxelles, carrefour européen de l'orgue. Bruxelles, 12-15/10/2000*, Brussel, (moet nog verschijnen).

¹⁵ Zie opnieuw: CORTEN, W., op. cit., p. 209-222. Corten spreekt van *une nomination planifiée*. Fétis zou de carrière van de jonge Lemmens gemanipuleerd hebben. Door hem bij Hesse in de leer te laten gaan, werd hij voorzien van het noodzakelijke "Germaanse" label, om op die manier Fétis' eigen Bachobsessie te kunnen dienen.

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

De hardnekkige overleveringsmythe van Bachs orgelkunst in de persoon van Lemmens en zijn leerlingen, zou tot ver in de 20ste eeuw voortleven in de Franse organist Marcel Dupré.

Na zijn kritiek op de Belgische organisten, haalde Fétis zwaar uit naar de Belgische orgelbouwers, die hij middelmatigheid verweet. Enkele Belgische orgelbouwers zouden hierop verbolgen reageren.¹⁶

Fétis stelde dat de bouw van een orgel aan de volgende 6 voorwaarden moet voldoen:

1° disposition générale de l'instrument bien conçue; 2° proportions exactes de toutes ses parties; 3° simplicité, solidité et fini du mécanisme; 4° harmonie pure et variété des registres ou voix; 5° suffisance et bonne division du vent nécessaire pour les animer; 6° et enfin, promptitude de leur articulation.

1° een doordachte algemene opbouw van het instrument; 2° exacte proporties van al zijn onderdelen; 3° eenvoud, stevigheid en afwerking van de mechaniek; 4° toonvaste harmonie en afwisseling van de registers of stemmen; 5° voldoende en goede verdeling van de windvoorziening; 6° en tenslotte, het vlot aanspreken [van de pijpen]."

Deze vrij vage criteria werden vervolgens toegepast op een aantal belangrijke historische orgels. Zelfs beroemde instrumenten als het Gabler-orgel in de abdij van Weingarten, het Müller-orgel in de Grote of Sint-Bavo te Haarlem en het oorspronkelijke Clicquot-orgel in de Saint-Sulpicekerk te Parijs, voldeden in Fétis' ogen niet volledig aan zijn vooropgestelde criteria. Hij fundeerde zijn kritiek vanuit zijn vertrouwen in een handvol technische vernieuwingen in de orgelbouw, zoals de magazijnbalg, die een stabiele luchtdruk kon leveren; de Barkermachine, die de (gekoppelde) klavieren een soepele speelaard gaf; de combinatietreden, die het snel in- en uitschakelen van bepaalde registergroepen toeliet; de orkestrale opvatting van de orgelklank, die nieuwe en verbeterde registers zowel individueel als geheel beter deed klinken; en het gebruik van nieuwe materialen.

¹⁶ Dat Fétis' rapport hevige reacties uitlokte, die niet uitsluitend over zijn kennis van de orgelbouw in België handelden, bewijzen de volgende artikels: JANSEN, N.A., *Fétis et les facteurs d'orgues en Belgique*, in *Le Diapason*, 1, nr. 13, 1850; *M.Fétis remis à sa place comme autorité en matière de composition d'orgue*, in *Le Diapason*, 2, Nr. 1, 3, 5 en 8, 1851; LORET, H., *A monsieur Fétis: réponse d'un facteur d'orgues belge au rapport sur l'état de la facture d'orgues en Europe*, lu à la séance de l'Académie des beaux-arts du 7 mars 1850, gepubliceerd in *Le Diapason*, april 1850, p. 44-45.

François-Joseph Fétis pleitte tot besluit voor de bouw van een modelinstrument, bijvoorbeeld door de Franse orgelbouwer Aristide Cavaillé-Coll. Fétis stelde tevens het Belgische overheidsprotectionisme radicaal in vraag. Daarenboven getuigde zijn voorstel om de situatie te verbeteren van een grote vooruitziendheid. Het orgel dat Aristide Cavaillé-Coll te Gent zou bouwen, stelde inderdaad een aantal plaatselijke vakmensen tewerk.¹⁷

Il est un fait irrécusable, c'est qu'un grand organiste ne trouverait pas dans toute la Belgique un instrument sur lequel il pût se faire entendre de manière à donner une juste idée de son talent. Depuis dix-sept ans j'ai reçu, à Bruxelles, la visite de plusieurs artistes célèbres qui auraient voulu donner des concerts d'orgue; mais à l'inspection des instruments, tous se sont découragés et ont quitté la ville sans se faire entendre.

*Il y a dans ce fait un mal très grave qui me semble devoir être signalé. Le seul moyen d'y porter remède serait que la construction d'un grand instrument fût confiée à l'un des artistes étrangers les plus renommés; par exemple, à M. Cavaillé-Coll, auteur des orgues admirables de Saint-Denis et de la Madelaine [sic, Madeleine], à Paris, afin qu'il pût servir de modèle permanent, et sous la condition expresse qu'il emploierait dans la construction des ouvriers du pays, dont il ferait l'éducation pour un avenir progressif. Et qu'on ne dise pas que se serait nuire à l'industrie du pays au lieu de lui venir en aide: **on ne doit pas de protection à ce qui n'en est pas digne.**¹⁸ Protéger l'industrie du pays, c'est l'améliorer d'abord; car lorsqu'elle sera à la hauteur de ce quelle est ailleurs, elle se protégera elle-même par son avantage de localité¹⁹.*

¹⁷ De belangrijkste medewerkers aan de bouw van het orgel in Gent waren, naast Cavaillé-Coll en zijn ploeg, de Gentse architect Auguste Van Assche, en de Belgische beeldhouwers Philippe Baert en François Delanier. Bij de bouw van andere instrumenten van dezelfde omvang deed Cavaillé-Coll in die tijd hoofdzakelijk een beroep op M. Liénard, die tevens in Parijs werkzaam was. Over de onvermijdelijke communicatieproblemen die in Gent ontstonden, zal verderop in deze bijdrae worden ingegaan.

¹⁸ De markering is door ons toegevoegd.

¹⁹ « [...] Het is een ontegensprekelijk feit, date een groot organist in heel België geen instrument kan vinden, waarop hij zich zou kunnen laten beluisteren, op een manier die een precies idee zou geven van zijn talent.

Dit feit wijst op een kwaad dat moetesignaleerd worden. Het enige middel om dit op te lossen, zou de bouw zijn van een groot instrument, toevertrouwd aan één van de meest gerenommeerde buitenlandse kunstenaars; bijvoorbeeld aan Dhr. Cavaillé-Coll, auteur van de fraaie orgels in Saint-Denis en de Madeleine te Parijs, zodoende dat het kan dienen als een permanent voorbeeld, onder de expliciete voorwaarde dat hij bij de bouw vaklui van het land [België] tewerkstelt, die hij kan opleiden voor een progressieve toekomst. En dat men niet zegge dat het de industrie van het land zou schaden in plaats van het ter hulp te komen: men is geen bescherming verschuldigd aan datgene wat het niet waard is.”

Désiré-Ignace Verduyn

De opdrachtgever voor de bouw van het nieuwe orgel was Désiré Ignace Verduyn (1792-1869), deken van de Sint-Niklaaskerk te Gent. Zijn levensverhaal is een treffend voorbeeld van het lot van de geestelijken die het liberalisme aanhingen²⁰ in de eerste helft van de 19de eeuw. Sterker nog, hij speelde een belangrijke rol in de strijd tegen de opeenvolgende overheersers. Later werkte hij mee aan de vorming van België. Een belangrijk keerpunt in zijn carrière was de benoeming in 1823 tot professor in de filosofie aan het Groot Seminarie te Gent. In deze functie maakte Verduyn kennis met progressieve ideeën vanuit heel Europa. Zo werd hij een voorstander van de leer van de Franse priester en denker Félicité de Lamennais²¹, wiens werken hij als grondslag van zijn eigen filosofieonderricht overnam. Op 17 juni 1833 werd Désiré Ignace Verduyn benoemd tot pastoor van de Sint-Niklaaskerk te Gent. Deze beslissing moet voor Verduyn aanvankelijk aangekomen zijn als een psychologische nederlaag en een impliciete veroordeling van zijn standpunt betreffende de religieuze en maatschappelijke kwesties die hem nauw aan het hart lagen.²² In 1846 werd hij benoemd tot deken van Gent *extra muros*. Deze dekenij omvatte 26 parochies met een totaal van ongeveer 48500 parochianen. Naast zijn grote kerkelijke verdiensten – Verduyn werd in 1850 door Mgr.

²⁰ Over deze opmerkelijke figuur wordt ook gesproken in LAMBERTS, E, op. cit.; DE SMET, J.J., op. cit.; tenslotte ook het artikel van VERDUYN, G., *Kanunnik Désiré Verduyn (Izegem 1792-Gent 1869)*, in *Ten Mandere*, 14, nr. 3, 2001, p. 3-28. Gabriël Verduyn, de auteur van het artikel, was zo vriendelijk me de tekst van dit artikel ter beschikking te stellen.

²¹ Félicité de Lamennais ontwikkelde nieuwe mogelijkheden voor de katholieke apologetiek. Het was zijn bedoeling meer te bieden dan een rechtvaardiging van de conservatieve politieke orde. Hij wilde een nieuwe filosofie ontwerpen, die de basis moest worden voor een nieuw katholiek denken. De grondbeginselen voor zijn filosofie van de *sens commun* waren ontleend aan Bonald. Ze haalde de vergoddelijkte rede van haar voetstuk. Het criterium van zekerheid werd overgedragen op de algemene overtuiging van de mensheid, welke zelf ontwikkeld zou zijn uit de geopenbaarde grondwaarheden. Lamennais gaf de waarheid hiermee een historische en sociale dimensie. Zie: LAMBERTS, E., op.cit., p. 22 en FOUCHER, L. *La philosophie catholique en France au XIXe siècle (1800-1880)*, Parijs, 1955, p. 31-50.

²² In een brief van 25 maart 1858 aan zijn vriend en vroegere medestander in het Nationaal Congres, volksvertegenwoordiger en priester, Désiré de Haerne, blikte hij terug op deze evolutie. Daarin is hij bitter gestemd over de aanvallen vanuit *Le Bien Public*, een blad dat opgericht werd door Mgr. Delebecque in 1853, op het liberaal-katholieke gedachtengoed. De Kerk trachtte openlijk zowel het religieuze als het publieke leven onder controle te krijgen. Dit stond niet alleen in tegenspraak met wat Verduyn en zijn medestanders voorstonden, in feite ging deze politiek in tegen de grondwettelijke vrijheden. De Kerk vond voor deze conservatieve en restauratieve politiek steun bij Leopold I.

Delebecque benoemd tot lid van de bisschoppelijke raad en prosynodaal examiner – werd hij op 19 juli 1856 Ridder in de Leopoldsorde.²³

In het midden van de 19de eeuw was de Sint-Niklaasparochie de kleinste van de Gentse parochies. Door de oprichting van de Sint-Stefanusparochie in 1803 was de parochie namelijk aanzienlijk verkleind, zowel wat het grondgebied betreft als het aantal inwoners. De parochie telde een 3200 “zielen”. Naast een klein aantal adellijke families en grootgrondbezitters bestond ze hoofdzakelijk uit detailhandelaars.²⁴ Traditioneel was de kerkgang binnen deze parochie erg laag, wat verklaard zou kunnen worden door pastoors die enerzijds op weinig sympathie hadden kunnen rekenen vanwege de parochianen, of die anderzijds door aanslepende ziekten hun taak niet ten volle hadden kunnen uitvoeren. Verduyn had de medewerking van twee onderpatoors en twee, later drie kapelaans.²⁵ Door de organisatie van uiteenlopende activiteiten en feestelijkheden, trachtte Désiré Verduyn de gedaalde belangstelling en godsvrucht van zijn parochianen op te krikken.²⁶ De totale uitgaven die Verduyn besteedde tijdens zijn pastoraat wordt geschat op 200000 francs²⁷. Daarnaast zette hij alles in het werk om het interieur en de buitenzijde van de kerk grondig te herstellen en te verfraaien. Een lijst met alle realisaties van de pastoor-deken, opgesteld door Gaby Verduyn aan de hand van verschillende

²³ G. VERDUYN verwijst in verband met deze onderscheidingen naar *Le Livre d'Or de l'Ordre de Léopold et de la Croix de Fer*, Brussel, 1858, p. 381. Désiré Verduyn had reeds eerder het IJzeren Kruis ontvangen.

²⁴ DE SMET, J.J., op. cit., p. 35: “à l'exception d'un petit nombre de nobles et de grand propriétaires, elle était habitée par le commerce de détail.”

²⁵ Zie: Stadsarchief, Rekeningen van de Sint-Niklaaskerk, P115. De rekeningen vermelden de jaarwedde van twee kapelaans vóór 1848. Vanaf dat jaar werden drie kapelaans betaald.

²⁶ Zo werd bijvoorbeeld in juli 1834 op feestelijke wijze het feit herdacht dat tweehonderd jaar eerder de *Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Radiën* in de Sint-Niklaaskerk was opgericht. Om het jubileum extra luister bij te zetten liet de pastoor een prachtige troon voor het Onze-Lieve-Vrouwebeeld maken in verguld en verzilverd hout, en liet het beeld met gouden juwelen versieren. Toch ging het om meer dan uiterlijke pracht en praal, gezien de grote groep kijklustigen van ver buiten de stadsgrenzen tevens te biecht ging in de Sint-Niklaaskerk. De kerk moest op sommige momenten de hele nacht open blijven om de kerkgangers de kans op biechten te geven.

²⁷ DE SMET, J.J., op.cit., p. 44: “Dans le cours de son administration il avait dépensé pour embellir l'église plus de 200,000 francs, et rien pour lui-même.” Hierbij zijn ook de twee orgels gerekend die Verduyn liet bouwen. Het hier genoemde bedrag is waarschijnlijk niet erg precies. Zelfs de rekeningen van de Sint-Niklaaskerk, die officieel en correct moesten zijn, kan dit totale bedrag niet exact staven. Als richtcijfers haalde G. Verduyn in een ongepubliceerd artikel twee bedragen aan: de kost van de vernieuwde vloerbedekking (zo'n 20000 francs) en de begroting van de kost van een nieuwe pastorie (door het stadsbestuur begroot op 23692,01 francs).

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

bronnen²⁸, vermeldt niet minder dan 24 kunstvoorwerpen, schilderijen, beeldhouwwerken, ornamenten, glasramen, nieuwe bevoering en allerhande restauraties. Het gotische gebouw²⁹ had in de loop der eeuwen immers enorm geleden onder diverse branden, stormen, beeldenstormers en werd gebruikt als stal en bedreigd door sloping. Hoewel de 19de-eeuwse opvattingen in verband met de restauratie van een monument als de Sint-Niklaaskerk in de 20ste eeuw zouden tegengesproken worden, moeten de inspanningen van Désiré Verduyn niet geminimaliseerd worden.

Waar haalde de deken het geld vandaan om deze werken te bekostigen? Na een analyse van de kerkrekeningen vanaf het begin van zijn pastoraat, komen we immers tot de vaststelling dat de inkomsten van de kerkfabriek van de Sint-Niklaaskerk alleen onmogelijk de prestigieuze bouwpolitiek van de deken kunnen verklaren. Bovendien blijkt dat de kerkfabriek steeds een gezond evenwicht van de begroting nastreefde.³⁰ In het geval van de bouw van het orgel zou deze politiek zelfs voor directe aanvaringen zorgen met de deken zelf en met de orgelbouwer. Het treffendste voorbeeld is het feit dat de kost van het *Positif*, een toevoeging aan het oorspronkelijke ontwerp, door de kerkfabriek slechts voor de helft werd betaald.³¹ Verduyn heeft waarschijnlijk

²⁸ De bronnen die Gaby Verduyn aanhaalt, zijn: DE SMET, J.J., op. cit.; DHANENS, E., *Sint-Niklaaskerk Gent. Inventaris van het Kunstpatrimonium, (Kultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen, 3)*, Gent, 1960; en BENEZIT, E., *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs*, 1976.

²⁹ Voor een eerste algemene analyse van de toestand van de Sint-Niklaaskerk als historisch bouwwerk verwijzen we hier naar het werk van architect VAN ASSCHE, A., *Monographie de l'église Saint-Nicolas à Gand, (Recueil d'églises du Moyen Age en Belgique)*, Gent, 1899; voor een gedetailleerde studie van de kerk en de verschillende architecturale bestanddelen, zie: DE SMIDT, F., *De Sint-Niklaaskerk te Gent: archeologische studie, (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der schone kunsten, 23)*, Brussel, 1969; *De Sint-Niklaaskerk te Gent. Geschiedenis en Restauratie*, uitg. dr. J. DECAVELE, Gent, 1996. Voor een recente, kritische analyse van de verschillende restauraties van de Sint-Niklaaskerk, zie: VANDOMMELE, V., *De restauratie van de Sint-Niklaaskerk te Gent (Onuitgegeven ingenieursverhandeling)*, Gent, 1994. Dit is slechts een selectie van de werken over de Sint-Niklaaskerk als bouwwerk. Verderop in deze bijdrage zal het bouwwerk als akoestische ruimte verder in detail worden geanalyseerd.

³⁰ Slechts in 1856 was er een "schadelyk slot", met andere woorden een tekort van 1315 francs. Zelfs dit is een relatief klein bedrag, gezien de uitgaven voor de bouw van het orgel uiteindelijk meer dan 47000 francs zouden bedragen. Zie: Bisschoppelijk Archief, Gent, *Dekanaat Gent Centrum. Parochie St-Niklaas II. 1850-1916*, nr. 70.

³¹ Het *Positif* waar hier sprake van is, zal verderop in detail besproken worden. De totale kostprijs van dit "klavier" bedroeg 10000 francs, waarvan de kerkfabriek uiteindelijk slechts 5000 aan de orgelbouwer zou betalen.

veel van zijn realisaties zelf bekostigd. Het is logisch te veronderstellen dat de deken, afkomstig uit een gegoede brouwersfamilie,³² door zijn eigen vrijgevigheid en wervingskracht grotere fondsen bij zijn parochianen heeft kunnen losweken. De vooraanstaande familie Huyttens–Van Tieghem was waarschijnlijk een belangrijke sponsor van Verduyns ondernemingen,³³ waaronder mogelijk ook de bouw van het Cavaillé-Collorgel.³⁴ Zijn invloed bij de gegoe-de burgerij zou hij overigens niet louter aanwenden voor de verfraaiing van het kerkgebouw. Verduyn legde samen met enkele vooraanstaande burgers van de stad de basis van een genootschap om de levensomstandigheden van de arbeiders in Gent te verbeteren.³⁵

De hypothese dat het project van de bouw van het Cavaillé-Collorgel met privé-giften werd bekostigd, kan gestaafd worden aan de hand van de brief van 29 maart 1856³⁶ van Désiré Verduyn aan het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent. Verduyn wijst expliciet op het feit dat de kosten van het orgel gedekt werden door middel van “particuliere intekeningen”, ondanks de aanvragen van overheidssubsidies. Hij reageerde op de aantijging

³² Verduyn, G., op. cit., p. 24-27, beschrijft de voorgeschiedenis van de Izegemse familie van Désiré-Ignace Verduyn. Ondanks het feit dat Verduyn op driejarige leeftijd wees werd, vermoedt de auteur dat hij een aanzienlijke erfenis van zijn ouders had geërfd.

³³ Een voorbeeld van één van hun schenkingen is een groot glasraam in een zijkapel van het koor van de Sint-Niklaaskerk.

³⁴ De Franse orgelbouwer maakte zelf kennis met deze familie, zoals uit tal van brieven zou blijken. Toen dhr. Huyttens dan ook overleed, gaf Cavaillé-Coll in zijn brief van 26 september 1853 aan Strauven een oprechte blijk van medeleven: “La triste nouvelle de la mort de Mr. Huytens que vous m’avez anoncée par votre dernière lettre m’a bien affligé. Je partage bien sincèrement la douleur qu’a du éprouver son excellente Dame d’une aussi cruelle séparation mais la religion qui a des consolations pour tous les malheurs n’aura pas manquer d’adoussir les peines de son cœur en pensant qu’un aussi vénérable Mari ne peut être allé que dans le ciel pour y attendre son excellente compagne de sa vie sur cette terre de douleur et de larmes. Veuillez je vous prie mon cher Mr Strauven exprimer à Madame Huytens combien je ressents son affliction [sic].” Het is echter biezonder moeilijk gebleken om de financiers van het orgel te achterhalen, wat mogelijkwijze verklaard wordt door de informele aard van schenkingen binnen de context van een parochie. Bij het onderzoek naar het financiële aspect van de bouw van het instrument, werd van de bewijsstukken bij de rekeningen slechts een fractie teruggevonden van het totaal aantal waarnaar in de rekeningen expliciet wordt verwezen.

³⁵ De schrijvende levensomstandigheden van de Gentse arbeiders tijdens de 19de eeuw lagen lagen Verduyn aan het hart, een sociale dimensie die hij reeds in het werk van Lamennais moet hebben gezien. Op initiatief van een Brusselse Vincentiaan, Prosper de Denterghem, richtte hij op 16 juli 1845 het Gentse Vincentius-a-Paulogenootschap op. Later zou de handelswijze van dit genootschap, gestuurd door leden van de hogere burgerij, op kritiek onthaald worden. Zie: DE MAEYER, J. en P. WYNANTS, *De Vincentianen in België 1842-1992*, Leuven, 1992.

³⁶ Deze brief wordt bewaard in het Stadsarchief te Gent.

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

als zou de kerkfabriek gelden aangewend hebben voor de aankoop van het orgel, die eigenlijk bestemd waren voor de restauratie van de kerk.

3. De bouw van het orgel: een beknopte geschiedenis (1853-1856)

Het is de verdienste van de organist en kapelmeester van de Sint-Niklaaskerk, Auguste Strauven, dat hij het eerste contact legde met de Parijse orgelbouwer, in verband met veranderingen die hij wenste te laten uitvoeren aan het orgel van de Sint-Niklaaskerk. Het toenmalige orgel was een instrument van de hand van Pierre Van Peteghem uit 1840, dat beschikte over twee klavieren en een aangehangen pedaal (wat geen zelfstandige stemmen telt). Strauven had het zelf op 26 november van dat jaar met verve ingespeeld:

*Den orgelist Strauven heeft met veel smaek en konst de ouverture van la Reine d'un Jour gespeeld, en heeft, terwyl hy zyne bekwaemheyd deed waerden, gelegenhyd gegeven om ook de gene van den orgelmaker te doen bewonderen.*³⁷

De orgelbouwer liet in eerste brief van 10 januari 1853³⁸ weten dat hij de kerk en het orgel eerst wilde bestuderen vooraleer een voorstel tot uitbreiding te doen, een normale vereiste. Cavaillé-Coll bouwde immers zijn grotere instrumenten op maat van een specifieke ruimte, volgens een eigen akoestisch-architecturaal concept. Cavaillé-Coll formuleerde deze werkwijze in *De l'orgue et de son architecture*³⁹. Hij bracht er zijn onderzoek naar de proporties van nieuwe orgels in verband met de klassieke, Franse orgelbouwtraditie zoals die door Dom Bédos in *L'Art du facteur d'orgue* tot een synthese was gevoerd.

Cavaillé-Coll onderzocht het Van Peteghemorgel vermoedelijk in de tweede helft van februari 1853. Cavaillé stelde vervolgens twee mogelijke opties voor. Een eerste plan zou onderdelen van het Van Peteghemorgel opnemen in een nieuw instrument, terwijl een tweede plan een volledig nieuw instrument voorstelde. Opvallend is de aanzienlijk meer voordelige inkleding van het

³⁷ *Gazette van Gend*, 28 november 1840, p. 1. *La Reine d'un jour* is een komische opera van de Franse componist Adolphe Adam (1803-1856), die op 19 september 1839 in première ging in de *Opéra Comique* te Parijs.

³⁸ *Bibliothèque Nationale de France*, Parijs, A. Cavaillé-Coll, Livre IV, lettre 2374.

³⁹ CAVAILLE-COLL, A., *De l'orgue et de son architecture*, in *Revue générale de l'architecture et des travaux publics*, XIV, 1856; 2e, uitgebreide uitgave als brochure, 1872. Deze laatste verscheen als facsimile in *Complete theoretical works of A. Cavaillé-Coll*, uitg. dr. G. HUYBENS, (*Bibliotheca Organologica. Facsimiles of rare books on organs and organbuilding*, uitg. P. WILLIAMS, vol. XXXXI), Buren, 1979.

tweede plan, zowel artistiek als financieel. Het volledig nieuwe instrument zou van alle verbeteringen van de nieuwe orgelbouwkunst gebruikmaken en slechts 5000 francs duurder zijn dan het eerste plan. De orgelbouwer benadrukte dat hij alles in het werk wilde stellen om de bouw van dit instrument, het eerste in België, zo volmaakt mogelijk uit te voeren.

De Deken verkoos dan ook Cavallé-Colls plan om een volledig nieuw orgel te bouwen. De Franse orgelbouwer verkocht het oude instrument later aan de Brugse orgelbouwer Louis Hooghuis, die het in de Diksmuidse Sint-Niklaaskerk plaatste.

Het nieuwe instrument was een *Grand Orgue dit de seize pieds en Montre*. Dit betekende dat de langste pijpen van de *Montre*, met een lengte tot zestien voet of 6,10 m,⁴⁰ in het front opgesteld zouden worden. Het was één van Cavallé-Colls standaardplannen voor een orgel met twee klavieren, *Grand Orgue* en *Récit* genaamd, en pedaal met zelfstandige registers. Samengeteld zou het orgel over 30 stemmen beschikken, wat het meteen een zeer krachtig en divers instrument zou maken. Aanvankelijk was het de bedoeling om de langste pijpen van de *Montre 16* in hout te vervaardigen, waarschijnlijk om de kostprijs te drukken. Pas later werd beslist om alle pijpen van de *Montre 16* in metaal te maken.⁴¹ In juli 1853 voegde Cavallé-Coll nog een derde klavier toe, het tienstemmige *Positif*, op vraag van organist Auguste Strauven.

De positionering van de windladen⁴² op de verschillende niveaus van het orgel kan vergeleken worden met een piramide: de pedaal laden die onderin de kast staan opgesteld, bevinden zich uiterst links en rechts en vormen de basis. Op de eerste verdieping staan de windladen van het *Grand Orgue* en het *Positif* in het midden opgesteld. De top van de piramide wordt gevormd door de windlade van het *Récit*, die zich onder de nok van de orgelkast bevindt. Omdat de breedte van de niveaus afneemt met de hoogte, krijgen de langste pijpen van de onderliggende windladen voldoende ruimte. In afbeelding ziet men een overzicht van de toegangsdeur, doxaaltrap, een deel van het pijpwerk van het *Grand Orgue* (links), het pedaal (in het midden achter de trapleuning – *Bombarde 16*, *Flûte 8* en *Contrebasse 16*) en het *Positif* (rechtsonderaan).

⁴⁰ Hierbij is de lengte van het klanklichaam van de pijp (5,20 m) opgeteld bij de lengte van de pijpvoet (90 cm). Deze afmetingen zijn afkomstig uit CAVAILLE-COLL, A., op.cit., 1979, p. 26.

⁴¹ In zijn verslag *Bibliothèque Nationale de France*, Parijs, nr. 195 uit *États des orgues*, nr; 133, p. 287 van 10 maart 1856, overloopt Cavallé-Coll minutieus de verschillende aanpassingen aan het oorspronkelijke bestek. Een analyse van dit verslag was het onderwerp van ons artikel in *Orgelkunst*.

⁴² Een windlade bestaat uit een luchtdichte houten kast, waarin de kleppen via mechanische verbindingen met de klavieren de luchttoevoer tot de pijpen regelen, die zich bovenop de windlade bevinden.

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

Kenmerkend voor dit pre-symfonische orgel is de volgorde van de drie klavieren: het *Positif* (het onderste klavier), het *Grand Orgue* (het centrale klavier), het *Récit* (het bovenste klavier). Het is pas vanaf het orgel in de nieuwe Sainte-Clotildekerk te Parijs (1859) – waar César Franck de eerste titularis-organist zou worden – dat het *Positif* als tweede klavier geplaatst werd, boven het *Grand Orgue* en onder het *Récit*. Opvallend genoeg vertoont het initiële, niet-gerealiseerde bestek voor dit instrument uit 1853 sterke overeenkomsten met de dispositie van het orgel in Gent. Dit instrument wordt beschouwd als het eerste symfonische orgel, een instrument gericht op het *crescendo*, terwijl het orgel in de Sint-Niklaaskerk nog een romantisch instrument is. Het *Positif* staat bijvoorbeeld onder de laagste winddruk van het hele orgel en heeft dus niet de functie van een tweede *Grand Orgue*, zoals bij het orgel in Sainte-Clotilde.⁴³

4. De orgelkast

Hoewel Jacques Van Hoecke⁴⁴ doorgaans aangewezen wordt als de auteur van de orgelkast⁴⁵, is Auguste Van Assche⁴⁶ de eigenlijke architect. Hij baseerde

⁴³ HARTMANN, P., *Rapport de visite de l'orgue Cavaillé-Coll à St-Nicolas de Gent. Visite en date de 24 juin 1994*, Gent, 1994, p. 1.

⁴⁴ Jacques Van Hoecke (1802-1862) was een leerling van Louis Roelandt en was vanaf 1832 werkzaam als stadsarchitect en docent architectuur aan de Academie te Gent. Hij bouwde de kunstgrotten in de botanische tuinen van Gent, een brug die volledig in ijzer was vervaardigd en de Sint-Annakerk, op basis van plannen van Roelandt. De werken aan deze kerk werden in 1855 gestart. Zie: H.L., *Jacob (oder Jan?) Van Hoecke*, in *Allgemeines Lexikon der bildender Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 17, Leipzig, 1924, p. 182.

⁴⁵ In alle werken die over het orgel in de Sint-Niklaaskerk handelen, van krantenberichten vlak na de inspelings van het instrument tot recente publicaties over de Sint-Niklaaskerk, wordt uitgegaan van Van Hoeckes auteurschap. Toch hebben wij in de geraadpleegde correspondentie van de orgelbouwer enkel Auguste Van Assche kunnen identificeren als architect van het buffet.

⁴⁶ Auguste Van Assche (1826-1907) studeerde architectuur aan de Gentse Academie bij Louis Roelandt, Adolphe Pauli en later bij Jean-Baptiste Bethune, die hem kennis van de middeleeuwse bouwkunst bijbracht. Hij ontwierp talrijke plannen voor gebouwen in historiserende stijlen, die overal in Vlaanderen gebouwd werden, bijvoorbeeld de scholen in Latem, Nevele en Berchem, het pensionaat Sint-Hendricus en de tekenacademie te Deinze; de school en het klooster Petit Sinay in 15de-eeuwse stijl; de kerk en het klooster van de Engelse Vrouwen te Melle; de kerk en het klooster van de Barmhartige Zusters te Kwadrecht in 14de-eeuwse stijl. Daarnaast restaureerde hij tevens verschillende kerken en andere gebouwen, onder andere in Welden, Lotenhulle, Deinze, Wieze, Scheldewindeke, Loppem, alsook de Sint-Jacobskerk en de Sint-Niklaaskerk te Gent, de Onze-Lieve-Vrouw-kerk te Oudenaarde, de abdijkerk te Léau en de Sint-Pieterskerk te Sint-Truiden. Ook zorgde hij voor de reconstructie van het kasteel van Spontin. Zie: T. S., *Auguste Van Assche*, in *Allgemeines Künstler-Lexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, 5, München–Leipzig, 1992, p. 455.

JORIS DE HENAU

De dispositie van het Cavallé-Collorgel (1856)

Grand orgue (C-g⁴)		Positif (C-g⁴)	
<i>Jeux de fonds</i>		<i>Jeux de fonds</i>	
Montre	16	Quintaton	16
Montre	8	Flûte harmonique	8
Bourdon	16	Bourdon	8
Flûte traversière	8	Viole de Gambe	8
Bourdon	8	Dulciana	4
Prestant	4	<i>Jeux de combinaison</i>	
Dulciana	4	Flûte octaviante	4
(1868: Unda Maris 8)		Doublette	2
<i>Jeux de combinaison</i>		Flageolet	1
Quinte	3	Trompette	8
Doublette	2	Cor anglais	8
Fourniture IV			
Cymbale III		Pedale (C-d²)	
Bombarde	16	<i>Jeux de fonds</i>	
Trompette	8	Contre basse	16
Clairon	4	Basse	8
		Octave	4
		<i>Jeux de combinaison</i>	
Récit expressif (C-g⁴)		Bombarde	16
<i>Jeux de fonds</i>		Trompette	8
Flûte harmonique	8	Clairon	4
Flûte octaviante	4		
Viole de Gambe	8		
Viole d'amour	4		
Voix céleste	8		
<i>Jeux de combinaison</i>			
Octavin	2		
Trompette	8		
Clairon	4		
Basson et hautbois	8		
Voix humaine	8		

Speelhulpen (treden, van links naar rechts)

Orage (dondereffect)

Cop. Pédale (pedaalkoppel)

Appel d'anches pédale (schakelt pedaaltongwerken in)

Octaves graves Pos., G.O., Réc. (koppelt individuele toetsen met toetsen één octaaf lager)

Appel d'anches Pos., G.O., Réc. (schakelen klaviertongwerken in)

Accoupl. Pos./G.O., Réc./G.O. (klavierkoppels)

Trémolo voix humaine (tremulant voor het *voix humaine* register)

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

zijn ontwerp op een schets van Cavaillé-Colls vaste beeldhouwer-architect, dhr. Liénard. Van Assche ontwierp later nog een orgelkast.⁴⁷ In een laat stadium werd het ontwerp van de orgelkast uit zijn handen genomen. Het uiteindelijke meubel wordt gekenmerkt door een rijke versiering in neogotische stijl van vooral het bovenste gedeelte van het front met drie torens. De kleinere zijtorens bevatten beelden in terracotta; het beeld uit de grotere middentoren is vervaardigd uit eikenhout. De versiering van de overige delen van de kast is vrij sober, met hoofdzakelijk gestileerde planten- en bloemmotieven, in een typisch neogotische stijl. Opvallend is de overhangende middentoren, die de organist als het ware onder een gesculpteerd baldakijn plaatsens. De beeldhouwers waren François Delanier en Philippe Baert.

5. De affaire Lovaert

Toen in 1854 een subsidieaanvraag kwam vanuit de kerkfabriek van de Sint-Niklaaskerk voor de financiering van het nieuwe instrument⁴⁸, verscheen ene Evariste Lovaert⁴⁹ ten tonele. Deze jonge orgelbouwer trachtte de bouw van het orgel in de Sint-Niklaaskerk stop te zetten. Op 28 juni 1854 had hij een brief⁵⁰ geschreven naar de gouverneur van Oost-Vlaanderen, met de bedoeling het project alsnog naar zich toe te halen. Hij beweerde namelijk dat hij op de hoogte was van de nieuwste orgelbouwtechnieken en dat hij bovendien de nodige patenten en importrechten voor de Belgische markt bezat.

De gouverneur nam Lovaerts argumenten haast letterlijk over, wat leidde tot een verwerping van de subsidieaanvraag van de kerkfabriek van de Sint-Niklaaskerk⁵¹. Waar hij deze kennis had opgedaan, of juist niet, blijkt uit de volgende brief van Cavaillé-Coll aan zijn collega en rechtstreekse concurrent, de orgelbouwer Ducroquet. Blijkbaar had Evariste Lovaert vóór hij zijn

⁴⁷ Zo ontwierp hij de orgelkast van het orgel in de Heilig Kruiskerk van Heusden (1870-1871, orgelbouwer was P. Vereecken); het is niet duidelijk of Van Assche nog andere orgelkasten heeft ontworpen.

⁴⁸ Over deze subsidieaanvraag werd later een rapport opgesteld. Zie: COLSON, A., *Rapport de la commission des finances, présenté en séance du conseil communal du 6 octobre 1860, sur une demande de subside de la fabrique de l'église de St.-Nicolas*, Gent, 1860.

⁴⁹ Evariste Lovaert (1829-?) was de oudste zoon van Léonard Lovaert (1802-1872), een orgelbouwer uit Nevele. Hij bouwde onder andere orgels in Ertvelde (1857) en restaureerde een orgel in Watervliet (1869). Zie: POTVLIEGHE, G., *De familie Lovaert, orgel- en beiaardbouwers*, in *Het Land van Nevele*, juli 1972, uitzonderlijk nummer.

⁵⁰ Deze brief wordt bewaard in het Stadsarchief te Gent, F 85/2.

⁵¹ Deze uitspraak van de gouverneur werd reeds in de inleiding vermeld. De brief van de gouverneur zelf dateert van 17 augustus 1854 en wordt bewaard in het Stadsarchief te Gent, F 82/1.

bezwaarschrift naar de gouverneur verzond, eerst getracht om werk te krijgen bij de Parijse orgelbouwer. De verontwaardigde brief van de Gentenaar was dus in feite een laag-bij-de-grondse aantijging aan het adres van de Parijse orgelbouwer en dus geen gefundeerde kritiek op de technische en muzikale vernieuwingen van Cavallé-Coll.

Mon cher M Ducroquet.

Un petit intrigant nommé Evariste Lovaert, fact[eu]r d'orgues à Gand, et qui après avoir décrié nos maisons dans son pays serait bien aise d'entrer dans nos ateliers pour espionner ce qu'on y fait vient de me demander à entrer chez moi; il est certain d'être refusé et je v[ou]s engage dans votre intérêt à lui refuser également l'entrée de votre maison.

Ce petit Mr qui vient si humblement n[ou]s demander de l'ouvrage fait courir le bruit dans son pays qu'il nous intentera un procès lorsque nos orgues seront placées en Belgique car il se dit avoir un brevêt d'importation pour notre système d'orgues. Malgré le peu de fondement de ces menaces, je crois qu'il est utile d'empêcher ces petits droles de venir flairer ce qui se fait dans nos ateliers.

J'ai cru convenable mon cher Mr, de v[ou]s donner cet avis afin que v[ou]s sachiez à quoi v[ou]s en tenir sur la bonne foi du petit facteur belge.⁵²

Deze kuiperijen leidden uiteindelijk niet tot een vertraging of het stilleggen van de werkzaamheden aan het nieuwe orgel voor de Sint-Niklaaskerk. Evariste Lovaert, en bij uitbreiding de verantwoordelijke ambtenaren van het Gentse stadsbestuur en de provincie Oost-Vlaanderen, zouden François-Joseph Fétis ongewild gelijk geven wat het overheidsprotectionisme en de toestand van de Belgische orgelbouw betrof.⁵³

6. Inspelingsconcerten van het orgel

Het eerste inspelingsconcert van het nieuwe orgel in de St.-Niklaaskerk, vond plaats op dinsdag 11 maart 1856, vlak na Pasen van dat jaar.⁵⁴ Het is een sleutelmoment in de orgelgeschiedenis van de Lage Landen: het was het eerste orgelconcert *nieuwe stijl* in België, waarbij modieuze, geïmproviseerde orgelmuziek gecombineerd werd met het daartoe meest geschikte medium – een Cavallé-Collorgel.

⁵² Brief van 22 november 1854. De brief die hier weergegeven wordt, is onze eigen transcriptie uit de eerder vermelde Livre IV, en verschilt lichtjes van de brief die werd gepubliceerd door FENNER, D., op. cit., 923-924.

⁵³ We verwijzen hierbij naar het eerste deel van dit artikel. Fétis merkte op dat de Belgische orgelbouwers de middelmaat niet eens haalden, "Et qu'on ne dise pas que se serait nuire à l'industrie du pays au lieu de lui venir en aide: on ne doit pas de protection à ce qui n'en est pas digne."

⁵⁴ KREPS, J., *Un orgue centenaire*, in *Musica Sacra* 57 (1956), 183-195.

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

Een belangrijk precedent was het concert in 1842 in de kerk van *Les Billettes* te Parijs. Sigismond Neukomm⁵⁵ speelde er vier verschillende improvisaties, afgewisseld met koorwerken.⁵⁶ Het idee om orgelwerken af te wisselen met muziek voor andere bezettingen, zoals koor- en vocale solowerken, zou het inspelingsconcert als genre vorm gaan geven. Ook zou steeds vaker een beroep gedaan worden op meer dan één organist. Een eerste belangrijk publiek inspelingsconcert waaraan meerdere organisten deelnamen, vond plaats op 26 januari 1852 in de kerk van Saint-Vincent-de-Paul te Parijs.⁵⁷ Twee organisten demonstreerden voor een 'kennerspubliek'⁵⁸ om beurten de muzikale mogelijkheden van het nieuwe instrument: titularis Piétro Cavallo en Louis-James-Alfred Lefébure-Wely. Op een Bachfuga na, gespeeld door Cavallo, waren alle orgelwerken improvisaties. Lefébures optreden hield ook een programmatische 'storm' in, blijkbaar één van zijn specialiteiten. Stormimprovisaties leken sterk op de *marches, chants de guerre*, bewerkingen en variaties op bekende thema's als de *Marseillaise, Ça Ira, combats*, etc. uit de tijd van de Franse Revolutie.⁵⁹ Ook kon het gaan om muzikale verklankingen van het Laatste Oordeel en andere onderwerpen, zoals de improvisaties van Claude Bénigne Balbastre⁶⁰ bij het *Te Deum*, de middernachtmis en het *Magnificat*. Al deze improvisaties begonnen relatief rustig om vervolgens tot een gigantische klankuitbarsting te worden gevoerd; dan werd een hymne geïntroduceerd, die de lof zong van "het volk" of "de overwinning". Ook kon het gaan om de uitdrukking van een dankbetuiging of om reflectie, naargelang de omstandigheden en het programma. Soms eindigde de improvisatie daarmee, soms keerde de improvisator nog eens terug naar het openingsthema.⁶¹

⁵⁵ Sigismond Neukomm (1778-1858). Componist, organist, theoreticus, criticus en dirigent. Leerling van Johann Michael en Joseph Haydn. Zie ANGERMÜLLER, R., *Sigismund Neukomm Werkverzeichnis. Autobiographie. Beziehung zu seinen Zeitgenossen*, München-Salzburg 1977.

⁵⁶ X., in *La France Musicale*, 1842, nr. 5, p. 178.

⁵⁷ Het gaat hier uitdrukkelijk om de publieke inspelingsconcert van het orgel van Saint-Vincent-de-Paul; er was reeds een concert geweest ter ere van de patroonheilige van de kerk in juli 1851 door Piétro Cavallo. OCHSE, O., *Organists and Organ Playing in Nineteenth-Century France and Belgium*, Bloomington-Indianapolis 1994, p. 48.

⁵⁸ BOURGES, M., *Concert d'inauguration de l'orgue de Saint-Vincent-de-Paul*, in *Revue et Gazette Musicale de Paris* 19 (januari 1852), p. 37-38.

⁵⁹ Organisten en componisten uit de tijd van de Franse Revolutie speelden, uit lijfsbehoud of ter bescherming van hun instrumenten, allerlei programmatische orgelwerken.

⁶⁰ Claude Bénigne Balbastre (1727-1799) stond erom bekend massa's mensen aan te trekken met zijn improvisaties. FRANCOIS-SAPPEY, B., *Claude Bénigne Balbastre*, in *Guide de la musique d'orgue* (ed. G. CANTAGREL), Parijs 1997, 145-147.

⁶¹ OCHSE, O., op. cit., p. 48.

Het inspelingsconcert is als "genre" van zeer groot belang geweest voor de ontwikkeling van het latere orgelsolecital. Het was namelijk zeer ongebruikelijk dat organisten hun talenten buiten de traditionele kerkdiensten demonstreerden, tenzij in vriendenkring of aan een kennerspubliek; openbare orgelconcerten bestonden vrijwel niet. Concertzalen die over een vast orgel beschikten, zouden pas later ontstaan.⁶² In het inspelingsconcert werden thema's uit de religieuze en wereldse muziek vaak gemengd, zowel tijdens als na de Franse Revolutie.

7. Lefébure-Wely en Lemmens: plannen voor een dubbelconcert

Het eerste orgel van Aristide Cavaillé-Coll in België moest een succesrijke inspelingskrijgen. De procedure om een geschikte kandidaat te vinden, verliep volgens een relatief vast patroon. Cavaillé-Coll stelde een lijstje met mogelijke kandidaten voor aan de organisatoren. Vervolgens maakten die een keuze uit één of meerdere organisten. Tenslotte regelde Cavaillé-Coll nog de vergoeding voor de organist. Ook bepaalde hij de grote lijnen van het programma: de orgelbouwer als manager *avant la lettre*.

Voor het inspelingsconcert van het orgel in Gent stelde Cavaillé-Coll naast de obligate *titulaire* twee kandidaten voor: Louis-James-Alfred Lefébure-Wely, Cavaillé's favoriete organist in de jaren 1850, en Jaak Nikolaas Lemmens. Het zou niet de eerste keer zijn dat de Franse orgelbouwer deze twee organisten noemde; ook te Saint-Omer in 1855 had hij de kerkfabriek beide organisten voorgesteld.⁶³ Lefébure-Wely eiste een vergoeding van 1000 frank, een enorm bedrag voor die tijd, als men bedenkt dat een arbeider toen tussen 1200 en 1800 frank per jaar verdiende.

8. Cavaillé's muzikaal advies

De kerkfabriek koos resoluut voor Lefébure-Wely, terwijl Lemmens niet ernstig in aanmerking kwam. Lefébure-Wely stelde voor om zijn echtgenote, een getalenteerde sopraan, enkele werken te laten zingen. Ook wenste hij het orgel

⁶² Onder meer dankzij de inspanningen van Fétis zou in het Hertogelijk Paleis van Brussel de eerste concertzaal met een orgel worden gebouwd. Zie Koninklijke Bibliotheek Albertina, Brussel, Fonds Fétis, 4134, 1866, *Rapport adressé à M. le ministre de l'Intérieur sur le grand orgue, construit pour le Conservatoire royal de musique dans le Palais de la rue ducale*.

⁶³ Cavaillé-Coll introduceerde Lefébure en Lemmens voor het inhuldigingsconcert van het orgel in Saint-Omer in 1855, naast Simon, Fessy, Cavallo en Durand. Hij stelde dat ze de beste organisten waren en dat ze liefst beiden zouden uitgenodigd worden. Zie FENNER, D. (zie noot 3), 104-106.

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

een dag voor het concert te kunnen leren kennen. Het eerste concert zou plaatsvinden op dinsdag 11 maart 1856. Dat blijkt uit een brief van Cavallé-Coll aan de kerkfabriek: 3137 Mr l'abbé Verduyn curé doyen de l'église St-Nicolas à Gand⁶⁴ / 15 février [1856] / M le Doyen. J'ai communiqué à M Lefebure-Wély la lettre que v[ou]s m'avez adressée pour m'informer de la décision que v[ou]s avez prise de lui accorder l'indemnité de mille franc qu'il avait demandée pour faire l'inauguration de l'orgue de St-Nicolas. / M Lefebure [...] m'a chargé de v[ou]s dire, qu'à son tour, désirant faire bien les choses, il se propose d'ammener [sic] avec lui Mme Lefebure et de lui faire chanter 2 motets à la cérémonie. Un Ave Maria de Cherubini et un O Salutaris de sa composition. / [...] M Lefebure aurait bien désiré avoir un jour de plus pour examiner l'orgue avant la cérémonie; il s'arrangera néanmoins si v[ou]s fixez le Mardi 11 Mars pour se trouver le Lundi à Gand.

In de brief besprak de orgelbouwer ook het verloop van het concert. De aanwijzingen zijn erg concreet, en betreffen zowel praktische als muzikale aspecten. Cavallé liet doorschemeren dat het wensen zijn van de organist. Lefebure stond erop alleen te zijn op de orgeltribune. Hij had tijd nodig om zijn registraties voor te bereiden en zich te concentreren op zijn improvisaties, zodat de andere composities in het koorgedeelte van de kerk gezongen moesten worden. Deze manier van werken werd reeds met succes toegepast bij de inspelingsconcerten van onder andere het orgel van de Madeleine – waar Lefebure organist geworden was – en het orgel van Saint-Vincent-de-Paul te Parijs. Cavallé-Coll schreef: *J'ai aussi causé avec lui [L.-J.-A. Lefebure-Wely] de l'ordre de la séance. Il serait d'avis qu'elle eût lieu le soir à la lumière, comme vous le proposez [sic]; elle pourrait commencer à 7 ou 8h et durer 2 h[eu]res environ. Il désirait être seul à la tribune de l'orgue avec le facteur et le souffleur seulement. Si vous admettez les 2 motets chantés par Mme Lefebure, ils seraient accompagnés au grand orgue par son mari. / Quant aux autres morceaux de chant ils devraient être chantés au chœur et non à la tribune. L'organiste ayant besoin de l'intervalle que lui laisseraient les morceaux de chant pour préparer les jeux et réfléchir à ses improvisations. / C'est du reste ainsi que cela a eu lieu à Paris à la Madeleine, à St Vincent de Paul et ailleurs et on s'en est bien trouvé.*

Wat de andere werken betreft kon Auguste Strauven, de organist van de Sint-Niklaaskerk, zelf een programma bepalen. Het was aannemelijk dat het concert niet langer dan een tweetal uren zou duren: beter het publiek naar meer laten verlangen dan het te vervelen, was het devies. Nogmaals Cavallé-Coll: *Maintenant il faudrait que M Strauven organise lui même son programme suivant le nombre de morceaux de chant qu'il aura à faire entendre. M Lefebure jouera 5 à 6 morceaux à volonté entrecoupés par des motets ou des chœurs*

⁶⁴ Getranscribeerd uit Bibliothèque Nationale, Parijs, CAVAILLE-COLL, A., *Livre V 10 SEPTEMBRE 1855-13 JANVIER 1859.*

[...] *ce qui ferait 11 morceaux qui prendront bien 2h à 2h 1/2 de temps, ce qui serait raison[n]able. Il vaudrait mieux laisser à désirer que de fatiguer son auditoire.*

Voorts achtte Cavaillé het mogelijk een tweede concert te organiseren op donderdag 13 maart. Hoewel Lefébure officieel slechts één concert hoefde te spelen, vermoedde de orgelbouwer dat de man nog gevoeliger zou zijn voor applaus dan voor geld en er wel een tweede concert zou komen. Is het niet voor het grote publiek, dan toch voor een kennerspubliek: *Il serait possible que n[ou]s obtenions une 2me séance pour le Jeudi [...] Je me suis bien gardé de faire part de cette pensée à M Lefebure, mais comme je le sais encore plus sensible aux éloges qu'à l'argent, j'espère qu'il ne sera pas difficile d'arriver à une deuxième séance, sinon pour le public du moins pour les amateurs.*

Het concert kon best voorafgegaan worden door een kerkelijke inhuldigingsplechtigheid door de bisschop van Gent: *Je crois qu'il serait bon de faire précéder cette séance par la cérémonie de la bénédiction de l'orgue par Mgr l'Evêque de Gand.*

Het volgende deel van Cavaillé-Colls brief ging over de inspectiecommissie bij de oplevering van het nieuwe instrument. De inspectie was noodzakelijk volgens het contract van de kerkfabriek met de orgelbouwer. Verder was het natuurlijk ook een prestigezaak voor de orgelbouwer en de kerk om het nieuwe instrument te laten onderzoeken en te loven door een schare specialisten, onder leiding van François-Joseph Fétis: *J'ai vu avec satisfaction que v[ou]s avez engagé M Fétis à présider la commission de réception des travaux et que v[ou]s adjoigniez à Mr Fétis quelques autres personnes qui ont votre confiance. Quant à moi, je m'en rapporterai à la commission que v[ou]s avez choisi[e]. / [...] Je me trouverai à Gand pour assister la commission dans cet examen. D'ici j'ai l'honneur de v[ou]s soumettre un état général de travaux de l'orgue comparé avec le devis que je v[ou]s prierai de faire vérifier par la commission.*

9. Het programma

Van 1 tot en met 11 maart 1856 verscheen in *Le Messenger de Gand* een volgende bericht met aankondiging van het programma⁶⁵.

De toegangsprijs werd vastgesteld op 2 frank per persoon. Het feit dat in een kerk entreegeld werd gevraagd, zou voor hevige reacties zorgen, vooral vanwege het 'gewone volk'. Op één werk na, het *Offertoire* in cis, zou Lefébure alle orgelmuziek improviseren. Lefébures improvisaties werden afgewisseld

⁶⁵ *Le Messenger de Gand*, nr. 61, 1 maart 1856, 1.

SÉANCE D'INAUGURATION DU GRAND ORGUE

**De l'Eglise S. Nicolas
A GAND.**

**Construit par M. ARISTIDE CAVAILLE-COLL,
Facteur d'Orgues
à Paris,
Le mardi 11 mars 1856,
à 6 heures précises du soir.**

PREMIERE PARTIE

- 1° Improvisation sur l'orgue par M. Lefébure-Wely, organiste du grand orgue de la Madeleine à Paris
- 2° Introduction des sept dernières paroles de Notre Seigneur J.-C. par la Société du *Cercle Musical*, sous la direction de M. A. Morel
Mercadante
- 3° Improvisation sur l'orgue par M. Lefébure-Wely
- 4° Ave Maria pour ténor, chanté par Mr. Dommange
Cherubini
- 5° L'Offertoire en UT Dièze mineur avec pédale obligée, composée et exécutée par M. Lefébure-Wely.
- 6° Adoro te, choeur, par la société: Le Cercle Musical, composé par le R.P. Dedoss, de la Compagnie de Jésus.

SECONDE PARTIE

- 7° Improvisation sur l'orgue, par M. Lefébure-Wély.
- 8° Adjiciat Dominus, pour baryton, chanté par M. Vandenhove, membre du Cercle Musical
Mendelssohn
- 9° Improvisation sur l'orgue par M. Lefébure-Wély.
- 10° Cantique du célèbre Stradella (1667) pour ténor, chanté par M.
- 11° Hymne Sacré, grand choeur chanté par la Société Royale des Mélomanes, sous la direction de M. Ch. Miry
Ch. Miry
- 12° Improvisation finale sur l'orgue par M. Lefébure-Wely.

On peut se procurer les Cartes d'Entrée, dont le prix est fixé à 2 Fr. par personne, chez MM. TESSARO & Cie, rue des Champs, n° 75.

met twee koren en twee vocale solisten, dhr. Vandenhove en Albert Dommange. Opvallend is dat Mevr. Lefébure niet zou zingen. Het eerste koor, de *Cercle Musical*, was een relatief nieuw ensemble. Het stond onder de leiding van ene M.A. Morel: *un jeune violoniste qui a joué récemment dans le concert spirituel des Mélomanes*.⁶⁶ Het tweede ensemble, de Société Royale des Mélomanes – dat gesticht werd op 1 oktober 1838 en vandaag nog steeds actief is⁶⁷ – had een grote bekendheid opgebouwd⁶⁸ en stond onder leiding van Karel Miry.⁶⁹

10. Het muziekkonds van de Sint-Niklaaskerk

Van de werken die de koren en solisten uitvoerden, bevinden zich verschillende partituren in het ‘muziekkonds’ van de Sint-Niklaaskerk, dat thans bewaard wordt in het Bisschoppelijk archief te Gent.⁷⁰ Het betreft de werken van Mendelssohn, Mercadante, Cherubini en De Doss.

Het muziekkonds van de Sint-Niklaaskerk bevat tevens werken van componisten die actief waren vanaf het einde van de 18de tot het midden van de 20ste eeuw, zoals muziek van Frans Jozef Krafft⁷¹, voormalig kapelmeester van de Sint-Baafskathedraal te Gent, en een opdrachtwerk van Pierre of Pieter Verheijen, dat in opdracht van de Sint-Niklaaskerk geschreven werd ter ere van Joseph Haydn en in dezelfde kerk uitgevoerd op 9 april 1809. Verder vonden we nog een *Laudate Dominum* voor groot orkest en koor van organist Auguste Strauven uit de periode vóór 1856.

Ook bevat de collectie werken van latere organisten-kapelmeesters van de Sint-Niklaaskerk zoals Désiré van Reysschoot en Cyriel van den Abeele⁷², respectievelijk een *Alma Redemptoris* voor sopraan, driestemmig koor, orgel,

⁶⁶ *Chronique musicale. Inauguration de l'orgue de St-Nicolas*, in *Le Messager de Gand*, nr. 72, woensdag 12 maart 1856.

⁶⁷ VANDRIESSCHE, M.-R., *Aspecten van het muziekleven te Gent in de 19de eeuw. Proeve tot een systematisch-biografische benadering*, (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling), Gent, 1998, 151-174.

⁶⁸ Zie WANGERMEE, R., *VII Les Sociétés de Musique*, in *La Musique en Belgique. Du Moyen Age à nos Jours*, Brussel, 1950, 425.

⁶⁹ Karel Miry (1823-1889) was één van de eerste componisten die opera's componeerden op Vlaamse teksten, meestal van de hand van zijn oom Hippoliet van Peene (1811-1864), tevens dichter van de tekst van Miry's *Vlaamse Leeuw*.

⁷⁰ Het fonds wordt momenteel volledig geïnventariseerd door een musicoloog van de Alamire Foundation te Leuven.

⁷¹ Frans Jozef Krafft (1721-1795), kapelmeester en componist.

⁷² VAN MOL, J., *Cyriel Van den Abeele (1875-1946) en het orgel van de Sint-Niklaaskerk in Gent*, in *Orgelkunst*, 27, nr. 2, juni 2004, p. 98-109.

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

cello en contrabas, een *Hymne au Sacré-Coeur*, eveneens voor driestemmig koor met begeleiding van orgel, cello en contrabas, en een *Salve Regina* van Van den Abeele.

De twee werken van Van Reysschoot zijn interessant, enerzijds vanwege de muzikale kwaliteiten, en anderzijds omwille van het gebruik van het orgel. Zo tonen de aanwijzingen voor de speelwijze aan dat Van Reysschoot op de hoogte was van de nieuwste tendensen in de Franse orgelmuziek. Zijn registratie- en dynamische aanduidingen worden gekenmerkt door een uitgebreid en afwisselend gebruik van de zwelkast, die rondom het pijpwerk van het *Récit* is gebouwd en door middel van luikjes door de organist afgedicht kan worden. Passages met de grondstemmen van het *Grand Orgue* en de *Hautbois* van het *Récit* worden afgewisseld met passages met de *Trompette* van het *Grand Orgue*.⁷³

Désiré van Reysschoot was kapelmeester-organist van de Sint-Niklaaskerk van 1867 tot 1901.⁷⁴ Hij maakte onder meer deel uit van de expertenjury bij de oplevering van het grote Schijven-orgel in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen in 1891.⁷⁵ Cyriel van den Abeele was de laatste kapelmeester-organist van het Cavaillé-Collorgel in de Sint-Niklaaskerk. Enkele van zijn composities werden opgenomen in een verzameling met contemporaine orgelcomponisten, uitgegeven in Parijs.⁷⁶ Hij stond in de eerste plaats echter bekend om zijn improvisaties tijdens de zon-

⁷³ Met dank aan Katrien Steelandt, niet alleen voor het nemen van enkele foto's van deze partituren, maar vooral voor haar bereidwillige medewerking bij het doornemen van het zéér stoffige en omvangrijke muziekbestand van de Sint-Niklaaskerk.

⁷⁴ Désiré van Reysschoot liet op verschillende plaatsen in het orgel zijn naam en functie achter. Tevens vermeldde hij begin- en einddatum van zijn carrière als kapelmeester-organist.

⁷⁵ *Orgue Monumental de la Cathédrale d'Anvers construit par MM. Pierre SCHYVEN & Cie. facteurs d'orgues, à Bruxelles*, Brussel, 1892 ; facsimile: Brussel, 1985, p. 16.

⁷⁶ VAN DEN ABEELE, C., *Andante con espressione, à mon Curé Le très Révérend Monsieur l'Abbé Cruyt*, in *Les maîtres contemporains de l'orgue* (ed. J. Joubert, III), Parijs 1912, 205-207. Zie EECKELOO, J., *Belgische orgelmuziek uit de 19e eeuw. Bibliotheek Koninklijk Conservatorium Brussel (II)*, in *Orgelkunst* 10 (1997), nr. 4, 35.

dagse hoogmis⁷⁷ en slaagde erin een ruim publiek te bereiken. Belangstellenden uit Antwerpen reisden op zondag bijvoorbeeld naar Gent om Van den Abeele te horen improviseren.⁷⁸

Het leeuwendeel van de partituren in de collectie bestaat echter uit muziekdrukken van Duitse en Franse componisten van religieuze *Gebrauchsmusik* uit de tweede helft van de 19de eeuw. Deze partituren zijn een aanwijzing voor de hoge graad van muzikale activiteit in de Sint-Niklaaskerk. Gezien de vele kopieën uit de directiepartituren ging het om een vrij omvangrijk orkest. Opvallend is de afwezigheid van werken voor orgelsolo: de organisten improviseerden veel en kochten orgelpartituren met eigen middelen.

Uit analyse van de kerkbegrotingen tussen 1846 en 1914⁷⁹ blijkt dat de kerk in de tweede helft van 19de eeuw steeds een relatief stabiele basisbezetting kende. Naast de organist-kapelmeeester werden telkens vier zangers betaald, een serpentist,⁸⁰ drie violisten en een vijftal koralen of koorknepen. Daarnaast waren er een drietal klokkenluiders en een 'orgelblazer'.⁸¹ Vanaf 1857 werd de serpentist – die waarschijnlijk als te ouderwets werd ervaren⁸² – vervangen door een 'basspeler' en verdwenen de violisten uit de begroting. Later verscheen de uitgavenpost 'muziek en instrumenten', maar daarbij ging het om relatief kleine bedragen.

Dat het orgel in Gent zou komen was echter vooral aan de concrete inspanningen van de organist van de Sint-Niklaaskerk, Auguste Strauven, te danken en, nog belangrijker, aan die van kanunnik Désiré-Ignace Verduyn, deken van de Sint-Niklaaskerk. Fétis zou de inspectiecommissie bij de oplevering voor-

⁷⁷ In een geschreven mededeling in het gastenboek van een tentoonstelling die we organiseerden in de zomer van 2001, schrijft zijn kleinzoon Etienne van den Abeele: "Mijn grootvader Cyriel van den Abeele was de laatste koster organist en tevens componist van de Sint-Niklaaskerk vóór de restauratie [van de kerk]. Hij was zeer gekend omwille van de elfurenmis en zijn vrije improvisaties op het Cavallé-Coll-orgel. Hij behaalde verscheidene prijzen van uitmuntendheid. Hij was ook dé kandidaat voor de functie van directeur v/h conservatorium doch zag omwille van een politieke benoeming dit aan zijn neus voorbijgaan. Dit heeft hem tijdens zijn laatste jaren getekend."

⁷⁸ Deze informatie werd ons meegedeeld door pastoor Vereecken van de Gentse Sint-Annakerk, die deze organist nog heeft horen spelen.

⁷⁹ Deze begrotingen bevinden zich in het Stadsarchief te Gent, nr. P-XV/115.

⁸⁰ Een serpent is een blaasinstrument met een gekruld, conisch klanklichaam en met een mondstuk zoals bij een koperblazer. Door middel van een zestal openingen die met de vingers afgedekt kunnen worden, kan de serpentist de toonhoogte bepalen. Het instrument werd reeds in de 16de eeuw gebruikt.

⁸¹ De taak van deze laatste bestond in het bedienen van de blaasbalgen van het orgel.

⁸² Voor een treffende kritiek zie ondermeer OCHSE, O., *Organists and Organ Playing in Nineteenth Century France and Belgium*, Bloomington (Ind., V.S.), 1994, p. 132.

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

zitten, maar hij trok zich in laatste instantie terug. De reden: zijn protégé, Jaak Nikolaas Lemmens, was niet uitgenodigd om deel te nemen aan het inspelingsconcert. Over deze affaire vloeyde achteraf nog heel wat inkt.⁸³

Op 6 maart 1856 schreef Cavallé-Coll Fétis een brief,⁸⁴ waarin hij zich verontschuldigde voor het feit dat Lemmens niet was uitgenodigd. De orgelbouwer verwees expliciet naar het vernoemde rapport voor de Koninklijke Academie van Fétis uit 1850, en sprak een duidelijk *mea culpa* uit, maar weet de weigering van het kerkbestuur om enkel Lefébure uit te nodigen aan de hebzucht van deze laatste.

Cavallé-Coll achtte de steun van Fétis duidelijk erg hoog, maar Lefébure bleef op dat moment zijn favoriete organist. Voor andere inspelingsconcerten waarbij de financiële eisen van Lefébure-Wely de betrokken kerkfabrieken voor problemen stelde, stond de orgelbouwer steeds aan de kant van Lefébure.⁸⁵ Bovendien beweerde de orgelbouwer achteraf dat de kerkfabriek van de Sint-Niklaaskerk 'minstens 3000 francs' aan entréegeld had binnengehaald.⁸⁶

11. Een recensie van het inspelingsconcert van 11 maart 1856

Een anonieme recensent van *Le Messenger de Gand* ontpopte zich in zijn verslag van het inspelingsconcert op 11 maart 1856⁸⁷ tot een expert op het gebied van de geschiedenis en de evolutie van de orgelbouw, die hij liet culmineren in het werk van Aristide Cavallé-Coll. Hij citeerde ondermeer uit een artikel van Abbé Lamazou, één van Cavallé's belangrijke beschermheren en opdrachtgevers.⁸⁸ Het derde deel van het artikel behandelde tenslotte het concert zelf, waarin zowel de muzikale prestaties als enkele reflecties over het opzet van het concert werden besproken.

Na een eerste waardering van het suave orgelspel van de Parijse organist volgde een gepassioneerde lofrede die de kern van Lefébures improvisaties bloot trachtte te leggen. De recensent stelde dat Lefébures orgelspel, in tegenstelling tot de Duitse fugatische stijl, volkomen tegemoet kwam aan de 'sensuele noden' van de luisteraar.

⁸³ Zie FENNER, D., op. cit., p. 105 en O. Ochse, op. cit., p. 51; HUYBENS, G., *Cavallé-Collorgels in België. 1859 [sic; 1856]-1891*, in *Orgelkunst* 10 (1997), nr. 4, p. 5-30.

⁸⁴ Het gaat om brief Bibliothèque Nationale de France, Parijs, nr. 3155, Livre V.

⁸⁵ Zie FENNER, D., op.cit., p. 973-974.

⁸⁶ Idem.

⁸⁷ *Le Messenger de Gand*, nr. 72, woensdag 12 maart 1856, p. 1-9.

⁸⁸ Lamazou zou later onder andere zorgen voor de toewijzing aan Cavallé-Coll van het contract voor de restauratie van het monumentale orgel in de kerk van Saint-Sulpice te Parijs.

Ook prees hij de *mise-en-scène* van het concert door de organisatoren, die blijkbaar op het hoogtepunt van de Lefébure's stormimprovisatie het gaslicht doofden. Niet alleen juichte de recensent deze geniale ingreep toe, zoals een operacriticus een element uit een operaregie prees, bovendien staaft hij het effect van deze illusie aan de hand van het emotionele verhaal van een luisteraar. De vrouw in kwestie zag klaarblijkelijk een analogie tussen het bijbelse verhaal van de handelaars die door Christus uit de tempel te Jeruzalem werden verjaagd, en de stormimprovisatie van Lefébure in de Sint-Niklaaskerk. Deze dame verwachtte dat Christus elk moment de kerk kon binnenstormen, gewapend met een leren riem om de duivel uit te drijven.

De criticus vervolgde zijn recensie met een bespiegeling over de prestaties van de verschillende musici, vanuit een vertrouwdheid met hun individuele voorgeschiedenis binnen de context van de toenmalige Gentse muziekcène. De heren Vandenhove, bariton, en Dommange, tenor, bleken goede vertolkers. Het Ave Maria in F van Luigi Cherubini is een langzame compositie met een eenvoudig geharmoniseerde solomelodie. Het Adjiciat Dominus in Es (opus 31, nr. 3) van Felix Mendelssohn-Bartholdy, is een kort arioso voor bariton. Ook hier ging het om een pretentieloos werk.

Vervolgens wees de recensent op het gebrek aan coördinatie wat de samenhang betreft binnen het koor Le Cercle Musical en de geringe muzikale creativiteit van het werk van de jezuïet Adolphe De Doss. Mercadantes *Les Sept Dernières Paroles de Notre Seigneur Jésus Christ* werd daarentegen positief beoordeeld.

De *Société Royale des Mélomanes*, onder leiding van Karel Miry, bracht diens *Hymne sacrée*. Het koor had deze compositie reeds vertolkt ter gelegenheid van de eerste-steenlegging op 1 september 1853 van de monumentale Sint-Annakerk te Gent door Koning Leopold I.⁸⁹ De recensent wees op de religieuze inslag van het koor en de communicatiestoornis met de organist.

De recensie van het muzikale gedeelte van het concert eindigde met enkele intrigerende opmerkingen. Nadat de recensent het profane karakter van het gebeuren had aangeklaagd, wees hij op het kabaal dat veroorzaakt werd door het publiek en het feit dat de menigte op de Korenmarkt – het bekende plein voor de kerk – moest tegengehouden worden door gewapende politiemannen en brandweerlieden!

⁸⁹ TONEL, A., 1838-1888: *Annales de la Société Royale des Mélomanes, publiés d'après les documents déposés aux archives de la Société*, Gent s.a., 49. Overgenomen uit VANDRIESSCHE, M.R., op. cit., (zie noot 18), 120.

12. 'Volkse' reacties op het concert

Een groot aantal van de liederen, pamfletten en hekeldichten die het concert bekritisieren, werden achteraf gebundeld.⁹⁰ Het gaat hoofdzakelijk om Vlaamse teksten. De meeste auteurs beweerden dat ze gelovig zijn en ze namen allen aanstoot aan het wereldse, heiligschennende karakter van het concert. Toch waren ze niet gespeend van antiklerikalisme.⁹¹ In hun publikaties laakten ze niet alleen het feit dat entreegeld werd gevraagd en dat daardoor alleen 'de rijken' welkom waren, maar vooral de hoogmoedige houding van de clerus. Eén van de opmerkelijkste hekeldichten was getiteld *Twee frankskens*⁹².

Twee frankskens

Refrein

't Is 'nen boel, 'nen boel, 'nen boel,
De kerke wordt een zale,
't Is nen boel, 'nen boel, 'nen boel,
Twee frankskens voor nen stoel.

Sinte Niklaes die is herschepen,
't Is er concert, in 't kort 'nen bal,
Och! Wat eene rente voor de papen,
Als 't er maer oordjes [geldstukken] regenen zal.
Toe, juffers, maekt u prachtig,
Neemt, heerkens, uw lorgnons,
Plezier is er waerachtig,
A bas den Vaderons.

Kerk en kapel stond vroeger open
Voor het gebed, maer 't is gedaen,
Toe, komt naer Sinte Niklaes geloopen,
Wat wilt de naer St-Pieters gaen?
Men leest hier geen getyen,
Ons Heere is weggeleid,
Ge meugt er klappen, vryen,
Met meiskens fyn gekleed.

't Is nen theater met machinen,
De pastor is er directeur,
Hy inviteert u, knappe *kienen*,
Maer 't is twee frankskens aen de deur.
Men steekt den armen buiten,
Dien brol, *non accepté*.
Met cents en halve kluiten,
Wat doet 'ne mensch daer meê?

* Het gaat hier om de populaire opera *Robert le Diable* van Meyerbeer (1831). Deze opera werd bekend omwille van de spectaculaire *mise-en-scène* door Edmond Duponchel in de Opéra te Parijs. Zie: ALLEVY, M.-A., *La mise-en-scène en France, dans la première moitié du dix-neuvième siècle*, Parijs 1938, 101-102. Lefébure had reeds jaren tevoren de Parijse pers geshockeerd met een *fantaisie* op thema's uit deze opera. Zie: *Revue et Gazette musicale* 9, 296.

't Is een concert met groot spektakel,
't Orgel dat doet den donder naer
[gewestelijk taalgebruik; 'het orgel imiteert de don-
der'],
'k Kroop haest van schrik in 't tabernakel.
De vryers schoven er digt te gaër [bijeën].
't Werd in de kerke duister,
't Was juist lyk in *Robert*;^{*}
De gaz kwam weër met luister,
En de tenor zong zijn *air*.
't Is nen boel, enz.

De pastoor was in jubiliatie,
Hy had al d'oordjes [geldstukken] in den zak,
De kwezels, al in admiratie,
Plakten gelyk in een barak.
Zy zeiden menigen keere:
't Concert verdient toch lof!
Maer ach! Ons Lieven Heere
Lag in 't onderste schof.

Hy die dit liedje kwam te dichten,
Is eenen stillen, christen man,
Die naer de kerk gaet en te biechten,
Maer met geen nesten [geestelijken] om en kan.
Te Paesschen zullen ze zeggen:
't spektakel is een hel!
maer 'k zal hun wederleggen:
'Ge speelt nu ook in 't spel.'
[...]

⁹⁰ Universiteitsbibliotheek, Gent, *Documenten nopens de kerk van den heiligen Nikolaas*, nr. G 14049. Met dank aan Gabriël Verduyn.

⁹¹ TINDEMANS, C., *Van Peene, Hippoliet*, in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* II, Tielt-Bussum 1975, 1183-1184.

⁹² Op dezelfde melodie van het populaire liedje *C'est l'amour, l'amour l'amour*, werd nog een ander spotlied gedicht, getiteld *Dompers en dompelaers*.

Ook Hippoliet Van Peene, notabene de oom en librettist van Karel Miry, en hevig antiklerikaal, liet zijn dichtkunst de vrije loop⁹³.

Liedje

Voor de vuist gedicht tydens het groot Concert gegeven
in St.-Nikolaes kerk den 11 Maerte 1856.

Stemme: Sur l'air du tra la la.

[...]

4.

Een man klopte op de deur terwyl men plakken [applaudisseren] dierf.

Hy kwam Ons Heere halen voor zyn vrouw die stierf.

Men zei 'Ons Heer is uit, hy houdt niet van dat spel.'

De vrouw stierf zonder Hem en ging direkt naer d'hel

[...]

Van Peene.

Prys: 5 centimen.

Dit Liedje wordt verkocht ter Lafenis van de ziel der arme vrouw die door dat ongelukkig concert zonder beregten gestorven is.

Naast deze volkse reacties op het inspelingsconcert, verscheen een pamflet van de hand van advocaat E. Dervaux, getiteld *Profanation et sacrilège*.⁹⁴ Dervaux wisselde zijn geëmotioneerde betoog over de teloorgang van de katholieke eredienst af met cynische opmerkingen over de toegangsprijs, de make-up van de dames, de frivoliteit, het irritante gelach, het geflikflooi van de toeschouwers in de kerk en de houding van de geestelijken, om tenslotte over te gaan in cynisch scheldproza: *Kom allen, rijken; achteruit alle anderen, armen, bedelaars, arbeiders, canaille! [...] Godslasteraars, heiligschendende pastoors!... verander uw kerken in concert- of danszalen!*

13. De inspelingsconcerten van 12 en 13 maart 1856

Zoals Cavaillé-Coll vermoedde, zou Lefébure bereid gevonden worden om zijn improvisatiekunsten nog een tweede maal voor de massa enthousiaste luisteraars te demonstreren. Dezelfde recensent van het eerste inspelingsconcert maakte ook een verslag van dit tweede optreden op donderdag 13 maart 1856. Lefébure speelde blijkbaar met nog meer inspiratie.

⁹³ Universiteitsbibliotheek, Gent, nr. G 14049/22, VAN PEENE, H., *Liedje voor de vuist gedigt, tydens het Concert in St-Nikolaeskerk*, in *Documenten nopens de kerk van den heiligen Nikolaas*. Ook een handgeschreven tekst van hetzelfde lied en een tweede gedrukte versie bevinden zich in deze bundel.

⁹⁴ Universiteitsbibliotheek, Gent, nr. G 14049/26, DERVAUX, E., *Profanation et sacrilège. Concert à grand orchestre à l'église St. Nicolas. Mardi 12 février 1856. Deux francs d'entrée*, Antwerpen 1856.

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

Eén dag eerder liet ook de jonge Alphonse Maily⁹⁵ van zich horen. Maily had in 1848 een eerste prijs gehaald in de orgelklas van Jaak-Nikolaas Lemmens. De recensent vermeldde dat Maily op dat moment tevens organist was in de Sint-Jozefskerk te Brussel, waar Hippolyte Loret in 1848 een orgel had gebouwd⁹⁶. De journalist van *Le Messager de Gand* gaf de jonge organist een positieve kritiek. Daarnaast pleitte hij ervoor een orgelklas aan het Gentse Conservatorium op te richten. Zinspeelde de recensent hier op een mogelijke aanstelling van Maily in Gent?

14. Fétis' reactie

In april 1856 verscheen in de *Revue et Gazette Musicale de Paris* een zeer kritisch artikel van François-Joseph Fétis, getiteld *L'orgue mondaine et la musique érotique à l'église*.⁹⁷ Het artikel zou voor een polemieek zorgen in Franse pers.⁹⁸ Hoewel het geen recensie van de concerten van 11, 12 en 13 maart 1856 betrof, was het een reactie op de artikelen van de journalist van *Le Messager de Gand*. Fétis noch Lemmens waren immers aanwezig bij de inspelingsconcerten in de Sint-Niklaaskerk. Fétis citeerde bovendien letterlijk uit de hierboven besproken artikelen. Wel vermeed hij elke referentie aan het nieuwe instrument van Cavaillé-Coll, maar concentreerde zich des te meer op Lefébure-Wely's optreden. Fétis ergerde zich in hoge mate aan het wereldse karakter van het concert, en hekelde de stijl van Lefébure en alle andere Franse organisten. Hij haalde eerst op welke manier Lefébure-Wely voldoening bleek te geven aan de verwachtingen van zijn publiek, en stelde vervolgens de retorische vraag "wat zegt u dáárvan?".

Fétis voorspelde vervolgens het einde van de katholieke eredienst: "wat over zal blijven is een sterorganist die aan de zinnelijke noden (*les besoins sensualistes*) van zijn publiek tegemoetkomt en daarvoor beloond zal worden met

⁹⁵ Jean Alphonse Ernest Maily (1833-1918). CALLAERT, W., *Alphonse Maily (1833-1918). Een vergeten grootheid van de Belgische orgelkunst*, in *Orgelkunst* 20, nr. 3, september 1997, p. 2-36.

⁹⁶ Dit instrument bevindt zich in de voormalige Sint-Jozefskerk van de Paters Redemptoristen te Brussel. De kerk heeft lange tijd toebehoord aan de Syrisch-orthodoxe Christenen en is sinds september 2001 eigendom van de Fraternité Sacerdotale Saint-Pie X.

⁹⁷ FÉTIS, F.-J., *L'orgue mondaine et la musique érotique à l'église*, in *Revue et Gazette Musicale de Paris* 23, nr. 14, april 1856, p. 1-6.

⁹⁸ FÉTIS, F.-J., op. cit., p. 1. Het tijdschrift voegde bij de publicatie van het artikel zelf de volgende kritische noot toe : « Nous insérons, sans rien y changer, l'article que l'on va lire, mais, tout en respectant profondément les opinions de l'homme éminent qui l'a signé, nous croyons devoir déclarer qu'elles ne sont complètement les nôtres, et nous faisons nos réserves tant à l'égard d'un des artistes dont le nom y figure, qu'à l'égard de plusieurs autres qui ne sont pas y nommés. »

applaus. De eucharistie zal weldra bestaan uit een encenering van consecratie en communie. De heilige mis zal verworden tot een ballet". Er moest volgens Fétis teruggegrepen worden naar ernstige muziek. Opvallend was dat hij precies in zijn strijd tegen het "sensualisme" het religieuze sentiment als tegendeel poneerde. Zijn argumentatie was emotioneel: "wiens ziel wordt immers bij de beluistering van dergelijke ernstige muziek niet doordrongen van een zuiver en religieus gevoel?".

Fétis plaatste niet alleen het religieuze sentiment tegenover de zinnelijkheid. Ook riep hij Alphonse Mailly uit tot de verdediger van de strenge, contrapuntische stijl. Fétis stelde de "vulgaire" stijl van de Franse organist tegenover de "strenge" stijl van de voormalige Brusselse conservatoriumstudent. Mailly was één van de beste leerlingen van Lemmens en hij verstond, opmerkelijk genoeg, de kunst om orgel te spelen zoals enkele illustere organisten uit de 17de eeuw – Frescobaldi, Froberger en de Kerll – precies de componisten naar wie Fétis onderzoek had verricht.

Zoals in *Sur l'état actuel de la facture des orgues* (1850), poneerde Fétis opnieuw dat Lemmens en zijn leerling Mailly de kunst van het orgelspel via een ononderbroken overlevering geleerd zouden hebben van Johann Sebastian Bach. Tevens werden technische concepten aangekaart, die verband hielden met de speelwijze, zoals het legatospel door vingersubstitutie en het virtueuze pedaalspel. Fétis vergoelijkte de improvisaties van Mailly: ze zouden onbeduidend zijn omdat ze binnen de eredienst vielen, die geen muzikaal ontwikkelingsdenken zou toelaten. De sessie die de jonge organist op woensdag 12 maart 1856 speelde, was echter een optreden buiten de eredienst, uitsluitend bedoeld voor een beperkte groep geïnteresseerde luisteraars. De improvisatiekunst was in die tijd van groot belang, zowel binnen de eredienst als het concertleven, en ook binnen het officiële onderwijs aan het Parijse Conservatorium.

Fétis ging in zijn kritiek op alle Franse organisten nog een stapje verder. Dat ze zich te buiten gingen aan "de manie die ze improvisatie noemen", verklaarde voor hem hun absolute minderwaardigheid. Niet één onder hen mocht zich volgens Fétis beroepen op wat "men de opleiding van de organist noemt" – doelend op de interpretatie van virtueuze, geschreven orgelmuziek. De Franse organisten zouden niet eens in staat zijn Bachs grote werken uit te voeren. In één haal werden alle bekende Franse organisten sinds Couperin als improviserende beunhazen afgedaan – Marchand, Clérambault, Calvière, Daquin, Balbastre, Charpentier.

15. De reactie van Abbé Lamazou

Vanzelfsprekend kon een reactie vanuit de Parijse pers niet uitblijven. Met name Abbé Lamazou, één van Cavaillé's belangrijke beschermheren, gaf in

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

Fétis' eigen *Revue et Gazette Musicale de Paris*⁹⁹ een genuanceerde visie op het gewraakte concert van Lefébure. Hij vermoedde dat bij Fétis' reactie niet alleen loutere muzikale argumenten meegespeeld hebben, maar tevens "begrijpelijke nationale gevoeligheden"¹⁰⁰. Hij prees daarbij het orgelspel van Lemmens en verwees naar een concert dat enkele jaren tevoren in Parijs had plaatsgevonden. In dat geval was alleen Lemmens en niet Lefébure uitgenodigd, wat vergelijkbare reacties had losgeweekt.¹⁸¹ Lamazou merkt op dat Fétis de artikelen in *Le Messager de Gand* slechts onvolledig citeerde en dat hij zijn artikel voorzien had van een tendentieuze titel: hij stelde dat de muziek van Lefébure uitgesproken religieus van aard is – van erotisch geen sprake.

De *abbé* besloot met de bedenking dat Fétis zijn beschermeling en conservatoriumleraar Jaak-Nikolaas Lemmens een voortrekkersrol wilde toedichten. Hij gaf hier blijk van een groot vertrouwen in de gelijkwaardigheid van de verschillende artistieke visies en kwaliteiten van de Belgische en de Franse organisten.

Ironisch genoeg was het uitgerekend Cavallé-Coll die later enkele "nieuwe" virtuozen, onder anderen Charles-Marie Widor (1844-1937), naar het Brusselse Conservatorium zou sturen, overtuigd van Lemmens' superioriteit als pedagoog. Speelde de discussie rond het Gentse concert daarbij een rol?

16. Tot besluit

Het orgel in de Sint-Niklaaskerk te Gent, dat gebouwd werd tussen 1853 en 1856, is niet alleen een unieke getuige van de presymfonische periode van de Parijse orgelbouwer Aristide Cavallé-Coll, maar moet beschouwd worden als een hoogtepunt uit de Gentse muziekgeschiedenis. Bovendien moet het internationale belang van dit instrument worden benadrukt, omwille van de onverbouwde staat van dit instrument. In 1869 noemde Aristide Cavallé-Coll het "één der beste instrumenten die mijn ateliers hebben verlaten"¹⁰².

⁹⁹ LAMAZOU, *Réponse à Monsieur Fétis*, in *Revue et Gazette musicale de Paris*, 23, nr. 18, mei 1856, p. 140-141.

¹⁰⁰ LAMAZOU, op. cit.

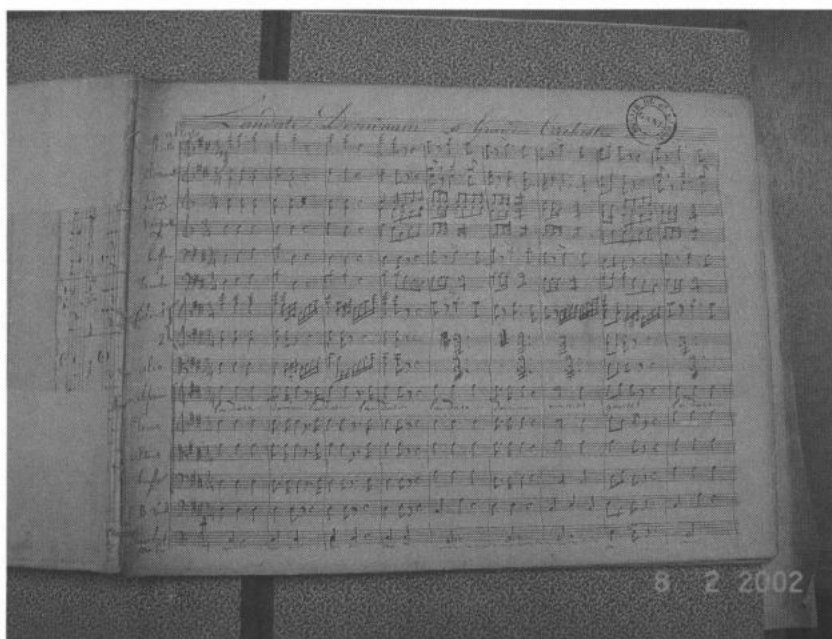
¹⁰¹ Het gaat waarschijnlijk om het inspelingsconcert van het Duroquetorgel in de kerk van Saint-Eustache te Parijs in 1854. Organisten waren Jaak Nikolaas Lemmens, César Franck, Piétro Cavallo, Auguste-Ernest Bazille (1828-1891) en Edouard Batiste (1820-1876). Cavallé-Coll omschreef dit concert als een mislukking. Zie: *Brief van Cavallé-Coll aan de Heer Strauven. III*, in *De Schalmei* 5 (1950), nr. 3, p. 68.

¹⁰² "[...] Monsieur le Curé [den Dryver], le désir que j'éprouve de conserver à l'un des meilleurs instruments sortis de mes ateliers son caractère et ses qualités originaires et de vous donner un[e] pleine et entière satisfaction.", *Brief van A. Cavallé-Coll*, in *De Schalmei*, 5, februari 1950, p.20-22.

JORIS DE HENAU

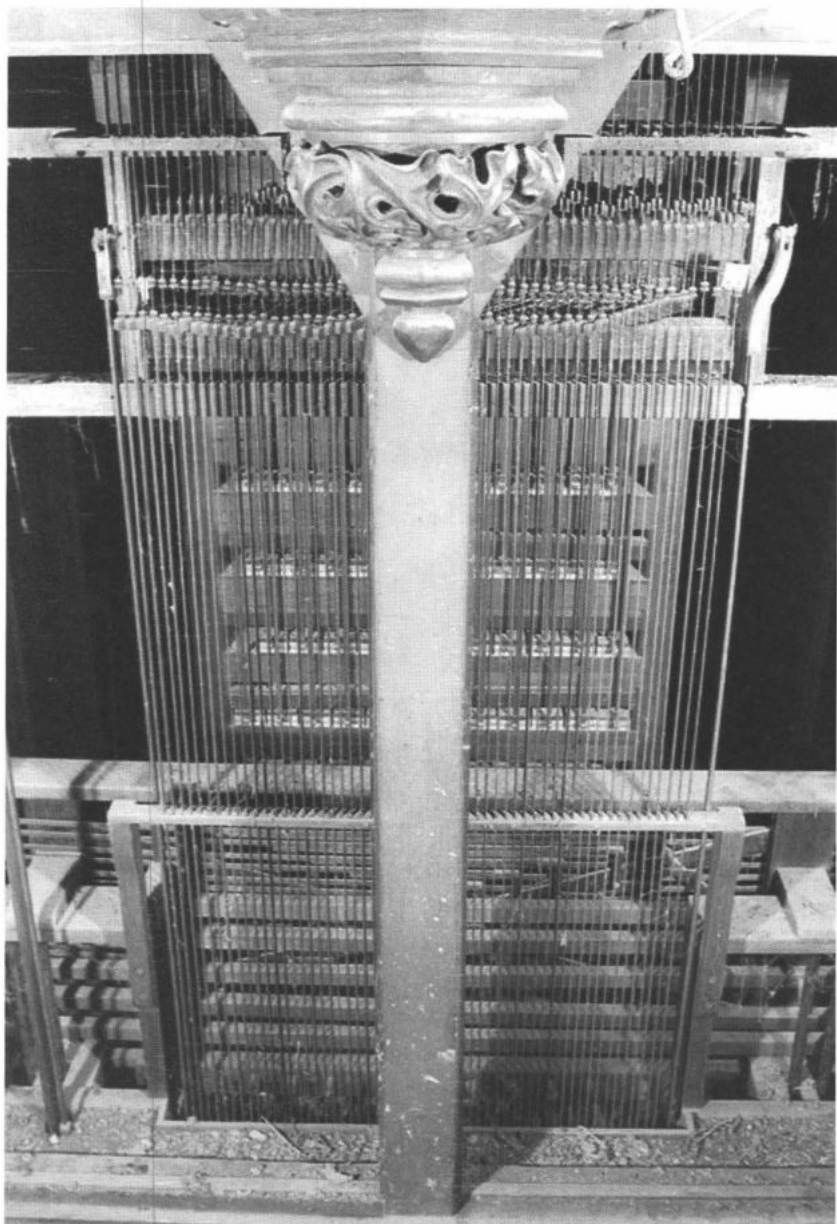

Afbeelding 1 Cavallé-coll firma-etiket

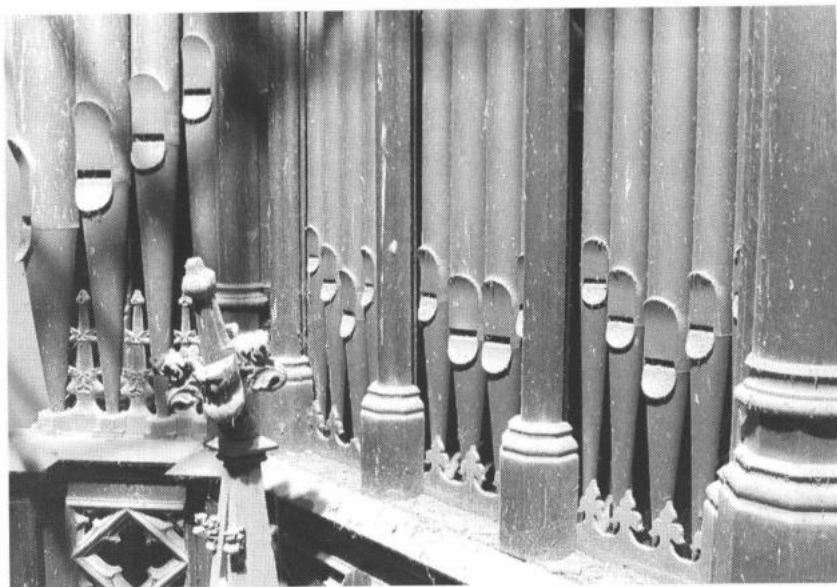

Afbeelding 2 Strauven, Laudate Dominum

HET CAVALLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

Afbeelding 3 Barkermachine frontaal

Afbeelding 4 Front tussenveld linksonder

Afbeelding 5 Récit rechts overzicht pijpwerk

HET CAVAILLÉ-COLLORGEL IN DE SINT-NIKLAASKERK

Afbeelding 6 *Overzicht op trap*

Afbeelding 7 *Klavieren links*

Afbeelding 8 Windlade pedaal

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004¹

Leen Charles², Marie Christine Laleman³ en Valérie Meillander⁴

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën (2565-2583), Archeologische kronieken (2584-2591), Algemeen (2592-2604), Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden (2605), Middeleeuwen (2606-2623), Moderne Tijden (2624-2641), Hedendaagse tijd (2642-2668), Industriële archeologie (2669-2675), Kerkgeschiedenis, kloosters (2676-2683), Gebouwen, monumenten, stadsbeeld (2684-2737), Kunst, cultuur (2738-2766), Materiële cultuur (2767-2769), Heemkunde, volkskunde, genealogie (2770-2808), Biografieën (2809-2828).

1. Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën

2565. BILTEREYST D. & R. VANDE WINKEL, *Bewegend geheugen. Een gids naar audiovisuele bronnen over Vlaanderen*, Gent, 2004, 362 blz. Het repertorium biedt een overzicht van de belangrijkste vindplaatsen van audiovisueel materiaal in en over Vlaanderen. Het grootste deel ervan bestaat uit een geannoteerde lijst van vindplaatsen, van grote film- en andere beeldarchieven tot kleine particuliere collecties. Deze gids vormt het sluitstuk van *Licht op een collectief verleden*, een wetenschappelijk onderzoeksproject waarin de Universiteit Gent en het Koninklijk Filmarchief hun wetenschappelijke en technische expertise voor historisch onderzoek naar non-fictionfilm bundelden. Daarbij lag de nadruk op de nitraatperiode. Geïllustreerd.

2566. BRACKE L., *Drongen Sint-Gerolf. Parochieregisters - doopakten 19de eeuw*, Drongen, 2004. Publicatie van de Heemkundige Kring Dronghine met de transcriptie van alle 10.862 akten van de doopregisters van de parochie Sint-Gerolf in Drongen uit de periode tussen 1 januari 1800 en 31 december 1900.

¹ Deze bibliografie werd afgesloten per 31/8/2004. Ten einde een zo groot mogelijke volledigheid van de bijdragen te kunnen verwezenlijken, roepen we graag de auteurs op overdrukjes van hun werk te bezorgen aan het Stadsarchief, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge. Deze bijdragen worden dan in de bibliotheek van het Stadsarchief opgenomen.

² Stadsarchivaris, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge, e-mail stadsarchief@gent.be

³ Adviseur Stadsarcheoloog, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge, e-mail stadsarcheologie@gent.be

⁴ Historicus, Stadsarchief, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge, e-mail stadsarchief@gent.be

2567. BRACKE N. & H. GREEFS, *Puzzelen met bronnen. Een selectie van bronnen buiten het bedrijfsarchief voor de ondernemersgeschiedenis (19de eeuw)* in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXIII, 2003, 3-4, p. 357-398. Een themanummer over 19de- en 20ste-eeuwse archiefbe-scheiden buiten het bedrijfsarchief. Van de meeste bedrijven heeft de histori-cus geen of een onvolledig bedrijfs- of familiearchief ter beschikking. Vermits ondernemers geen op zichzelf staande entiteiten zijn, maar via allerhande kanalen verbonden zijn met hun omgeving, met de samenleving en met de overheid, hebben ze aldus in diverse andere archieven sporen nagelaten. Deze alternatieve bronnen vormen een ideale start van het schrijven van een onder-nemingsgeschiedenis, zeker wanneer de verschillende bronnen met elkaar gecombineerd worden. De bruikbaarheid van het materiaal wordt geïllus-treerd met voorbeelden van ondernemers uit de industriestad Gent en de han-delsmetropool Antwerpen tijdens de eerste helft van de 19de eeuw.

2568. BUNTINX W. & W. DEVOLDERE, *Bronnen voor de genealoog in Gentse archieven. Het Rijksarchief te Gent*, in *Genealogie en Heraldiek in Vlaanderen*, 2, (2004), nr. 2, p. 57-63.

2569. CHARLES L., M.C. LALEMAN & V. MEILLANDER, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2002-2003*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (2003), nr. LVII, p. 279-321.

2570. DEKEUCKELAERE E., *Namenindex jaarboeken I (1982) - XXIII (2004)*, Drogen, 2004, 95 blz. Volledig overzicht van de namen die voorko-men in de 23 verschenen jaarboeken van de Heemkundige Kring Dronghine.

2571. DEKEUCKELAERE E., *Registers jaarboeken I (1982) - XXIII (2004)*, Drogen, 2004, 95 blz. Publicatie van de Heemkundige Kring Dronghine met het overzicht van de artikelen gepubliceerd in het jaarboek vanaf 1982 tot 2004. Registers op auteursnaam, op bijdrage, op trefwoord en inhoudstafel per jaarboek.

2572. DE LEU G. & G. ERVYNCK, *De betoogboeken van de Alexianen, nu on-line te raadplegen*, in *@rchieflink*, 4, (2004), nr. 4, p. 3-5. De orde van de Alexianen had het alleenrecht op het begraven van de doden. Jaren terug wer-den de inschrijvingen in de betoogboeken (Stadsarchief Gent) op steekkaar-ten gebracht. De inhoud van deze kaarten werd vanaf 2002 door de auteurs ingevoerd in de computer en kan voortaan ook on-line geraadpleegd worden.

2573. DEVOLDER J., *Algemene bibliografie van publicaties uitgegeven in de Zuidelijke Nederlanden. Deel I: periode 1792-1799/Deel II: periode 1792-1829 (niet gedateerd)*, Gent, 2003, p. 837 blz. Aanvulling op een eerste uit-gave uit 1989 die de periode 1800-1829 bestreek, met de bedoeling de volle-dige Franse en Hollandse periode te vatten. De bibliografie bevat 6365 refe-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

renties waaronder werken met een gekende auteur, anonieme werken, almanakken, catalogi, kranten, weekbladen, periodieken, reeksen en geestelijke en wereldlijke verordeningen.

2574. DEVOLDERE W., *Bronnen voor de genealoog in Gentse archieven. Het Stadsarchief van Gent*, in *Genealogie en Heraldiek in Vlaanderen*, 2, (2004), nr. 3, p. 121-126.

2575. HELSEN T., *Archeologisch Vlaanderen digitaal en ontsloten. De CAI-publiekswebsite*, in *De opbouw van een archeologisch beleidsinstrument CAI*, (IAP-Rapporten, nr. 14), Brussel, 2004, p. 55-57. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

2576. HILLEWAERT B., M.C. LALEMAN, T. VANDERBEKEN & J. VEECKMAN, *De stad in de CAI*, in *De opbouw van een archeologisch beleidsinstrument CAI*, (IAP-Rapporten, nr. 14), Brussel, 2004, p. 59-67. Met enkele kritische beschouwingen, onder meer bij de gegevens binnen de 12de-eeuwse stadsomwalling van Gent in de CAI-databank. Geïllustreerd.

2577. MEGANCK M., J. BOURGEOIS J. & M. LODEWIJCKX, *Luchtprospectie, een winst voor de archeologie. Ontdekking van duizenden archeologische relictten*, in *De opbouw van een archeologisch beleidsinstrument CAI*, (IAP-Rapporten, nr. 14), Brussel, 2004, p. 69-74. Over de link tussen de databank van de luchtarcheologische prospecties van de Universiteit Gent en de Centrale Archeologische Inventaris. Geïllustreerd.

2578. MEYLEMANS E., *Drie jaar Centrale Archeologische Inventaris: een overzicht een stand van zaken*, in *De opbouw van een archeologisch beleidsinstrument CAI*, (IAP-Rapporten, nr. 14), Brussel, 2004, p. 9-20. Met verwijzingen naar Gent. In bijlage publicatie van de Deontologische code voor de archeologie. Geïllustreerd.

2579. NEVEJANS A, *Aldus staet in scepenen bouc...De registers van de Gentse schepenen van de keure in de 14de eeuw*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 53-64. Onderzoek naar de vorm van de registers, en niet naar de inhoud, als onderdeel van stedelijke administratie en registratietraditie in Gent.

2580. VAN DAELE K., E. MEYLEMANS & M. DE MEYER, *De Centrale Archeologische Inventaris: een databank van archeologische vindplaatsen*, in *De opbouw van een archeologisch beleidsinstrument CAI*, (IAP-Rapporten, nr. 14), Brussel, 2004, p. 29-47. Met verwijzingen naar de medewerking van de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent en de Universiteit Gent. Geïllustreerd.

2581. VANDERMEERSCH K., *Het provinciaal archief Oost-Vlaanderen*, in *@rchieflink*, (3), (2003), nr. 4, p. 4-6. Beknopte voorstelling van dit archief en de bronnenreeksen met betrekking tot Gent, evenals praktische gegevens voor het consulteren van dit archief.

2582. VERMEULEN L., A. VAN WASSENHOVE & R. DE SMET, *Vondelingen op het web. De archiefdienst van het OCMW Gent gaat digitaal*, in *@rchieflink*, Gent, 4, (2004), nr. 3, p. 6-7. Het OCMW van Gent beheert naast haar eigen archief ook het archief van haar voorgangers, meer bepaald de Commissie van Openbare Onderstand, het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen en het Bureel van Weldadigheid. De gegevens met betrekking tot de bijgestane kinderen werden ontsloten en geïnventariseerd. Uit de documenten blijkt dat de kinderen niet alleen uit het Gentse afkomstig waren, maar uit de wijde omgeving en ook zelfs uit Frans-Vlaanderen. De reeks van de vondelingen is toegankelijk via het web <http://www.ocmwgent.be/vondelingen/zoeken.html>.

2583. VRIELYNCK S., *Het archief van Romain Deconinck (1915-1994)*, in *Brood en Rozen*, (2004), nr. 3, p. 69-73. De 25ste verjaardag van AMSAB-ISG in 2005 was de aanleiding om het goed bewaarde en goed geordende archief van Romain Deconinck te inventariseren. Het werd in 2001 door Yvonne Delcour overgedragen aan het AMSAB.

2. Archeologische kronieken

2584. ACKE B., *Archeologisch onderzoek aan de Seminariestraat in Gent (O.Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2004, nr. 27, p. 41-42.

2585. BRU M.A., J. HUYGHE, M.C. LALEMAN, K. RUTTEN & G. VERMEIREN, *Opgravingen op het Sint-Pietersplein in Gent (O.Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2004, nr. 27, p. 52-54.

2586. BRU M.A., M.C. LALEMAN, P. STEURBAUT & G. STOOPS, *Archeologisch onderzoek in Gent, (O.Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2004, nr. 27, p. 55-57.

2587. RYSAERT C., A. VAN DEN BREMT, J. DE MEULEMEESTER, S. DEVOS, J. DEWULF, I. DAGHELET & C. VAN LOON, *Noodonderzoek naar de O.L. Vrouwekerk in de Tweekerkenstraat te Gent (O.Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2004, nr. 27, p. 84-88.

2588. URMEL L., *Luchtfotografie en het archeologisch erfgoed van Dronghine*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 109-118. Korte bijdrage, gebaseerd op een scriptie, waarbij een archeologische studie gemaakt werd van Dronghen aan de hand van 987 luchtfotografische opnames uit de diatheek van de

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

Universiteit Gent, opgenomen tussen 1980 tot 2001. De inventaris die resulteerde uit deze studie, maakt de gegevens uit de luchtfotografie voor het grondgebied Drongen beter toegankelijk voor wetenschappelijk onderzoek.

2589. VANDENBORRE H., A. BOTTE, M. DECEUNINCK & A. VERDONCK, *Bouwarcheologisch onderzoek in de Sint-Niklaaskerk in Gent (O.Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2004, nr. 27, p. 88-89.

2590. VANDERBEKEN T., *Het CAI-inventarisproject voor de Stad Gent (O.Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2004, nr. 27, p. 890.

2591. VAN DE WALLE A.L.J., *Atrecht en Gent: stadsomwalling en Gravensteen voor ca. 1200. Nieuwe gegevens en onderzoekstechniek*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2004, nr. 27, p. 91-92.

3. Algemeen

2592. ALBRECHT H., *Een halve eeuw 'Maatschappij voor Natuurlijke Historie' te Gent in Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, 1, (2003), nr. 4, p. 345-364. Artikel over het ontstaan en de werking - vergadering, reglementen, personeel, leden, bezoekers - van de maatschappij die de uitbreiding van de kennis van de zoölogie tot doel had, evenals het bekendmaken van de diersoorten aan het grote publiek. De auteur baseerde zich voor deze studie op het archief van deze vereniging. Geïllustreerd.

2593. BASTIAENS J., K. DEFORCE & A. ERVYNCK, *Begraven landschappen*, in *Monumenten & Landschappen*, 23, (2004), nr. 4, p. 30-39. Over landschapsfenomenen die bij archeologisch onderzoek aan het licht komen en hoe diverse wetenschappelijke analyses kunnen bijdragen tot de interpretatie van deze relictten. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

2594. COOLS J., *De relatie van de stad met haar museum: complex en veelzijdig*, in DE RYNCK P. (ed.), *In situ. Stedelijkheid en Stadsmusea. Cities and City Museums, (Culturele Biografie Vlaanderen)*, Antwerpen, 2004, p. 81-83. Met verwijzingen naar Gent.

2595. CORIJN E., *Musea en cultuur in de nieuwe stad*, in DE RYNCK P. (ed.), *In situ. Stedelijkheid en Stadsmusea. Cities and City Museums, (Culturele Biografie Vlaanderen)*, Antwerpen, 2004, p. 19-23. Met verwijzingen naar Gent.

2596. DEFOORT H. (red.), *Het STAM: een (ver)nieuw(end) stadsmuseum*, in DE RYNCK P. (ed.), *In situ. Stedelijkheid en Stadsmusea. Cities and City Museums, (Culturele Biografie Vlaanderen)*, Antwerpen, 2004, p. 35-43.

2597. DE RYNCK P. (red.), *In situ. Stedelijkheid en Stadsmusea*, Antwerpen, 2004, 128 blz. Verslagboek van het symposium *In situ* over stad, museum en site, georganiseerd in het najaar 2002 door Gent Cultuurstad vzw, de Kunstbank vzw en het stedelijk museum en de erfgoedcel van Leuven. *In Situ* ging uit van de vaststelling dat het cultureel erfgoed een steeds belangrijker positie bekleedt in het cultuurbeleid op lokaal, provinciaal en Vlaams niveau. Stadsmusea nemen daarbij een specifieke plaats in en hebben nood aan een eigen benadering. De Bijlokesite in Gent, de museumsite in Leuven, het Museum aan de Stroom in Antwerpen, het Bruggemuseum en de stedelijke musea van Ieper, stuk voor stuk stadsmusea in wording, fungeren in het boek als Vlaamse case-studies. Stedelijkheid en site zijn daarbij onlosmakelijk verbonden.

2598. GEVAERT M., *Van Boudewijn tot Boudewijn. 10 eeuwen Vlaanderen*, Roeselare, 2002, 479 blz. Naar aanleiding van de zevenhonderdste verjaardag van de Slag der Gulden Sporen werd de auteur, journalist bij de VRT, gevraagd wekelijks een markant feit uit de Vlaamse geschiedenis op de radio in herinnering te brengen. Deze 52 gebeurtenissen, die zich hebben afgespeeld binnen de grenzen van het huidige gewest Vlaanderen, werden in een boek gebundeld. Met betrekking tot Gent zijn een viertal onderwerpen van belang: de dood van Amandus, de inwijding van het Lam Gods, de Pacificatie van Gent en de vernederlandsing van de Gentse Rijksuniversiteit.

2599. HUET L., *Mijn België*, Amsterdam/Antwerpen, 2004, 365 blz. Eigenzinnig persoonlijk woordenboek over België waarbij in vijf items ook Gent aan bod komt: azalea's, bakeliet, Van Eyck, Malpertuis en Marcus van Vaernewijck.

2600. LIEVOIS D., *De smakelijke stad, in Gent van toen & nu*, Zwolle, 2004, nr. 9, p. 261-292. Geïllustreerd.

2601. MARECHAL G., *Vrienden en archiefdiensten*, in *Bibliotheek- en Archiefgids*, (2004), nr. 4, p. 9-14. Vriendenkringen bij een archiefdienst zijn een jong begrip maar hun aantal groeit gestaag. Griet Maréchal lokaliseert een zevental vriendenkringen waarvan ze de werking bespreekt. Deze verenigingen ondersteunen de archiefdienst maar vergen een niet te onderschatten investering van de archiefdienst. Ook de vriendenkring van het Gentse Stadsarchief komt aan bod.

2602. PREVENIER W. & R. VAN EENOO, *Geschiedenis van Deinze. Deel 1. Deinze en Petegem in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden*, Deinze, 2003. De deelgebieden van het verleden van Deinze en Petegem worden behandeld door verschillende auteurs zoals H. DE RIDDER-SYMOENS over het onderwijs; J. DAMBRUYNE en P. STABEL nemen de bijdrage over financiën en economie voor hun rekening. Kerk en religie vallen te beurt aan M. CLOET,

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

J. DECAVELE en P. TRIO. De Deinse theaterwereld wordt behandeld door A.L. VAN BRUAENE, terwijl R. OPSOMMER, de specialist van het middeleeuwse leenwezen zich buigt over het complexe web van leenhoven dat Deinze en Petegem rijk waren. I. DE VOS neemt het familieleven van de 16de tot de 18de eeuw voor zich; M. DE DAPPER en L. BAUTERS de prille bewoning voor het ontstaan van de middeleeuwse stad. Criminaliteit, instellingen, ontspanning en politiek worden behandeld door W. PREVENIER en R. VERMEIR, terwijl de hoofdstukken over de sociale vangnetten en de ziekenzorg geschreven worden door P. HUYS en W. PREVENIER. Het kunstpatrimonium wordt uit de doeken gedaan door M. MARTENS. Veel verwijzingen naar Gent; de geschiedenis van deze kleine stad is immers onlosmakelijk verbonden met deze van de grotere buur. Geïllustreerd.

2603. S.N., *Gentse toeren. Crimineel wijze wandelingen en een toer op de fiets, samengesteld door VIZIT*, Gent, 2003. 165 blz. 10 wandelingen en een fietstocht waarin informatie en verhalen over verschillende Gentse wijken op een vrij ludieke wijze gebundeld worden. Geïllustreerd.

2604. VERPOEST L., *Uitkijk en inzicht: stadsmusea vandaag*, in DE RYNCK P. (ed.), *In situ. Stedelijkheid en Stadsmusea. Cities and City Museums, (Culturele Biografie Vlaanderen)*, Antwerpen, 2004, p. 25-31. Met verwijzingen naar Gent.

4. Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden (-)

2605. DE VOS S., *Het Gallo-Romeinse grafveld van Destelbergen-Eenbeekeinde: studie van 60 brandrestengraven en 4 ustrina uit de opgravingscampagne van 1998*, in *Ghent Archaeological Studies*, (2004), nr. 1, p. 19-29. Resultaten over de opgravingen van een 3de-eeuws grafveld dat deel uitmaakte van de site Destelbergen-Eenbeekeinde, een locatie die vroeger vaak in verband werd gebracht met het ontstaan van Gent. De begrafenisgewoonten waren trouwens zeer karakteristiek voor de hele regio van Schelde en Leie. Geïllustreerd.

5. Middeleeuwen

2606. BALTHAU E., & G. SMALL, *Littérature 'de cour' et public 'bourgeois' à la fin du moyen âge: un manuscrit inconnu du Temple de Bocace de George Chastelain*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 65-92. De auteurs stellen een onuitgegeven handschrift voor uit de privéverzameling van het kasteel van Laarne. Het gaat over een tot nog toe onbekend manuscript van de Bourgondische kroniekschrijver George Chastelain (+ 1475). Ook het hele eigendomsverleden van het handschrift wordt toegelicht. Geïllustreerd.

2607. BOONE, M., *Het 'Charter van Senlis' (november 1301) voor de stad Gent. Een stedelijke constitutie in het spanningsveld tussen vorst en stad (met uitgave van de tekst)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (2003), nr. LVII, p. 1-46. De auteur gaat in op de concrete omstandigheden waarin de tekst werd geconcipeerd met aandacht voor de politieke context en de ideologische achtergronden. Tevens wordt er stil gestaan bij de reële en symbolische waarde van deze koninklijke oorkonde. De bijdrage wordt afgerond met een kritisch overzicht van de talrijke afschriften van beide bewaarde originelen en met de eigenlijke tekstuitgave. Geïllustreerd.

2608. BOONE M., *Gavere 1453: een onvermijdelijke etappe in het Bourgondisch staatsvormingsproces?*, in *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, XI, (2003), p. 207-220. De auteur belicht de ambivalente relatie tussen het Bourgondische staatsvormingsproces en het Gentse particularisme.

2609. DEVRIESE L., *De veertiende-eeuwse Gentse stadsrekeningen met gaten in het perkament en lacunes in de tijd*, in *_rchieflink*, 4 (2004), nr. 1, p. 1-2. Met tal van wetenswaardigheden over de Gentse stadsrekeningen voor de 14de eeuw en hun bewaringstoestand. Geïllustreerd.

2610. DUMOLYN J., *De sociografie van laatmiddeleeuwse gerechtelijke instellingen. Het voorbeeld van Jan Wielant (+1473), griffier en raadsheer bij de Raad van Vlaanderen*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, XLII, Brussel, 2001, p. 7-61. In het ruimere kader van een studie over de Bourgondische staatsvorming stelde de auteur prosopografische steekkaarten, op van het hoger personeel van de Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel tussen 1419 en 1477. De gegevens die hij in dit verband verzamelde, kunnen ook in een ander verband gebruikt worden, bijvoorbeeld in de rechtsgeschiedenis en meer bepaald voor de studie van de individuen waaruit instellingen bestaan, hun sociale en geografische origine, hun onderlinge banden en netwerken. Eén concreet resultaat van zijn onderzoek is een repertorium met allerlei gegevens over raadsheren, fiscalen, griffiers, rekenmeesters, auditeurs en klerken. De auteur wil dan ook dit repertorium toelichten aan de hand van een concreet voorbeeld: Jan Wielant, vader van de bekende Filips Wielant, minder bekend dan zijn zoon, maar evengoed een fascinerende figuur.

2611. HAEMERS J., *De dominante staat. De Gentse opstand (1449-1453) in de negentiende- en twintigste-eeuwse historiografie*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 119, (2004), nr. 1, p. 39-61. Overzicht van de historiografie over de Gentse opstand waarin de auteur vaststelt dat het standpunt dat de historici adopteren heel sterk gedermineerd wordt door de eigen tijd. Zo lieten de 19de-eeuwse romantici zich

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

bijvoorbeeld vooral leiden door de weerstand van de Nederlandstalige vrijheidsstrijders tegen de Franse bezetter. De opinie van de historicus over het geweld gepleegd door de regering en over collectieve actie van de onderdanen wordt ruimschoots bepaald door de eigen tijd.

2612. HAEMERS J., *De Gentse opstand. 1449-1453. De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijk kapitaal*, (Standen en Landen, CV) Kortrijk-Heule, 2004. De auteur schakelt het onderzoek naar de Gentse opstand in in het onderzoek naar de staatsvorming en de geïntegreerde sociale geschiedenis. Hij gaat daarbij op zoek naar de rol van de stedelijke middengroepen en hun proletarische achterban zonder hun relatie met de stedelijke elite, de vorstelijke vertegenwoordiging in de stad en de hogere beleidsniveaus uit het oog te verliezen. Het gaat met andere woorden om de intern-stedelijke verhoudingen in het Gent van het midden van de 15de eeuw. Wie is de motor achter de Gentse opstand, wie zijn de particularisten, wat is het sociale aspect van de opstand, dit zijn een aantal vragen waarop de auteur een antwoord poot te formuleren. Met uitgebreid kritisch apparaat.

2613. HAEMERS J., *Sneyssens' heldenmoed, Engels verraad en 40.000 doden? Feit en fictie omtrent de Slag bij Gavere*, in *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, XI, (2003), p. 221-236. Het doel van dit artikel is de bronnen over de Slag bij Gavere te onderwerpen aan een kritische lectuur. Voorgeschiedenis, verloop en 'resultaat' van de Slag bij Gavere worden kort uit de doeken gedaan. Hierbij baseert de auteur zich op drie elementen: de heldenmoed van de Gentse strijder Cornelis Sneyssens, het verraad van de Engelse troepen die aan Gentse zijde meevochten en het aantal slachtoffers van deze belangrijke laatmiddeleeuwse veldslag.

2614. HAEMERS J., *De verdwenen Vrede van Gavere (1453) gerestaureerd?*, in *@rchieflink*, 4, (2004), nr. 2, p. 7. Korte bijdrage over de verwarring tussen de eigenlijke Vrede van Gavere die verloren ging en de oorkonde die in het Stadsarchief bewaard wordt onder het nummer 94/612 en eigenlijk een algemeen pardon aan de rebellen inhield vanwege Filips de Goede samen met een teruggave van de privileges. Bovendien bevat deze zeer grote oorkonde ook nog eens een kopie van de bepalingen van de *Vrede van Gavere*.

2615. HOPPENBROUWERS P.C.M., *1302-2002. De Guldensporenslag en zijn nagalm in de moderne tijd*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 119, (2004), nr. 2, p. 153-173. Als geen andere gebeurtenis uit de middeleeuwse geschiedenis is de Guldensporenslag geschikt om te demonstreren dat geschiedenis zich continu beweegt tussen relaas en mythe, tussen Waarheit und Dichtung. De auteur analyseert de grote productie van historische publicaties die bij gelegenheid van de 700-jarige herdenking van de slag is verschenen en die hij grofweg indeelt in twee grote groepen, met name studies over de opname van 1302 in een tweeledig

Belgisch en Vlaams nationaal discours dat zich na 1830 ontvouwde, en studies over de gebeurtenissen in en omstreeks 1302.

2616. HUTTON S., *Zelfstandige vrouwen. Blijken van economische activiteit van vrouwen in de jaarregisters van de keure in Gent*, in @rchieflink, Gent, 4, (2004), nr. 3, p. 4-5. Beknopt overzicht van een studie over de zelfstandige economische activiteiten van vrouwen in het Gent van de late Middeleeuwen, aan de hand van brongegevens uit de Jaarregisters van de Keure die in het Stadsarchief worden bewaard.

2617. LACHAERT P.J., *De landschapsgeschiedenis van het slagveld te Gavere van 1453. Feit en fictie betreffende de Bloedmeersch, de Rode Zee, de Dondersgracht en de Broeken in Semmerzake*, in *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, XI, (2003), p. 237-254. Studie van de toponymie van Semmerzake, in hoofdzaak gebaseerd op een 20ste penningkohier uit 1572 en twee andere fiscale bronnen, met name twee landboeken uit 1673 en uit 1703.

2618. LECUPPRE-DESJARDIN E., *Grote Schoonmaak in de stad. De sanering, beveiliging en ruimtelijke inrichting van de stad naar aanleiding van vorstelijke plechtigheden in de Bourgondische Nederlanden (14^e-15e eeuw)*, in *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2002*, Gent, 2004, p. 19-35. Terwijl de literaire traditie een beeld ophangt van de pracht en praal tijdens de feestelijkheden, komt men tot een heel ander beeld wanneer de archiefbronnen geraadpleegd worden met betrekking tot straathygiëne, schoonmaak, wegenwerken en veiligheidsregels. De tijdelijke maatregelen hadden slechts een belang in de vorstelijke propaganda, eerder dan dat ze getuigen van een reële bekommernis om de hygiëne.

2619. PAPIN K., *Een hertogelijk parvenu in het kluwen van de heersende machtsverhoudingen in de Ieperse stad en kasselrij omstreeks het midden van de 15de eeuw. De mislukte benoeming van Roeland Bryde tot ontvanger van de kasselrij Ieper*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 93-109. Uitgaand van een case study rond Roeland Bryde wordt er dieper ingegaan op de machtsverhoudingen tussen hertog Filips de Goede en de Ieperse kasselrij.

2620. VAN LEEUWEN J., *Het decor van een machtswissel. Ruimtegebruik bij de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (2003), nr. LVII, p. 47-70. De ruimte van de jaarlijkse wetwijziging ondersteunde de legitimatie van het nieuwe Gentse stadsbestuur. De auteur onderzocht dit voor de 15de eeuw en ontleedt in deze context de betekenis van het schepenhuis van de keure, het aandeel van de bedelordenkloosters en de lokalisatie van bepaalde handelingen op private en semi-publieke plaatsen.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

2621. VAN LEEUWEN J., *Ritueel en publiek. De rol van de toeschouwers bij de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper in de vijftiende eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 117, (2004), nr. 3, p. 321-337. In de laatmiddeleeuwse Vlaamse stad werd jaarlijks een nieuw bestuur verkozen en aange-steld, waarbij de machtsoverdracht kon worden bijgewoond door de bevolking. De auteur onderzoekt hoe de toeschouwers bij het gebeuren werden betrokken en in welke mate zij actief een stempel konden drukken op het geheel.

2622. VERROKEN E., *Lenen en leenmannen in Petegem en Moregem in de late Middeleeuwen 1250-1500*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XLI, 2004, p. 5-101. Overzicht van de leenbezitters met hun lenen in Petegem en Moregem van 1250 tot 1500 in aanvulling op de studie van R. CASTELAIN over de 16de eeuw. Eveneens een overzicht van de lenen in Petegem en Moregem die van een ander leenhof werden gehouden en een overzicht van de Oudenaardse poortersfamilies die reeds op het einde van de 13de eeuw heel wat grond in Petegem en Moregem hadden gekocht. Veel verwijzingen naar Gentse families.

2623. VERROKEN, E., *Mer Arend VI van Gavere (1387-1418) heer van Schorisse van Dieudonné en van Morcourt aan de Somme*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XL, 2003, p. 261-410. De auteur wil een beeld schetsen van de adellijke familie van Gavere-Schorisse in de late Middeleeuwen. Hoewel deze heren reeds twee eeuwen in de nabijheid van Oudenaarde verbleven, was hun invloed er vrij gering. Hierin kwam een kentering wanneer Arend V de stad succesvol her-overde op de Gentenaars tijdens de Gentse oorlog (1379-1385). In deze bijdrage wordt de aandacht vooral gericht op de familie van Arend VI en op het goederenbezit. De auteur putte heel wat informatie uit de registers van de keure en van gedele in het Gentse stadsarchief.

6. Moderne Tijden

2624. ASAERT G., *1585. De val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders*, Tielt, 2004, 373 blz. De auteur brengt een synthese van het onderzoek naar de emigratie van de duizenden Vlamingen die na de val van Antwerpen naar Engeland, Duitsland of naar het Noorden uitweken en in het nieuwe thuisland een aanzienlijke bijdrage leverden tot de bloei van het economische en culturele leven.

2625. AUMANN F. & J. MERTENS, *Krijg en Kunst. Leopold Willem (1617-1662). Habsburger, landvoogd en kunstverzamelaar*, Bilzen, 2003. Catalogus bij de tentoonstelling in de Landcommanderij Alden Biesen. Eén van de stukken is een burijngravure *Flandria Liberata*, bewaard in het Stadsarchief Gent. De prent werd vervaardigd in 1653 in opdracht van de schepenen van de Stad

Gent als blijk van hulde aan Leopold Willem, landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden na zijn blijde intrede in Gent eind 1647 en de herovering van Grevelingen en Duinkerke, waarmee Vlaanderen helemaal van de Fransen was bevrijd. Geïllustreerd.

2626. BRAEKMAN W.L. *De inhuldiging van keizer Karel VI te Gent in oktober 1717*, in *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, I, (2003), nr. 3, p. 268-277. Wanneer Keizer Karel VI zijn plechtige intrede deed in Brussel en Gent, werden beide gebeurtenissen in dichtvorm beschreven door de Gentse rederijker Jacobus Hije. Deze gelegenheids-gedichten worden bewaard in een handschrift in de Gentse Universiteitsbibliotheek. De auteur bespreekt het gedicht waarin Hije een ooggetuigenverslag brengt van de plechtigheden die plaatsvonden op 18 oktober 1717, met name de blijde intrede te Gent.

2627. CASSIMAN P., *Het landboek van Baarle 1666*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 21-38. Publicatie van de tekst van het landboek uit 1666, dat zich bevindt in het Rijksarchief van Gent.

2628. CHARLES L., *Een "mislukte" verkleedpartij uit de 17de eeuw? In Het Ondraaglijk Besef*, nr. 8, (2002), p. 6-9. Verslag over de verkleedpartij van Anne Marie Leducq die haar meisjeskleden achterliet in Gent met de bedoeling het legerkamp te vervoegen bij Arras (1654). Eveneens een analyse van de sociale situatie van de travestieten en van de motieven om voor een dergelijke verandering van levenswijze te kiezen.

2629. DAMBRUYNE J., *De middenstand in opstand. Corporatieve aspiraties en transformaties in het zestiende-eeuwse Gent*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LVII, (2003), p. 71-122. Centrale vraagstelling van dat essay is waarom er na 1584 plots een einde kwam in Gent aan de eeuwenlange revoltes tegen de vorst, een vraagstelling die in de historische literatuur nog nooit expliciet werd gesteld. In eerste instantie wordt de term corporatieve middenklasse nader toegelicht, vervolgens worden de voornaamste kenmerken van de Gentse politieke cultuur besproken en wordt onderzocht welke sociale groepen verantwoordelijk waren voor de opstand van 1539-1540. In een vierde punt wordt dieper ingegaan op de verschillende aspecten van de keizerlijke onderwerpsstrategie, waarna wordt gefocust op de beeldenstorm en de Calvinistische Republiek. Tenslotte volgt de verklaring waarom het stedelijk republicanisme en de politieke revoltes na 1584 verdwenen.

2630. DUVERGER E., *Documents concernant le commerce d'art de Francisco-Jacomo van den Berghe et Gillis van der Vennen de Gand avec la Hollande et la France pendant les premières décades du XVIIIe siècle*, Wetteren, 2004. Tekstuitgave van 427 brieven, hoofdzakelijk afkomstig uit het

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

familiefonds Van den Berghe in het Stadsarchief van Gent. Uit de handelscorrespondentie van de Gentse kunsthandelaars Francisco-Jacomo van den Berghe en Gillis van der Vennen werden vooral deze brieven gelicht die de internationale handelsbetrekkingen van de kunsthandelaars illustreren en ons inlichten over de organisatie van hun activiteiten. De brieven tonen vooral aan dat kunsthandelaars een belangrijke bijdrage hebben geleverd in het tot stand komen van kunst- en rariteitenkabinetten in de 18de eeuw.

2631. HUYS P., *De poortery van Deinze in de zestiende eeuw (1494-1565)*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek*, LXXI, 2004, p. 16-62. Voor het eerste en het tweede derde van de 16de eeuw zijn geen poortersboeken meer aanwezig. De auteur hoopt door de aanbreng van nieuw archiefmateriaal, geput uit de stadsrekeningen, meer zicht te krijgen op bepaalde aspecten van de Deinse poortery tijdens die eeuw. Hij bespreekt eveneens de Deinzenaars als buitenpoorters van andere steden, waaronder Gent en de Gentse buitenpoorters uit Deinze en Petegem.

2632. JANSSENS G., *De uitgave van de verordeningen van koning Filips II (1566-1570). Bronnen voor de teksteditie*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, XLIII, Brussel, 2003, p. 67-73. Bijdrage over de selectiecriteria die moeten aangeven welke teksten onder de bepaling "vorstelijke verordening" vallen. De eerste onderzoeksresultaten maken duidelijk dat er nergens een volledige reeks verordeningen van Filips II is bewaard en dat zo een reeks naar alle waarschijnlijkheid ook nooit heeft bestaan.

2633. KLUYSKENS P., *De calvinistische universiteit*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 2, p. 91- 102. Heruitgave van een artikel dat verscheen in 1967 over een universiteit gesticht te Gent in de 16de eeuw onder de calvinistische republiek.

2634. LAMBRECHT T., *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw*, Gent, 2002, 211 blz. Voor deze publicatie maakte de auteur gebruik van egodocumenten, namelijk de boerenhandboeken die boer Gillis Coucke van hoeve Ter Hoyen gedurende bijna een halve eeuw heeft opgetekend. Zij moeten niet worden opgevat als boekhoudkundige documenten die een rentabiliteitsstudie mogelijk maken, maar als memorieboeken die een licht gooien op het dagelijkse leven in een kleine Vlaamse plattelandsgemeenschap, Markegem, tijdens de 18de eeuw. Binnen dit sociale netwerk staat pachter Gillis Coucke aan de top maar de kloof met de adellijke eigenaars uit Gent is immens.

2635. LEYDER D., *Eendere hoofden onder eendere pruiken? Het Latijns onderwijs te Gent en op het omliggende platteland rond het einde van het Ancien Régime*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en*

Oudheidkunde te Gent, (2002), nr. LVI, p. 185-249. Met vooral aandacht voor de initiatieven van de centrale overheid inzake onderwijs na de opheffing van de jezuïetenorde (1773). Geïllustreerd.

2636. MARECHAL G. & J. SCHWIPPEL, *Een gecultiveerde Tsjechische officier in het Oostenrijkse leger over onze gewesten (1793-1794)*, in *@rchieflink*, 4, (2004), nr. 2, p.1-3. Jan Jenik, een Tsjechische officier, hield een dagboek bij over de twee krijgstochten die de Oostenrijkers tegen Frankrijk ondernamen. Daarin beschrijft hij onder meer zijn tocht door Vlaanderen, waarover hij zich in zeer lovende bewoordingen uitspreekt.

2637. MONBALLYU J., *Gewoonte breekt geen wet. Een teleologische interpretatie van een oude ordonnantie door de Grote Raad van Mechelen in 1587*, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, LXXI, (2003), nr. 3-4, p. 319-335. Artikel waarin de verhouding toegelicht wordt tussen de rechtsgewoonte en de wet en de rechtspraak van de Grote Raad van Mechelen. Het gaat om een arrest van de Grote Raad van Mechelen in een geschil tussen de vrije schippers van Gent en de heer van Pamele over de nieuwe en hogere toltarieven op de goederen die werden verscheept op de Schelde, tussen de beek in Avelgem en de Stake in Gavere.

2638. MONBALLYU J., *Heksen, hun burens en hun vervolgers in de Leiestreek. Een sociale benadering van de heksenprocessen te Olsene en Dentergem in 1660-1670*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (2003), nr. LVII, p. 123-184. Uitgangspunt van deze bijdrage is een studie van de heksen, hun burens en hun vervolgers in Olsene en Dentergem tussen 1660 en 1670. Met verwijzingen naar duivelse vergaderingen in Gent en Gentse heksenadvocaten. De heksenprocessen waren het product van zuiver lokale spanningen en invloeden. Ze waren niet georganiseerd door de wereldlijke of kerkelijke overheid. De heksenadvocaten en de Raad van Vlaanderen in Gent zorgden alleen voor een behoorlijke strafrechtbedeling.

2639. OSSIEUR E., *Het Memorieboek van pastoor Nottingham van de Gentse Sint-Niklaasparochie (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 6, p. 351-374. Excerpten uit het 17de-eeuwse dagboek van Roger Nottingham, pastoor van de Sint-Niklaaskerk, met gegevens over gebeurtenissen in Gent in de jaren 1673-1678 en met beperkt commentaar van de auteur.

2640. VERMEULEN I., *Bijdrage tot de studie van de mortaliteit in Gent tijdens de 18de eeuw. Casus: de Sint-Salvatorparochie*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 111-144. Gestaafd aan de hand van grafieken en tabellen, en gesitueerd in de ruimere context van Gent in de 18de eeuw.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

2641. ZEISCHKA S., *Incasseren en betalen. Het financiële wel en wee in het 18de-eeuwse Zaffelare*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 145-184. Studie vanuit vier invalshoeken: demografie, landbouw en huishouding, financiële aspecten en materiële cultuur. In hoofdzaak gebaseerd op boedelbeschrijvingen. Ondersteund met grafieken en tabellen.

7. Hedendaagse tijd

2642. ART J., *Uit de voorgeschiedenis van een vakgebied: hedendaagse geschiedenis aan de RUG vóór Jan Dhondt*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 35-48. Gedetailleerde analyse over de evolutie van de geschiedenisopleiding aan de Gentse Universiteit, in het bijzonder voor de hedendaagse tijd.

2643. BACKS J., *Mortaliteit in Gent (1830-1950)*, (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nr. XXIX), Gent, 2003, 298 blz. Het werk omvat verschillende onderdelen respectievelijk gewijd aan het bronnenmateriaal, de ontwikkeling van de bevolking, een externe benadering van mortaliteit en nataliteit, sterfterisico's verbonden aan leeftijd of geslacht, doodsoorzaken, fluctuaties over maanden en seizoenen, sociale differentiaties.

2644. CAESTECKER F., *De Stichting Gerrit Kreveld*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 81-90. De Stichting Gerrit Kreveld zag als v.z.w. het licht in 1994, met Herman Balthazar als eerste voorzitter. Deze organisatie is bedoeld als onafhankelijk bezinnings- en initiatiefcentrum voor sociale democratie. De auteur gaat dieper in op de context waarin de stichting werd opgericht, over de doelstellingen, de werkzaamheden, de soms moeilijke relatie met het politieke gebeuren en de behandelde themata in *Samenleving en Politiek* tussen 1994 en 2002.

2645. COSTERMANS B. & P. GUNST, *Vluchten voor de oorlog. Belgische vluchtelingen 1914-1918*, Ieper, 2004. Catalogus bij de tentoonstelling georganiseerd door het *In Flanders Fields Museum* in Ieper, waarin aan de hand van persoonlijke getuigenissen, brieven, dagboekfragmenten, foto's en zo meer: het verhaal van de duizenden vluchtelingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog huis en vaderland hals over kop achterlieten. Getuigenissen van Virginie Loveling uit het Gentse. Geïllustreerd.

2646. DEFOORT H., 'Sterft gij oude vormen en gedachten'? *Een essay over de historiografie van de socialistische arbeidersbeweging*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman*

Balthazar, Gent, 2003, p. 91-110. De auteur gaat dieper in op de vraag waarom de coöperatie van een succesvolle sociale beweging evolueerde tot een voetnoot in de sociale geschiedenis.

2647. DE MEESTER D., *De Gentse Burgerwacht, 1830-1848. Een "papier-geschiedenis"*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (2003), nr. LVII, p. 223-260. Gent heeft een uniek archief bewaard, dit van de Burgerwacht, met vooral documenten voor de periode 1830-1848. Ze geven inlichtingen over de werking en over de administratieve ruggengraat van de instelling.

2648. DE MEESTER D., *De Gentse Burgerwacht. Een 'papier-geschiedenis'*, in *@rchieflink*, 4, (2004), nr. 1, p. 4-5. Over het archief van de Gentse burgerwacht voor de periode 1830-1848. Geïllustreerd.

2649. DENECKERE G. & B. DE WEVER (red.), *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, 302 blz. Naast een bibliografie, samengesteld door G. DENECKERE en F. SEBERECHTS wordt in eerste instantie de betekenis toegelicht van Herman Balthazar in de uitbouw van de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis. Daarnaast wordt de historicus geportretteerd via de wetenschappelijke instellingen waarbinnen hij gewerkt heeft. In een eerste deel staat de emancipatorische geschiedenis centraal: het Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, de Stichting Gerrit Kreveld, het virtuele museum van de Vlaamse Sociale Strijd en het project De Fonteynen van de Oranjeberg zijn daar de emanatie van. Het tweede deel behandelt zijn interesse in de geschiedenis van de industriële samenleving dat vertegenwoordigd wordt door het Gentse Museum voor Industriële Archeologie en Textiel. Een derde aandachtspunt is de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog waarin het SOMA in de kijker geplaatst wordt. Geïllustreerd.

2650. DE PAEPE, T., *Oost-Vlaamse mannen met een handicap: een sociaal-demografisch onderzoek en een levensloopenalyse op basis van de conscriptieregisters (1807-1809 en 1846)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (2003) nr. LVII, p. 185-222. De auteur licht toe hoe de 19de eeuw een keerpunt vormde voor de maatschappelijke tweedeling tussen valide en invalide personen

2651. DE SCHAEPPDRIJVER S., *Drie Vlaamse schrijvers en de Grote Oorlog: de oorlogsantekeningen van Virginie Loveling, Stijn Streuvels en Cyriel Verschaeve*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVL, p. 283-298.

2652. DE WEVER B., *De geschiedschrijving over de Vlaamse beweging*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

Herman Balthazar, Gent, 2003, p. 129-145. Met verwijzingen naar de bijdragen van de Gentse Universiteit en talrijke in Gent gevormde historici.

2653. HANNES J., *De halve waarheid over hemelbestormers van de sociale geschiedenis. Reflecties van een medeplichtige*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 189-191. Een toelichting over de ontwikkeling van studies over het ontstaan en de groei van de burgerlijke samenleving.

2654. HEMELSOET A, *Liefdadigheid als roeping van de dame: het sociaal engagement van de adellijke vrouw in het 19de-eeuwse Gent (1845-1880)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 251-281. Ontleding van het 19de-eeuwse begrip aan de hand van een hele reeks genootschappen en de Gentse dames die er actief waren via aalmoezen, schenkingen, legaten, en zo meer. Geïllustreerd.

2655. MARTIN D., *Het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 211-226. Over het ontstaan van het Centrum voor de Geschiedenis van de Twee Wereldoorlogen, de werking en de moeilijkheden, evenals over de omstandigheden die leidden tot een heroriëntatie en de omvorming tot Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij.

2656. STEENHAUT W. & G. VAN GOETHEM, *Amsab, een instituut*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 61-74. Op 23 mei 1980 werd het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging of AMSAB opgericht. De bijdrage schetst verschillende factoren die het ontstaan ervan hebben beïnvloed en ook de collectievorming, de werking en het onderzoek tot vandaag mede bepaalden.

2657. THOEN E., & C. VERBRUGGEN, *Ecologie en omgeving*, in: ART, J. & E. VANHAUTE, *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw, (Uitgeverij Mens & Cultuur)*, Gent, 2003, p. 57-111. Met vraagstellingen voor het onderzoek naar industriële vervuiling en met een overzicht van bronnen die daarop een antwoord kunnen bieden.

2658. TYSSENS J. (dir.), *Van wijsheid met vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen*, Gent, 2003, 212 blz. Met de medewerking van diverse auteurs waaronder H. BALTHAZAR, H. DE SCHAMPHELEIRE, G. DENECKERE, H. VAN DAELE, R. VERVLIET en M. VERMOTE wordt de vrijmetselarij vanaf de late 18de eeuw toegelicht. De benadering gebeurt vanuit verschillende themata: Vlaamse sociale strijd, militairen, oranisme, levensbeschouwing, vrouwen, onderwijs, taal, arbeiders. Het werk dat

verscheen ter gelegenheid van een gelijknamige tentoonstelling in de Gentse Kunsthall Sint-Pietersabdij, sluit af met een register van loges en persoonsnamen. Geïllustreerd.

2659. VALCKE T. (ed.), *De Fonteynen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel 4. Biografieën van twintigste-eeuwse beleidsmakers*, Gent, 2003, 903 blz. In het vierde deel van deze historische reeks werd geopteerd om de belangrijkste beleidsdomeinen van de provincie Oost-Vlaanderen in de 20ste eeuw te bestuderen aan de hand van een chronologisch-biografisch verhaal van de voornaamste provinciale protagonisten: gouverneurs, provincieraadsvoorzitters en-griffiers en een selectie van gedeputeerden en raadsleden. Vooral de leden van de meerderheid komen aanbod, hoewel soms ook een biografie van de kopstukken uit de oppositie vermeld wordt. Het boek is chronologisch opgebouwd en valt uiteen in vier grote periodes. De voornaamste onderzoeksbronnen zijn de processen-verbaal van de jaarlijkse provincieraadszittingen. Geïllustreerd.

2660. VAN DAELE J., *De provincie als entrepreneur in de geschiedenis. Het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd en 'De fonteynen van de Oranjeberg'* in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 111-128. Over twee initiatieven van de Provincie Oost-Vlaanderen ter bevordering van geschiedvorsing en geschiedschrijving.

2661. VAN DOORSLAER R., *Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 227-249. De auteur behandelt het gebruik van oorlog door de politieke wereld, de wijze waarop sociale groepen hun eigen oorlogsinzet in de naoorlogse jaren hebben gepercipieerd en hoe zij zich via netwerken in het maatschappelijke leven hebben gemanifesteerd.

2662. VAN EENO R., *Van Seminarie voor Hedendaagse Geschiedenis naar Vakgroep Nieuwste Geschiedenis. Herinneringen*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 49-57. Over de evolutie van de studie nieuwste geschiedenis aan de Universiteit Gent.

2663. VAN NIEUWENHUYSE L., *Stoffige archieven dienen actueel nut! Industriële vervuiling in het Stadsarchief*, in *@rchieflink*, 4, (2004), nr. 4, p. 6-7. Over een nieuwe vorm van historisch onderzoek die nauw aansluit bij het actuele beleid rond historische bodemverontreiniging. De stedelijke milieudienst werkt aan een inventaris van potentieel verontreinigde sites binnen de stad Gent. De uitbouw van deze inventaris gebeurt onder meer op basis van

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

oude vergunningsaanvragen. Het Stadsarchief van Gent bewaart een belangrijk deel van de vergunningen in klasse 2 en klasse 3.

2664. VANSCHOENBEEK G., *Een anoniem verhaal van vele kleine militanten: de geschiedenis van de wijkclub Macharius-Heernis*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 75-80. Bewerking door B. DE WILDE van een toespraak die de auteur hield ter gelegenheid van honderd jaar SP Wijkclub Heernis in 1991. Deze wijkclub was ontstaan uit de coöperatieve broodbakkerij van de vrije bakkers aan de Puinstraat.

2665. VANTHEMSCHE G., *Intérêts patronaux entre sphère publique et sphère privée: la suppression des Chambres de Commerce officielles en Belgique (1875)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXIV, 2004, 1, p. 5-47. Van meet af aan vervulden de Kamers van Koophandel een dubbelzinnige rol en balanceerden ze op de rand van de publieke en de private sfeer. De auteur gaat op zoek naar een mogelijke verklaring voor de verdwijning in 1875 van de officiële Kamers van Koophandel in België en komt tot de slotsom dat het vooral de vete tussen liberalen en katholieken is, die een grote rol heeft gespeeld. Ook de situatie in Gent wordt bekeken.

2666. VELDEMAN P., *De 'beker van Wimbledon'. Een link tussen de (Gentse) burgerwacht en de actualiteit*, in *@rchieflink*, (3), 2003, nr. 4, p. 7. Over een beker waarvan de oorsprong terugvoert naar een schietwedstrijd in Wimbledon in 1867, waaraan de Belgische burgerwacht deelnam. Geïllustreerd.

2667. VERBRUGGEN C., *Het is allemaal perceptie: 'de stank bederft onze eetwaren'*, in *@rchieflink*, Gent, 4 (2004), nr. 3, p. 1-3. Beknopte samenvatting van een studie die in boekvorm verscheen.

2668. VERBRUGGEN C., *De stank bederft de eetwaren. De reacties op industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent*, (Academia Press), Gent, 2003, 175 blz. Gent is voor dit onderwerp een bijzonder goede testcase, mede omwille van de talrijke beschikbare bronnen. De milieuvuiling overschrijdt evenwel het lokale gegeven en is in een veel ruimere context te bekijken. Tevens zoekt de auteur naar parallellen met de hedendaagse situatie en met vergelijkbaar onderzoek in het buitenland.

8. Industriële archeologie

2669. ACKE B., *Archeologisch onderzoek van de Lousbergfabriek aan de Seminariestraat*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2003), nr. 4, cahier 28, p. 24-32. Eerste verslag van een archeologisch onderzoek voorafgaand aan de aanleg van een parkeergarage en waarbij heel wat sporen van de voormalige katoenfabriek Lousbergs aan het licht kwamen. Geïllustreerd.

2670. DE CLERCQ L., *De internationale context van de Belgische 19de—eewse verwarmingstechnologie in haar relatie met de architectuur*, in *Gentse Bijdragen tot de Interieurgeschiedenis*, 32, (2003), p. 77-112. Een aantal voorbeelden uit het Gentse komen aan bod, zoals de serre van de botanische tuin met heetwatersysteem en de stoomradiator in de foyer van de Gentse Opera.

2671. DE HERDT R., *Het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 163-173. Beknopte schets over het ontstaan en de groei van het stedelijke Gentse museum, de werking en de banden met vriendenkring en tijdschrift, belangrijke tentoonstellingen en de verdere ontplooiing op de huidige locatie, met name in de voormalige katoenspinnerij Desmet-Guéquier tussen Oudevest en Minnemeers. Geïllustreerd.

2672. DESEIJN G., *Rondom de Reep: Ferdinand Lousbergs en zijn katoenfabriek*, in: *Tijdschrift voor Industriële Cultuur* (2003), nr. 4, cahier 28, p. 2-23. Historische schets van de ontwikkeling van het katoenbedrijf dat Ferdinand Lousbergs (1799-1859) oprichtte en van de terreinen langsheen de Reep waarop die industriële vestiging zich verder kon ontplooiën. Geïllustreerd.

2673. DE WAELE M., *Vliegende sigaren, Zeppelins en Blimps*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 85, (2004), nr. 1, p. 1-25. Aanvulling bij een tentoonstelling in het MIAT, gewijd aan luchtschepen en zeppelins. In de nacht van 6 op 7 juni 1915 slaagde de Britse piloot Reginald Warneford er in om de Duitse zeppelin LZ37 fataal te treffen. Het brandende luchtschip stortte neer in het centrum van Sint-Amandsberg. Relas van de feiten in de Gentse randgemeente na een inleidend hoofdstuk over deze luchtschepen en hun belang in de oorlogsvoering tijdens de Eerste Wereldoorlog en in de propagandavoering van Nazi-Duitsland tussen 1933 tot 1940. Eveneens aandacht voor de laatste passagiersvlucht en de ramp met de Hindenburg in 1937 en de productie van de zeppelins buiten Duitsland in Groot-Brittannië, Italië en de Verenigde Staten. Geïllustreerd.

2674. VANHAUTE E., *Sporen en trajecten. Geschiedenis van industrie en bedrijf in de 19e en 20e eeuw*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 175-188. Met deze bijdrage wil de auteur terugblikken op de Belgische historiografie over industrie en bedrijf met de Gentse uitvalsbasis als vertrekpunt. Met de medewerking van J. DE BELDER.

2675. VIAENE P., *Bibliografie Industriële Archeologie & Industrieel Erfgoed in België (XII)*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2003), nr. 4 cahier 28bis, p. 2-14. Met verwijzingen naar Gent.

9. Kerkgeschiedenis, kloosters

2676. BALTHAU E., *Doorlichting van een parochie. Het bezoek van Karel Maes, bisschop van Gent, aan Laarne op 25 mei 1611*, in *Castellum*, XX, (2003), nr 4, p. 26-51. De auteur confronteert de gegevens vervat in het visitatieverslag uit 1611 over Laarne door Karel Maes, bisschop van Gent, met hedendaagse informatie over de bouwgeschiedenis van de kerk.

2677. COLLIN L., *De Heilige Bavo in historische context*, in *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, 43, (2003) nr. 4, p. 69-72. De auteur analyseert welke middelen tot onze beschikking staan om het leven van de heilige Bavo te onderzoeken zoals de *Vitae* en een relikwie; ook de iconografische bronnen en de plaatsen waar de verering voorkomt neemt de auteur in aanmerking.

2678. DECLERCQ G., *De Gentse Sint-Baafsabdij en de oudste vermeldingen van Mere*, in *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, 43, (2003) nr. 4, p. 62-68. Een oorkonde uit 1003 waarbij de Duitse Koning Hendrik II de Gentse Sint-Baafsabdij in het bezit van een reeks goederen bevestigt, waaronder Mere, wordt traditioneel beschouwd als de oudste vermelding van Mere. De ontdekking van een Karolingische goedereninventaris van de Sint-Baafsabdij (in de Bayerische Staatsbibliotheek van München) waarin de naam Mere vermeld wordt, doet het besef rijzen dat het domein Mere reeds in de 8ste eeuw of de tweede helft van de 7de eeuw in handen kwam van de Gentse kloostergemeenschap.

2679. DE CLERCQ M., *Een derde leven voor het franciskanenklooster aan de Oude Houtlei*, in *GOV-Heraut*, 39, (2004), nr. 3, p. 3-6. Geschiedenis van het klooster en nieuwe bestemming van de gebouwen, het Centrum Algemeen Welzijnswerk Artevelde.

2680. DE GRAUWE J., *Mere en de Gentse Kartuizers*, in *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, 43, (2003) nr. 4, p. 78-90. De auteur analyseert de relatie tussen de Gentse kartuizers (Koningsdal en Meerhem) en Mere: aanwezigheid van een kartuizerpachthof, innen van het schoofrecht, onderhoud van de kerktoren en de pastorie, voorzien van een pastoorsinkomen en van een onderpastoorswedde.

2681. KENIS L. & F. GISTELINCK, *Illi qui vitae lustra tredecim valens explevit. Bij de vijftenzestigste verjaardag van Guido Hendrix*, Leuven, 2003, 96 blz. Terugblik op de carrière en het wetenschappelijk onderzoek van Guido Hendrix, dat in hoofdzaak gericht was op de Middelnederlandse vroomheidsliteratuur en de cisterciënzer spiritualiteit. Overzicht van de handschriften in zijn werk, zijn bibliografie, de boekbesprekingen en literatuursignalen. Voor Gent is er de aandacht voor de abdij van Baudelo.

2682. LIESSENS G., *Hoofdcijnsplichtigen van de Sint-Baafsabdij in Erpe-Mere (1295 en rond 1330)*, in *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, 43, (2003) nr. 4, p. 74-77. Het nakijken van lijsten van hoofdcijnsplichtigen van de Sint-Baafsabdij laat niet toe nog een grote band te ontdekken tussen Mere en deze abdij.

2683. VERVAET A., *Een belangrijke wending in de vroege geschiedenis van de Zusters van Liefde van Gent: de stichting van het klooster van Zaffelare in 1815*, in *Jaarboek Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, (2003), nr. XL, p. 249-274. Naar aanleiding van de viering van het tweehonderdjarig bestaan van de congregatie te Gent werden nieuwe gegevens ontdekt over de reden waarom de zusters reeds in 1815 naar Zaffelare kwamen.

10. Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

2684. BAILLEUL B., *Funerair erfgoed in Gent. Een monument te koop/te huur in Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, I, (2003), nr. 3, p. 309-315. De auteur kaart de problematiek aan rond het behoud van grafmonumenten – al dan niet beschermd – en neemt als voorbeeld het grafmonument op het Campo Santo van Daniël Mareska, een eminente wetenschapper uit de eerste helft van de 19de eeuw. Het monument staat op de beschermlijst van het Beschermcomité Campo Santo en mag dus niet vernietigd worden. Toch is enige financiële hulp voor de vereniging welkom, en sympathie opwekken voor een monument kan pas wanneer de eigenaar ervan beter bekend wordt.

2685. BAILLIEUL B., *Wandelen in de kunstzinnige Sint-Elisabethparochie, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 2004, 56 blz. Na de 19de-eeuwse ontmanteling van het Sint-Elisabethbegijnhof met een geschiedenis die aanving in de 13de eeuw, ontplooidde er zich een stadswijk met een geheel eigen architectuur en talrijke andere culturele initiatieven. Verder is er ook aandacht voor onderwijs, fabrieken, beluiken en religieuze instellingen. Geïllustreerd.

2686. BAILLIEUL B., E. HOOFT & A. HERNALSTEEN, *Jezuïetenstreken klasse(n)onderwijs, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 2004, 28 blz. Beknopte schets van de jezuïeten in Gent, inclusief de verschillende vestigingen, het gebouwenpatrimonium en de scholen, waaronder het Sint-Barbaracollege. Geïllustreerd.

2687. BERGMANS A. (red.), *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis, (Uitgeverij Peeters)*, Leuven, 2004, 176 blz. Deze reeks vervolgt de in 1934 door Prof. Henry van de Velde opgestarte reeks 'De Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis' (en oudheidkunde). Een belangrijke impuls voor de (her)nieuwde reeks zijn de jaarlijkse studiedagen rond historisch interieur. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

2688. BONCQUET D., S. DEROM & G. EVERAERT, *Vloer- en wandtegels in Gent, van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, in *Open Monumentendag*, Gent, 2003, p. 10-19. Geïllustreerd.
2689. BORRET K., *Juiste afstand. De architectuur van Marie José van Hee*, in *Ons Erfdeel*, 47, (2004), nr. 4, p. 531-538. Over de kenmerken en de eigen stijl van architecte Marie José van Hee. Eén van de constanten in haar werk is de besloten buitenruimte. Zij tekende voor een aantal Gentse ontwerpen zoals een electriciteitshuisje voor de stad Gent, een nieuw ontwerp voor het Emile Braunplein en de woning Leeuws-Croes.
2690. CAPITEYN A, *De verborgen stad*, (*Ons Erfgoed Gent van toen & nu*, nr. 2), Zwolle, 2003, 36 blz. Een beeld van Gent vanuit 'verborgen' of minder bekend cultureel erfgoed. Geïllustreerd.
2691. CASSIMAN P., *De Sint-Martinuskerk te Baarle*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 65-70.
2692. CASSIMAN P., *Een nieuw Mariakapelletje te Baarle*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 71-72.
2693. CHARLES L. G. EVERAERT, M.C. LALEMAN & D. LIEVOIS, *De Berg van Barmhartigheid in Gent*, (*Uitgeverij Snoeck*), Gent, 2003, 119 blz. De publicatie biedt een samenvatting van een nieuw interdisciplinair onderzoek rond de Berg van Barmhartigheid en zijn onmiddellijke omgeving. Zowel de locatie waar het gebouw werd opgetrokken, het functioneren van de kredietinstelling en haar personeel evenals de organisatie van het gebouw in al zijn details komen aan bod. Met in bijlage een lijst van de surintendanten en indices op gebouw-, huis-, instellings-, persoons-, plaats- en straatnamen. Geïllustreerd.
2694. COOMANS T., *The Medieval Architecture of Cistercian Nunneries in the Low Countries*, in *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkunde Bond*, Leiden, (2004), nr. 3, p. 62-90. Overname van een bijdrage die de auteur ook publiceerde in LILLICH, M.P., *Studies in Cistercian Art and Architecture*, (*Cistercian Studies Series XV*), Kalamazoo, 2004. Met talrijke verwijzingen naar de gebouwen van de voormalige Bijloke-abdij die in een ruimere context van cisterciënzerinnenarchitectuur worden gesitueerd. Hoewel geen onderdeel van de abdij komen ook het Bijlokehospitaal met de 13de-eeuwse ziekenzaal en het 16de-eeuwse Craeckhuys aan bod. Geïllustreerd.
2695. COOMANS T., *Op weg naar bescherming van 19de-eeuwse kerkgebouwen in Vlaanderen. Een status quaestionis*, in *Monumenten & Landschappen*, 21 (2002), nr. 4, p. 38-61. De bijdrage maakt een analytische en kritische balans op van dertig jaar onderzoek en monumentbeheer omtrent

19de-eeuwse kerkelijke architectuur in Vlaanderen. Met diverse verwijzingen naar Gent zoals de Sint-Jozefskerk aan de Wondelgemstraat en kerkgebouwen in Gentse deelgemeenten zoals Drogen en Sint-Amandsberg. Ook de betekenis van de Sint-Lucasscholen komt er aan bod. Geïllustreerd.

2696. DE BAETS H., *100 jaar kiosk op Zwijnaards dorpsplein*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, (2003), nr. 32, p. 155-166. Beknopte geschiedenis van deze kiosk vanaf 1901, in relatie tot het dorpsplein en markante gebeurtenissen. De bijdrage sluit af met de restauraties van 1950 en 1998-1999. Geïllustreerd.

2697. DE BORGHER M., *Vogels in en rond monumenten*, in *Monumenten & Landschappen*, 23, (2004), nr. 4, p. 10-29. Over bijgebouwen in monumenten, b.v. bij abdijen, hoeven, landhuizen, die dienden voor de teelt en de huisvesting van vogels, evenals de relatie tussen monumenten(zorg) en vogels. Geïllustreerd.

2698. DE CARNE B., *Het stookgebouw van de Gentse universiteit Sint-Pietersnieuwstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 3, p. 194-198. Pleidooi voor de afbraak van het stookgebouw dat een waardevol stadsgezicht verbergt.

2699. DE CLERCQ M., *Managers in het Groot Seminarie*, in *GOV Heraut*, 38 (2003), nr. 4, p. 8-9. Het Seminariegebouw uit het begin van de 20ste eeuw (Reep) onderging in 2002-2003 een ingrijpende renovatie voor de huisvesting van de Vlerick Managementschool.

2700. DE DIJN R. & S. HIMMER, *De mooiste boerderijen in Vlaanderen en Wallonië*, (*Davidfonds*), Leuven, 2003, Geïllustreerd.

2701. DE KEUKELEIRE E., *De Gentse citadel*, in *@rchieflink*, 4, (2004), nr. 2, p. 4-6. Geschiedenis van de citadel vanaf de aanleg ervan in 1823 tot de afbraak in 1898 aan de hand van krantenartikels in de *Gazette van Gent*.

2702. DESEIJN G., J. LEFEBURE, N. POULAIN & L. TAERWE, *Beton in Gent*, in *Open Monumentendag*, Gent, 2003, p. 28-43. Geïllustreerd.

2703. DE SMET L., *Balegemse steen*, in *Land van Rode*, 31, (2003), p. 17-30. Over het gebruik van Lediaanse kalkzandsteen, onder andere bij de bouw van het Gentse Stadhuis, bij herstellingswerken aan de Sint-Baafskathedraal en in decoratieve elementen bij allerlei panden in het centrum van Gent en aan het Sint-Pietersstation.

2704. DEVRIESE L., *Hoe de gevelversiering van eenvoudige huizen te Gent in de 17de eeuw ontstond en in de 18de eeuw alsmäär versoberde*, in *GOV Heraut*, 38, (2003), nr. 4, p. 3-7. Toelichting aan de hand van verschillende voorbeelden. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

2705. DEVRIESE L., *De mythische keizerlijke Ottogracht en de zeer reële burggrafelijke Schipgracht*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 4, p. 224-241. Nieuwe visie over de historische betekenis van de Ottogracht. Geïllustreerd.
2706. DEVRIESE L. & D. VAN ACKER, *De geopende stad, (Ons Erfgoed Gent van toen & nu*, nr. 1), Zwolle, 2003, 36 blz. Een erfgoedbeeld van Gent vanuit het perspectief van de pleinen. Geïllustreerd.
2707. D'HOLLANDER J., *Belfort en beiaard in de literatuur*, in *Clocke Roeland. Nieuws van de Gentse Beiaardkring*, 8, (2004), nr. 1, p. 11-15.
2708. D'HOLLANDER J., *Clocke Roeland, een eeuwenoude geschiedenis*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 4, p. 206-222. Het wedervaren van Klokke Roeland vanaf 1916. Geïllustreerd.
2709. D'HOLLANDER J., *Van klok tot beiaard, (Uitgave Mens & Cultuur)*, Gent, 2003, 304 blz. Het boek is in verscheidene hoofdstukken opgedeeld. Allereerst gaat de auteur in op de betekenis van klokken vanaf de Keltische tijd. Het tweede hoofdstuk behandelt onder meer de Gentse Belfortoren en klokken zoals de Roeland. In dit deel heeft de auteur ook aandacht voor klokkenluiders, trommelslagers, trompetters en stadsschalmeiers. In hoofdstuk III gaat het over de bloeiperiode van de beiaardkunst. De bedreigingen voor de teloorgang van beiaarden wordt toegelicht in een volgend hoofdstuk, terwijl hoofdstuk V nader ingaat op de heropleving van de Gentse beiaard. Tenslotte volgt nog een hoofdstuk dat de beiaard technisch belicht. Met publicatie van verscheidene archiefbronnen in bijlage. Geïllustreerd.
2710. DUBOIS M., *Gaston Eysselinck. Woning Gent 1930-1931, (Stichting Kunstboek)*, Gent, 2003, 48 blz. Monografie van de architectenwoning van Gaston Eysselinck (1907-1953) aan de Vaderlandstraat. De auteur belicht ook hoe de architect de 'vijf punten van een nieuwe architectuur' van Le Corbusier in dit ontwerp wist om te zetten. Geïllustreerd.
2711. DUBOIS M., J. DE VISSCHER, T. COOMANS, M. DELRUE & R. VAN WASSENHOVE, *Kerkelijk erfgoed. Verleden en toekomst*, in *Vlaanderen*, 52, (2003), p. 265-320. Themanummer waarin de toekomstige bestemming van het kerkelijk onroerend erfgoed centraal staat. De auteurs citeren in hun bijdragen Gentse voorbeelden van een dergelijke herbestemming naar museum, kunsthall en schoolinrichting: de Wolweverskapel, de Sint-Pietersabdij, het Caermersklooster, de kapel van het Campo Santo, het Dominicanenklooster, de abdij van het Rijke Gasthuis en de Sint-Niklaaskerk. Geïllustreerd.

2712. DUBOIS M. & E. LAGROU, *Eurostation 10 jaren onderweg*, Brussel, 2003. NV Eurostation werd opgericht met als doel de studie en realisatie van de grote stations – en spoorweggebonden projecten. Naar aanleiding van haar tienjarige bestaan bracht Eurostation een publicatie uit waarin de auteurs (van het Departement Architectuur van Sint-Lucas) de realisaties van Eurostation en de betekenis binnen het stedenbouwkundige denken nader beschrijven. Ruim hoofdstuk met betrekking tot de geschiedenis van het Gentse Zuidstation en het Sint-Pietersstation. Geïllustreerd.

2713. EVERAERT G., *Gebruikte soorten natuursteen in Gent*, in *Open Monumentendag*, Gent, 2003, p. 8-9.

2714. EVERAERT G., *Een hotel vol natuur*, (*Stad Gent, Dienst Monumentenzorg*), Gent, 2004, 32 blz. Gedetailleerde duiding van de fauna en flora in de gevel- en interieurdecoratie van het Hotel d'Hane Steenhuyse aan de Veldstraat. Geïllustreerd.

2715. FONCKE H., L. MEGANCK & N. POULAIN, *De Prijs Van de Ven (1928-1968) of hout als mecenas voor steen...*, in *Open Monumentendag*, Gent, 2003, p. 44-53. Emile-Jean Van de Ven (1898-1962) lag aan de basis van een Belgische architectuurwedstrijd voor modern georiënteerde architectuur. Deze bijdrage belicht vooral de bekroonde Gentse ontwerpen. Geïllustreerd.

2716. GOEMINNE L., DENEWET L. & P. BAUTERS, *De oudste windmolens in het graafschap Vlaanderen (1183-1300)*, in *Molenecho's*, 32, (2004), nr. 2. p. 80-108. De auteurs vonden aan de hand van intens archiefonderzoek een honderdtal vermeldingen van windmolens in het oude graafschap Vlaanderen in de 12de en 13de eeuw. Voor Gent is er een vermelding van een molen op Meulestede en van een molen in Wondelgem.

2717. HEIRMAN M., *Vlaamse belforten Werelderfgoed*, (*Dauidsfonds*), Leuven, 2003. Met verwijzingen naar het Gentse Belfort. Geïllustreerd. Bestaat ook als Engelse uitgave.

2718. HOUBRECHTS D. & J. EECKHOUT, *Gent, Dendrochronologie*, (*Erfgoedmemo*, nr. 3), Gent, 2003, 4 blz.

2719. LALEMAN M.C., *Gent, het 13de-eeuwse hospitaal van de Bijloke*, (*Erfgoedmemo*, nr. 2), Gent, 2003, 4 blz.

2720. LALEMAN M.C., *Gent, Het middeleeuwse Gravensteen*, (*Erfgoedmemo*, nr. 1), Gent, 2003, 4 blz.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

2721. LALEMAN M.C., *Gent, een stad van Stenen*, (Erfgoedmemo, nr. 5), Gent, 2003, 4 blz.

2722. LALEMAN M.C., *Het stenen Gent*, in *Open Monumentendag*, Gent, 2003, p. 2-7. Geïllustreerd.

2723. LALEMAN M.C., *Témoins de basses cours seigneuriales dans le tissu urbain d'une ville: l'exemple de Gent (Gand, Flandre orientale, Belgique)*, in *Château Gaillard (Publications du CRAHM)*, Caen, 2004, nr. 21, p. 179-189. Analyse van de adellijke voorhoven die behoorden bij middeleeuwse kastelen en op verschillende tijdstippen werden opgenomen binnen de stadsomwalling. De sites die in deze ontwikkelingsschets opgenomen worden, zijn het Gerard de Duivelsteen, het Gravensteen met de Oudburg en het Prinsenhof. Uitgaand van de archeologische en topografisch-historische bevindingen worden enkele nieuwe vragen geformuleerd over de ontwikkelingsgeschiedenis van het middeleeuwse Gent. Geïllustreerd.

2724. LAPORTE D. & L. SNAUWAERT, *Gids voor architectuur in Gent*, (Lannoo), Tielt, 2003, 467 blz. Nieuwe handleiding voor de kennis en de ontdekking van de architectuur in Gent. Het overzicht is gebaseerd op een keuze van 495 gebouwen die kort worden geduid. Het handboek sluit af met een register op naam van de gebouwen, een register op naam van de architecten, een selectieve bibliografie, een verklarende woordenlijst en kaartjes met de situering van de gebouwen. Geïllustreerd.

2725. LAPORTE D., S. DE SMEDT, G. REYNIERS & H. WEISENBORN, *Renovatie*, in *Museumkrant Museum voor Schone Kunsten*, 15, (2004), nr. 2, s.p. Bij de restauratie van het Museum voor Schone Kunsten wordt er een bijzondere aandacht besteed aan de fries die onder de kroonlijst van het museumgebouw loopt. De auteurs belichten de iconografie en de symboliek van de voorstellingen, het vooronderzoek tot restauratie, het gebruik van sgraffitotechniek en het voorstel tot restauratie. Geïllustreerd.

2726. LEHOUCK A., *Het verstedelijkingsproces en de oudste stenen burgerwoningen in Veurne*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2002), nr. LVI, p. 1-34. Aan de hand van een eigen uitgewerkte onderzoeksmethode tracht de auteur het verborgen middeleeuwse huizenpatrimonium van Veurne te achterhalen. De bevindingen wordt voorts gesitueerd in de ontwikkelingsgeschiedenis van de middeleeuwse stad. Met verwijzingen naar de Gentse Stenen. Geïllustreerd.

2727. MAES D., *De Sint-Gerolfkerk krijgt haar eerste torenuurwerk*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 119-120.

2728. MAES D., *Een nieuw kerkhof voor Drongen-centrum*, in *Dronghine*, 23, jaarboek 2004, p. 83-86. Over de aanleg van het nieuwe kerkhof, aan de huidige Antoon Catriestraat, officieel in gebruik genomen op 16 september 1827.

2729. SNAUWAERT L. & P. DE WILDE, *Het kasteel van Wissekerke te Bazel*, Gent, 2003. Kritische analyse van de bestaande bouwhistorische gegevens van het kasteeldomein van Wissekerke waarbij de nadruk vooral komt te liggen op de 19de en de 20ste eeuw. De geschiedenis van het kasteeldomein is meermaals gelinkt aan Gent: Lieven van Pottelsberghe, de familie Vilain XIII, de Gentse stadsarchitect Jean-Baptiste Pisson hebben de geschiedenis van het domein mee bepaald. Geïllustreerd.

2730. STEURBAUT P., *Gent, Rijke klaren in Gentbrugge*, (*Erfgoedmemo*, nr. 4), Gent, 2003, 4 blz.

2731. VANACKER D., *De eeuwige stad*, (*Gent van toen & nu*, nr. 3), Gent, 2004, p. 71-98. Benadering van aspecten van het Gentse culturele erfgoed vanuit het tijdsgegeven, met onder meer toelichtingen over de Sint-Niklaaskerk, het Belfort, de voormalige post aan de Korenmarkt, de beschermde gashouders van de Gasmeterlaan, de Universiteitsaula aan de Voldersstraat, de Sterrenwacht aan de Gezusters Lovelingstraat, het Sint-Pietersstation en de Westerbegraafplaats. Geïllustreerd.

2732. VAN DEN BREMT P., *Brussels lof: over orchideeën, heide, bos en vergane glorie*, in *Monumenten en Landschappen*, 22, (2003), nr. 6, p. 4-36. Vernieuwende analyse over de ontwikkeling van landschap en flora in de gemeente Vorst. De indringende ontleding leidt tot heel wat inzichten die ook voor andere deelgebieden in Vlaanderen, onder meer voor tal van randstedelijke zones in het Gentse, interessante parallellismen bieden. Geïllustreerd.

2733. VAN DEN BREMT, P., *Vergroeid met het bouwkundig erfgoed: plantengroei op en bij muren en stenen constructies*, in *Monumenten & Landschappen*, 23, (2004), nr. 4, p. 40-57. Met verwijzingen naar voorbeelden in Gent. Geïllustreerd.

2734. VAN DOORNE G., *Metseltekens in verglaasde baksteenkoppen*, in *Open Monumentendag*, Gent, 2003, p. 20-27. Geïllustreerd.

2735. VAN DRIESSCHE I., *Oudenbos in Lokeren. Van Cîteaux tot cité*, Gent, 2004. Geschiedenis van de site Oudenbos, een voormalige cisterciënzerabdij, in Lokeren. Zowel het ontstaan van de abdij als de latere evolutie tot arbeidershuisvesting zijn meermaals aan Gent gelinkt. Geïllustreerd.

2736. VERSCHAFFEL B., *Over de tijd van de stad: geschiedenis of herinnering* in DE RYNCK P. (ed.), *In situ. Stedelijkheid en Stadsmusea. Cities and City Museums, (Culturele Biografie Vlaanderen)*, Antwerpen, 2004, p. 13-17.

2737. VERSTREPEN G., *De Sint-Ludgeruskerk van Zele met het Van Peteghemorgel, (Kleine Cultuurgidsen Provincie Oost-Vlaanderen)*, Gent, 2004, 80 blz. Met verwijzingen naar het Sint-Baafskapittel, het bisdom Gent en talrijke kunstenaars die van Gent zijn en/of in Gent hebben gewerkt. Geïllustreerd.

11. Kunst, cultuur

2738. BRINKMAN H. & H. MULDER, *Recht, historie en schone letteren: het arbeidsterrein van een Gents kopiïstencollectief*, in *Queeste*, 10, (2003), nr. 1, p. 27-78. De auteurs beklemtonen de hoge moeilijkheidsgraad in het achterhalen van plaats en datum van makelij. Meestal is deze informatie pas te achterhalen door het herkennen van de hand van de scribent, een moeilijke en tijdrovende bezigheid die vaak op toevallige vondsten gestoeld is. Voor de eerste maal echter konden de handen van de drie kopiïsten die in de totstandkoming van het Comburgse handschrift een rol speelden, getraceerd worden in een andere codex en aldus toegewezen worden aan een Gents productiecentrum in de jaren 1415-1420.

2739. BUELENS R. & C. VAN HAESENDONCK, *Een beveiligde expositieruimte voor de zilvercollectie van de Onze-Lieve-Vrouwewerk van Aarschot*, in *Monumenten & Landschappen*, 22 (2003), nr. 5, p. 52-62. De zilvercollectie van deze kerk bevat stukken van de gerenommeerde 19de-eeuwse Gentse zilversmeden Edouard en Armand Bourdon. In dezelfde tijd waren ook glazenier Joseph Casier en architect Pieter Langerock uit Gent werkzaam in deze kerk. Geïllustreerd.

2740. CAPITEYN A., *Een Marfurt herontdekt. Chemins de fer belges, een affiche van Leo Marfurt uit 1928*, in *@rchieflink*, 4, (2004), nr. 4, p. 1-2. Voor een eindwerk over de publiciteit in de Belgische Spoorwegen stootte een alerte student in reeks XXI (culturele instellingen en initiatieven) van het Stadsarchief op een opgevouwen affiche, dat een zeldzaam exemplaar bleek te zijn van een ontwerp door Leo Marfurt, een Zwitser die zich in 1922 in Antwerpen vestigde en al vlug uitgroeide tot een van de belangrijkste 'Belgische' ontwerpers.

2741. CASSIMAN K., *Noeit mee tweeën, wriee weinig alliene, ten minsten mee drijen*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 157-160. De plechtige opening van het gerenoveerde gebouw van De Campagne werd ondersteund door het ontwerpen van een sculptuur, met als thema de jezuïeten, door de Drongense beeldende kunstenaar MaRf.

2742. CONRADS M., *De wereldpremière van een kostuumboek*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 86, (2004), nr. 2, p. 1-31. Na een inleidend hoofdstuk over Lucas d'Heere, dichter en schilder geboren te Gent in 1534, volgt een analyse van het kostuumboek *Theatre de tous les peuples et nations de la terre avec leurs habits et ornements divers....*, een manuscript dat sinds 1865 eigendom is van de Universiteitsbibliotheek Gent, en waarmee d'Heere zowel het verleden als zijn eigen tijd heeft willen uitbeelden in kostuums. Tot op heden werd het kostuumboek nauwelijks onderzocht. Het bestaat uit 98 aquarellen waarop kleding van figuren uit de Oudheid, de Middeleeuwen, verschillende landen uit het 16de-eeuwse Europa, het verre Oosten en de geestelijkheid is afgebeeld. In vergelijking met andere kostuumboeken uit dezelfde tijd is het werk bijzonder omdat het in kleur is en omdat de auteur meestal illustratieve voorstellingen schetst. Geïllustreerd.

2743. DEKEYZER B., *Typologische creativiteit in de late Middeleeuwen: de dialoog tussen Oud en Nieuw Testament in de Gents-Brugse boekverluchting*, in *Millenium*, 17, (2003), nr. 2, p. 121-144. In de periode tussen 1450 en 1530 is het typologisch denken in de kunst opnieuw ontzettend levenskrachtig. Het artikel richt zich op de onvolprezen typologische creativiteit in handschriften uit de jaren 1490-1530 die allemaal in Gents-Brugse ateliers zijn ontstaan. Er wordt gepoogd deze creativiteit in een ruimere maatschappelijke context te plaatsen en via die weg een verklaring te bieden voor de iconografische creativiteit van de Gents-Brugse verluchters.

2744. DE SMET J., e.a., *Kunstparcours*, in *Museumkrant (Museum voor Schone Kunsten)*, 14, Gent, (2003) nr. 3, s.p. Tijdens de renovatie van het Museum voor Schone Kunsten, van september 2004 tot in 2006, zijn tal van meesterwerken op reis. De bijdrage schetst vooral de werken die tijdelijk in de Sint-Baafskathedraal een onderkomen vonden. Geïllustreerd.

2745. DEWILDE J., K. COOL, J. OGONOVSKY & A. VANDENBILCKE, *Maurice Langaskens 1884-1946*, Ieper, 2003, 160 blz. Publicatie bij de gelijknamige retrospectieve tentoonstelling in het Flanders Fields Museum, over het werk van Maurice Langaskens, geboren te Gent in 1884. Langaskens was 3,5 jaar krijgsgevangene en probeerde op aangrijpende wijze het leven in de barakken, heimwee, de dood en de vernedering te illustreren. Binnen de tentoonstelling lag de klemtoon op de periode 1914-1918. Geïllustreerd.

2746. FELTKAMP R., *Théo Van Rysselberghe 1862-1926, (Lannoo)*, Tielt, 2003, 239 blz. Nederlandstalige uitgave van de beredeneerde catalogus van het oeuvre van schilder Theo Van Rysselberghe. Geïllustreerd.

2747. FOCK W., A. FRIEDRICH, I. LAMBRECHTSEN-VAN ESSEN, M. MADOU & J. VAN ROODEN (Red.), *Eredoeken in geperst brokaat. Brokaatimitaties op de koorzuilen in de Pieterskerk Leiden*, Leiden, 2003, 156

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

blz. Publicatie naar aanleiding van de restauratie van de geperst brokaten erdoeken die zich bevinden op de zuilen van het koor in de Sint-Pieterskerk te Leiden. In een hoofdstuk gewijd aan het overzicht van geperste brokaten in de Zuidelijke Nederlanden wordt verwezen naar voorbeelden van een dergelijke techniek in de crypte van de Sint-Baafskathedraal te Gent en naar de sacristieën van het Pand, het voormalige Dominikanenklooster te Gent en van het Klooster van de Geschoeide Karmelieten. Geïllustreerd.

2748. GEVAERT M., *De Vlaamse poort naar Utopia. Vlaanderen en Vlamingen in de Europese literatuur*, Roeselare, 2004, 319 blz. De auteur peilt naar het aandeel van Vlamingen en Vlaanderen in twintig eeuwen Europese literatuur. In het hoofdstuk 'Gent de fiere stede' worden passages in de literatuur gebundeld over Gent, van de heilige Dunstan over Froissart, Philippe de Commines en Rabelais tot Victor Hugo en Alexandre Dumas, maar ook in de andere hoofdstukken komt Gent regelmatig ter sprake.

2749. GIL M & L. NYS, *Saint-Omer gothique. Les arts figuratifs à la fin du Moyen Age 1250-1550: peinture-vitrail-sculpture-arts du livre*, (Presses Universitaires Valenciennes), Valenciennes, 2004, 534 blz. Met verwijzingen naar Gent, Gentse verzamelingen en kunstenaars die ook in Gent hebben gewerkt of met Gent verbonden zijn. Als bijlage biografische notities van de kunstenaars en indices op plaatsnamen, persoonsnamen, werken en handschriften. Geïllustreerd.

2750. *Inventaire archeologique – fiche nr. 87*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 3, p. 150-151. Heruitgave van een fiche opgesteld door Louis Maeterlinck in de rubriek "Schilderijen – Schilderijmuseum, nr. 17 – XVIIIe eeuw" over *De Verrijzenis*, door *Gaspard De Craeyer*.

2751. *Inventaire archeologique – fiche nr. 88*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 4, p. 223. Heruitgave van een fiche opgesteld door Hermann Van Duyse in de rubriek "Beeldhouwwerken – Oudheidkundig Museum, nr. 813 – XVIIIe eeuw" over de toortshouder van de houtzagers.

2752. *Inventaire archeologique - fiche n°76*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 6, p. 374-375. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Kanunnik Gabriël Vanden Gheyn in de rubriek "Koperen voorwerpen - Sint-Baafskathedraal, koor - XVIe eeuw" over de koperen kandelaars van de Sint-Baafskerk.

2753. *Inventaire archeologique*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 1, p. 27-28. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Hermann Van Duyse in de rubriek "Borduursels - Oudheidkundig Museum, nrs. 844-845 - XVIIIe eeuw" over de geborduurde wapenschilden van de Nering der Molenaars.

2754. *Inventaire archeologique*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 2, p. 90-91. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Ernest Lacquet in de rubriek "Kunstsmeedwerk – Sint-Baafskathedraal – XVIe eeuw" over een luchter in smeedijzer.

2755. JURGENS N., *Molentafereel uit Delft inspireerde vermeende Gentse molen*, in *Molenecho's*, XXXI, (2003), nr. 4, p. 318. De auteur pikt in op een vorige bijdrage door P. HUYS.

2756. LA RUE M., *Miroir obscur, blanc miroir: impressions de Flandre*, in *Septentrion*, XXXIII, (2004), nr. 3, p. 5-13. Enkele literaire bespiegelingen over Vlaanderen en specifiek voor Gent over het Lam Gods.

2757. LEYMAN D., *Nice, muze van azuur*, Amsterdam, 2004, 324 blz. In de Stedenreeks *Het Oog in 't zeil* bundelt de auteur een aantal bijdragen die het 19de-eeuwse mondaine toerisme naar Nice centraal stellen. Het wordt een literaire wandeling aan de hand van de bespiegelingen van verschillende auteurs zoals Guy de Maupassant, Nicolaj Gogol, Anton Tsjechov, Louis Couperus, evenals van de Gentenaars Cyriel Buysse en Maurice Maeterlinck, die er verbleven.

2758. PENNING E.D.A., *Paul Berkenman: bestendig vakmanschap in wisselvallige tijden*, in *Documenta. Tijdschrift voor theater*, XXII, (2004), nr. 1, p. 3-20. Bijdrage over Berkenman's dramatisch oeuvre, naar aanleiding van zijn overlijden op 17 augustus 2002. Berkenman werd geboren in Gent (13 mei 1926) in café Minard dat destijds aan de gelijknamige Gentse schouwburg verbonden was en door zijn ouders werd uitgebaat. Professioneel kwam hij in de theaterwereld terecht, eerst in de NTG, nadien als dramaturg bij Theater Arena en tenslotte bij de musicalafdeling van het Ballet van Vlaanderen.

2759. SMEYERS J., *De nieuwe wereld van "Den Vlaemschen Indicateur" (1779-1787)*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, LXIII, (2004), nr. 1, p. 41-49. In het laatste kwart van 18de eeuw ontwaart men een groeiend besef van de waarde en het belang van de eigen taal en cultuur, dit in tegenstroom tot de alomtegenwoordige francomanie. Het is in die context, waar de drukke activiteit van theatergezelschappen en rederijkers mooi bij aansluit, dat de geboorte van het eerste Nederlandstalige Zuid-Nederlandse spectatoriale tijdschrift *Den Vlaemschen Indicateur ofte aen-wijser der Wetenschappen en vrykonsten* moet worden gesitueerd.

2760. VAN BESIEN F., *De Fontaine op het eind van de achttiende eeuw*, in *Jaarboek 2003-2004 van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Rhetorica "de Fontaine" te Gent*, LIII-LIV (tweede reeks nr. 45-46). Chronologisch geordend overzicht van de geschiedenis van De Fontaine, vanaf 1784 tot 1806. De Fontaine kwam in 1784 na een periode van inzinking opnieuw tot

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

leven, wist zich staande te houden in de woelige periode tot 1794 om zelfs een eigen schouwburg op te richten; ze ontplooidde militaire activiteiten en gaf Nederlandstalige opvoeringen onder het Frans bewind.

2761. VAN DE PERRE D., *Op de grens van twee werelden. Beeld van het architectuur onderwijs aan het Sint-Lucasinstituut te Gent in de periode 1919-1965/1974*, (Provincie Oost-Vlaanderen), Gent, 2003, 192 blz. Aspecten als traditionalisme, modernisme, de organisatie van het onderwijs, de vernieuwde kustpedagogische aanpak, de figuur van broeder Urbain (1927-1974) als leraar en directeur, studieprojecten en werk van afgestudeerden komen in dit overzichtswerk aan bod. Geïllustreerd.

2762. VANHECKE J., *Johan Daisne in de ban van Tine van Berken*, in *ZL*, 3, (2004), nr. 2, p. 59-72. Bijdrage over de fascinatie van Johan Daisne voor Tine van Berken, pseudoniem voor de Nederlandse schrijfster Anna Christina Witmond-Berkhout, geboren in Amsterdam in 1870 en vooral bekend door haar jeugdverhalen en haar jongedamesromans.

2763. VAN HOECKE K., *De miniaturist Jan de Tavernier en de Oudenaardse schilderkunst in de 15de eeuw*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring*, Oudenaarde, (2004), nr. XLI, p.103-218. De auteur poogt te bewijzen dat de beroemde laatmiddeleeuwse miniaturist afkomstig was van Oudenaarde. Hij reconstrueert de familiale banden, de verwanten en het leven van de kunstenaar. Ook tijdgenoten passeren de revue waaronder Gentse kunstenaars.

2764. VAN WERVEKE A., *Oudheidkundige kroniek*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 4, p. 270-272. Heruitgave van een bijdrage van 1924 over de preekstoel die Laurent Delvaux (1695-1788) vervaardigde voor de Sint-Baafskathedraal.

2765. VERVAET A., *De Zaffelaarse kasteelheer Charles De Bremmaecker, erfgenaam van Charles van Hulthem, en het ontstaan van de Nationale Bibliotheek van België*, in *De Oost-Oudburg*, (2003), nr. XL, p. 203-248. Bijdrage over Charles De Bremmaecker, erfgenaam van Charles Van Hulthem en laatste bezitter van de omvangrijke bibliotheek, die verkocht werd aan de Belgische staat en de kern zou vormen van de Koninklijke Bibliotheek. Veel aandacht voor het grondbezit van de Gentse familie Van Der Beke – Van Hulthem – De Bremmaecker te Zaffelare.

2766. VUYLSTEKE C., *Swing in Gent*, in *Interbellum*, 24, (2004), nr. 2, p. 5-15. De auteur probeert na te gaan of jazz een belangrijke positie innam in het Gentse amusementsleven tijdens het Interbellum. Gebaseerd op de scriptie *Zwarte Bamboulas en Geile Zazous: Jazz in Gent tijdens de Swingperiode (1930-1945)*.

12. Materiële cultuur

2767. SCHEPENS E., *Bewaarde en verdwenen graf-en gedenkschriften in en rond de kerk van Destelbergen*, in *De Oost-Oudburg*, p. 37-122. Gebaseerd op de werken van P. Blommaert, J. de Saint-Genois en vooral een 18de-eeuws handschrift van pastoor J.B. Wemaer, bewaard in de bibliotheek van de Gentse Universiteit. Nadat Jozef II verboden had in de steden te begraven werden een aantal grafkelders in Destelbergen terstond opgekocht door Gentenaars.

2768. STOOPS G., *Gent, aardewerk met tinglazuur*, (*Erfgoedmemo*, nr. 6), Gent, 2003, 4 blz.

2769. VANHOLME N., *Archeozoologisch onderzoek van een collectie vol-middeleeuws consumptieafval uit de opgraving op het Emile Braunplein te Gent*, in HOORNE J., D. JENS & G. NOENS, *Ghent Archaeological Studies*, Gent, 2004, nr. 1, p. 129-138.

13. Heemkunde, volkskunde, genealogie

2770. BOMBAY J., *Drongen in straatnamen buiten Drongen*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 73-77.

2771. BOMBAY J., *Een merkwaardige molenaafbeelding*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 79-82.

2772. BRAEKMAN W.L., *Devotie tot Sint-Fiacre in de abdij Groenenbriel te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 4, p. 262-264.

2773. BRAECKMAN W.L., *Een Gentse conversatie van ca. 1900 door Jan Boucherij*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 6, p. 411-415.

2774. BRAEKMAN W.L., *Gentse maandkalenderversen uit de vroege zeventiende eeuw (slot)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 6, p. 383-387.

2775. BRAEKMAN W.L., *Schimplied op de Gentse Bisschop Vandernoot (1727)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 3, p. 175-181. Publicatie van een schimplied op bisschop Vandernoot naar aanleiding van het willekeurig verlenen van ambten aan jonge priesters zonder enige vorm van examen.

2776. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 6-7 juli*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 4, p. 255-260. Met gegevens voor de jaren 1489, 1565, 1575, 1654, 1791, 1838, 1849 en 1885. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

2777. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 24-25-26-27 juni*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 6, p. 393-403. Met gegevens over 1427, 1468, 1507, 1580, 1596, 1681, 1774, 1776, 1784, 1794, 1796, 1798, 1810, 1814, 181, 1818, 1827, 1836, 1843, 1846, 1847, 1848, 1852, 1862, 1865, 1931, 1948, 1961, 1970, 1974, 1982 en 1997.
2778. DEPROST L., *Naamkundige aantekeningen. Nieuwe verklaringen gevonden in de Gentse archivalia*, in *Vlaamse Stam*, 40, (2004), nr. 1, p.1-8. Aanvullingen op het werk van Frans Debrabandere over de herkomst van de familienamen. Deze aanvullingen zijn gebaseerd op 15de-eeuwse, vooral Gentse bronnen.
2779. DE TEYGER A., *1903-2003. 100 jaar Opperdekenij. Stad in beeld*, Gent, 2004. Geïllustreerd. Publicatie uitgegeven naar aanleiding van het 100-jarige bestaan van het Koninklijk Verbond der Gebuurtedekenijen van de Stad Gent. Peiling naar de oorsprong van de zestig verschillende dekenijen van de stad evenals naar de huidige werking. Geïllustreerd met luchtfoto's van Jacques De Bruycker.
2780. DEVRIESE L., *De Gentse guingetten*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 4, p. 264-267. Heruitgave van een bijdrage van 1913.
2781. DEVRIESE L., *Snelle fietsers in de Belle Epoque*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 3, p. 163-165. Over de snelheidsbeperkingen voor fietsers opgelegd door het stadsbestuur in 1898.
2782. ERVYNCK G., *Geuzenhuwelijken te Gent in 1585*, in *Vlaamse Stam*, 40, (2004), nr. 2, p. 106-111. Lijst van 139 huwelijken voltrokken in de Sint-Martinusparochie in 1585 volgens de katholieke ritus van koppels die reeds gehuwd waren voor de protestantse kerk.
2783. ERVYNCK G., *Paardendief gehangen te Ledeberg in 1682*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 2, p.102-105.
2784. ERVYNCK G., *De staten van goed van de Burggravie Gent. Verklarende nota en aanvulling*, in *Gentse Cadenas*, XXIII, (2004), nr. 3, p. 12-16.
2785. ERVYNCK G., *De Status Animarum uit 1584 van de Sint-Martinusparochie te Gent*, in *Vlaamse Stam*, 40, (2004), nr. 2, p. 119-131. Overzicht van de parochianen (vermoedelijk enkel de communicanten), aangetroffen in het oudste doopregister van de Sint-Martinusparochie.
2786. KLUYSKENS P., *Chateaubriand*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 4, p. 241-244. Postume uitgave van de indrukken van de Franse schrijver François-René de Chateaubriand (1768-1848) over Gent in 1792.

2787. KLUYSKENS P., *Francisco Castel-Rodrigo*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 3, p. 151-155. Heruitgave van eer artikel uit 1966 met betrekking tot de hoge kosten voor de Stad Gent en de Kasselrij van de Oudburg veroorzaakt door de inspectietoetocht van de Gouverneur-Generaal van de Nederlanden in onze contreien.

2788. LEVIS E., *'t Gentsch spant de kruune. Aanvullingen en bedenkingen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 6, p. 388-392.

2789. MAES D., *Een Drongense oppasser voor een Aziatische olifant in de Gentse zoo*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 143-146. De enige olifant die de Gentse dienrentuin rijk was, werd opgepast door de Drongenaar Adolf Verhaeghe.

2790. MAES D., *Nog iets over de Drongense veren*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 121-123. In totaal bezat de heer of vrouw van Drongen zestien veren. Bedoeling van het artikel is een lijst van de veermannen en/of pachters van de veren.

2791. MAES D., *Oudgedienden van Napoleon vereerd met de medaille van Sint-Helena*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 39-42. Lijst van de vierentwintig Drongenaars die opgetekend staan op een lijst van 1857, omdat ze in aanmerking kwamen voor de herinneringsmedaille van Sint-Helena, door Napoleon III in het leven geroepen als herinnering aan de talrijke veldslagen die Napoleon Bonaparte had gevoerd tussen 1792 en 1815.

2792. MARCHAL J.P., *Het bombardement van Gent-Zeehaven*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 2, p.105-109. Na het bombardement van het vormingsstation van Merelbeke kreeg het Amerikaanse Eight Bomber Command de opdracht het rangeerterrein Gent-Zeehaven op donderdag 22 juni 1944 te bombarderen.

2793. ÖDBERG F.O., *De firma "Robert Rosseau" in het Tussen 'T Pas* in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 1, p. 41-45. Relas van een oude werknemer van de firma Rosseau die gespecialiseerd was in het vervaardigen van benodigheden voor paarden en rijtuigen.

2794. OSSIEUR E., *De compagnie van kapitein François van der Vinckt van de Gentse Burgerlijke wacht in 1676*, in *Vlaamse Stam*, 40, (2004), nr. 2, p. 112-118. Namenlijst uit 1676 van de jaarlijkse monsteringen van alle weerbare mannen boven de 18 jaar. Interessant voor de genealoog is de opgave van het beroep.

2795. OSSIEUR E., *Gentse schepen van de Keure uitgeschud in Lochristi in 1709*, in *Vlaamse Stam*, 40, (2004), , nr. 4, p. 317-320. Verslag van een roofoverval op een Gentse schepen te Lochristi op 3 oktober 1709.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

2796. OSSIEUR E., *Het geval Sabatier (1) van 1710 in Gent. Valkuil voor genealogen*, in *Vlaamse Stam*, 40, (2004), nr. 2, p. 205-206.
2797. POELMAN R., *Twee- en drielingen in Sint-Amandsberg in de 18de en 19de eeuw*, in *De Oost-Oudburg*, (2003), nr. XL, p. 275-300.
2798. POFFIJN-BOSSAERT, T., *Herinneringen van nen echte strop*, in: *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 4, p. 260-262.
2799. SAELENS R., *30 jaar wielertoeristenclub de centrumvrienden Drongen*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 43-46.
2800. STEEGHERS W., *15de eeuwse Gentse buitenpoorters uit Middelburg in Vlaanderen*, in *Vlaamse Stam*, 40, (2004), nr. 4, p. 399.
2801. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Melle (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 40, (2004), nr. 2, p. 207-208.
2802. TOP S., *Klok en beiaard in de Vlaamse volkscultuur*, in: *Clocke Roeland. Nieuws van de Gentse beiaardkring*, Gent, 2003, jg. 7 nr. 4, p. 9-15. Met verwijzingen naar Gent.
2803. VAERNEWIJCK E., *Twee portretten van Drongenaars door Raoul Van Den Heede*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 133-134.
2804. VANGANSBEKE J., *Cafe Staaksken*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 135-141.
2805. VANGANSBEKE J., *Duivensport in Drongen*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 7-20.
2806. VAN KEYMEULEN J., *Twee klasfoto's en twee portretten geconfronteerd*, in *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, II, (2004), nr. 1, p. 42-45.
2807. VERAVERBEKE E., *Apothekerspotten*, in *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, I, (2003), nr. 3, p. 289-291. Bespreking van de museumopstelling
2808. VERAVERBEKE E., *De jurk van Irma de Neve de Roden*, in *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, II, (2004), nr. 1, p. 46-51. In de rubriek *Vinger aan de pols* brengt de auteur wat meer achtergrondinformatie over het pronkstuk in de kantcollectie van het Huis van Alijn, een volant in Gentse kant à réseau varié, een variant op de Valenciennes, die gedurende zeer korte tijd (1852-1864) geproduceerd werd

door de weesmeisjes bij de zusters van Onze-Lieve-Vrouw Visitatie. Archiefonderzoek wees uit dat dit een onderdeel was van een kleed dat toebehoorde aan Irma de Neve de Roden, een Gentse dame die behoorde tot de oude Vlaamse adel. De kanten volants van haar kleed werden in vijf delen delen gesplitst en kwamen wereldwijd in verschillende grote musea terecht.

14. Biografieën

2809. BRAECKMAN W.L., *Een Gentse conversatie van ca. 1900 door Jan Boucherij*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 32, (2003), nr. 6, p. 411-415. Beknopte levensschets van **Jan Emile Boucherij** (1846-1911), een in Gent geboren Vlaamsgezind onderwijzer en letterkundige die in 1872 naar Antwerpen verhuisde. Met als bijlage een verhaal van Boucherij in het Gents. Geïllustreerd.

2810. CASSIMAN P., *Biografie Florimond Deprest*, in *Dronghine*, (2004), nr. 23, p. 125-131. Korte schets van het leven van **Florimond Deprest**, geboren in Drongen in 1882, onderwijzer en zeer actief in het Drongense verenigingsleven (fanfare, heemkunde...).

2811. DE BOK R., *Jan Hoet. Tussen mythe en werkelijkheid*, (*Meulenhoff-Manteau*), ?, 2003, 208 blz. Poging tot een levensportret van **Jan Hoet**, bezieler en voormalig museumdirecteur van het Stedelijk Museum voor Actuele Kunst of SMAK.

2812. DEKEYSER E., *De familie Mast van de vrije schippersnering en de vrije nering der wijschrodgers van Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 4, p. 245-254. Met gegevens over de familie **Mast** vanaf de late 15de eeuw tot 1796. Geïllustreerd.

2813. DENECKERE G., *De historicus en het gevecht met de tijd. Een portret van Herman Balthazar*, in DENECKERE G. & B. DE WEVER, *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 13-24. Levensschets van **Herman Balthazar** (°1938) ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn pensioen als hoogleraar. In het portret worden ook de diverse invloeden geschetst die Herman Balthazar gemaakt hebben tot wat hij is als sociaal geëngageerd mens, als historicus en als gouverneur. Geïllustreerd. Aan te vullen met de *Bibliografie van Herman Balthazar* door F. SEBERECHTS in hetzelfde *Liber Amicorum* (p. 267-273) en met de bijdrage *Op het snijvlak van onderwijs en onderzoek: Herman Balthazar als promotor*, van L. FRANCOIS in hetzelfde boek (p. 275-289).

2814. DEVOLDERE W., *De nalatenschap van Marie Therese Loobuyck te Gent in 1808*, in *Vlaamse Stam*, 40, (2004), nr. 2, p. 132-204. Genealogische gegevens over de familie **Loobuyck**, gebaseerd op een advertentie verschenen in de Gazette van Gend. Daarin werd gezocht naar mogelijke afstammelingen

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2003-2004

van de familie Loobuyck ten gevolge van het overlijden van de laatste kinderloze telg van de familie.

2815. EVERS C., A. GORIS, L. SPAEPEN, e.a., *700 jaar van de familie van Havre*, Wijnegem, 2004. Catalogus bij de tentoonstelling georganiseerd door het gemeentebestuur van Wijnegem waarin op zoek wordt gegaan naar de impact van de adellijke familie **Van Havre**, niet alleen op de plaatselijke geschiedenis maar ook op de geschiedenis van een groot gedeelte van Vlaanderen, vooral in de driehoek Antwerpen–Gent–Brussel. Een aantal leden van de familie worden vermeld in Gentse bronnen. Geïllustreerd.

2816. GOETHALS J.J., *A "forgotten" family. The Flemish Roots of General George Washington Goethals (1858-1928) "Builder of the Panama Canal"*, Baltimore, 2004, Geïllustreerd. Het werk beschrijft dertien generaties van de familie **Goethals** in Gent en Stekene, de directe voorouders van de ingenieur van het Panamakanaal. Het boek wordt geïllustreerd met onder andere pentekeningen van de Gentse kunstenaar Gaston Desmet.

2817. KLUYSKENS P., *Jan Borluut*, in *Ghendtse Tydinghen*, 32, (2003), nr. 6, p. 376-382. Postume publicatie van een bijdrage van omstreeks 1960 over **Jan Borluut** en de gebeurtenissen in Gent, die geleid hebben tot zijn deelname aan de strijd op de Groeningekouter in 1302.

2818. KLUYSKENS P., *Maurice De Broglie*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 1, p. 28-41. Heruitgave van een reeds eerder gepubliceerd artikel over de 19de-eeuwse Gentse bisschop **Maurice de Broglie**.

2819. LEKENS L., *Vijfenzeventig jaar geleden overleed Karel van de Woestijne*, in *GOV-Heraut*, 39, (2004), nr. 3, p. 15-18.

2820. LIPPENS M., *Juryverslag Cultuurprijs 2002 van de stad Gent voor historisch onderzoek*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (2003), nr. LVII, p. 261-262. De Cultuurprijs 2002 van de Stad Gent, voor historisch onderzoek, werd toegekend aan historicus **Daniel Lievois** (°1940). Dit verslag wordt gevolgd door VAN ROUVEROIJ, S., *Toespraak van aanleiding van de uitreiking van de Cultuurprijs 2002 van de Stad Gent*, p. 263-266, door BOONE, M., *Laudatio Daniël Lievois, laureaat Cultuurprijs 2002 van de stad Gent*, p. 267-272, en door een dankwoord van LIEVOIS, D., p. 273-277.

2821. MAERTENS J., *Prosper van Eeckhaute 1904-1964. Directeur van het Conservatorium van de Stad Kortrijk (1938-1964)*, in *De Leiegouw*, 46, (2004), nr. 1, p. 85-112. Over de carrière van **Prosper van Eeckhaute**, geboren te Gent, leerling aan het Koninklijk Muziekconservatorium van Gent, student compositie bij M. Lunssens aan het Conservatorium te Gent en Eerste Prijs van Rome voor Toondichtkunst in 1933.

2822. TAYMANS H., *Een onbekende pater? in Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 3, p. 155-162. Korte biografische nota over pater **Callewaert** die bijna veertig jaar in Gent woonde en gedurende heel zijn leven het katholieke geloof heeft proberen verzoenen met het flamingantisme.

2823. VAERNEWIJCK E. & R. VAN DEN ABEELE, *Het Scheldeveld voorbij*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, (2003) nr. 32, p. 183-188. Deze bijdrage bevat onder meer een beknopte levensschets van **Arthur Metdepennighen** (1910-2002), lange tijd bezieler van de Gentse Opera en van 1971 tot 1976 stedelijk inspecteur voor de KNS. Geïllustreerd.

2824. VAN DAELE J., *Louis Varlez-Vader van het 'Gentse syteem' krijgt biografie*, in *@rchieflink*, 4, (2004), nr. 1, p. 6-7. Beknopte levensschets over **Louis Varlez** (1868-1930), een wetenschapsman van internationale betekenis, die vooral belangrijk was voor de ontwikkeling van de sociale politiek in de late 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw. Geïllustreerd.

2825. VAN DEN ABEELE R., *In memoriam Adriaan Verhulst*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, (2003), nr. 32, p. 177-182. Hoogleraar en historicus **Adriaan Verhulst** was van 1969 tot 1973 bezieler en ook voorzitter van de Heemkring Scheldeveld. Geïllustreerd.

2826. VERHELST J., *Frans Masereel, aspecten van zijn engagement (1)*, in *De Oost-Oudburg*, (2003), nr. XL, p. 301-305. Bijdrage naar aanleiding van de dertigste verjaardag van het overlijden van de Gentse kunstenaar **Frans Masereel**: aandacht voor zijn leven en werk, zijn pacifistisch engagement, de kringen waarin hij verkeerde, zijn houding als libertair socialist en zijn verbondenheid met de Vlaamse cultuur.

2827. WILLEMOT J. & O. G., *Histoire et Album de la famille Willemot de Gand de 1725 à 2003*, Gent, 2003. Genealogisch overzicht en familiefoto's van de familie **Willemot** uit Gent.

2828. ZENNER P. L., *Remi Rooms en de verdwenen aartsengel*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 33, (2004), nr. 2, p. 118-122. Korte biografische nota over **Remi Rooms**, beeldhouwer van de engel Michaël (1908) op de Sint-Michielsbrug.

NAAMINDEX BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT

ACKE B.	2584, 2669	DE GRAUWE J.	2680
ALBRECHT H.	2592	DE HERDT R.	2671
ART J.	2642	DEKEUCKELAERE E.	2570-2571
ASAERT G.	2624	DE KEUKELEIRE E.	2701
AUMANN F.	2625	DEKEYSER E.	2812
BACKS J.	2643	DEKEYZER B.	2743
BAILLIEUL B.	2685-2686	DE LEU G.	2572
BALTHAU E.	2606, 2676	DEL RUE M.	2711
BASTIAENS J.	2593	DE MEESTER D.	2647, 2648
BAUTERS P.	2716	DE MEULEMEESTER J.	2587
BERGMANS A.	2687	DE MEYER M.	2580
BILTEREYST D.	2565	DENECKERE G.	2649, 2813
BOMBAY J.	2770-2771	DENEWET L.	2716
BONQUET D.	2688	DE PAEPE T.	2650
BOONE M.	2607-2608	DEPROST L.	2778
BORRET K.	2689	DEROM S.	2688
BOTTE A.	2589	DE RYNCK P.	2597
BOURGEOIS J.	2577	DE SCHAEPDRIJVER S.	2651
BRACKE L.	2566	DESEIJN G.	2672, 2702
BRACKE N.	2567	DE SMEDT S.	2725
BRAECKMAN W.L.	2626, 2772-2775, 2809	DE SMET J.	2744
BRINKMAN H.	2738	DE SMET L.	2703
BRU M.A.	2585-2586	DE SMET R.	2582
BUELENS R.	2739	DE TEYGER A.	2779
BUNTINX W.	2568	DE VISSCHER J.	2711
CAESTECKER F.	2644	DEVOLDER J.	2573
CAPITEYN A.	2690, 2740	DEVOLDERE W.	2568, 2574, 2814
CASSIMAN K.	2741	DEVOS S.	2587, 2605
CASSIMAN P.	2627, 2691-2692, 2810	DEVRIESE L.	2609, 2704-2706, 2780-2781
CHARLES L.	2569, 2628, 2693	DE WAELE M.	2673
COLLIN L.	2677	DE WEVER B.	2649, 2652
COLLUMBIEN H.	2776-2777	DE WILDE J.	2745
CONRADS M.	2742	DE WILDE P.	2729
COOL K.	2745	DEWULF J.	2587
COOLS J.	2594	D'HOLLANDER J.	2707-2709
COOMANS T.	2694-2695, 2711	DUBOIS M.	2710, 2711, 2712
CORIJN E.	2595	DUMOLYN J.	2610
COSTERMANS B.	2645	DUVERGER E.	2630
DAGHELET I.	2587	EECKHOUT J.	2718
DAMBRUYNE J.	2629	ERVYNCK A.	2593
DE BAETS H.	2696	ERVYNCK G.	2572, 2782-2785
DE BOK R.	2811	EVERAERT G.	2688, 2693, 2713-2714
DE BORGHER M.	2697	EVERS C.	2815
DE CARNE B.	2698	FELTKAMP R.	2746
DECEUNINCK M.	2589	FOCK W.	2747
DECLERCQ G.	2678	FONCKE H.	2715
DE CLERCQ M.	2679, 2699	FRIEDRICHS A.	2747
DE CLERQ L.	2670	GEVAERT M.	2598, 2748
DE DIJN R.	2700	GIL M.	2749
DEFOORT H.	2596, 2646	GISTELINCK F.	2681
DEFORCE K.	2593	GOEMINNE L.	2716

INDEX

GOETHALS J.J.	2816	NEVEJANS A.	2579
GORIS A.	2815	NYS L.	2749
GREEFS H.	2567	ÖDBERG F.O.	2793
GUNST P.	2645	OGONOVSKY J.	2745
HAEMERS J.	2611-2614	OSSIEUR E.	2639, 2794, 2796
HANNES J.	2653	PAPIN K.	2619
HEIRMAN M.	2717	PENNING E.D.A.	2758
HELSEN T.	2575	POELMAN R.	2797
HEMELSOET A.	2654	POFFIJN-BOSSAERT T.	2798
HERNALSTEEN A.	2686	POULAIN N.	2702, 2715
HILLEWAERT B.	2576	PREVENIER W.	2602
HIMMER S.	2700	REYNIERS G.	2725
HOOFT E.	2686	RUTTEN K.	2585
HOPPENBROUWERS P.C.M.	2615	RYSAERT C.	2587
HOUBRECHTS D.	2718	SAELENS R.	2799
HUET L.	2599	SCHEPENS E.	2767
HUTTON S.	2616	SCHWIPPEL J.	2636
HUYGHE J.	2585	SMALL G.	2606
HUYS P.	2631	SMEYERS J.	2759
JANSSENS G.	2632	SNAUWAERT L.	2729
JURGENS N.	2755	SPAEPEN L.	2815
KENIS L.	2681	STEEGHERS W.	2800, 2801
KLUYSKENS P.	2633, 2786-2787, 2817-2718	STEENHAUT W.	2656
LACHAERT P.J.	2617	STEURBAUT P.	2586, 2730
LAGROU E.	2712	STOOPS G.	2586, 2768
LALEMAN M.C.	2569, 2576, 2585-2586, 2693, 2719-2723	TAERWE L.	2702
LAMBRECHT T.	2634	TAYMANS H.	2822
LAMBRECHTSEN-VAN ESSEN I.	2747	THOEN E.	2657
LAPORTE D.	2725	TOP S.	2802
LA RUE M.	2756	TYSSENS J.	2658
LECUPPRE-DESJARDIN E.	2618	URMEL L.	2588
LEFEBURE J.	2702	VAERNEWIJCK E.	2803, 2823
LEHOUCK A.	2726	VALCKE T.	2659
LEKENS L.	2819	VANACKER D.	2706, 2731
LEVIS E.	2788	VAN BESIEF F.	2760
LEYDER D.	2635	VAN DAELE J.	2660, 2824
LEYMAN D.	2757	VAN DAELE K.	2580
LIESSENS G.	2682	VAN DEN ABBEELE R.	2823, 2825
LIEVOIS D.	2600, 2693	VANDENBILCKE A.	2745
LIPPENS M.	2820	VANDENBORRE H.	2589
LODEWIJCKX M.	2577	VAN DEN BREMT A.	2587
MADOU M.	2747	VAN DEN BREMT P.	2732- 2733
MAERTENS J.	2821	VAN DE PERRE D.	2761
MAES D.	2727-2728, 2789-2791	VAN DERBEKEN T.	2576-2590
MARCHAL J.P.	2792	VANDERMEERSCH K.	2581
MARECHAL G.	2601, 2636	VAN DE WALLE A.L.J.	2591
MARTIN D.	2655	VANDE WINKEL R.	2565
MEGANCK L.	2715	VAN DOORNE G.	2734
MEGANCK M.	2577	VAN DOORSLAER R.	2661
MEILLANDER V.	2569	VAN DRIESSCHE I.	2735
MERTENS J.	2625	VAN EENOO R.	2602-2662
MEYLEMANS E.	2578, 2580	VANGANSBEKE J.	2804-2805
MONBALLYU J.	2637, 2638	VAN GOETHEM G.	2656
MULDER H.	2738	VAN HAESSENDONCK C.	2739
		VANHAUTE E.	2674
		VAN HECKE J.	2762

INDEX

VAN HOECKE K.	2763	VERHELST J.	2826
VANHOLME N.	2769	VERMEIREN G.	2585
VAN KEYMEULEN J.	2806	VERMEULEN I.	2640
VAN LEEUWEN J.	2620, 2621	VERMEULEN L.	2582
VAN LOON C.	2587	VERPOEST L.	2604
VAN NIEUWENHUYSE L.	2663	VERROKEN E.	2622-2623
VAN ROODEN J.	2747	VERSCHAFFEL B.	2736
VAN SCHOENBEEK G.	2664	VERSTREPEN G.	2737
VANTHEMSCHE G.	2665	VERVAET A.	2683, 2765
VAN WASSENHOVE A.	2582	VIAENE P.	2675
VAN WASSENHOVE R.	2711	VRIELYNCK S.	2583
VAN WERVEKE A.	2764	VUYLSTEKE C.	2766
VEECKMAN J.	2576	WEISSENBORN H.	2725
VELDEMAN P.	2666	WILLEMOT J.	2827
VERAVERBEKE E.	2807-2808	ZEISCHKA S.	2641
VERBRUGGEN C.	2657, 2667-2668	ZENNER P.L.	2828
VERDONCK A.	2589		